904/497.2/
М14

СТАНТИН МАДЖАРОВ

ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Том първи

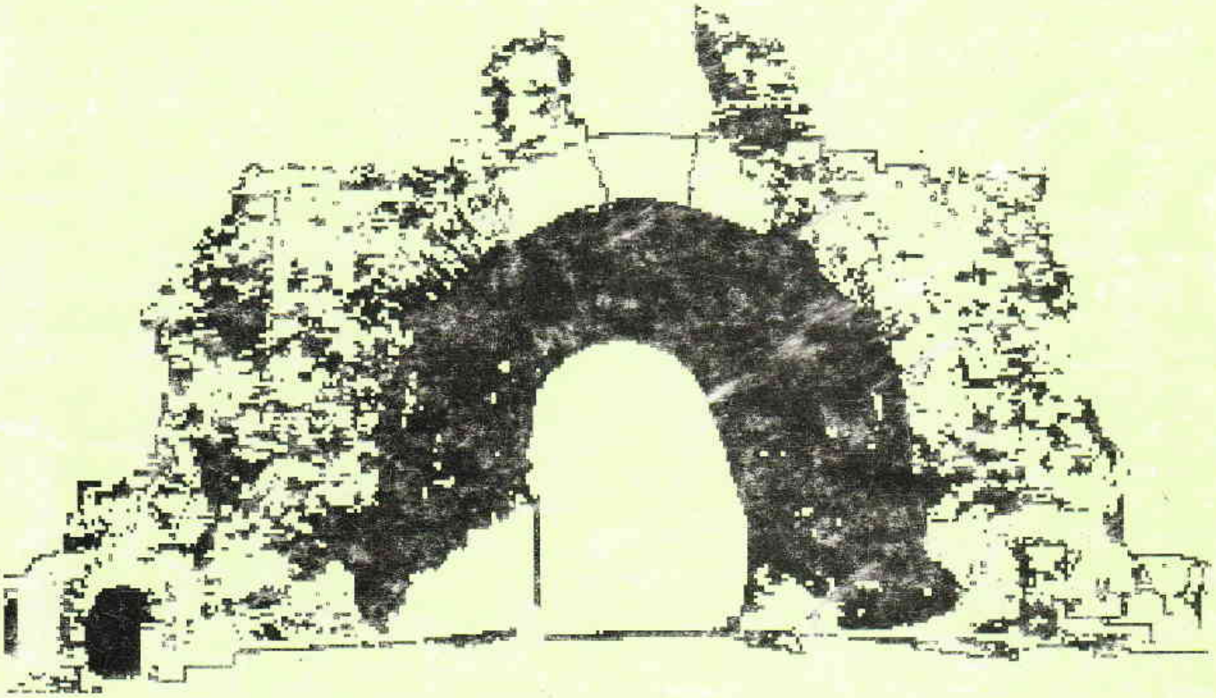

ДИОС
1993

Посвещава се на 1700-годишнината
от основаването на
Диоклецианопол /Хисар/

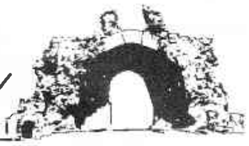

ДИОС

AKADEMIE BULGARE DES SCIENCES
INSTITUT ET MUSEE ARCHEOLOGIQUE

Konstantin Dimitrow Madjarov

DIOKLETIANOPOL

Volume 1

Topographie, systeme de fortification, urbanisation et architecture

BIBLIOTHECA DIOS, Sofia, 1993

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

КОНСТАНТИН ДИМИТРОВ МАДЖАРОВ

ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Том първи

ТОПОГРАФИЯ, УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА, ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА

СОФИЯ, 1993

Изданието се финансира от ГПК "Наркооп" - Хисар

Предговор

Римският и ранновизантийски град Диоклецианопол, възникнал около Хисарското термоминерално находище, е един от значителните икономически, културни и балнеологични центрове в Тракия. Неговите добре запазени останки и обстоятелството, че по-голямата му част не е застроена със съвременна архитектура, са благоприятна предпоставка за прецизно и цялостно разкриване и изследване на материалната култура на града, за превръщането му в музей на открито.

Проведените през последните три десетилетия (от 1958 до 1988) спасителни и редовни археологически разкопки под ръководството на автора на труда, подпомогнат от колектив, дадоха важни научни резултати. Установено беше, че около минералните извори в укрепената част на града е съществувало праисторическо селище през епохата на късния неолит - V хилядолетие пр.н.е., и тракийско селище от предримската епоха. Изясни се името на античния град, идентифициран с Диоклецианопол - един от петте града в Тракия през късната античност.

Разкопките дадоха възможност да се извърши цялостно изследване на топографията и укрепителната система на Диоклецианопол и да се изяснят някои основни градоустройствени въпроси (в това число водоснабдяването и канализацията). Проучена беше до голяма степен архитектурата на града и неговите некрополи. Изяснени бяха редица въпроси от икономическия и културния живот на населението и неговият етнически и социален състав. Важно постижение е откриването на ранносредновековното българско селище, възникнало върху развалините на Диоклецианопол през IX в.

Резултатите от разкопките и проучванията ще бъдат публикувани в два тома. В том 1 е представено състоянието в науката по проблемите на Диоклецианопол. Разглеждат се поселищният живот около минералните извори в предримската епоха, проблемите, свързани с континуитета между тракийското селище, римския и ранновизантийски град, топографията, укрепителната система, градоустройството, архитектурата и некрополите.

Вторият том е посветен на икономиката и културния живот. Резултатите от проучването на ранносредновековното българско селище ще бъдат обект на друго монографично изследване.

В археологичните разкопки и проучвания взеха участие: ст.н.с. Константин Маджаров (ръководител), н.с. Иван Джамбов и н.с. Митко Маджаров от Археологическия музей - гр. Хисар, покойният Димитър Цончев - научен сътрудник в Археологическия музей - Пловдив, ръководител на разкопките до 1962 г., покойният Иван Йовчев, уредник в Археологическия музей - гр. Хисар, и строителните техници Тодор Тодоров и Стойно Карастойков. На всички изказвам гореща благодарност за оказаната помощ. Всички материали са обработени и защитени от автора през 1981 г. като хабилитационен труд за присъждане научното звание старши научен сътрудник.

Изразявам моята благодарност на покойния директор на Археологическия институт при БАН акад. Димитър П. Димитров, на бившия директор на института акад. Д. Ангелов, на покойния проф. Велизар Велков - директор на АИМ, на проф.Пейо Бербенлиев, на ст.н.с. Христо Джамбов - дългогодишен директор на Археологически музей в Пловдив и на покойния н.с. Димитър Цончев за голямото съдействие, което ни оказаха за обявяването на античния град при Хисар за археологически резерват, за неговото проучване и запазване на откритите археологически паметници. Използвам възможността да благодаря на проф. Теофил Иванов, отговорен редактор и рецензент на този труд, и на ст.н.с. Мария Чичикова, също рецензент, за ценната помощ, която ми оказаха при обработката на материалите. Изказвам благодарност на всички колеги от секцията по антична археология за оказаната ми помощ при обсъждането на този труд.

Голяма част от разкритите археологически паметници са консервирани от Националния институт за паметниците на културата под ръководството на архитект Никола Мушанов (София) и архитект Вера Коларова (Пловдив), които винаги са ни помагали при необходимост.

Провеждането на археологически разкопки и проучвания в такива широки мащаби не би било възможно без непосредствената помощ на административните ръководства на Пловдив и Хисар, за което сме безкрайно благодарни. Плановете и графическите реконструкции са реализирани от архитектурния техник на музея Стойно Карастойков под научното ръководство на ст.н.с. Константин Маджаров. Илюстративният фотографски материал е дело на н.с. Митко Маджаров.

УВОД

На 42 км северно от Пловдив, в подножието на южните склонове на Средна гора, се намира курортният град Хисар, известен със своето термоминерално находище от дълбока древност. Той е разположен в западната част на малка едноименна котловина, оградена почти от всички страни с ниски възвишения. На запад са Акациите и Гурлева могила, на север - Свети Георги, Боровец, Кривият камък и Чикерица. На изток Манастир, Зайчи връх и Миромирските възвишения я отделят от долината на р. Стряма, а на юг чрез широката долина на Черничевската река тя се свързва с Горнотракийската низина. Средната и надморска височина е 350 м и заема площ 20 км^2. В котловината извират 22 топли минерални извора с общ дебит около 4 500 л/мин. Умерено континенталният климат, топлите минерални извори и подходящите условия за развитие на земеделието и скотовъдството са причина за появата на живот тук още през новокаменната епоха, а през новожелязната епоха се развива тракийско селище. През римския и ранновизантийския период около минералните извори възниква значителен град, чиито останки и до днес се издигат високо над околния терен.

Тези развалини, стоящи настрана от главните пътища, остават незабелязани от пътешественици и други изследователи до края на XVIII в. За тях започва да се пише към началото на XIX в. Първото кратко описание на запазените останки на стария град е на Г. Цукала. В своята книга за историята на Пловдив, написана през 1851 г., той съобщава, че градът е обграден с великолепно запазена крепост, а вътре се забелязват развалини на хубави и големи постройки[1].

Богатото археологическо наследство на Хисар отбелязва френският археолог Алберт Дюмон в своя труд за Тракия[2], където за първи път се дава научно тълкуване на съществуващите паметници.

По-подробно описание на града с неговите археологически паметници дава чешкият историк Константин Иречек[3]. По време на своето пътуване из Средна гора и Родопите през 1883 г. Иречек посещава Хисар и проучва високо запазените крепостни стени, които описва по-късно в книгата си "Пътуване по България". Той пръв се спира и на въпроса за локализацията на града[4], като изказва мнение, че Хисарските развалини са тъждествени с късноантичния град Диоклецианопол (*Διοκλητιανουπολιζ*) - един от петте града в Тракия, посочени в пътеводителя на Хиерокъл[5]. По-късно той се отказва от това свое схващане и допуска, че Диоклецианопол се е намирал при с. Димитриево и околностите на Чирпан[6].Първоначалното мнение на Иречек за името на града е възприето и от братя Шкорпил[7]. През последните години В. Бешевлиев посредством нови факти и изследвания потвърди идентичността на Диоклецианопол с античния град при Хисар[8].

Първите археологически разкопки за проучване на укрепителната система на римския град при Хисар са проведени от Б. Филов през 1909 г. Те са били съсредоточени около южната порта (Камилите), югоизточната ъглова кула и около откритата от него базилика N 1 до южната крепостна стена. Установена е била формата на двете кули, фланкиращи южната порта. Поради ограничените по обхват разкопки той разкрил частично югоизточната ъглова кула и неправилно определил формата и като правоъгълна. Новите разкопки установиха, че тя има ветрилообразна форма. В публикацията си от 1911 г. Б. Филов описва резултатите от своите разкопки и изследвания и предлага първия генерален план на Хисарската крепост, съставен въз основа на нейните видими части[9]. В плана си той е нанесъл три порти, четири ъглови и две правоъгълни кули, фланкиращи южната порта. Предположенията му за формата на северозападната и югозападната ъглова кула не се потвърдиха. Те се оказаха с правоъгълна, а не с кръгла форма, както ни съобщава той. Филов не изключва съществуването и на други кули.

Тълкувайки крепостните стени и откритата от него базилика, долепена до вътрешното лице на куртината, Филов счита, че първоначално на това място е била построена трикорабна базилика, която въз основа на тристранната абсида той правилно датира от V в. По-късно според него при построяването на крепостната стена южният кораб е бил разрушен и базиликата продължила своето съществуване с два кораба. Крепостната стена, която спред неговите констатации е била построена след базиликата, той датира от VI в.

Новите проучвания на крепостната стена и базилика N 1 опровергаха тезата на Филов. Проведените през 1954 г. сондажни проучвания от С. Бояджиев[10] и по-късното цялостно археологическо проучване на крепостната стена и казармените постройки от К. Маджаров[11] установиха, че първоначално е била построена укрепителната система. По-късно до вътрешното лице на куртината в този сектор са били долепени казармените постройки на античния град и на последно място стои преустройството на една от казармените сгради в двукорабна базилика с тристранна абсида. При това подреждане на строежите беше извършена корекция в датировката на крепостната стена, която въз основа на комплексните изследвания отнасяме към началото на IV в.[12] Частични проучвания върху този наш голям археологически обект са правени и от П. Мутафчиев[13]. През 1921г. К. Миятев провежда спасителни разкопки на част от базилика N 2 и на една крепостна кула на южната крепостна стена[14].

Ново тълкуване на Хисарската крепост внесе откритият през 1928 г. латински тухлен надпис при разширението на Момина баня. Надписът е вграден в масивна стена, изградена в смесена зидария /*opus mixtum*/ с четириредов тухлен пояс както крепостната стена, и е датиран в самото начало на IV в.[15] Появата му дава повод на по-късните изследвачи да приемат, че Хисарската крепост е близка по време с новооткритата стена с надписа.

В съчинението на В. Миков "Село Хисаря (Хисарските бани)" се прави опит за обобщение на съществуващите паметници и се дават кратки исторически заключения[16]. Той приема, че Хисарската крепост не е единствена и че преди това е съществувала по-стара стена, която е обграждала и Момина баня, където се откри латинският надпис[17]. Новите проучвания опровергаха това становище на Миков. Квàрталът около римската баня при сегашната Момина баня не е бил обграден с крепостна стена. Откритият надпис е вграден в един от зидовете на банята, а не в крепостен зид.

През 1936 г. В. Мавродинова чрез редовни археологически разкопки проучва три старохристиянски базилики, две от които вън от крепостната стена и една в укрепената част[18]. Трите базилики тя отнася към V в. Под тристранната абсида на базилика N 3, посветена на св.Стефан, Мавродинова открива по-стара базилика с полукръгла абсида, която тя с основание датирà от IV в. В публикацията си описва и коментира откритите в Хисар три старохристиянски надписа, които по своята прилика дават основание авторката да твърди, че тук е съществувала работилница за надгробни надписи със свои отличителни белези в съставянето на текста и изработката на буквите[19]. Въз основа на датата на изграждането на откритите базилики в Хисар тя приема, че процъфтяването на античния град започва през IV в. Пострадал през V в. от нашествия, той отново се възстановява през VI в., когато централната му част с термалните извори е била обградена с крепостна стена при Юстиниан I (527 - 565). Новите археологически проучвания потвърдиха тезата на Мавродинова за разцвета на града през IV - VI в., но опровергаха становището и за изграждането на укрепителната система през VI в. Градът е бил обграден с крепостна стена през IV в., а по-късно, през V в., той се разширява извън рамките на укрепителната система на север, изток и юг, където се създават квартали със свои енорийски църкви[20].

При каптирането на минералния извор Хавуза (сега Топлица) в банския парк на Хисар през 1935 г. сред развалините на голяма късноримска баня е била намерена мраморна плоча с латински надпис. Тълкувайки надписа, Д. Дечев[21] възприе становището, че римският и ранновизантийският град при Хисар се е наричал Augustae, като го отъждествява със споменатата у Прокопий крепост *Αυγουσταζ*[22]. Според него *Augustae* по-късно е била преведена на гръцки със *Σεβασιη*, превърнато в *Σεβασιουπολιζ*, който е споменат от Хиерокъл като един от петте града в Тракия[23]. Тази теза остава меродавна в нашата научна литература до 1964 г., когато въз основа на много нови доводи беше отхвърлена от В. Бешевлиев[24].

По-значителни разкопки за проучване на археологическото богатство на Хисар са извършени от Д. Цончев - дългогодишен директор на Пловдивския археологически музей, който посвети голяма част от живота си на делото за проучване и опазване на хисарските паметници. През 1935 г. при каптирането на минералните извори той провежда спасителни разкопки със средства на тогавашното Министерство на търговията и промишлеността за проучване на една от най-големите късноримски бани в Хисар. По-късно, през 1936 г., със средства на фонда "Пловдивска област" при Българския археологически институт Цончев предприе разкопки и проучвания на крепостните стени на античния град, две базилики и една средновековна църква-гробница. Той публикува резултатите от своите проучвания и това е първият опит да се обобщят и систематизират всички археологически проучвания и находки в Хисар до 1936 г.[15] В него се разглежда местоположението, топлите минерални извори, историческото развитие на селището от неговото възникване до началото на XX в. и историческите паметници. Особено място в описанието на археологическите паметници той отделя на укрепителната система на римския град, като предлага сравнително по-пълен план от този на Б. Филов. Планът е изготвен въз основа на сондажни проучвания и наблюденията му върху високо стърчащите крепостни стени, поради което и някои крепостни елементи не са отбелязани или са дадени с грешна форма и неточни размери. В него той е нанесъл местата на 42 кули, 12 крепостни стълби, три порти и три потерни[25]. За формата на ъгловите кули Цончев повтаря грешката на Филов, като приема, че двете са с осмоъгълна форма, а останалите две - с правоъгълна. За него остава неизвестна източната порта, като на нейното място той поставя малка потерна. Цончев разглежда и протейхизмата в северната страна, като в нея е нанесъл само една крепостна стълба, определена неправилно като двураменна[26]. Повърхностните археологически разкопки не му дават възможност да установи различните строителни периоди и преустройства в укрепителната система. За дата на нейното изграждане той приема твърде широка граница - най-рано края на III и най-късно началото на V в.

В труда се описва и една късноримска баня, която той датира в IV в. Разглежда се и водоснабдяването на града. Значително място се отделя и на раннохристиянската архитектура. Дава се описание и тълкуване на шест базилики от IV - VI в., разкрити в Хисар, въз основа на които Цончев с основание приема, че градът е бил епископски център във Филипополската епархия[27]. За името на града той безкритично се придържа към становището на Д. Дечев, който локализира в Хисар споменатата у Прокопий крепост Августа. Част от труда си Цончев посвещава на епиграфските материали. Разглеждат се и се тълкуват 17 надписа, произхождащи от Хисар и неговата околност. Някои от тях се издават за първи път, а други, влезли в обръщение още през втората половина на XIV в., са издавани и допълвани няколко пъти[28]. Трудът на Цончев, въпреки че е само систематизиране на откритите находки, придружени с кратки исторически заключения, е принос в изясняването на историята на античния град при Хисар. През 1938 г. същият изследовател проучи и публикува базилика N 6, която се намира южно и вън от укрепителната част на града. Местонахождението на базиликата му дава основание да приеме, че градът през VI в. е значително разширен и на юг[29].

С тази публикация се приключват археологическите проучвания на града до 9.IX.1944 г. Поради липса на средства те са били най-често сондажни, краткотрайни, без правилна методика и плановост, което не е позволявало да се достигне до цялостни изследвания. През времето, когато са работили тези изследователи, по-голямата част от останките на античния град са били зарити дълбоко в земята и малките сондажи далеч не са били достатъчни за основа на точни описания и правилни археологически и исторически изводи.

Нов етап в проучването на римския и ранновизантийски град при Хисар започва след 9.IX.1944 г. Разрасналото се строителство след обявяването на Хисар за курорт даде възможност да се започнат отначало спасителни, а по-късно и редовни археологически разкопки, които значително попълниха топографията на града. Разкопките до 1962 г. се ръководеха от Д. Цончев - научен сътрудник при Археологически музей в Пловдив, а по-късно от ст.н.с. К. Маджаров - директор на Археологически музей в гр. Хисар.

При изкопи за строеж на курортна поликлиника през 1960г. в укрепената част на града в близост до източната крепостна стена се установи, че античният град е възникнал върху останките от праисторическо селище от късния неолит /V - IV хил.пр.н.е./[30].

Прокарването на обходни алеи край източната и южната крепостна стена през 1959 и 1960 г. даде възможност да бъде изцяло разкрита и проучена укрепителната система на античния град в тези сектори. За първи път стана известна източната порта, разположена в южната третина на източната крепостна стена. Разкрити бяха казармените постройки, долепени до вътрешното лице на южната крепостна стена източно и западно от южната порта. При разкопките в този сектор беше установено, че южната порта при първоначалното изграждане на укрепителната система не е била на това място. Тя е била изградена по-късно върху куртината, която е преминавала тук.

При строежа на Летния театър през 1960 г., на 20 м източно от източната порта, бяха открити и проучени останките на неизвестна до тогава раннохристиянска трикорабна базилика. По същото време беше разкрита и проучена и трикорабната базилика в центъра на квартал Момина баня, на 150 м източно от крепостната стена, до Творческия дом на писателите. Нейното местонахождение задълбочи познанията ни за големината на града през V и VI в. Оказа се, че той е бил разширен и на изток от укрепителната система, в района на римската баня при днешния извор Момина баня, където е имало квартал със своя енорийска църква[31].

През 1961 г. беше разкрита и проучена трикорабна триабсидна базилика на 700 м южно от южната порта (Камилите), която по реда на откриването е означена с N 9.[32]. Откритите десет раннохристиянски култови сгради в града показват неговото издигане през късната античност като голям църковен център.

Спасителните разкопки, проведени през 1960 и 1961 г. в централното ядро на Хисар до хотел "Република", дадоха възможност да се проучи първата късноримска перистилна жилищна сграда в града[33]. Големите и размери и оригиналната планова схема са показател за голямото архитектурно творчество, което е съществувало в Тракия през късната античност. През тези години чрез спасителни разкопки бяха проучени и част от некрополите на града. Установено беше, че римският и ранновизантийски град е имал пет некропола, всички разположени вън от укрепителната система, като някои от тях по-късно при разширението му са останали в градските квартали. От разкритите гробници и гробове малка част се отнасят към втората половина на III в. Повечето от погребенията са от IV, V и VI в., когато градът е бил в своя разцвет[34]. Макар и частично проучени, некрополите дават достатъчно указания за съществуващото социално разслоение сред населението на града по онова време.

През 1961-1964 г. завърши разкриването на северната крепостна стена заедно с протейхизмата, с което беше приключено цялостното проучване на укрепителната система. При тези разкопки беше открит и проучен отчасти зиданият водопровод на античния град, който води началото си от южните склонове на средногорския връх Погледец. Преминаването на водопровода през северната крепостна стена е било осъществено посредством зидана галерия, разположена на 12,5 м западно от северната порта[35]. Най-важните резултати от археологическите разкопки през тези години бяха публикувани в обобщителната статия на К. Маджаров[36].

През 1967 г. К. Маджаров публикува новите данни от проучването на укрепителната система на града[37]. В статията си дава подробно описание на новооткритите части на крепостната стена с нейните елементи, разглеждат се строителните техники и строителните периоди, коригира се предложената от Б. Филов датировка. Същата година С. Бояджиев публикува резултатите от сондажните проучвания при базилика N 1. Той предложи ново тълкуване на двата паметника - базилика N 1 и крепостната стена, и внесе съществени корекции в реда на изграждане на строежите в този сектор, които по-късно бяха потвърдени от археологическите разкопки[38]. Опитът му обаче да датира първоначалното изграждане на укрепителната система в края на II в. не е сполучлив. Най-новите проучвания опровергаха това негово становище.

Археологическите разкопки от 1966 до 1968 г. бяха съсредоточени в централния бански парк около западната група минерални извори. Разкрита и проучена беше голяма масивна късноримска обществена постройка с отчасти запазен втори етаж. Близостта на сградата до късноримската баня, проучена от Д. Цончев през 1935 г., показва, че тя се намира в тясна връзка с балнеолечението през римската епоха.

През тези години бяха проведени археологически разкопки и в централното ядро на града, които дадоха възможност да се изяснят важни градоустройствени въпроси. В отделни сектори беше проучена главната улица (*Cardo maximus*), свързваща южната и северната порта с форума на града. Тя тангира най-вероятно градския площад от изток. Голямата широчина на улицата (11 м), странично оформена с големи каменни бордюри и настлана с чакъл, е свидетелство за голямото и значение като главна проходяща артерия в градоустройствената схема. Почти със същото устройство беше разкопаната друга улица с посока изток - запад (*decumanus*), перпендикулярна на *Cardo maximus*. Разкритите части от уличната мрежа предлагат ориентировъчни размери на инсулите, чиято надлъжна ос е с посока изток - запад. Разкопките в централното ядро дадоха възможност да се извърши частично проучване и на водоснабдителната, и канализационната мрежа на града.

През 1971 - 1973 г. приключи разкриването на казармените постройки, разположени западно от южната порта (Камилите). Разкопани и проучени бяха две големи казармени сгради, долепени до вътрешното лице на куртината.

Към втората половина на V в. западната постройка е била преустроена в двукорабна базилика с тристранна абсида. При разкопките бяха направени някои важни открития за историята на града[39]. Отхвърлена беше тезата на Б. Филов за реда на изграждането на строежите в този сектор и датата на крепостната стена[40]. Потвърди се становището на С. Бояджиев, че първоначално е била изградена крепостната стена, по-късно до куртината са били долепени казармените постройки и на последно място една от казармените постройки е била преустроена в базилика[41]. Предложената от Б. Филов дата за изграждането на крепостната стена V - VI в., и тази на С.Бояджиев - II в., бяха коригирани. Комплексните изследвания показват, че нейното изграждане е станало към края на III - началото на IV в., най-вероятно по времето на Диоклециан (284-305)[42]. Откритите казармени постройки, разположени източно и западно от южната порта, показват, че за защитата на града през късната античност тук е квартирувал постоянен гарнизон от около една кохорта. Още през първия етап на проучването през 1960 г. бяха открити останките на неизвестното до тогава ранносредновековно българско селище от IX-X в.[43]

През 1972 г. С. Бояджиев направи значителни корекции в тълкуването на отделните части главно на южната порта[44]. Вярно е отбелязано, че портата е строена по-късно върху преминаващата на това място куртина. Съвсем основателно той определя като надвратна кула останките от малката арка, разположена върху голямата външна арка на портата. В описанието и тълкуването на северната и източната порта авторът ползва данните от публикациите на предишните изследователи. Становището му, че върху западната порта е съществувала надвратна кула, е неправилно. Съществуващите данни не дават основание за подобно предположение.

Нови данни за устройството на северната порта на вътрешната крепостна стена и портата на протейхизмата се дават в публикацията на К. Маджаров от 1974 г.[45]. При строежа на портата са разграничени два строителни периода. Коригира се предложената от предишните изследвачи планова схема на портата на протейхизмата, чието затваряне е ставало чрез две врати - външна (катаракта) и вътрешна - двукрила.

През 1977 г. с решение на Министерския съвет укрепената част на античния град при Хисар беше обявена за археологически резерват. Решението и приетата комплексна програма за неговото изпълнение дадоха възможност да се започнат системни, мащабни и продължителни археологически разкопки. За изпълнение на тази задача към Археологическия музей в града беше сформиран колектив от археолози. Задачата беше да се разкрият системно и методично всички останки от града през неговото хилядолетно съществуване. Още преди започване на разкопките беше поставена план-квадратна мрежа, свързана с триангулацията на съвременния град. Фотограметрично беше заснета цялата укрепителна система. След приключване на разкопките веднага се пристъпи към пълна графическа и фотографска документация, а след това - и към стабилизиране, консервация и експониране на откритите недвижими паметници на културата.

Редовните археологически разкопки през 1980 - 1982 г. на 50 м северно от базилика 1 разкриха изцяло голяма къснoримска жилищна сграда с перистилен двор. В източната страна тя е завършвала с масивна колонада и шест магазина. По реда на разкриването това е втората перистилна сграда в Хисар.

През 1981 - 1982 г. приключи проучването на римския амфитеатър, разположен в централния бански парк на града. През тези години при подготовка на югозападната кула за консервация се установи, че кулата е била изградена върху останките на тракийско селище от новожелязната епоха. То е било разположено върху висока тераса и на север е достигало до западната група минерални извори, около които по-късно е възникнал античният град.

Новите открития през последните десетилетия задълбочиха познанията ни за изграждането на римския и ранновизантийски град при Хисар като значителен икономически, културен и курортен център през късната античност-седалище на епископ. Те обогатиха с неизвестни данни познанията за историята и материалната култура на града, и показаха топографски континуитет от първоначалното тракийско селище с римския и ранновизантийски град и средновековното българско поселение.

Първият опит за изясняване името на римския и ранновизантийски град при Хисар е направен от К. Иречек[46], който локализира на това място Диоклецианопол - един от петте града в Тракия, споменати в "Пътеводителя на Хиерокъл"[47]. Главният му аргумент е съобщението на Теофилакт Симоката[48] за нахлуването на аварите в Тракия през 587 г., които след неуспешната обсада на Берое се отправили за Диоклецианопол и след като не могли да го превземат, се оттеглили и насочили към Филипопол. Този град те също не могли да завладеят и се отправили за Адрианопол.

Като проследява движението на аварите и взимайки предвид това, което пише Теофилакт Симоката за Диоклецианопол и неговите здрави крепостни стени, Иречек с основание идентифицира този град с останките от голямата крепост при днешния Хисар. В последствие обаче той се отказва от това свое предположение и поставя Диоклецианопол в откритите развалини на Пизос при с. Димитриево, Старозагорско. "Докато не бяха познати големите развалини в Чирпанско - пише Иречек, - мислех, че с Хисар може да е идентичен Диоклецианополис, който бил обезпокояван в 587 г. от аварите в похода от Берое за Пловдив, ала по посока на този поход този укрепен град трябва да се търси по-скоро в околностите на стария Пизос"[49].

Първото становище на Иречек беше възприето от братя Шкорпил[50] и Ив. Велков[51], а второто - от Е. Хонигман[52]. П. Мутафчиев отхвърли второто предложение на Иречек и постави Диоклецианопол в широката област между р. Марица и Балкана, без обаче да определи точно къде. Той с основание посочи, че ако Диоклецианопол е бил при развалините на Пизос, то в античните пътеводители и в Табула Певтингериана ще стои името Диоклецианопол, а не Пизос[53]. Това становище на Мутафчиев се подкрепя и от археологическото търсене. Ако в околностите на Чирпан при с.Димитриево е имало град с крепостни стени от мащаба, описани от Теофилакт Симоката, то от тях биха се запазили някакви останки.

Като разглежда въпроса за името на римския град при Хисар, Г. Кацаров[54] изказва мнение, че това е бил град Тиберия, който според византийския хронист Малалас е бил основан в Тракия от император Тиберий (14 - 37). Тези възгледи на Казаров поради липса на данни считаме за невероятни. Те не се подкрепят и от останалите изследователи на града[55].

Въз основа на открития през 1935 г. латински надпис сред развалините на късноримската баня в Хисар Д. Дечев възприе становището, че римският град при Хисар се е наричал *Augustae*[56], като го отъждествява със споменатата у Прокопий крепост *Αυγουσταζ*[57]. Според разчитането и допълнението на издателя третият ред от надписа гласи: *(abin) sessis vetery Auq(ustae) aria(e)*. Той мисли, че покрай тази нова *Augusta*, съществувала заедно със старата *Augusta aria*, се е образувало едно селище под името *Augustae ariae*. По-късно според Дечев съществителното *ariae* е отпаднало и името е било опростено на *Augustae*. Издателят приема, че *Augustae* е била предадена на гръцки със Sebasih, което е било превърнато в *Σεβασιουπολιζ*, споменато при Хиерокъл[58]. Тази локализация, стояща върху слаби доводи, не се споделя от В. Бешевлиев[59]. Спомената крепост *Αυγουσταζ* при Прокопий, както мисли и Дечев, е във винителен падеж, множествено число. Такива имена във винителен падеж според Бешевлиев са типични за пътни станции. Надписът се датира след 313 г. По това време античното селище при Хисар е вече значителен град с известно име. При това положение В. Бешевлиев с право мисли, че споменатата в надписа стара *Augusta aria* не може да се отнася за този град. Малко е вероятно Прокопий да споменава града с латинското му име, а съвременникът му Хиерокъл да го нарича с гръцко название. Явно е, че това са имена на две различни селища от тази епоха.

Градът Севастополис в Тракия, както споменава Мутафчиев[60], е малко познат. Според Бешевлиев[61] той е бил незначителен град в Тракия, без особена роля в живота на църквата и поради това за него не се споменава нищо в писмените извори. В. Миков го локализира при Червената църква, недалеч от с. Пастуша, Пловдивско[62]. Предложената от Д. Дечев локализация остава меродавна в научната литература до 1964 г.

Принос в изясняване името на римския и ранновизантийски град при Хисар е цитираната статия на Бешевлиев, излязла от печат през 1964 г.[63] Въз основа на много нови доводи - писмени извори и археологически паметници, той го идентифицира с Диоклецианопол.

Писмените извори за Диоклецианопол са малко, но те дават възможност да се извличат важни сведения за града. Накратко ще се спрем на тях. Хиерокъл в съчинението си "Пътеводител", излязло в 528 г., споменава Диоклецианопол като един от петте града в Тракия[64]. Самото име, както мисли и В. Велков[65], сочи не толкова за новооснован град, а по-скоро за възобновено и преименувано селище от император Диоклециан, чието по-старо име за сега е неизвестно. В епархийските списъци VII до X в., които отразяват по-ранен период, Диоклецианопол се сочи като едно от епископските седалища, подчинени на Филипополския митрополит. Според Псевдоепифановия списък, съставен по времето на Ираклий (610-641) и отразяващ положението на църковната администрация от Юстиниан I (527 - 565) до 733 г.[66], в епархия Тракия митрополитът на Филипопол е имал под свое ведомство три епископии: Диоклецианопол, Севастопол и Диоспол[67]. В списъка от времето на Исаврийската династия, съставен през VIII в., Диоклецианопол стои на първо място като епископски център, подчинен на Филипополския митрополит[68]. Диоклециянопол се среща и в епархийските списъци от IX до средата на X в.[69] В списък осми на епархия Тракия към митрополита на Филипопол се числят три града - Диоклецианопол, Диоспол и Севастопол[70]. В списък девети и във Василиевия списък също така се споменават тези три града като епископии от Филипополската митрополия[71].

От епархийските списъци се вижда, че в провинция Тракия във Филипополската епархия най-често се споменават градовете Диоклецианопол, Диоспол и Севастопол. Прави впечатление, че Диоклецианопол стои винаги на първо място по реда на споменаването на епископиите. Това означава, че той е бил най-важният и най-големият епископски център, подчинен на митрополита на Филипопол. Без съмнение Диоклецианопол се е намирал недалече от Филипопол и като седалище на епископ той е бил подчинен на митрополита на този град.

Имената на епископите на Диоклецианопол се срещат често в протоколите на вселенските събори[72]. На събора в Ефес през 431 г. е взел участие Кириакус, епископ на Диоклецианопол. Въпреки че не се посочва към коя провинция принадлежи той, В. Бешевлиев предполага, че се касае за епископското седалище Диоклецианопол в Тракия[73]. В подписаната листа от участниците на събора в Халкедон през 451 г. стои и подписът на Епиктетос, епископ на Диоклецианопол в Тракия[74]. От Епиктетус е подписан и отговорът на Филипополския провинциален синод на посланието на император Лъв I от 458г.[75] Явно е, че Диоклецианопол е значителен църковен център, чийто епископ е взимал участие най-малко в два вселенски събора. Това означава, че той е изпълнявал важна роля в живота на църквата.

Повече данни за Диоклецианопол дава Теофилакт Симоката, живял по времето на император Ираклий (610 - 641). В своите разкази за нахлуването на аварите в Тракия през 587 г., които след неуспешната обсада на Берое се отправили за Диоклецианопол, Симоката пише следното: "Те обсадили здраво Диоклецианополис, но градът се противопоставил с всички сили и смело възпирал настъпването им. Защото гражданите издигнали на стените катапулти и други защитни машини, така че за варварите било невъзможно да влязат в непосредствен бой. Така те си отишли с негодувание, понеже си изпатили, както се говори в приказките за вълка, който останал с отворени уста и празни надежди"[76]. От това съобщение се научават някои важни обстоятелства, отнасящи се до локализацията на Диоклецианопол. Пасажът за движението на аварите показва, че след безуспешната обсада на Берое те се отправили срещу Диоклецианопол и след като не успели да го превземат, се насочили към Филипопол. Следователно Диоклецианопол е бил разположен на североизток или на север от Филипопол, тъй като аварите след Берое се отправили към него и след това нападнали Филипопол. Текстът дава основание да се заключи, че Диоклецианопол по богатство и големина се е нареждал до градовете Берое, Филипопол и Адрианопол, поради което е бил превлекателен обект за нападенията на аварите. Това се потвърждава и от сведенията на Хиерокъл, където Диоклецианопол е поставен на трето място след Филипопол и Берое.

Възниква въпросът, защо този значителен за времето си град не е отбелязан в нито един от античните пътеводители, нито в Табула Певтингериана. Най-вероятно това се дължи на обстоятелството, както отбелязва и П. Мутафчиев[77], че той се е намирал настрани от главните римски пътища.

От анализа на изворните данни за Диоклецианопол става ясно, че неговите белези най-добре съответстват на останките на римския и ранновизантийски град при Хисар. Неговите монументални развалини се намират на 42 км северно от Филипопол и стоят на 10 км встрани от главния римски път, свързващ Филипопол с Ескус[78]. Археологическите проучвания показват, че горната повърхност на укрепителната система на града, широка 2,5 м, е била така устроена, че по нея свободно е могло да се разположат различни по големина метателни машини. Крепостните стени обграждат площ от 30 хектара[79]. По своята големина римският град при Хисар се е нареждал на трето място в Тракия след Филипопол (около 75 хектара) и Берое (48,5 хектара)[80]. Това подреждане на градовете по големина съответства и на реда, по който те се споменават от Хиерокъл, където Диоклецианопол стои на трето място. В Хисар досега са открити 10 старохристиянски базилики, две от които са датирани от IV в., а останалите - от V - VI в.[81]. Те показват несъмнено, че на това място някога е съществувал голям църковен център седалище на епископ. Археологическите проучвания през последните три десетилетия в Хисар показват, че римският град при Хисарските минерални извори е бил значителен градски център в Тракия, изграден по всички изисквания на римското и ранновизантийското градоустройство. Разкритите монументални обществени и жилищни сгради с перистилни дворове са показател за високото благосъстояние на неговите жители. Несъмнено този значителен град, както мисли и В. Бешевлиев, не може да е останал неспоменат в писмените паметници.

Съпоставяйки изворните данни със съществуващите археологически останки, с голяма вероятност трябва да се приеме локализацията на Бешевлиев, че този град е идентичен с епископския център Диоклецианопол в Тракия, т.е. първото предположение на Иречек.

Б Е Л Е Ж К И

1. **Τσουκαλα, Γ.** Ιοτοριογεωγραψη περιγραψη τηξ επαρχιαξ Φιλιππουπολεωξ, Βιεννη, 1851, 69 - 82.
2. **Dumont, A.** Rapport sur un voyage archeologique en Thrace. Melanges d'archeologie et d'epigraphie. Paris, 1892, p.214.
3. **Иречек, К.** Пътуване по България. Превод на Аргиров. С., 1974, 437 - 442.
4. **Jirecek, C.** Die Heerstraβe von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpasse. Prag., 1877, p. 156.
5. Hieroclis Synecdemus. Гръцки извори за българската история. Т.2, С., 1958, с. 89 (Извори за българската история Т. 3).
6. **Иречек, К.** Пътуване по България ..., с. 441.
7. **Шкорпил, В., К. Шкорпил.** Няколко бележки върху археологически и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1855, 55 - 59.
8. **Besevliev, V.** Wo Lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien. - Linguistique Balkanique, 9, 1964, N1, 49 - 54.
9. **Филов, Б.** Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. - ИБАД, 2, 1911, 99 - 146.
10. **Бояджиев, С.** Нови данни за Хисарските стени. - ИАИ; 30, 1967, с. 106.
11. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. - ИАИ, 30, 1967, 139 - 140; Казармените постройки на Диоклецианополис. - ИМЮБ, 8, 1982, 84 - 85.
12. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 141.
13. **Мутафчиев, П.** Няколко бележки за Хисаря и околността му. - ИБАИ, 3, 1912, с. 74.
14. **Миятев, К.** Приноси към средновековната археология на българските земи. Нови открития в Хисарската крепост. - ГНМ, 1921, 242 - 246.
15. **Велков, Ив.** Новооткрити старини. - ИБАИ, 5, 1928 - 1929, с. 380; **Миков, В.** С. Хисаря (Хисарските бани). Историко-археологически бележки. С., 1932, с. 32; **Стоилов, И.** Историко-археологическа страница за Хисаря - Карловско. - ИБД, 2, 1930, 26 - 29; **Цончев, Д.** Хисарските бани (с. Хисаря - Карловско), географски, исторически и археологически очерк. - ГПНБМ, 1935 - 1936, с. 177; **Иванов, Т.** За датата на строителния тухлен надпис от "Момина баня" в Диоклецианопол. - Археология, 30, 1988, N3, 27 - 29.
16. **Миков, В.** Цит. съч., с. 146.
17. Пак там, с. 27.
18. **Иванова, В.** Три новоразкопани базилики в Хисар. - ИАИ, 11, 1937, 214 - 242.
19. **Иванова, В.** Добавка към статията "Три новоразкопани базилики в Хисаря". - ИАИ, 11, 1937, 305 - 306.
20. **Цончев, Д., К. Маджаров.** Две новооткрити базилики в Хисар. - Археология, 7, 1965, N1, 16 - 18.
21. **Дечев, Д.** Античното име на Хисар. - ГПНБМ, 1935 - 1936, 47 - 51.
22. Procopii De aedificiis, 4, II. В: Гръцки извори за българската история. Т. 2, с. 176.
23. Hierclis Synecdemus. - В: Гръцки извори за българската история. Т. 2, с. 89.
24. **Besevliev, V.** Цит. съч., с. 52.
25. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 91 - 121.
26. Пак там, 212 - 124.
27. Пак там, 128 - 157.
28. Пак там, 177 - 183.
29. **Цончев, Д.** Една новооткрита базилика в Хисаря. - ГПНБМ, 1937 - 1939, 185 - 194.
30. **Детев, П.** Праисторическото селище в Хисар, Пловдивско. - Археология, 4, 1962, N2, с. 55.
31. **Цончев, Д., К. Маджаров.** Две новооткрити базилики в Хисар..., 16 - 21.
32. **Маджаров, К.** Базилика N9 в Хисар. - Археология, 13, 1971, N3, 34 - 38.
33. **Маджаров, К.** Къснoримска перистилна сграда в Хисар. - Археология, 9, 1967, N1, 50 - 56.
34. **Цончев, Д., А. Саркисян.** Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори. - Археология, 2, 1960, N4, 36 - 43; **Джамбов, Х.** Хисарската гробница. - ГНАМП, 5, 1963, 117 - 142.
35. **Маджаров, К.** Северната порта на Хисарската крепост. - Археология, 16, 1974, N1, 50 - 63.

36. **Маджаров, К.** Археологически проучвания в Хисар през последните двадесет години. - Археология, 7, 1965, N3, 21 - 31.
37. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 113 - 142.
38. **Бояджиев, С.** Нови данни ..., 101 - 110.
39. **Маджаров, К.** Казармените постройки на Диоклецианопол. - ИМЮБ, N8, 1982, 77 - 95.
40. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 114.
41. **Бояджиев, С.** Нови данни..., с. 106.
42. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 141.
43. **Джамбов, Х.** Принос към проучването на славянската керамика в Пловдивския край. - ГНАМП, 4, 1960, 151 - 163; **Запрянов, А.** Средновековни паметници на културата от Хисар. - Археология, 9, 1967, N1, 40 - 49; **Джамбов, И.** Средновековното селище над античния град при Хисар. - ИБИД, 25, 1983, 5 - 26.
44. **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. - ИСТИГА, 24, 1972, 165-191
45. **Маджаров, К.** Северната порта на Хисарската крепост..., 57 - 66.
46. **Jirecek, C.** Die Heerstraβe..., p. 156.
47. Hierocles. Synecdemus. Цит. съч..., с. 89.
48. Theophylactis Simocatae-Historiae. - Гръцки извори за българската история. Т. 2, С., с. 310.
49. **Иречек, К.** Цит. съч., с. 441.
50. **Шкорпил, В., К. Шкорпил.** Цит. съч., с. 55, 99.
51. **Велков, Ив.** Няколко изчезнали древни селища в Пловдивско. - В: Сб. в чест на пловдивския митрополит Максим. С., 1931, 74 - 80.
52. **Honigmann, E.** Le Synecdemos d'Hierocles et l'Opuscule geographique de Georges de Chypre. Bruxelles, 1939, p. 635.
53. **Мутафчиев, П.** Към църковно-историческата география на Пловдивско. -В: Сб. в чест на пловдивския митрополит Максим. С., 1931, 87 - 113.
54. **Кацаров, Г.** Към историята на древна Тракия. - ИБАИ, 7, 1932 - 1933, 397 - 399.
55. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 71 - 72.
56. **Дечев, Д.** Античното име на Хисаря. - ГПНБМ, 1935 - 1936, 47 - 51.
57. Procopii De aedificiis, 4, 11. -В: Гръцки извори за българската история. Т. 2, с. 176.
58. Hieroclis Synecdemus. Цит. съч., с. 89.
59. **Besevliev, V.** Цито съч., с. 52.
60. **Мутафчиев, П.** Цит съч., с. 92.
61. **Besevliev, V.** Цит съч., р. 56.
62. **Миков, В.** Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. - Археология, 10, 1968, N4, с. 53.
63. **Besevliev, V.** Цит. съч., с. 89.
64. Hieroclis Synecdemus. Цит. съч., с. 89.
65. **Велков, В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 107.
66. Notitiae episcopatum. - В: Гръцки извори за българската история. Т. 3, 1960, с. 184 (Извори за българската история. Т. 4).
67. Пак там, 187 - 188.
68. Пак там, с. 196.
69. Notitiae episcopatuum. Цит. съч. Т. 4, 1981, с. 151.
70. Пак там, с. 154.
71. Пак там, с. 157.
72. **Besevliev, V.** Цит. съч., 49 - 51.
73. Пак там, с. 50.
74. Пак там, с. 51.
75. Пак там.
76. Theophylactis Simocatae-Historiae. В: Гръцки извори за българската история. Т. 2, с. 310.
77. **Мутафчиев, П.** Цит. съч., с. 91.
78. **Аврамов, В.** Траяновият път от Карпатите през Дунава и Балкана за Пловдив. - ИБАД, 4, 1925, с. 235.
79. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 109; **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 93.
80. **Николов, Д.** Августа Траяна - Верея (II - VI.). - Археология, 7, 1965, N4, с. 12.
81. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 163 - 176; Една новооткрита базилика в Хисаря, 185 - 194; **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисар, 214 - 242; **Маджаров, К.** Базилика N9..., 34 - 38.

ПЪРВА ГЛАВА

ПОСЕЛИЩЕН ЖИВОТ ПРИ ХИСАРСКИТЕ МИНЕРАЛНИ ИЗВОРИ В ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА

Праисторическо селище (V - IV хил.пр.н.е.)

Археологическите разкопки, извършвани през последните години, разкриха, че римският и ранновизантийски град при Хисарските минерални извори е построен върху останките на праисторическо селище, разположено в укрепената част на града до източната крепостна стена[1]. То е имало диаметър при основата около 150 м с дебелина на културните напластявания до 0,20 м. На това място общата дебелина на пластовете достига до 1,20 м, като под глинесто-песъчливите наслаги се откриха находки от римско, ранновизантийско, ранносредновековно и по-късно време.

Засега е проучена незначителна част от селището и откритият материал е оскъден. Независимо от това находките са твърде красноречиви и не оставят съмнение относно датата на най-ранното заселване на това място. Открити са няколко кремъчни ножа, каменно длето-копач, каменна брадва от т.нар. "калъпест тип", характерен за цялата територия на България през новокаменната епоха (обр.1). По-многоброен и разнообразен е керамичният материал, който се състои от фрагменти и цели глинени съдове, тежести за стан, прешлени, глинени идоли и др. Глинените съдове са изработени от сравнително добре пречистена глина и имат форма на купи със загладена повърхност и тъмнокафяв цвят (обр.2). Дъната им са плоски, а устията - закръглени, с изпъкнал навън ръб. В долния край на тялото съдовете са украсени с лента от вдлъбнатинки, образувани от притискане с пръст. Подобни съдове са известни от селището в местността Яса тепе в Пловдив[2], Караново при Нова Загора[3] и други, които се датират като късонеолитни. В същия културен пласт се откри един глинен похлупак с плоска форма и множество части от глинени съдове с цилиндрични крачета и високи дръжки, характерни за развитието на неолитната култура у нас в земите на юг от Балкана[4].

Сред находките важно място заема антропоморфната идолна пластика (обр.3). Откритите глинени фигурки представляват схематично изображение на женско тяло. Те не са добре изпечени и имат сиво-черен цвят. Моделировката е груба, с ярко изразен схематизъм в трактовката на човешкото тяло. Главата им е цилиндрична. Лицето е изобразено с една релефна пъпка. Гърдите са очертани с две хоризонтално разположени една до друга релефни пъпки. Силно изпъкналият корем на един от идолите представлява бременна жена. Всички анатомични форми на идолите са представени сумарно, без детайлизиране.

Откритите праисторически материали са най-ранните следи от съществуването на селище около Хисарските минерални извори. Характеристиката на находките показва, че то е възникнало в късен период на неолитната епоха (Vхил.пр.н.е.)[5]. От стратиграфските наблюдения става ясно, че към края на неолита то е прекъснало своето съществуване, унищожено от стихиен пожар. Животът около минералните извори се появява отново през желязната епоха, но не върху останките от неолитното селище, а около югозападната укрепена част на римския град, където са налице по-благоприятни топографски условия за живот. Засега не е известно дали животът около изворите е прекъснал през каменно-медната и бронзовата епоха. Находки от тази епоха не са открити. Бъдещите разкопки на големи площи и на различни места около изворите ще запълнят тази празнина в нашите познания.

Тракийско селище (I хил. пр.н.е.)

Ценен научен резултат от археологическите разкопки през последните години беше откриването на тракийското селище от предримската епоха. При проучване на югозападната ъглова кула на укрепителната система на римския град през 1978 г. беше установено, че кулата е била изградена върху останките на тракийско селище от желязната епоха. То е било разположено върху висока тераса, естествено защитена от източната, южната и западната страна от стръмните брегове на малките дерета - Славеев дол и Банското дере. На север селището е достигнало до западната група минерални извори, около които по-късно е възникнал римският и ранновизантийски град.

Избраното място за заселване около минералните извори е било най-подходящо, налице са били всички основни изисквания за живот. Именно поради благоприятните условия хората са продължили да го обитават хилядолетия и животът тук никога не е замирал.

През 1978 г. бяха проведени археологически разкопки в южната периферия на тракийското селище, където беше проучена една незначителна част от него. Неговото разположение на север до минералните извори беше установено чрез няколко сондажа. Селището не е било укрепено. В проучения сектор сгради не бяха открити. Наличието на поселищен живот през тази епоха беше установено главно от керамичните находки. Културните напластявания бяха доста нарушени от по-късното изграждане на римската укрепителна система, но независимо от това в отделни сектори стратиграфията не беше нарушена. Общата дебелина на културния слой е 1,60 м; най-долният - тракийският пласт, достига дебелина 0,40 м, а над него следват римски, ранновизантийски и ранносредновековни пластове.

При разкопките на селището беше открито значително количество керамика, в по-голямата си част във вид на фрагменти и само няколко цели съда. Всички съдове са местно тракийско производство. Една част от тях са изработени на ръка, а други - на грънчарско колело. От керамиката, работена на ръка, преобладават дълбоките съдове във форма на урни с дебели стени. Някои от тях имат сив цвят, а други - керемидено червен. Изработени са от груба глина, примесена с пясък. Те са били украсени с релефни ленти, разчленени с коси нарези или ямички, минаващи под устния ръб. На известно разстояние под хоризонталната лента са били разположени дъговидни, езичести или пъпковидни дръжки (обр.4). На някои от тях, под дръжките, се спущат няколко релефни ленти, разчленени с ямички (обр.5). Срещат се съдове и с по-сложна украса, при която дъговидните ленти преминават и над дръжките. По форма, техника на изработване и украса тези съдове са близки с керамиката на некропола при с.Долно Съхране[6], с.Байлово[7], Крепоста Цепина[8] и др. Датират се в края на VI в.пр.н.е. При разкопките беше открит съд във форма на урна с дебели стени, запазен в по-голямата си част. Той има почти цилиндрична форма с равно отрязано дъно (обр.6). Висок е 0,18 м с диаметър на устието 0,14 м. Украсен е с четири езичести дръжки, разположени на кръст, на известно разстояние под устието, които са свързани помежду си с дъговидно извити релефни ленти, разчленени с коси нарези. Глинени съдове с подобна форма и укрса са известни от тракийското селище на хълма Кракра при Перник[9], Севтополис[10], Шумен[11], Пшеничево[12], Равна[13], Велико Търново[14] и др. Те са били широко разпространени в Тракия през IV - III в.пр.н.е.[15]

Керамичните съдове, работени на грънчарско колело, са местно тракийско производство. Те са изработени от добре пречистена сива глина. Стените им са излъскани отвън и имат черен цвят. Срещат се следните видове: паници, кани, амфори (обр.7). Най-много фрагменти са открити от паниците, които имат конусовидна форма с широко отворено устие, завит навън ръб и ниско пръстеновидно столче. Повечето от тях са без дръжки, но се срещат нерядко и с дръжки. Те намират точна аналогия на керамиката от тракийското селище на хълма Кракра при Перник[16] и от с.Кюлевча[17] и се датират в I - III в.пр.н.е.

Друг вид съдове са каните (обр.8). Някои от тях имат сив, а други - черен цвят. Формата на тялото им е биконична с ниско пръстеновидно столче. Стените при устието се разширяват и образуват венче. Плоска дръжка свързва устния ръб с най-издутата част на тялото. Откритата напълно запазена кана е с височина 0,11 м и диаметър на устието 0,05 м. Подобни кани са известни от Аполония[18], с.Янково[19], Перник[20], Влашко село[21] и др. Датират от края на IV и началото на III в.пр.н.е.

Към групата на керамиката, работена на грънчарско колело, са и намерените няколко фрагмента от съдове за течности с голям обем - амфори и хидрии. При разкопките бяха намерени няколко глинени тежести за стан и два двуконусовидни прешлена за предене.

Свидетелството за съществуване на селище на това място в предримската епоха са и намерените поединично около изворите сребърни монети от Тасос, бронзови и сребърни монети от Филип II Македонски (359 - 336 г. пр.н.е.), Александър III Велики (336 - 323 г.пр.н.е.) и Александър IV (323 - 311 г.пр.н.е). Една от тези монети е намерена под римския кантаж при разкопките на къснoримската баня[22].

В Хисарската котловина съществуват двадесет и една надгробни могили. Проучена е само една от тях от Д. Цончев през 1937 г.[23] Тя се намира на 2 км южно от античния град при Хисар и на 500 м западно от бившето село Миромир, сега квартал на гр. Хисар. Могилата е висока 7,00 м с диаметър 36,00 м. При разкопките на дълбочина 0,60 м от горната повърхност са били открити четири късни погребения, ориентирани изток - запад. Най-долният пласт на могилата представлява пепелище, сред което при разкопките са намерени много въглища, малки недоизгорели главни, каменна брадвичка, черупки от речни миди, глинени прешлени и множество фрагменти от глинени съдове. Повечето от фрагментите са от обикновена местна тракийска керамика, работена на грънчарско колело и малко парчета от вносна гръцка керамика от класическата епоха: черно фугирани амфори, блюда и други, украсени с листовидни орнаменти. Те намират близки аналогии в керамиката от надгробната могила Мушовица при с. Дуванлий[24].

На 1,50 м западно от центъра на могилата и на 1,00 м височина от околното ниво в пласта от пепелища е открита кръгла засводена гробница, направена от ломени камъни без спойка. Тя има външен диаметър 1,80 м и височина 0,80 м. В нея се намираха недоизгорели кости, пепел от погребение с трупоизгаряне, бронзова фибула, мъниста от огърлица, копчета и части от счупен глинен съд. Това е тракийска могилна гробница с погребение, вероятно на жена, от IV - III в.пр.н.е.[25] Близостта на могилната гробница до Хисарските минерални извори и нейната датировка дават основание за предположението, че това е погребение на лице, произхождащо от тракийското селище при Хисар от предримската епоха.

При сегашното състояние на проучванията на тракийското селище нашите познания за него са все още ограничени. За да се проучи то в неговия цялостен топографски и хронологичен ареал, са необходими разкопки на широк фронт и на големи дълбочини под каменните зидове на по-късните римски и ранновизантийски постройки.

Разгледаният дотук, макар и ограничен по количество, археологически материал е безспорно доказателство за съществуването на тракийско селище при минералните извори, възникнало към края на старожелязната епоха (VI в.пр.н.е.). Особено развитие селището добива през елинистическия период (IV в.пр.н.е.). Животът в него продължил и през следващите векове, като през римската и ранновизантийската епоха той се превърнал в значителен град на провинция Тракия.

УНИВ. БИБЛИОТЕКА В. Търново
Инв. № 2972/94

БЕЛЕЖКИ

1. **Детев, П.** Праисторическото селище в Хисар, Пловдивско. - Археология, 4, 1962, N2, 53 - 55.
2. **Детев, П.** Материали за историята на Пловдив. - ГНАМП, 3, 1959, с. 18.
3. **Миков, В.** Селищната могила до Караново (Новозагорско). ИГД, 3, 1938, с. 166.
4. **Георгиев, Г.** Из живота и културата на първите земеделско скотовъдни племена в България. -В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 54.
5. **Детев, П.** Праисторическото селище в Хисар..., с. 55.
6. **Гетов, Л.** Могилно погребение от халщатската епоха при с.Долно Съхране, Старозагорско. - Археология, 5, 1963, N1, с. 53.
7. **Попов, Р.** Предисторически изследвания. - ИАИ, 2, 1923 - 1924, с. 114.
8. **Гиздова, Н.** Гольштатская керамика крепости Цепины. Thracia, 3, 1974, с. 123.
9. **Чангова, Й.** Перник, Т. 1, С., 1981, с. 83.
10. **Чичикова, М.** Севтополис. Т. 1, С., 1984, 20 - 23, обр. 1,2,4,5.
11. **Антонова, В.** Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. - Археология, 15, 1973, N3, с. 34 сл.
12. **Cicikova M.** Nouvelles donnees sur la culture thrace de l'epoque du Hallstatt en Bulgarie du Sud. - Thracia, 1972, p. 97.
13. **Мирчев, М.** Тракийски могилен некропол при с. Равна. - ИАИ, 25, 1962, с. 147, 152, 156.
14. **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. -В: Царевград-Търнов, С., 1973, 263 - 264.
15. **Чичикова, М.** Цит. съч., 22 - 23.
16. **Чангова, Й.** Цит. съч., 84 - 85.
17. **Дремсизова-Нелчинова, Ц.** Тракийски некропол в с. Кюлевча, Шуменско. - Археология, 8, 1966, N4, с. 43.
18. **Иванов, Т.** Антична керамика от некропола на Аполония. - Аполония, С., 1963, с. 162.
19. **Дремсизова, Ц.** Надгробни могили при с. Янково. - ИАИ, 19, 1955, с. 72.
20. **Чангова, Й.** Цит. съч., с. 86.
21. **Попов, Р.** Праисторически изследвания във Врачанското поле. - ИАИ, 2, 1923 - 1924, с. 114.
22. **Цончев, Д.** Хисарските бани (с. Хисаря, Карловско), географски, исторически и археологически очерк. - ГПНБМ, 1935 - 1936, с. 154.
23. Пак там, 89 - 91.
24. **Филов, Б., Ив. Велков, В. Миков.** Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 90, обр. 114,115.
25. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 91.

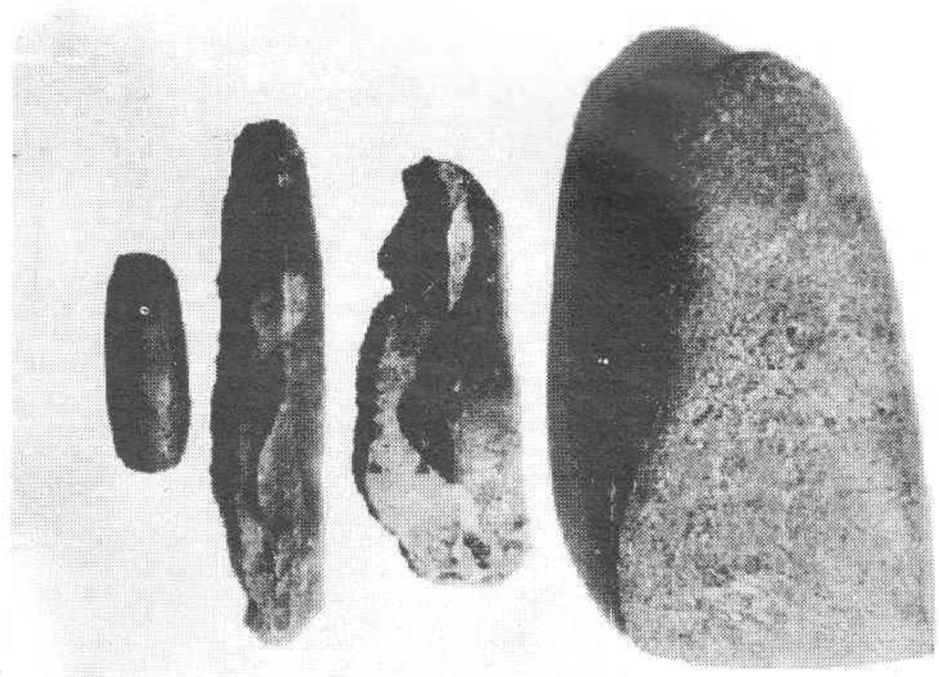

обр.1 Предмети от новокаменната епоха - кремъчни ножове, каменна брадва, каменно длето

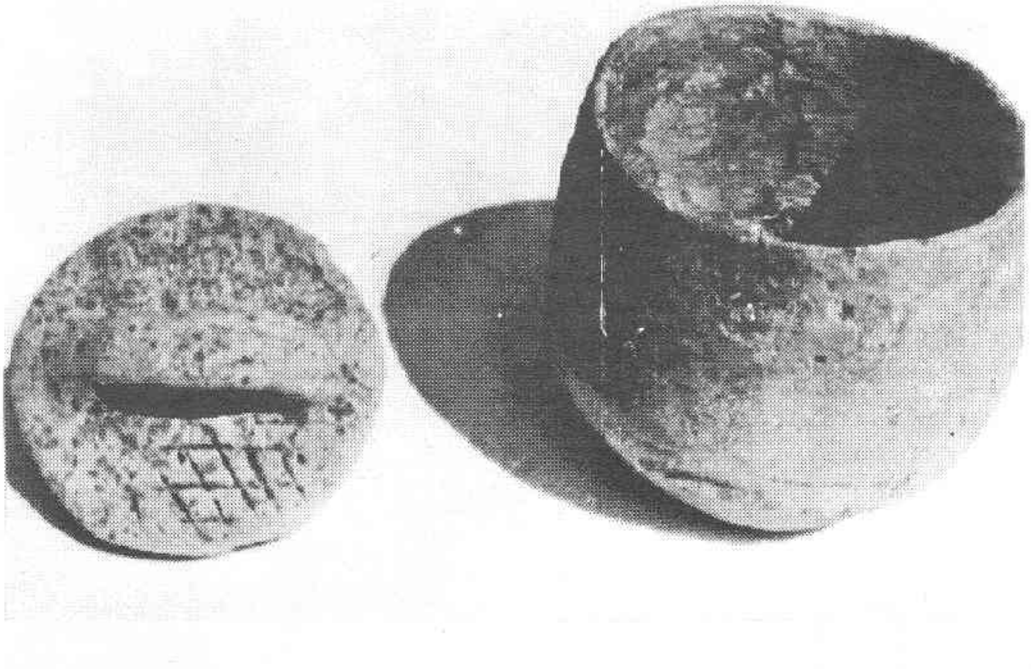

обр.2 Глинен съд и глинен похлупак от новокаменната епоха

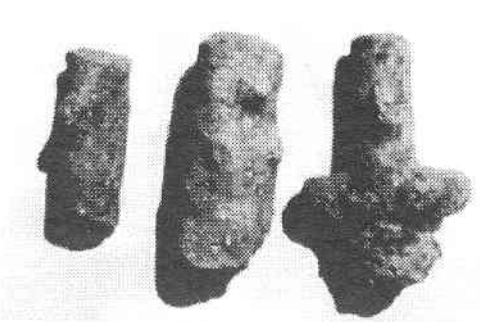

обр.3 Глинени идоли

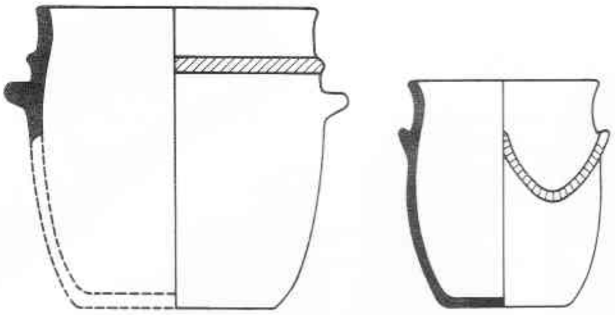

обр. 4. Профили на глинени съдове, работени на ръка

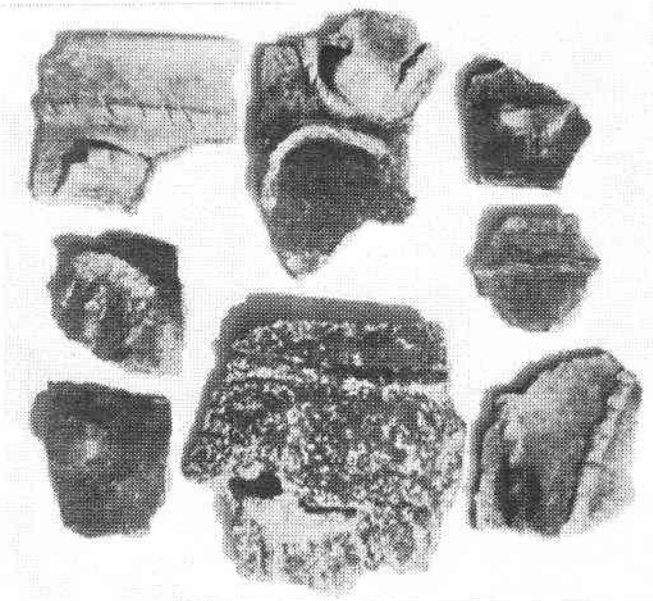

обр. 5. Фрагменти от глинени съдове, работени на ръка

обр. 6. Глинен съд (IV - III в. пр. Хр.)

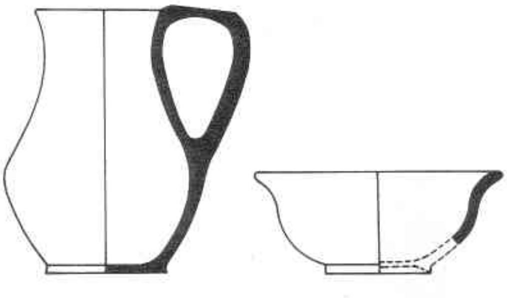

обр. 7. Профили на глинени съдове, работени на грънчарско колело

обр. 8. Глинена кана (IV - III в. пр. Хр.)

ВТОРА ГЛАВА

ТОПОГРАФИЯ И УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА НА ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Топография

След окончателното завладяване на Тракия от римляните през 45г.[1] тракийското селище при гр. Хисар постепенно започнало да се разраства. Поселищният живот на това място през Iв. се установява предимно по намерените при разкопките поединично монети от времето на Реметалк I (11 г.пр.н.е. - 13 г. от н.е.), римските императорски монети на Нерон (54 - 68), Веспасиан (69 - 74), Нерва (96 - 98) и др. Находките от II - III в. - латински и гръцки надписи, монети, керамика, архитектурни фрагменти, жертвеници, мраморни оброчни релефи, някои от които са вградени като строителни материали в крепостната стена, и други постройки, дават основание да се мисли, че по това време около изворите е съществувало неукрепено банско селище.

През III в., вероятно по време на големите опустошителни нашествия на готите (250г.), селището е било плячкосано и опожарено. Неговото възстановяване, както показва и името му Диоклецианопол, следва да се свърже с широката урбанизационна дейност и честите пътувания на Диоклециан в Тракия между 293 - 305 г.[2] Тогава за първи път то е било укрепено с крепостна стена[3]. Възможно и съвсем естествено е по това време да е получило статут на град, отбелязан по-късно в "Пътеводителя" на Хиерокъл[4].

Важно място в проучването на материалната и духовната култура на Диоклецианопол заема изследването на неговата топография с всички нейни компоненти, която, както е известно, е необходима предпоставка за възникването и развитието на селища. Разположението на Диоклецианопол около топлите минерални извори е избрано много сполучливо. Тук са налице всички физикогеографски условия за живот. Археологическите данни показват, че градът е продължител на съществувало тук тракийско селище от желязната епоха и предшествало го праисторическо селище. Този факт потвърждава наличността на топографски континуитет, когато поради благоприятни условия за живот върху едно и също място възникнали селища през различни исторически епохи[5].

Диоклецианопол е разположен в западната част на малката Хисарска котловина, която заема дял от преходната област между Горнотракийската низина и източната част на Същинска Средна гора. Котловината е обградена почти от всички страни с ниски средногорски възвишения, които я предпазват от студените северни ветрове. Тя е осеяна с множество надгробни могили, които са разположени по вододелните и граничните височини. Д. Цончев е означил 21 могили в котловината[6], някои от които са обезличени при обработването на земята. Две от тях се намират южно от кв. Миромир и са разкопани, едната - от иманяри, а другата - при проучване от Д. Цончев, който датира погребението от IV в.пр.н.е. В източната част на котловината се намират три могили: две в местн. Есебъс, вляво от пътя за с. Войнягово, наречени Йоловските могили, и една в местн. Осена. В местн. Равният път, северозападно от кв. Веригово, са разположени две могили, а по западната вододелна линия на котловината - седем. Южно от кв. Миромир, в местн. Сеняците, се издигат четири могили. По на юг, вляво от старото шосе за с. Черничево, са Гановата и Разкопановата могила. На около 500 м източно от височината Зайчи връх в района на античното селище, където са разкрити и проучени раннохристиянска базилика и некропол[7], се намира още една могила. На 500 м западно от кв. Миромир, на десния бряг на Миромирската река, има също надгробна могила. Южно от с. Черничево, на десния бряг на Черничевската река се намира праисторическата селищна могила Манастира. Селището е възникнало през късния неолит и е съществувало през бронзовата и ранножелязната епоха[8].

Речната мрежа на котловината е представена от няколко рекички, извиращи от средногорските възвишения Славеев дол, Орфеев дол, Момина река, Горещото дере, Синята река и Мътилките, които се сливат и образуват Черничевската река, Десен приток на р.Стряма. Рекичките са бързотечни и някъде доста дълбоко прорязват терена.

Едно от основните природни богатства на котловината, което е най-характерна предпоставка за възникването и развитието на поселищния живот, е термоминералното находище. То се състои от 22 топли минерални извора, разделени от рекичката Орфеев дол на две групи - източна и западна. Около западната група е възникнало праисторическото и тракийското селище, прераснало през римската епоха в голям град. Изворите, започващи от долинка, се вливат в рекичката Славеев дол. През римската епоха там е съществувала голяма банска постройка[9] и други обществени сгради, между които амфитеатърът на града и култова сграда - нимфеум, видно от голямото количество намерени мраморни оброчни релефи и надписи, поставени на нимфите - покровителки на термалните извори[10]. Лековитата минерална вода е била олицетворена в божество.

Диоклецианопол е разположен между двете рекички Орфеев дол и Славеев дол, чиито стръмни брегове са добра естествена преграда за неговата отбрана (обр.9). Теренът е с наклон от север към юг. Укрепителната му система е построена на естествена височина, подчинена на конфигурацията на терена - неправилен четириъгълник, в който е включена укрепена площ от 30 ха[11]. В северната страна по-късно е била построена протейхизма (външна стена). Дълбок ров е опасвал цялата северна, източна и източната половина на южната крепостна стена.

През V - VI в. Диоклецианопол е бил разширен извън укрепената част на север, изток и юг. Източно от рекичката Орфеев дол, се е простирал квартал, възникнал около минералния извор Момина баня и началото на Горещото дере. Върху този извор е съществувала голяма римска баня, изградена по времето на римските императори Максимилиан Галерий (293 - 311) и Лациний-баща (308 - 329)[12]. Кварталът е имал своя енорийска църква. Тя представлява трикорабна базилика, строена през V в.[13] На 150 м южно от базиликата, на височината западно от извора Момина баня, се е намирал некрополът на квартала[14]. На това място са открити множество гробове, някои зидани с тухли, а други - направени от по-големи керемиди. Погребенията са скромни, с беден гробен инвентар. Явно е, че този некропол е бил предназначен за бедното население, живеещо вън от укрепената част на града. Между северната четвърт на източната крепостна стена и потока Орфеев дол е разположен един от малките некрополи на Диоклецианопол[15]. През 1959 г. там беше открит зидан с големи каменни блокове гроб на момиче от знатна фамилия, облечено с дреха от златотъкан плат, с интересен златен гробен инвентар. Източно и недалеч от южната половина на източната крепостна стена, между рекичката Орфеев дол и югоизточната ъглова кула на крепостта, се намира един от значителните некрополи на Диоклецианопол. В него е бил погребан Соломон, викарий на Тракия от времето на византийския император Маврикий (582 - 602), за което свидетелства откритият каменен гпроб с мраморен надгробен надпис[16].

Северно от крепостната стена, при разширението на града през V - VI в., е съществувал също гъсто населен квартал. В този район са открити три раннохристиянски базилики. Две от тях (4а, 4б) са построени една върху друга на десния бряг на Орфеев дол, северно от североизточния ъгъл на крепостната стена. Първоначално на това място е съществувал езически храм[17].

На север теренът постепенно се издига към южните склонове на средногорския връх Погледец (1025 м). Оттук градът е бил водоснабдяван със студена питейна вода посредством зидан водопровод, дълъг 3,5 км[18]. Той е преминавал през Момина река и Орфеев дол чрез водопроводни мостове (акведукти) и е влизал в града, пресичайки северната крепостна стена, западно от северната порта[19].

На 1 км северно от града се издига хълмът Св.Георги, където е открита еднокорабна раннохристиянска църква[20]. На запад от него, в местн. Манастирището, се намира плоска височина с наклон на юг. Тук също е открита раннохристиянска еднокорабна църква от VIв.[21] Вероятно около църквата през късната античност е съществувало селище.

Западно от крепостната стена и потока Славеев дол, теренът е равен. Тук се е простирал един от некрополите на града през римската епоха. При обработване на нивите на това място се намират често тухли и отломъци от зидани засводени гробници. През 1957 г. в този некропол беше открита интересна късноримска семейна гробница от IV в., състояща се от стълбищен коридор, погребална камера с две зидани гробни легла и разноцветна подова мозайка[22].

Теренът на юг от града е равен със съвсем малък наклон. На това място се е намирал най-големият некропол през римската и ранновизантийската епоха. В него досега са разкрити четири засводени раннохристиянски гробници с неподвижно зидани гробни легла и множество зидани с тухли гробове. Погребенията са датирани от IV - V в.[23]

Диоклецианопол е бил свързан чрез пътища с близките и по-отдалечените градове и селища в провинция Тракия. Той е бил разположен на 10 км встрани от главния път, свързващ Филипопол с Ескус, и е бил съединен с него чрез разклон[24]. Следите на пътя, изграден от здрава каменна настилка, доскоро са били запазени при кв. Миромир на 1 км южно от гр. Хисар. Оттук трасето на пътя най-вероятно е било прокарано по долината на Черничевската река, за да се свърже с главния път Филипопол - Ескус в отсечката между сегашните села Граф Игнатиево и Чернозем, където е имало римска пътна станция[25]. В.Аврамов предполага, че разклонението е започвало от местн. Киримитлика до село Граф Игнатиево, където е била разположена една от мутациите (междинните станции) на пътя Филипопол - Ескус[26]. Чрез този път Диоклецианопол се е свързвал с Филипопол, главен град на провинция Тракия (IV - VI), откъдето са идвали на лечение високопоставени държавни лица. Чрез него той е имал връзка и с главния път Сингидунум (Белград) - Филипопол - Константинопол. Друга, по-права, връзка с Константинопол, градът е поддържал чрез разклонение от диагоналния път Белград - Константинопол при голямата пътна станция Ранилум (с. Оризово, Хасковско)[27]. Тази станция ни е известна само от Табула Певтингериана, дадена на XXVII мили (39 960 км) от Филипопол[28]. Разклонението на пътя започва от Ранилум и върви в северозападна посока, като преминава през селата Тюркмен, Чоба и Борец. На 16 км северозападно от с. Борец той е пресичал р. Стряма и се е съединявал с главния път Филипопол - Ескус. Оттук през сегашното село Иван Вазово, по долината на Химитлийската рекичка достигал кв. Миромир, където са запазени неговите следи в местн. Калдъръма, и се е съединявал с Диоклецианопол. Населението на съседните села нарича този път Цариградското шосе. Братя Шкорпил и Д. Цончев приемат, че той е водел за Диоклецианопол[29]. При станция Ранилум Диоклецианопол се е свързвал и с път за Берое - Кабиле - Анхиало. Пътят Филипопол - Ескус е свързвал Диоклецианопол със северните провинции Горна и Долна Мизия. Изглежда, че градът е имал пряка връзка с пътната станция и селище Виамата, разположена на пътя Филипопол - Ескус в местн. Стениците при с. Михилци (Пловдивско)[30].

М. Маджаров[31] от Археологическия музей в гр. Хисар при редовни археологически разкопки разкри изцяло голяма правоъгълна сграда - преториум (странноприемница за високопоставени личности), строена по времето на Нерон през 61 г. и преизградена от Марк Аврелий между 176 и 180 г., уточнено по намерените по-рано на това място латински надписи[32]. На 25 км северно от селището Виамата до с. Хр. Даново (Пловдивско) се е намирала пътната станция и селище Субрадице[33]. В тези две селища, които са влизали в градската територия на Диоклецианопол през IV и първата половина на V в., е квартирувала първа Аврелианова кохорта[34]. При археологически разкопки в Субрадице беше разкрита казармата на кохартата, жилищни сгради и една базилика[35].

В градската територия на Диоклецианопол освен Субрадице, Виамата и пътната станция при с. Чернозем са съществували и други селища. Късноантични селища са открити в землищата на селата Красново (в местн. Юрта), Кръстевич, Мътеница, Старосел, Старо Жеелезаре, Ново Железаре, Житница, Дуванлий, Горна махала и др.[36] Повечето от тях са наследници на по-стари тракийски селища, а всичките заедно образуват стройна поселищна система, създадена в съответствие с топограафските особености на района.

Диоклецианопол е разполагал с обширен хинтерланд от плодородни земи, особено на юг и югозапад от града и подбалканския коридор, които способствали за развитието на земеделието. На север Средногорските масиви, обрасли с широколистни гори и пасища, са били подходящи за развитието на разгърнато животновъдство. В околностите на Диоклецианопол са съществували няколко каменоломни, от които е бил доставян камък за широко разгърналото се строителство в града по онова време.

Бъдещите проучвания на Диоклецианопол и неговата територия ще дадат възможност да се допълни топографията на града. Важни резултати за доизясняване на въпроса се очакват от проучването на крайградските владения, свързани с града и многобройните селища от неговата територия.

Укрепителна система

В древността един град или селище се считали за добре предпазени от неприятелски нашествия, когато са били оградени с няколко фортификационни изкуствени препятствия - Крепостни стени и ровове, пълнени понякога с вода. Най-добре защитен се считал град, който бил укрепен с три отбранителни линии: ров, външна крепостна стена (протейхизма) и вътрешна крепостна стена. Тази система е била предложена от античните фортификатори. Още Филон от Византион (II в. пр.н.е.) в своя труд "Механика" предложил укрепителните системи да се изграждат от две линии крепостни стени с междустение - 8 - 12 лакти[37]. Той не изключвал построяването и на ровове пред стените. Така са били укрепени Филипопол[38], Августа Траяна[39], Константинопол (Теодосиевите стени)[40], Тесалоники[41] и др. Най-често практикуваната система е била изграждането на крепостна стена и ров. По този начин са били укрепени Абритус[42], Ятрус[43], Пауталия[44], Кюстендилският хисарлък[45], Шуменската крепост[46] и др.

Укрепителната система на Диоклецианопол при първоначалното й построяване се е състояла от крепостна стена с ров от северната, южната и източната страна. По-късно, през Vв., само в северната й страна е била построена протейхизма[47]. В този сектор е съществувала типичната за това време тройна отбранителна система - ров, протейхизма и вътрешна крепостна стена. Със своята високо запазена надземна част (суперструкция), достигаща в някои сектори до 10,50 м, укрепителната система на Диоклецианопол е особено ценна за науката, тъй като в нея са съхранени много данни, изясняващи важни похвати на римската фортификация. За нея вече има много публикации, в които освен крепостните стени се разглеждат и някои други археологически паметници[48]. Тяхна характерна особеност е, че поради липса на цялостни археологически проучвания, те не дават всестранно описание и пълна характеристика на укрепителната система. Несъмнено в този случай и опитът да се постигне обобщен резултат не е напълно сполучлив. Системните археологически разкопки през последните тридесет години разкриха изцяло крепостната стена с всички нейни елементи. Резултатите от тези проучвания дадоха възможност да се изяснят напълно нейният план, крепостните елементи, използваните строителни материали, строителните техники и конструкции, да се потърсят аналогии с други съвременни на нея римски крепости и да се съберат повече данни за времето на нейното изграждане, разрушаване и повторно изграждане в някои сектори.

Разглеждането на укрепителната система ще започне с първоначално изградената каменна стена, и то в най-запазената й част - западната крепостна стена. В този сектор почти всички крепостни елементи (куртина, крепостни стълби, кули, порта и потерни) са съхранени сравнително най-добре. Това дава възможност те да бъдат разгледани в тяхната цялост и да се направи задълбочен анализ, за да се даде най-точната картина и вярно тълкуване на всички части на укрепителната система. Накрая ще бъде разгледана северната крепостна стена, пред фронта на която допълнително е била изградена протейхизма. Това последователно описание на стените в този сектор напълно изяснява тяхната същност и взаимоотношения. В тази последователност е разгледана укрепителната система и в публикацията на Д. Цончев.

Първоначална крепостна стена

План, размери, строителни материали и строителни техники

В общи линии планът на крепостта представлява неправилен четириъгълник с леко начупени страни (обр.10). Западната стена е с посока северозапад-югоизток и има четири чупки: две навътре към града при кули 5 и 6 и две навън - при кули 8 и 9. Дълга е 627 м. Южната стена е с посока югозапад-североизток и е с три чупки: една навътре към града при кула 12 и две навън - при кули 16 и 21. Дълга е 556 м. Източната стена е най-дълга - 654 м. Тя е с посока югоизток-северозапад и има три чупки: една навътре към града при кула 26 и две навън - при кули 30 и 31. Северната стена е с посока югозапад - североизток и е права, без чупки. Дълга е 490 м. Цялата околовръстнаа дължина (периметърът) на крепостната стена е 2 327 м. Тя включва укрепена площ от около 30 ха. Според новите геодезични измервания околовръстната дължина на крепостната стена е 2 327 м, а не 2 315 м по твърденията на Д. Цончев[49].

При археологическите разкопки и проучвания не се откриха следи от по-стара крепостна стена, различаваща се по начин на градеж от сега съществуващата. Констатирани са множество разрушения в отделни сектори, които са изградени отново в същата техника, както първоначално изградената стена. Становището на някои изследователи, че сегашните крепостни стени са построени върху зидове на по-стара крепост не се потвърди[50].

Основните строителни материали, използвани при градежа на крепостната стена, са камък, тухла и хоросан. Камъните са от местен произход - гранит и гнайс, и са ломени, необработени. Не липсват и речни, заоблени. При изграждането на цокъла и праговете на портите са употребявани и големи мраморни или сиенитни обработени камъни (сполии), произхождащи от по-ранни градежи. Използвани са били и надгробни каменни плочи и плочи с надписи на гръцки и латински език. По своите размери, обработка, орнаменти и надписи сполиите се датират от II - III в. Практиката те да се използват при градежа на крепостните стени е засвидетелствана и в други градове и кастели от римската и ранновизантийската епоха у нас и в чужбина[51].

Тухлите са с червен цвят, добре изпечени, направени от глина, в която преобладава дребнозърнестият пясък от местния терен. Отличават се с голяма издръжливост спрямо влага и удари на стенобитни машини. Формата им е квадратна или правоъгълна с размери от 0,32 зо 0,38 м и дебелина 0,04 м. За стъпала на крепостните стълби са използвани по-големи тухли с размери 0,50 х 0,40 х 0,07 м. На едната страна на тухлите, която е добре загладена, има различни знаци: две или три линии, теглени с пръсти по диагонал или извити елипсовидно. Срещат се и петолъчни звезди, човешки фигури, отпечатъци от крака на животни или хора.

В цялата конструкция на крепостната стена е използван зидарски *хоросан*, примесен с късчета трошени тухли, който по структура може да се разграничи на три вида: хоросан, използван за градежа на субструкцията и ядрото на суперструкцията, състоящ се от вар, едро счукана тухла и голямо количество пясък; хоросан, използван за спойка на лицевата зидария на надстройката, който се е състоял от равни части вар, по-ситни късчета счукана тухла и пясък; фин хоросан, предназначен за запълване и замазване на фугите на лицето на зида. Той има светлорозов цвят от примесения в разтвора тухлен прах. Използваният за градежа на крепостната стена хоросан е много устойчив на влага. Типичен е за къснормимските и ранновизантийските строежи[52]. С. Бобчев го датира от III - VII в.[53] Същата структура има хоросанът на късноантичната стена на Филипопол[54], третия строителен период на крепостната стена на Августа Траяна[55], Кюстендилския Хисарлък[56], Абритус[57], Константинополската (Теодосиевата) стена[58], Тесалонikската крепост[59] и др.

Градежът на крепостната стена е изпълнен в четири основни техники: *opus caementicum, opus testaceum, opus mixtum и opus quadratum*. Те са употребени самостоятелно или в съчетание една с друга. Между тях съществува безпогрпешна предварително замислена конструктивна и единна връзка.

Opus caementicum е употребен самостоятелно при изграждането на основите и в ядрото на суперструкцията. Това е широко прилагана строителна техника през античността. За нея споменава и римският архитект Витрувий[60]. На здрав терен изкопавали дълбоки отвесни изкопи и в тях полагали по-големи камъни в хоризонтални редове, като са ги заливали обилно с хоросан. Горната част на основите завършва от двете страни с банкет (отстъп), който отделя субструкцията от суперструкцията.

Opus mixtum (смесена зидария), т.е. редуване на каменни пояси с няколко реда тухлени пояси е приложена при изграждането на надземната част (суперструкцията) (обр. 11). Тази техника, като икономична и бърза при зидането има значително приложение през късноримската и ранновизантийската епоха[61]. Използването в широки мащаби на различни по големина необработени камъни поевтинявало строежите, а тухлените пояси нивелирали и заздравявали зидарията.

Лицето на куртината и кулите над банкета е оформено от по-едри ломени камъни с гладко лице, а вътрешността (ядрото) представлява блокаж от различни по големина камъни, залети обилно с хоросан. Фугите са добре запълнени с по-фин розов хоросан и са заравнени с повърхността на лицевите камъни. По рицето на куртината са запазени още дупките от дървеното скеле, което е било необходимо при зидането. На височина 1,00 - 1,80 м над банкета започва първият тухлен пояс, а над него се редуват пак каменни и тухлени пояси. Тухлените пояси, които пресичат цялата дебелина на крепостната стена от вътрешното до външното лице, се състоят от четири реда тухли. В горните части на куртината, в някои сектори тухленият пояс е триредов. Първият тухлен пояс на повечето кули е също триредов и започва от O,50 - 0,60 м над банкета. На няколко места, и то на много къси разстояния, се срещат и двуредови и петредови тухлени пояси. В северната четвърт на източната крепостна стена, която е най-високо запазена, има 8 тухлени пояса с дебелина от 0,35 до 0,45 м. При западната порта, където куртината е била по-висока от другите куртини, са запазени 11 тухлени пояса. Хоризонталната и вертикалната фуга между тухлите е от 0,035 до 0,05 м. Височината на каменните пояси варира от 0,40 до 1,80 м. Тя е по-голяма обикновено над основите, а към върха постепенно намалява.

В строителната техника на крепостната стена трябва да се отбележи следната особеност. Стената е строена в хоризонтални строителни пластове, дебели от 0,35 до 0,50 м. След изграждането на един строителен пласт, той е бил заравняван отгоре с хоросан и оставян да засъхне. Следващият строителен пласт над него започвал пак с хоросан, в който се среща голямо количество едър пясък. Поради засъхването на хоросана между отделните строителни пластове са се образували тесни дълги линии (фуги), които се забелязват много добре, особено там, където лицето на куртината е разрушено (обр.12).

Opus testaceum (тухлената зидария) е приложена сравнително по-малко. Тя е използвана при оформлението на арките на портите, крепостните стълби, страниците на потерните, входовете и ъглите на кулите. Въпреки своите фортификационни предимства (по-голяма издръжливост на ударите на тарана) тази техника като неикономична е рядко прилагана при цялостното изграждане на крепостните стени. В България тя е приложена само в крепостните стени на Сердика и Филипопол, и то само като допълнително долепена стена към по-ранния зид[62]. Привърженик и теоретик на тухлената зидария е Аполодор от Дамаск (II в.)[63].

В *opus quadratum* е изпълнен цокълът на четирите порти на крепостната стена. В градежа са използвани предимно сполии. Поради своята неикономичност и трудоемкост квадровият градеж през късната античност е изместен на заден план от новите изпитани, много по-икономични градежи.

По начина на градеж и използваните строителни материали крепостната стена на Диоклецианопол намира най-близки аналогии с крепостната стена на Никополис ад Нестум[64], Кюстендилския Хисарлък[65], с третия строителен период на Августа Траяна[66], късноантичната стена на Филипопол[67], Тесалоникската крепост[68], градските стени на Никомедия[69] и други.

Елементи на крепостната стена

Куртина

Основният елемент на крепостната стена е куртината, т.е. разстоянието между две кули. Това е зид, достатъчно дебел и висок, който със своята непристъпност, допълнена с живата сила (бойците), е солидна преграда. Тя се състои от две части - субструкция (основи) и суперструкция (надземна част).

Субструкцията е дълбока от 1,60 до 2,00 м и широка 3,60 м. В горната си част завършва от двете страни с банкети, широки от 0,25 до 0,40 м. Обикновено тя е по-широка от суперструкцията с около 0,60 м, за да издържи тежкия масив на надстройката. Голямата дълбочина на основите предпазвала крепостната стена и от подземно нападение чрез подкопаване.

Суперструкцията на куртината е дебела от 2,60 до 3,00 м. Изключение прави само част от южната крепостна стена при банското дере, чиято дебелина е 4,00 м. Височината и е запазена в различните сектори от 1,50 до 10,50 м. При западната порта, която е разположена в малка долинка, височината е около 12,50 м. Не е открит зид, запазен в първоначалната си височина. За действителната височина съдим по размерите на крепостните стълби. От тях става ясно, че куртината в различните сектори е била висока от 9,50 до 10,50 м. В горната си част тя е завършвала с бойна тераса (връхна платформа), която е била достатъчно широка за свободно маневриране на защитниците при заемане на позиция за отбрана. Тя е непрекъсната пътека, широка 2,40 м, защитена от външната страна с парапет и зъбци. Ако се приеме, че парапетът и зъбците са били високи от 1,60 до 2,00 м, каквито са тези на Теодосиевите стени на Константинопол[70], и Тесалонинската крепост[71], то общата височина на куртината при равен терен е достигала около 12,00 - 12,50 м[72]. Тесалонската крепост според Тафрали е достигала височина 10 - 12 м.[73]. Милинжън определя височината на Теодосиевите стени на Константинопол на 12,20м[74].

Западна крепостна стена

Разкопките и проучването на западната крепостна стена започнаха през 1961 г. и след известно прекъсване продължиха през 1979 - 1984 г. Разкрити бяха всички куртини, кули, крепостни стълби и потерни. Проучени бяха и дълбоко заритите в земята части на западната порта.

Куртина А. Простира се между кула 1 и кула 2 и е дълга 37,70 м. Новите измервания коригираха измерената дължина на куртината от Д. Цончев[75], която според него е била 35 м. Суперстнукцията и е запазена на височина до 9,15 м. Банкетът от външната и вътрешната страна е широк до 0,30 м. Над вътрешната страна, по дължината на куртината, е разположена двураменна крепостна стълба 1, която осигурява изкачването на защитниците върху връхната платформа на крепостната стена.

Куртина В. Заема пространството между кули 2 и 3. Дължината и е 38,80 м, а височината 7,70 м. Над банкета на основата са запазени пет четириредови тухлени пояса. На 15,50 м южно от кула 2 в куртина В е разположена потерна, широка 1,80 м, която условно е означена с римската цифра I.

Куртина С. Обхваща разстоянието между кули 3 и 4. Дълга е 40,45 м със запазена височина 8,80 м и 8 четириредови тухлени пояса (обр. 13). На 11,80 м северно от кула 4 се откри напречен отточен канал, който във вътрешната страна е свързан с битовата канализация на града.

Куртина D. Простира се между кули 4 и 5. Дължината и е 38,20 м със запазена височина 8,70 м.

Куртина E. Ограничена е между кула 5 и западната порта с дължина 17,20 м. При кула 5 куртината образува тъп ъгъл и променя посоката си рязко на юг. Поради голямата денивилация на терена банкетът на куртината по посока на западната порта е оформен стъпаловидно. Тази куртина е най-добре запазена (обр.14). В близост до портата височината ѝ е 13 м. Разликата във височината в сравнение с другите куртини се дължи на обстоятелството, че западната порта е изградена в ниска долинка. Над банкета са запазени 10 четириредови и 1 триредов тухлен пояс. Напълно е запазено и лицето на куртината.

Куртина F. Простира се между западната порта и кула 6. Дълга е 18,50 м и има същата височина, както куртина E. Запазени са 11 тухлени пояса, от които 9 четириредови и 2 двуредови. По протежение на вътрешната страна на куртината, северно от входа на кула 6 е разположена еднораменна крепостна стълба 2, която е осигурявала изкачването на живата сила върху бойната тераса на западната порта и кула 6.

Куртина G. Заема ивицата между кули 6 и 7. Дълга е 59,73 м със запазена височина 6,50 м и 6 четириредови тухлени пояса.

Куртина H. Заема пространството между кули 7 и 8. Дълга е 60,45 м (обр.15), а височината и е запазена до 9,00 м. Във вътрешната ѝ страна, в близост до входа на кула 8, е разположена една от най-добре запазените двураменни крепостни стълби, която е осигурявала подхода до върхната платформа на крепостта и до кулите в този сектор.

Куртина I. Включва разстоянието между кули 8 и 9. При кула 8 куртината прави чупка навън и променя посоката си на югоизток (обр.16). Дълга е 61,90 м. Запазени са 6 четириредови тухлени пояса. Височината ѝ достига 9,00 м. Северно от входа на кула 9 до вътрешното лице на куртината допълнително е била долепена еднораменна крепостна стълба 4.

Куртина K. Простира се между кули 9 и 10 и е дълга 60,70 м. При кула 9 куртината прави чупка навътре към града. Всъщност това е изместване на трасето на куртината, продиктувано от теренните условия, с 3,00 м навътре, което е преодоляно чрез силно удебеляване на южната страница на кулата. Куртината е запазена на височина до 1,50 м. В южния ѝ край непосредствено до кула 10 е разположена потерна 2.

Куртина L. Заема пространството между кули 10 и 11. Дълга е 47,10 м и е със запазена височина 1,45 м.

Куртина M. Включена е между кула 11 и югозападната ъглова кула 12. Дълга е 51,40м. В северната и част, до кула 11, е запазен малък сектор с височина 8,80 м. Останалата част на юг е разрушена на места до банкета на основата.

Южна крепостна стена.

Разкопките и проучванията на южната крепостна стена бяха на два етапа. Източната половина на стената до южната порта Камилите беше разкопана през 1959 - 1960 г. при прокарването на обходните алеи край стената. Западната половина, която беше зарита изцяло в земята, беше изследвана от 1971 до 1975 г. Едновременно с разкопките на южната крепостна стена бяха разкопани и проучени и казармените постройки на града, долепени до вътрешното лице на куртината източно и западно от южната порта[76]. Разкрита беше неизвестната дотогава кула 14, която при по-късно е била изоставена и, за да не се използва от противника, е била сринатa до основи. Констатирани бяха и някои разрушения и преизграждане на куртината в сектора западно от южната порта. Установи се, че сега издигащата се високо над околния терен южна порта е била построена по-късно върху съществуващата на това място куртина.

Куртина A. Простира се между югозападната ъглова кула 12 и кула 13. Преграждала е ивицата между двата стръмни бряга на Банското дере, през което изтичат водите на западната група минерални извори. За тази цел куртината била прорязана от отточен канал, който по своите размери е един от най-големите канали в укрепителната система на Диоклецианопол. Дължината на куртината е 45,00 м, а дебелината - 4,00 м. Това е единствената куртина с дебелина повече от 3,00 м, което се дължи на обстоятелството, че тя е трябвало да прегради една силно уязвима точка от укрепителната система на града.

Куртина B. Включва разстоянието между кула 13 и новооткритата кула 14. Включва разстоянието между кула 13 и новооткритата кула 14. Дълга е 44,35 м със запазена височина в западната част 3,00 м, а в източната половина 9,00 м. По дължината на вътрешната ѝ страна е разположена двураменна крепостна стълба 6. Източната крайна част на куртината, заедно с кула 14, при нападение е била разрушена на височина до 1,00 м над банкета. При възстановяването и кулата е била изоставена и разрушена до основи, за да не бъде използвана от противника. Входът и е бил зазидан. Преизграждането на куртината е било изпълнено в същата техника, както първоначално изградената крепостна стена. Първият тухлен пояс във вътрешната страна на едно късо разстояние е петредов, а в останалата ѝ част - четириредов. До вътрешното лице на куртина В и отчасти до следващата куртина С е долепена една от изградените допълнително казармени постройки, която по-късно е била преустроена в двукорабна базилика (обр.17)[77].

Куртина С. Заема къса ивица между кули 14 и 15 с дължина 9,30 м и запазена височина 2,80 м. В западната ѝ част, в близост до кула 14, е разположена потерна III, под прага на която се откри отточен канал, свързан с канализационната мрежа на града (обр.18). Данните показват, че куртината е преизградена по-късно над банкета на основите. В източната ѝ част, до кула 15, малък сектор от градежа във външната страна е изпълнен в *opus quadratum* само като облицовка с няколко големи обработени каменни блока. Това е единственото място в крепостната куртина, където е приложен този градеж. При сегашното състояние на куртина С не може точно да се определи дали при първоначалното изграждане на крепостната стена тук е преминавала куртината или е съществувал друг крепостен елемент. Във всеки случай това е била силно уязвима точка в укрепителната система, охранявана от две близкостоящи кули. При преизграждането на куртината кула 14 е била изоставена и куртина С е била слята с куртина В.

Куртина D. Ограничена е между кули 15 и 16, фланкираща южната порта от запад. Дълга е 62,00 м със запазена височина 4,00 м. По протежение на цялото вътрешно лице на куртината е долепена една от казармените постройки. На 18,00 м западно от кула 16 се откри направен отточен канал.

Куртина Е. При първоначалното изграждане на крепостната стена тази куртина се е простирала между кулите 16 и 18 и е била дълга 53,00 м. По-късно западната ѝ половина заедно с кула 16 е била разрушена и върху нея е построена южната порта. Построена е била нова кула 17, фланкираща южната порта от изток. Големият корпус на новопостроената южна порта скъсил дължината на куртината, която при новите условия е включена между кулите 17 и 18 и е дълга 29,40 м със запазена височина 3,50 м. Куртината има 3 четириредови тухлени пояса. Във вътрешното ѝ лице е долепена една от казармените постройки, разположени източно от южната порта.

Куртина F. Включва разстоянието между кулите 18 и 19. Дълга е 57,20 м и е запазена в западната половина до 9,40 м, а в източната - 3,80 м (обр.19). Тухлените пояси, в най-високо запазената част при крепостната стълба 9, са шест, а в източната половина три. При протежение на цялата куртина, в долната ѝ част отвън, тя е била разбивана от стенобитни машини и набързо поправяна с парчета тухли, без да се спазва четирирeдовият тухлен пояс (обр.20).

Куртина G. Намира се между кули 19 и 20. Запазена е много добре (обр.21). Дълга е 57,30 м със запазена височина 9,80 м. В източната ѝ крайна част в близост до кула 20 е разположена една от най-големите потерни в укрепителната система с двукрила врата. По протежение на вътрешното лице на куртината е долепена една от казармените постройки.

Куртина Н. Простира се между кули 20 и 21. Дълга е 63,50 м със запазена височина по цялото протежение от 9,80 м до 10,00 м.

Куртина I. Ограничена е между кула 21 и югоизточната ъглова кула 22. Дълга е 67,90 м и е запазена на височина по цялото протежение между 9,50 м и 9,80 м. При кула 21 куртината прави чупка в североизточна посока. По протежение на дължината ѝ във вътрешната страна е разположена двураменна крепостна стълба 10.

Източна крепостна стена

Разкопките на източната крепостна стена бяха през 1959 - 1961 г. във връзка с оформянето на парка край стената. При разкопките беше разкрита изцяло дълбоко заритата в земята южна половина на стената и неизвестната до тогава източна порта.

Куртина А. Простира се между югоизточната ъглова кула 22 и кула 23. Дълга е 59,70м със запазена височина в южната третина 10,00 м, а в останалата част от 1,50 до 2,20 м.

Куртина В. Ограничена е между кули 23 и 24 с дължина 59,10 м и запазена височина до 1,80 м. До вътрешното лице на куртината е долепена една от казармените постройки на низточната крепостна стена.

Куртина С. Включва ивицата между кули 24 и 25, фланкираща източната порта от юг. Дълга е 59,60 м със запазена височина до 1,00 м. В северната част, където е разположена крепостна стълба 11, височината и е запазена до 6,70 м. Куртината заедно с крепостната стълба и източната порта са претърпели две разрушения, след което наново са били възстановявани чрез надзиждане.

Куртина D. Заема ивицата между кула 26, която е фланкирала източната порта от север, и кула 27. Дълга е 62,65 м със запазена височина 2,10 м. При кула 26 куртината прави малка чупка навън.

Куртина E. Сравнително добре запазена, с височина 9,50 м. Включена е между кули 27 и 28 и е дълга 63,50 м. Запазени са 6 четириредови тухлени пояса.

Куртина F. Ограничена е между кули 28 и 29 с дължина 63,80 м. В южната крайна част, където е разположена крепостна стълба 12, височината на куртината е запазена до 9,00 м, а в останалата част - от 1,00 до 1,80 м.

Куртина G. Простира се между кули 29 и 30. Дълга е 63,90 м със запазена височина 8,50 м.

Куртина H. Включва разстоянието между кули 30 и 31. Дълга е 63,60 м със запазена височина 9,50 м. При кула 30 куртината прави малка чупка навътре към града. В северната част на вътрешната и страна в непосредствена близост до кула 31 е разположена двураменна крепостна стълба 13.

Куртина I. Най-високо запазената куртина на източната крепостна стена (10,30 м). Включва ивицата между кула 31 и североизточната ъглова кула 32 с дължина 61,80 м. На 23 м южно от североизточната ъглова кула 32 се откри напречен на куртината отточен канал за изтичане на атмосферните води, които се събирали отвътре покрай стената. При кула 31 куртината прави малка чупка в северозападна посока.

Северна крепостна стена

Тя беше разкрита и проучена едновременно с протейхизмата и терена, включен между двете стени. През 1961 - 1971 г. преди започване на разкопките на повърхността на терена се издигаха само две двураменни крепостни стълби. Цялата останала част беше зарита в земята. Крепостната стена е имала 12 четириъгълни кули. Оказаха се някои различия в разстоянията между тях, посочени в плана на Д. Цончев[78]. Разкрити бяха две неизвестни дотогава потерни и една двураменна крепостна стълба. Установи се, че първоначално изградената северна порта е била насилствено разрушена и по-късно наново възстановена[79]. Съседната крепостна стълба 15 също е била разрушена и преизградена чрез надзиждане. На 12,50 м западно от портата беше открито мястото, където римският водопровод е пресичал крепостната стена, за да влезе в града. Разстоянието между кулите при северната крепостна стена е обикновено по-късо, отколкото при другите три стени. Тази стена е била изложена на по-голяма опасност от вражески нападения, тъй като теренът тук е равен, без естествени препятствия. Това е наложило по-късно, пред фронта на северната стена, да бъде построена и протейхизма.

Куртина A. Представлява права линия, ограничена между североизточната ъглова кула 32 и кула 33. Дълга е 31,70 м и висока 2,20 м. Запазен е един четириредов тухлен пояс.

Куртина B. Простира се между кули 33 и 34 с дължина 32,00 м. Височината ѝ при крепостна стълба 14 е 10,00 м, а в останалите сектори достига до 3,00 м. На 13,60 м западно от кула 33 под нишата на крепостна стълба 14 е разположена потерна.

Куртина C. Свързва кулите 34 и 35. Дълга е 31,75 м със запазена височина до 2,20 м.

Куртина D. Включва разстоянието между кула 35 и следващата кула 36. Дълга е 31,90м със запазена височина до 2,00 м.

Куртина E. Заема ивицата между кула 36 и кула 37, фланкираща северната порта от изток. Дълга е 32,00 м. Височината ѝ при крепостна стълба 15 достига 9,70 м. Западната половина на куртината, крепостна стълба 15, северната порта, разположена между кули 37 и 38, при нападение са били насилствено разрушени и по-късно наново възстановени чрез надзиждане[80].

Куртина F. Ограничена е между кули 38 и 39. Дълга е 30,40 м със запазена височина 1,50 м. На 2,00 м западно от кула 38 куртината е пресечена от зидан водопровод, чрез който античният град се е снабдявал със студена питейна вода (обр. 22). Той е събирал водите си от южните склонове на средногорския връх Погледец (1025 м)[81]. Зиданият водопровод преминава през крепостната стена чрез зидана засводена галерия, поместена в куртината, която от външната страна е била затворена. Галерията е висока 1,20 м от дъното на водопровода и широка 0,75 м. Външната страна на водопровода е с покритие от големи плочести камъни, което при влизането му в града на разстояние 22,00 м от крепостната стена се сменя от тухлен свод.

Куртина G. Простира се между кули 39 и 40. Дълга е 30,60 м със запазена височина 1,80 м.

Куртина H. Включена е между кули 40 и 41 и има същите размери и запазена височина като куртина G.

Куртина I. Заема ивицата между кули 41 и 42 с дължина 30,10 м и запазена височина 1,50 м. На 20,00 м западно от кула 41 е разположена потерна VI.

Куртина K. Свързва кули 42 и 43. Дълга е 30,50 м със запазена височина 1,65 м. Във вътрешната страна по дължината на куртината, в близост до входа на кула 42 е разположена двураменна крепостна стълба 16.

Куртина L. Ограничена е между кули 43 и 44 с дължина 30,10 м. На запазената височина (1,50 м) липсва тухлен пояс.

Куртина M. Най-късната куртина на северната крепостна стена. Включена е между кули 44 и 1 с дължина 24,00 м и височина до 2,00 м. Запазен е 1 четириредов тухлен пояс.

Крепостни стълби

Изкачването на платформата на крепостната стена се е извършвало чрез 16 зидани стълби, повечето от които и до днес са запазени добре. От тях 11 са двураменни, 4 еднораменни и 1 вътрешна, поместена в западния стълб на южната порта. В плана те са обозначени условно с арабски цифри от 1 до 16, оградени с кръгче. Някои стълби са отбелязани в описанието на Б. Филов[82]. В плана си Д. Цончев е нанесъл 12 крепостни стълби, от които е проучил само 2.[83] На останалите 10 са определени местата въз основа на видимите им части. Те са разположени във вътрешната страна по дължината на куртината. Основите на всички крепостни стълби са долепени с фуга до субстнукцията на крепостната стена. На височина от 1,00 до 2,00 м над банкета те са свързани конструктивно за куртината. От този факт е ясно, че първоначално е била построена субструкцията и част от надстройката на куртината и след това стълбите, които над основите са били градени в конструкцията заедно с крепостната стена. Само три стълби, строени по-късно, са долепени до куртината.

Субструкцията на стълбите е градена в *opus caementicum* (камъни и хоросан), дълбока е 1,50 и е широка 2,15 м. Горе завършва с банкет, широк от 0,10 до 1,17 м. Над банкета суперструкцията започва с ред тухли и над него се редуват каменни и четириредови тухлени пояси (*opus mixtum*). Тук тя е широка 2,00 м. Стъпалата и нишите са изградени изцяло от тухли (*opus testaceum*).

Всяка двураменна стълба, взета поотделно, представлява арка, чиито назъбени линии на стъпалата, поставени върху двете й рамена, заедно с горната площадка образуват трапец (обр. 23). Под площадката в масива на стълбите, са иззидани ниши, дълбоки 2,00 м и завършващи горе със свод, съставен от две и половина тухли. Според Д. Цончев нишите са създадени по икономически съображения[84]. Ние считаме, че те са имали практическо предназначение. Служили са за подслон на стражите и складиране на боеприпаси. Съцевременно те са интересен декоративен елемент, който оживява тежката и огромна маса на крепостните стени. Подът на всички ниши е настлан с тухли с размери 0,37 x 0,37 x 0,04 м. Подобни ниши са имали крепостните стълби на Абритус[85], градските стени на Пауталия[86], Теодосиевите стени на Константинопол с няколко ниши[87] (обр. 24) и др.

Крепостните стълби се разпределят както следва: 4 - на западната крепостна стена, 6 - на южната, 3 - на северната стена.

Стълба 1. Намира се на западната крепостна стена на 12,00 м южно от северозападния ъгъл (обр. 25). Тя е двураменна. Основите й са долепени с фуга до субструкцията на крепостната стена. На 1,50 м над банкета стълбата е конструктивно свързана за куртината. Дълга е 22,90 м и широка 2,00 м със запазена височина 8,70 м. В масива й е иззидана ниша, широка 4,50 м и висока 7,30 м. Подът й е настлан с тухли. Стъпалата и засводената ниша са иззидани изцяло от тухли. В горната си част сводът на нишата е разрушен. Камъни са употребени повече в основата и по средата на стълбата, редувани от четириредови тухлени пояси. Тухлите, употребени за стъпалата, са с по-големи размери от останалите тухли - 0,50 x 0,50 x 0,06 м. Стъпалата са широки 0,30 м, високи 0,30 м и започват от банкета на куртината. За най-долни стъпала на двете рамена на стълбата са вторично употребени два мраморни корниза.

От размерите на стълбата може да се определи височината на куртината. Ако приемем, че площадката на върха на стълбата е била дълга 2,00 м, което е достатъчно за маневриране на живата сила при заемане позиция за отбрана, то двете рамена на стълбата са били дълги по 10,45 м и са имали по 35 стъпала. В такъв случай куртината в този сектор е била висока 10,50 м. Като се вземат предвид и парапетът във външната страна на платформата, висок 0,60 м, и зъбците, високи 1,00 м, каквито са били тези на Теодосиевите стени на Константинопол[88] и Тесалоникската крепост[89], ще се получи общата височина на крепостната стена - около 12,00 м.

Стълба 2. Намира се на 10,60 м южно от западната порта и на 188,00 м южно от стълба 1. Тя е еднораменна (обр. 26). Субструкцията й е долепена до основите на крепостната стена, а суперструкцията е конструктивно свързана с куртината. Дълга е 12,00 м и широка 2,00 м със запазена височина 9,50 м. Стъпалата й са направени от тухли както при стълба 1 и са широки и високи по 0,30 м. Изкачването по тях е ставало от юг към север. Първото стъпало започва непосредствено от северната страница на входа на кула 6, фланкираща западната порта от юг. От дължината на стълбата и размерите на стъпалата се разбира, че цялата стълба е имала около 35 стъпала без площадката на върха, която при еднораменните стълби обикновено е 1,50 м. Следователно крепостната стена в този сектор е била висока около 10,50 м. Близостта на тази стълба до западната порта е давала възможност на защитниците бързо да заемат позиции за отбрана на връхната платформа на портата, която е една от най-уязвимите точки в този сектор. Подобни еднораменни стълби е имала крепостната стена на Абритус[90], Кюстендилския Хисарлък[91] и др.

Стълба 3. Намира се на 111,00 м южно от стълба 2 (обр. 27). Тя е двураменна, с висока ниша, подът на която е постлан с тухли с размери 0,34 x 0,34 x 0,04 м. Основите й са долепени до основите на крепостната стена, а суперструкцията е конструктивно свързана за куртината. Дълга е 22,60 м, широка 2,00 м с приблизителна височина 9,50 м. Нишата й е широка 4,30 м и висока 7,50 м. Сводът й е иззидан от две тухли и половина и е широк 0,95 м. Стъпалата са от тухли и са широки и високи по 0,30 м. От размерите на стълбата е ясно, че върху двете й рамена е имало по 34 стъпала, които, умножени по 0,30 м показват, че действителната височина на куртината в този сектор до платформата е достигала около 10,00м.

Стълба 4. Намира се на 66,00 м южно от стълба 3 в непосредствена близост до входа на кула 9. Тя е еднораменна, без ниша. Становището на Д. Цончев, че стълбата е двураменна, се опроверга[92]. Строена е допълнително, долепена с фуга успоредно на куртината. Дълга е 8,7 м и широка 2,00 м. Стъпалата и са направени от тухли и са високи и широки по 0,30 м. Изкачването по тях е ставало от север на юг. Допълнително изграждане на тази стълба явно се е наложило по-късно за подсилване с жива сила отбраната в този секор.

Стълба 5. Открита е през 1978 г. при проучването на югозападната ъглова кула. Намира се на южната крепостна стена между входа на югозападната ъглова кула и западната стена. Тя е еднораменна, допълнително построена до куртината с фуга. Дълга е 6,00 м и широка 1,60 м. Иззидана е изцяло от камъни. За направата на първото и стъпало са използвани две сиенитни бази. Изкачването по тях е ставало от изток към запад. Изграждането на тази стълба е станало по-късно, след възстановяването на разрушената насилствено в този сектор крепостна стена. Основите на стълбата лежат изцяло в културен пласт. Суперструкцията й е напълно разрушена.

Стълба 6. Намира се на южната крепостна стена на 103,00 м източно от югозападния крепостен ъгъл. Разкопана и проучена е през 1975 г. Тя е двураменна, с ниша (обр. 28). Изградена е по същия начин, както останалите двураменни стълби. Дълга е 24,00 м, широка 2,00 м. Нишата й е широка 5,40 м и висока 7,50 м. От долу е настлана с тухли. Стъпалата са високи и широки по 0,30 м. От размерите на стълбата и стъпалата се вижда, че куртината в този сектор е била висока около 10,50 м. При построяването на казармените постройки, долепени допълнително до вътрешното лице на куртината, стълбата е била вместена в една от казармените сгради. Нейната функция при новите условия е била напълно запазена като се осигурявал лек достъп от казармените помещения към стълбата и връхната платформа на крепостната стена.

Стълба 7. Намира се на 16,00 м. западно от южната порта (Камилите) и на 69,00 м източно от стълба 6. Тя е еднораменна, допълнително прилепена с фуга до крепостната стена, в едно от помещенията на казармените постройки. Дълга е 5,35 м и широка 2,00 м. Стъпалата й са направени от тухли и са широки по 0,30 м. Изкачването по тях е ставало от изток към запад. Тази стълба е една от най-късно построените. Тя е иззидана след разрушаването на казармените постройки, които са били долепени до вътрешното лице на южната крепостна стена. Субструкцията на стълбата, дълбока 1,25 м, стъпва върху пода на казарменото помещение. Вследствие на разрушението на казармените постройки теренът в този сектор е бил повдигнат. Стълбата е била разположена върху така повдигнатия терен, затова тя е по-къса и броят на стъпалата й е по-малък от този на другите еднораменни стълби.

Стълба 8. Намира се в западния стълб на южната порта.Това е вътрешна петтраменна стълба, която и днес е сравнително добре запазена. Чрез нея се осигурявало изкачването на връхната платформа на портата. Стълбата е изградена от тухли и е широка 0,80 м. Стъпалата й са високи 0,35 м и широки 0,30 м. До нея се достигало през вход, широк 0,80 м и висок около 2,00 м. Разположен в западната страна на масивния стълб на портата. Страниците на входа са оформени с обработени каменни блокове. Стълбата е била осветявана чрез малък засводен прозорец от южната страна, който е на 5,80 м височина от прага на портата. Запазена е западната му половина, която е с височина 1,00 м и ширина около 0,60 м. Горният завършек на стълбището вероятно представлява открита шахта.

Стълба 9. Разположена е на 60 м източно от южната порта (обр.29). Тя е двураменна с ниша, широка 5,60 м и висока 8,20 м.Дълга е 23,00 м и широка 1,88 м. Стъпалата ѝ са високи и широки по 0,30 м. Изградена е както другите двураменни стълби. При изграждането на казармените постройки, източно от южната порта, тази стълба също е била вместена в една от казармените сгради. Стъпалата на стълбата са били свързани с казармените помещения с два входа, изградени при построяването на казармата. Те са ограничени между два масивни тухлени стълба, разположени върху последните най-долни стъпала на двете рамена на стълбата. От размерите на стълбата е видно, че куртината в този сектор е била висока 10,00 м до връхната платформа.

Стълба 10. Намира се на 218,00 м източно от стълба 9 и на 6,00 м западно от югоизточния крепостен ъгъл. Това е една от добре запазените двураменни стълби. Дълга е 22,30 м и широка 2,00 м. Нишата, чийто свод е напълно запазен, е висока 6,10 м и широка 5,50 м. Стъпалата ѝ са висока 0,30 м и широки 0,28 м. Върху най-долните две стъпала на западното и рамо са иззидани два масивни тухлени стълба, южният от които е долепен с фуга до крепостната стена. Между тях има свободно пространство, широко 1,10 м, което е осигурявало изкачването по стълбата върху крепостната платформа. Двата стълба принадлежат на сграда, разположена западно от стълбата и долепена до вътрешното лице на куртината. Вероятно това е била казармена постройка, която е продължение на казармите, разположени до южната крепостна стена източно от южната порта.

Стълба 11. Намира се на източната крепостна стена на 171,00 м северно от югоизточния крепостен ъгъл до източната порта. Разкрита е през 1960 г. при проучването на източната порта[93]. Тя е двураменна, конструктивно свързана с куртината. От разкопките стана ясно, че стълбата заедно с портата е била разрушавана два пъти и отново възстановявана. В първоначалния си вид тя е била дълга 21,85 м и широка 2,00 м с ниша, широка 4,35 м. Подът ѝ е настлан с тухли. Стъпалата са високи и широки по 0,30 м. При първото преизграждане вследствие надзиждането раменете на стълбата са се удължили и първото стъпало на северното ѝ рамо е достигнало до самия вход на кулата, фланкираща портата от юг. Новоизградените стъпала са високи и широки по 0,25 м. При второто надзиждане, за да не бъде затворен входът на кулата, шест стъпала от северното рамо на стълбата са били иззидани перпендикулярно на куртината. От първоначалните размери на стъпалата и на стълбата се установи, че куртината тук е била висока до връхната платформа около 9,50 - 10,00 м.

При проучването на северното рамо на стълбата на височина 1,12 м над банкета до първия тухлен пояс се откри мраморна глава на статуя в естествена големина. Тя е била вградена в стълбата като строителен материал с лицето навън.

Стълба 12. Разположена е на 158 м северно от крепостната стълба 11 и в непосредствена близост до входа на кула 28 (обр.30). Стълбата е двураменна, конструктивно свързана с крепостната стена с ниша, широка 4,40 м. Връхната ѝ част е разрушена. Дълга е 22,80 м и широка 1,98 м. Стъпалата ѝ са високи и широки по 0,30 м. От размерите на стълбата и стъпалата е ясно, че куртината до връхната платформа в този сектор е била висока около 10 м.

Стълба 13. Намира на 163 м северно от стълба 12 до кула 31 (обр.31). Тя е двураменна, конструктивно свързана за куртината, с ниша, широка 4,50 м и висока 7,30 м. Подът на нишата е настлан с тухли. Стълбата е дълга 22,60 м и широка 2 м със запазена височина около 9 м. Стъпалата и са високи и широки по 0,30 м. Размерите на стълбата и стъпалата показват, че куртината в този сектор е била висока около 10 м до връхната платформа.

Стълба 14. Намира се на северната крепостна стена на 41 м западно от североизточния крепостен ъгъл (обр.32). Тя е най-голямата двураменна стълба в укрепителната система. Градена е както останалите двураменни стълби. Дълга е 26,40 м, широка 2 м със запазена височина 10 м. Стъпалата ѝ са високи и широки по 0,28 м. Нишата ѝ е широка 4,40 м и висока 8,35 м. В нея за разлика от другите крепостни стълби, е била разположена потерна, през която са преминавали бранителите, за да излязат в междустението и да се изкачат на връхната платформа на протейхизмата. Становището на Д. Цончев[94], че това преминаване от първата към втората стена се е осъществявало чрез малки вратички, поместени в една от стените на кулите, се опроверга[95]. Потерни, разположени в нишите на някои крепостни стълби, са имали и Теодосиевите стени на Константинопол[96].

Стълба 15. Намира се на 109 м от стълба 14 и 11,00 м от северната порта. Проучена е през 1971 г. при археологически разкопки за изследване на северната порта[97]. Тя е двураменна със запазена височина 9,00 м. Строена е както останалите двураменни стълби. От проучванията е видно, че стълбата е била разрушена едновременно със северната порта при някое от нападенията на града. При възстановяването на портата е била възстановена и стълбата чрез надзиждане, както стълба 10 до източната порта. В първоначалния и вид дължината на стълбата е била 21,20 м с ниша в средата, широка 4,30 м и висока 7,30 м. Стъпалата са широки и високи 0,30 м. Височината на крепостната стена в този сектор е била около 9,50 м.

Стълба 16. Намира се на 152 м западно от стълба 15 и на 80 м източно от северозападния крепостен ъгъл. Открита е през 1970 г. при проучване на северната крепостна стена. Тя е двураменна, с ниша, широка 4,20 м. Дълга е 22,20 м със запазена височина 2,0 м. Стъпалата й са високи 0,27 м и широки 0,28 м. От тях се разбира, че куртината в този сектор е била висока до платформата около 9,50 м.

Прегледът на крепостните стълби показва, че при първоначалното изграждане укрепителната система е имала 12 стълби, разположени по 3 във всяка една от четирите стени. По-късно при различните преустройства по стратегически съображения са били изградени още 4 стълби. От разположението им става ясно, че във всички случаи непосредствено до портите и потерните на крепостната стена е имало крепостни стълби. Портите са най-уязвимите точки в укрепителните системи, към които противникът е насочвал основните си сили и средства. Стълбите, разположени в близост до тях, са давали възможност за бързо изкачване и заемане на позиция за отбрана върху слабите места на крепостната стена и насищането им с жива сила. Освен това стълбите винаги са разположени в непосредствена близост до кулите, което е осигурявало бързо изкачване на бранителите на бойните им площадки, откъдето чрез силен флангови обстрел се е осигурявала защитата на куртините.

Кули

Важен елемент в укрепителната система са кулите. Тяхното предназначение е да осигуряват защитата на куртината и портите. Издадени навън от крепостната стена, те са се вклинявали в противниковия боен ред и са предлагали ефикасна възможност той да бъде обстрелван от височина както по фронта, така и по фланговете. Всички кули на укрепителната система са конструктивно свързани с куртината. Основите им са градени в *opus caementicum*. Дълбоки са от 1,60 до 2,00 м и широки 2,10 м. Във външната страна горе завършват с банкет, широк от 0,25 до 0,30 м. Подът на приземните етажи е дълбоко запълнен с ломени камъни, обилно залети с хоросан, за да се предпазят от подземни прониквания чрез подкопаване. Суперструкцията е градена в *opus mixtum* както куртината. За по-голяма устойчивост срещу ударите на тараните и каменните ядра на каменометните машини ъглите на кулите били иззидани изцяло с тухли (*opus testaceum*). Същата техника е приложена и при изграждането на входовете на кулите.

Крепостната стена е имала 44 кули, които се разпределят, както следва: 10 на западната, 9 на южната, 9 на източната, 12 на северната стена и 4 ъглови. Три от тях са разкопани от Б. Филов[98] и 1 от К.Миятев[99]. В плана си Д. Цончев е нанесъл 42 кули, от които е разкопал само 3. Мястото и формата на останалите той е определил въз основа на видимите им части и извършените от него малки сондажи[100]. Многогодишните системни археологически разкопки, проведени от 1960 до 1980 г., дадоха възможност да се проучат основно 44-те кули и разстоянията между тях[101]. С изключение на североизточната ъглова кула, която е осмоъгълна на кръгла основа, и югоизточната ъглова кула, която е ветрилообразна, всички останали са четириъгълни. Четириъгълна форма (с квадратна или правоъгълна основа) имат повечето от кулите на Тесалоникската крепост[102], някои от кулите на крепостната стена на Константинопол - Теодосиевите стени[103], крепостната стена на Нове[104], някои кули на Кюстендилския Хисарлък[105], Августа Траяна[106] и др. Тази форма на кулите обикновено не се е препоръчвала от античните теоретици Филон, Витрувий и византийския анонимен автор[107]. Те са били привърженици повече на кръглите и многоъгълните кули, които са по-устойчиви на тарани поради голямата разлика между облите и ъглестите им външни повърхности. Според Тафрали строежът на четириъгълни кули, които се срещат повече в Ориента, се дължи на традицията и на обстоятелството, че те се строят по-лесно от другите[108].

Кула 1. Това е северозападната ъглова кула с четириъгълна форма на правоъгълна основа (обр. 33). Цялостно разкрита и проучена беше през 1961 г. при изследването на северната крепостна стена. Предположението на Б. Филов[109] и Д. Цончев[110], че тя е осмоъгълна както североизточната ъглова кула, не се потвърди. Външните и размери са: широчина (изток - запад) - 9,35 м и дължина (север - юг) - 11,35 м, а вътрешните - широчина 5,65 м и дължина 9,50 м. Стените и са широки 1,85 м. Входът на кулата е разположен на ъгъла, включен между северната и западната крепостна стена. Той има посока северозапад - югоизток. Широк е 1,90 м. Страниците му са иззидани с тухли, а основите са изградени от ломени камъни и хоросан. Във външната страна горе завършват с банкет, широк 0,30 м. Суперструкцията е запазена на височина 1,25 м. На тази височина няма запазен тухлен пояс. Ъглите са иззидани изцяло с тухли. Подът на кулата е дълбоко запълнен с камъни и хоросан (*opus caementicum*) - т.н.ар. "римски бетон". Поради голямата твърдост на спойката не можахме да определим точно дълбочината на това запълване. Отгоре е настлан с тухли с размери 0,34 x 0,34 x 0,045 м. За настилка са употребени и множество сегментни тухли.

Чрез тази кула е била осъществена връзката на вътрешната крепостна стена с допълнително построената протейхизма в северната страна. Между кулата и протейхизмата е била разположена потерна, която е затваряла междустението от западната му страна. Потерната беше открита зазидана.

Кула 2. Намира се на западната крепостна стена на 37,70 ч южно от кула 1. Разкрита беше през 1979 г. при проучването на западната крепостна стена. Тя има правоъгълна форма с външни размери: дължина (север - юг) - 9,00 м и ширина (изток - запад) - 6,10 м и вътрешни размери: дължина - 5,40 м и ширина - 4,30 м. Зидовете ѝ са широки по 1,80 м и са запазени на височина 1,85 м. В малка част на южния ѝ зид е запазен четирипредов тухлен пояс. Подът на приземния етаж е устроен както на кула 1. Не беше открита обаче тухлена настилка. Вероятно тухлите са извадени. Входът на кулата се намира в средата на източната ѝ стена, която в същност е крепостна стена. Широк е 1,80 м. Страниците му са иззидани с тухли. Тухленият му свод е разрушен. Запазена е само отчасти над входната дъга в стената. Вътре в кулата при разкопките бяха открити три глинени лампи и множество фрагменти от късноантична червена фина и груба сивочерна керамика (IV - VI).

Кула 3. Разположена е на 38,80 м южно от кула 2. Разкрита и проучена беше през 1980 г. Има същата форма и размери както кула 2, със запазена височина 1,00 м (обр. 34). Подът ѝ е дълбоко запълнен с камъни и хоросан както на кули 1 и 2 . Входът ѝ е широк 1.70 м. Страниците му са иззидани с тухли. Сводът му е разрушен. Запазена е само надвходната дъга в стената, чиято най-горна част е също разрушена. При това състояние височината му от прага е 3,50 м. Ако от тази височина се извади ширината на тухления свод 0,80 м, направен от две тухли (такава е ширината на напълно запазения тухлен свод при кула 22), става ясно, че височината на входа е била 2,70 м. Такава по всяка вероятност е била височината на входовете на останалите кули. Становището на Д. Цончев, че височината на входовете със свода е била 3,50 м, а без него - 4,25 м, не се потвърди[111]. В запазените, отчасти, странични стени на кулата, които Б. Филов неправилно определя като подпорни зидове[112], на височина 4,25 м от пода на приземния етаж добре се забелязват два отстъпа, широки по 0,35 м. Върху тях е бил поставен дървеният под на втория етаж на кулата. Такива отстъпи са запазени и в кули 6 и 16, които фланкирали южната порта от запад.

Кула 4. Намира се на 40,45 м южно от кула 3. Тя има правоъгълна форма и същите размери и устройство както кули 2 и 3. Запазена е на височина до 1,30 м.

Кула 5. Намира се на 38,20 м южно от кула 4 и на 17,20 м северно от западната порта. Разположена е върху най-високата част на северния скат на малката долинка, в която е построена западната порта. Има правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 5,35 м и ширина (изток - запад) - 4,30 м. Зидовете и са широки 1,80 м. Поради стръмния терен, върху който е построена, тя има много по-широки основи, които отгоре завършват с банкет, широк 0,65 м. Подът на приземния етаж е дълбоко запълнен с камъни, залети обилно с хоросан. Входът е иззидан с тухли и е широк 1,60 м. Предложеният от Д. Цончев план на кулата, която според него е с основа, близка до трапец, се опровергава от новите проучвания[113]. Независимо от това, че кулата поради теренни условия е изтеглена доста встрани от западната порта, с възможността, която тя предоставя за мощен и съсредоточен обстрел на височина, тя надеждно е охранявала тази силно уязвима точка в укрепителната система.

Кула 6. Това е кулата, която е фланкирала западната порта от юг. Поради теренните условия тя също е изтеглена доста встрани от портата. Разстоянието между тях е 18,50 м. Кулата има правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 5,25 м и ширина (изток - запад) - 4,30 м. Зидовете и са широки 1,80 м, със запазена височина 0,50 м. Входът и е широк 1,70 м. Запазен е отчасти южният страничен зид с отстъпа, в който е стоял дървеният под на втория етаж на кулата.

Кула 7. Разположена е на 59,73 м южно от кула 6. По своята форма и строеж тя не се отличава от другите междинни кули. Вътрешните и размери са: дължина (север - юг) - 5,30 м и ширина (изток - запад) - 4,20 м. Зидовете са широки 1,80 м със запазена височина до 1,90 м. Входът и е разположен в средата на източния зид и е широк 1,60 м.

Кула 8. Разположена е на 60,45 м южно от кула 7, където куртината прави рязка чупка в югоизточна посока (обр. 15). Тя има правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 5,20 м и ширина (изток - запад) - 4,20 м. Зидовете и са широки, 1,80 м със запазена височина до 1,20 м. Ширината на входа е 1,65 м.

Кула 9. Намира се на 61,90 м южно от кула 8. На юг от нея поради теренни условия куртината е изтеглена с 3,00 м навътре към града, като чупката е осъществена чрез кулата (обр.35). Тя има правоъгълен план с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 8,80 м и ширина (изток - запад) на северния зид 6,10 м, на южния 9,10 м. С удължението на вътрешната страна на южния зид е осъществена връзката на двете куртини при чупката. Вътрешните размери на кулата са: дължина (север - юг) - 5,20 м и ширина (изток - запад) - 4,30 м със запазена височина 0,85 м. Входът и е широк 1,60 м.

Кула 10. Разположена е на 50,70 м южно от кула 9 в непосредствена близост до потерна II. Разкрита и проучена е заедно с кула 9 през 1961 г. По форма не се различава от другите междинни четириъгълни кули (обр.36). Външните и размери са: дължина (север - юг) - 9,56 м и ширина (изток - запад) - 6,30 м, а вътрешните: дължина - 5,36 м и ширина - 4,20 м. Зидовете и са широки 2,10 м със запазена височина 1 м. Входът е широк 1,46 м. В северния зид на кулата, на височина 0,85 м от пода на приземния етаж се откри амбразура с ширина във вътрешната страна 0,65 м, а във външната - 0,30 м. Тя е запазена на височина 0,25 м. Това е единствената досега открита амбазура в укрепителната система. Нейната цел е бил да осигури отбраната на потерна II, която е в непосредствена близост до кулата и е една от най-уязвимите точки в този сектор.

Становището на Д. Цончев, че първите етажи на всички кули са полусветли стаи без амбразури, не се потвърди[114]. Явно е, че и от първите етажи на кулите може да се води ефикасна защита чрез амбразури, щом теренните условия позволяват това. Амбразурите обаче в първите етажи са и уязвимо място, затова те се срещат много рядко.

Кула 11. Намира се на 47,10 м южно от кула 10 и на 51,40 м северно от югозападната ъглова кула. Нейното местоположение, форма и размери бяха установени през 1983 г. чрез сондажи. Тя има правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 5,30 м и ширина (изток - запад) - 4,20 м. Суперстукцията и е почти разрушена. Запазена е само на няколко места на височина до 0,40 м.

Кула 12. Разположена е върху терасата, включена между стръмните брегове на двете дерета - Славеев дол и Банско дере. Югозападната ъглова кула 12 е разкрита и проучена през 1980 г. Разкопките установиха, че тя е изградена върху останките на тракийското селище от предриската епоха (IV - III в.пр.н.е.). Според описанието на Д. Цончев кулата (открита през 1935 г.) има четириъгълна форма с основа, близка до трапец[115]. Предложеният от него план и размери не се потвърдиха. Поради повърхностни разкопки той е пропуснал в своето описание и други немаловажни подробности, като разрушаването и възстановяването на кулата, наличието на три масивни тухлени стълба, които са носели пода на втория етаж, размерите на входа и др.

По време на разкопките през 1980 г. кулата беше основно разкрита отвън и отвътре и бяха установени нейният точен план, размери и начин на градеж (обр. 37). Тя има четириъгълна форма с вътрешни размери: дължина (изток - запад) - северна страна 17,30 м, южна - 16,10 м и ширина (север - юг) - 4,90 м. Външните и размери са: дължина (изток - запад) - северна страна 25,00 м, южна - 21,30 м и ширина (север - юг) - 7,80 м. Зидовете и са широки 3,00 м, със запазена височина 1,75 м. На 0,60 м над банкета е запазен четирипредов тухлен пояс. Това е единствената кула в укрепителната система с еднаква ширина на зидовете и тази на куртината. Това се дължи на стръмния терен, върху който е издигната между двете дерета, и на особените и защитни функции - да охранява силно уязвима точка на крепостта - големия отточен канал на Банското дере. Във връзка с устойчивостта на кулата са и двата зъбеца в северозападния ъгъл и ъгъла, включен между западната и южната крепостна стена. За по-голяма стабилност е и съществуващият издатък - контрафорс в североизточния ъгъл на кулата, във вътрешната страна към града. Подът и за разлика от другите кули не е бил запълнен с камъни и хоросан.

Вътре в кулата, по надлъжната и ос, са иззидани три масивни тухлени стълба с размери 1,20 х 1,20 м. Разстоянието между тях е 3,70 м. Запазена е част от суперструкцията на височина 0,40 м само на западния стълб. Останалите два са разрушени до основи. Те са носели дървения под на втория етаж на кулата. Такива зидани колони са имали някои кули на крепостната стена на Абритус[116], Нове[117], Ятрус[118] и др.

При археологически разкопки беше установено, че първоначално изградената кула 12 е била разрушена при неприятелско нападение и наново възстановена. При преизграждането северната част на източния и страничен зид е била изместена по на изток и се е образувал остър ъгъл. При разкопките беше открита част от първоначалния и зид, включен между югоизточния и североизточния ъгъл. Входът на първоначално изградената кула е бил широк 2,25 м. След преизграждането той е бил стеснен на 1,05 м.

При разкопките вътре в кулата бяха установени два културни пласта. Горният пласт е на дълбочина до 1,20 м от горното ниво. В него преобладава примес от разрушена зидария и много фрагменти от фина червена керамика и груба сиво-черна керамика (IV - VI). В този пласт бяха намерени и няколко глинени тежести за стан, прешлени за предене и части от глинени лампи. В долния пласт, наслон върху здравия терен, състоящ се от горяла пръст, бяха открити и части от керамични съдове от предримската епоха (IV - III в.пр.н.е.). Този културен пласт е прозрян от дълбоките основи на кулата.

Кула 13. Намира се на южната крепостна стена на 45,00 м източно от югозападната ъглова кула. Разположена е върху най-високата част на източния бряг на Банското дере. Източната половина на кулата заедно с входа е проучена през 1921 г. от К. Мятев[119]. Цялостното и разкриване се извърши през 1973 г. при пручването на южната крепостна стена и казармените постройки. Тя има правоъгълен план с вътрешни размери: дължина (изток - запад) - 5,20 м и ширина (север - юг) - 4,20 м. Зидовете и са широки 2,00 м. Изградена е както останалите междинни кули. Входът и е широк 1,80 м.

Кула 14. Разположена е на 44,35 м източно от кула 13 и на 1,30 м западно от потерна III. До 1961 г. тя не беше известна. При археологически разкопки през същата година на това място бяха разкрити основите на кулата, която е изградена заедно с останалите кули и е конструктивно свързана за куртината. По начин на строеж, план и размери тя не се различава от останалите междинни кули. При разкопките беше установено, че кулата и куртината в този сектор при нападение са били разрушени. При преизграждането на крепостната стена кулата е била изоставена и разрушена до основи, за да не бъде използвана от противника като стълба. Оцеляла е само една малка част от суперструкцията на западната и стена на височина 0,35 м (обр.38). Входът и е бил зазидан. Добре се забелязват в стената фугите, образувани между страниците на входа и зазиждането.

Кула 15. Отстои на 9,30 м източно от кула 14. Между тези две кули се намира потерна III. Кулата има правоъгълна форма (обр.39). Вътрешните и размери са: дължина (изток - запад) - 5,30 м и ширина (север - юг) - 4,20 м. Зидовете и са широки 1,80 м със запазена височина 1,90 м. В източната и стена на височина 1,00 м над банкета е запазен четириредов тухлен пояс.

Малкото разстояние (9,30 м) между кули 14 и 15 е показател, че тези две кули при първоначалното изграждане на крепостната стена са охранявали важен сектор от укрепителната система на града. След като кула 14 е била изключена от отбраната, останала е да функционира кула 15, за да осигури защитата на потерна III и големия отточен канал под нея, който при преизграждането на стената е бил стеснен с отвесно поставен по средата каменен блок (обр.22).

Кула 16. Намира се на 62,00 м източно от кула 15. Това е западната кула на южната порта (Камилите). За първи път е разкрита и проучена от Б. Филов[120] през 1909 г. При археологически разкопки през 1961 г. на това място беше установено, че кулата е изградена върху останките на по-стара кула, която при строежа на новата е била разрушена до основи. Нейните стени се издават по-малко навън от стената на по-късно изградената кула и в план образуват четириъгълник (вж. обр.56). Тук крепостната стена прави лека чупка в североизточна посока. Западната стена на по-старата кула лежи перпендикулярно на куртината преди чупката, а същата стена на по-късната кула, която е отдръпната по на изток, е перпендикулярна на куртината след чупката. Това разместване на стените на двете кули е довело до образуването на остър ъгъл с връх към крепостната стена. Зидовете на първата кула са строени както всички останали кули с ломени камъни и хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Вътре в кулата, успоредно на източната и южната стена бяха открити долепени две други стени, дебели по 1,65 м. Вероятно чрез тях е станало удвояване на стените на кулата с оглед тя да бъде предпазена от подземни прониквания.

Новопостроената кула, чиито зидове застъпват основите на по-старата кула, има правоъгълна форма с вътрешни размери 6,20 x 4,60 м и външни 9,10 x 8,30 м. Зидовете и са широки 2,10 м със запазена височина 0,80 м. Входът на кулата е широк 1,50 м и висок 2,70 м. Запазена е част от надвходната дъга, която сега е реставрирана. Над нея в крепостния зид е запазена отчасти източната половина на друг отвор, чийто свод е разрушен. Най-вероятно това е прозорец към града за осветление на втория етаж на кулата, както мислят и Б.

Филов[121] и Д. Цончев[122]. На височина 4,25 м, както е тази на кула 3 на западната крепостна стена. Такава най-вероятно е била височината на първите етажи на всички кули.

Възниква въпросът, при какви обстоятелства е била разрушена кула 16 и отново преизградена. Новите разкопки и проучвания показват, че разрушаването и преизграждането на кулата е в тясна връзка с допълнително изграждане на това място на южната порта (Камилите). За да се открие строителната площадка за построяването на портата, съществуващата кула 16 и куртината на изток от нея са били разрушени. Върху основите на разрушената кула била изградена нова кула, фланкираща портата от запад. На изток върху преминаващата тук по-рано куртина е бил построен големият корпус на сега видимата южна порта (Камилите) и нова кула, която я е фланкирала от изток.

Кула 17. Фланкира южната порта от изток и има правоъгълен план и размери както тези на западната кула 16. Разстоянието между тези две кули е 16,20 м. За първи път тя е разкопана и проучена от Д. Цончев през 1936 г.[123] През 1981 г. при цялостно проучване на кулата в субструкция и суперструкция бяха установени някои важни подробности, неизвестни на предишните изследвачи. Това е единствената кула в укрепителната система, чиято субструкция е долепена с добре изявена фуга до основите на куртината, а суперструкцията на 1,65 м над банкета е в конструктивна връзка с крепостната стена. Основите и са дълбоки 2,00 м, като горната им част до куртината застъпва банкета има двуредов тухлен пояс, а на 0,50 м над него следва четириредов тухлен пояс, който се изравнява с първия четириредов тухлен пояс на крепостната стена. Конструктивната връзка между кулата и стената започва след втория ред на тухлен пояс. Подът на приземния етаж на кулата е бил настлан с хоросанова замазка, дебела 0,20 м. Тук липсва дълбокото запълване на терена под пода с камъни и хоросан, както е при другите междинни кули. Входът на кулата е широк 1,55 м. Прави впечатление, че той, както и подовото ниво на кулата не стоят на нивото на банкета на куртината, както е при останалите кули, а на 1,30 м над него. При това положение влизането в първия етаж на кулата е било осъществявано най-вероятно с малка подвижна дървена стълба. Данните показват, че при първоначалното изграждане на крепостната стена на това място не е имало кула. Тя е строена допълнително при изграждането на южната порта (Камилите) върху преминаващата тук куртина, която е била разрушена до нивото на входа на кулата. Запазен е напълно първият тухлен пояс над банкета на старата куртина, който се състои от четири реда тухли.

Прави впечатление, че размерите и дебелината на зида на двете кули 16 и 17 са по-големи от останалите междинни кули. Това безспорно се дължи на особеното им предназначение в укрепителната система - да осигурят отбраната на южната порта, една от силно уязвимите точки, към които противникът е насочвал основните си сили и средства.

Кула 18. Намира се на 29,40 м източно от кула 17. Разкрита и проучена е през 1960 г. при прокарване на обходните алеи край южната крепостна стена. По своята форма и начин на градеж тя не се отличава от другите междинни правоъгълни кули (обр.19). Вътрешните и размери са: дължина (изток - запад) - 5,40 м и ширина (север - юг) - 4,40 м. Зидовете и са широки 1,85 м със запазена височина до 3,00 м. Входът и е широк 1,85 м. Запазена е източната половина на надвходната дъга без свода. В западната стена на кулата (на височина 1,50 м от пода) при разкопките, беше открита затворена каверна (отвор) с размери: височина 1,50 м и ширина 1,00 м. При нападение най-вероятно стената е била пробита от стенобитна машина (таран) и по-късно зазидана (обр.40).

Малкото разстояние между кули 17 и 18 в сравнение с разстоянието между останалите кули на южната крепостна стена, което е от 55,00 до 70,00 м, се дължи на факта, че върху западната част на тази куртина е била построена по-късно, както вече отбелязахме, южната порта.

Кула 19. Намира се на 57,20 м източно от кула 18. Тя също има правоъгълна форма с размери, еднакви с тези на кула 18 (обр.21).

Кула 20. Разположена е на 57,30 м източно от кула 19. Това е кулата, която фланкира голямата двукрила потерна IV от изток. Планът и размерите и са като на кула 18.

Кула 21. Намира се на 63,50 м от кула 20. Тя има правоъгълна форма и същите размери както кули 18, 19 и 20. Предположението на Д. Цончев, че кулата е с форма, близка до трапец, не се потвърди от новите проучвания[124].

Кула 22. Разположена е на 67,90 м източно от кула 21. Според описанието на Б. Филов, който е разкопал само част от западната стена (разкопки през 1909 г.), тя е била четириъгълна[125], така мисли и Д. Цончев[126].

При разкопките през 1960 и 1961 г., когато кулата изцяло беше разкрита, беше установено, че тя има ветрилообразна форма (обр.41, 42)[127]. Двете и прави стени са с посока, каквато е посоката на източната и южната крепостна стена, но не са техни продължения, а се разминават с тях. Те са дълги по 5,30 м. Дебелината им е 1,80 м. Извитата челна полукръгла стена е широка също 1,80 м. Хордата с двете стени е дълга 13,50 м, а без тях - 8,00 м. Зидовете са запазени на височина 1,15 м над банкета. Ъглите, сключени между правите стени и извитата челна дъга, са изцяло иззидани с тухли.

Подът и е дълбоко запълнен с камъни и хоросан и отгоре настлан с тухли. Входът на кулата е разположен в ъгъла, сключен от източната и южната крепостна стена. Той е напълно запазен. Сводът му е иззидан от 2 реда тухли, поставени вертикално, с размери 0,35 х 0,35 х 0,04 м и е широк 0,80 м. Височината на входа до зенита на свода е 2,70 м. Широк е 1,45 м и е дълъг 3,00 м. Становището на Б. Филов, че това е отточен канал с цилиндричен свод, се опроверга[128].

Различието във формата на югоизточната ъглова кула отостаналите кули на укрепителната система, се дължи на факта, че тя е трябвало да осигури отбраната на силно уязвим терен, който предлага добри подстъпи на ефикасно щурмуване. Нейното очертание и място позволяват да се отбранява надеждно междинното пространство до съседните кули и подстъпите по фронта. Със своята полукръгла предна челна част кулата е по-устойчива на стенобойни машини, отколкото четириъгълните кули. Аналогични примери на кули с ветрилообразна форма са известни и в други римски кастели и градове у нас и в чужбина, като четирите ъглови кули на Абритус[129], късноантичната крепост при с. Войвода, Варненскаа област[130], кастелът Дробета[131] при гр. Турну Северин на р. Дунав, кастелът Контра Аквинкум[132] в Будапеща и други, които се датират от края на III и началото на IV в.

Кула 23. Разположена е на разстояние 59,70 м от югоизточната ъглова кула 22. Тя е с правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 5,40 м и ширина (изток - запад) - 4,40 м. Зидовете и са широки 1,80 м със запазена височина 1,20 м.

Кула 24. Намира се на 59,10 м северно от кула 23 и има същата форма и размери.

Кула 25. Намира се на 59,50 м северно от кула 24. Тя има правоъгълен план и устройство както останалите междинни кули. Вътрешните и размери са: дължина (север-юг) - 5,40 м и ширина (изток-запад) - 4,35 м. Зидовете и са широки 1,80 м със запазена височина от 1,00 м до 2,50 м. Първият тухлен пояс над банкета е от 3, а следващият над него - от 4 реда тухли. Входът на кулата е широк 1,65 м. Нивото му е на 0,35 м по-високо от подовото ниво на кулата. Във вътрешната страна, до входа, банкетът на куртината е широк 0,50м.

Кула 26. Намира се на разстояние 9,30 м от кула 25. Това е кулата, която е фланкирала източната порта от север. Беше разкрита през 1960 г. при проучването на източната порта. Тя не е известна на Д. Цончев. Според неговото описание на това място е имало потерна, широка 1,70 м[133]. Всъщност това, което той е разкрил, е било входа на кулата. По време на разкопките през 1960 г. кулата беше разкрита изцяло заедно с неизвестната дотогава източна порта и бяха установени нейният точен план, устройство и размери. Тя има правоъгълна форма с размери, каквито са на кула 25. Запазена е на височина до 1,80 м. Сред развалините, при разкопаването на кулата, бяха открити фрагменти от късноантична керамика (IV - VI в.), мраморна оброчна плоча на Хермес, медни монети от Диоклециан (284 - 305), Максимиан Херкулий (285 - 305), Константин Велики (306 - 377) и Аркадий (395 - 408).

Кула 27. Намира се на 62,65 м северно от кула 26. Разкопана и проучена е през 1960 г. Тя има правоъгълен план с вътрешни размери: дължина (север - юг) - 5,30 м и ширина (изток - запад) - 4,30 м. Зидовете и са дебели 1,80 м. Подът е настлан с тухли с размери 0,37 х 0,37 х 0,04 м. Входът и е широк 1,65 м.

При разкопките вътре върху пода на кулата бяха намерени огнища за добиване на стъкло и стъклени изделия. Те са обградени с тухли и имат диаметър: едното 0,90 м, другото 0,70 м и дълбочина - 0,15 м. В огнищата бяха открити много производствени отпадъци от стъкло, някои от които при топенето са полепнали във вътрешната страна на тухлите. Сред находките е и медна монета от Проб (276 - 278). Огнищата с находките от стъклени производствени отпадъци показват, че в приземния етаж на кулата вероятно през по-късно време е съществувала стъкларска работилница.

Кула 28. Намира се на 63,50 м северно от кула 27. Има същата форма и размери като кула 27.

Кула 29. Разположена е на 63,80 м северно от кула 28. Тя има също правоъгълен план с вътрешни размери: дължина - 5,40 м и ширина - 4,30 м. Дебелината на зидовете и е 1,80 м. Входът е широк 1,60 м.

Кула 30. Тя има правоъгълен план с вътрешни размери: дължина - 5,35 м и ширина - 4,30 м (обр.43). Зидовете и са дебели 1,80 м със запазена височина 2,15 м. Първият тухлен пояс, който започва на 0,40 м над банкета, е от 3 реда тухли. Над него на 1,35 м следва вторият тухлен пояс, който е читириредов. По протежение на цялата вътрешна страна към входа е изграден двустъпален банкет. Горният е широк 0,50 м, а долният - 0,25 м. Цялата останала вътрешност на кулата е дълбоко запълнена с блокаж (камъни и хоросан). Входът и е широк 1,65 м. Страниците му са иззидани с тухли. Запазена е отчасти над входната дъга с петите на тухленото засводяване. От тях става ясно, че входът е бил с две засводявания. Над долния голям свод от 2 реда тухли е бил изграден друг по-малък свод. До външната страна на южната стена на кулата е бил допълнително изграден малък еднокорабен параклис с полукръгла абсида, разположена на източната му страна[134]. За северна стена на параклиса е служила южната стена на кулата, а за западна - куртината. Входът е разположен на южната страна. Изграждането му се отнася към V - VI в.[135]

Кула 31. По своята форма, размери и начин на строеж тя не се различава от останалите междинни правоъгълни кули на източната крепостна стена. Това е единствената кула в укрепителната система, която не е експонирана, понеже върху нея днес минава павирана улица, свързваща укрепената част на Хисар с квартал Момина баня.

Кула 32. Североизточната ъглова кула 32 е разположена на 59,00 м северно от кула 31 върху десния бряг на рекичката Орфеев дол. Тя има осмоъгълна форма на кръгла основа (обр.44). Субструкцията на зидовете е градена с ломени камъни, свързани с хоросан, примесен с трошена тухла. Широка е в източната половина до 3,30 м, а в западната - до 2,60м. Поради денивелацията на терена в източната половина кръглата основа продължава и над земята на височина до 1,40 м и е пресечана от петредов тухлен пояс. Горе тя завършва с банкет, широк до 1,60 м. При ъглите на осмоъгълната надстройка ширината на банкета е 1,10м. Западната половина на банкета след два отстъпа, рзположени в средата на кръглата основа, започва постепенно да се стеснява. Ширината му в тази част е от 0,50 до 1,00 м. Върху така изградената солидна основа е иззидана полигоналната надстройка на кулата. Вътрешната дължина на стените и е 2,95 м, а външната 4,50 м, с изключение на двата зида до куртината, северният от които е дълъг 2,75 м, а южният - 2,40 м. Дебелината на зидовете и е 1,80 м със запазена височина до 1,50 м. Разстоянието между срещуположните ъгли е 7,60 м. За разлика от другите кули, чиито ъгли са градени изцяло от тухли, при кула 32 те са иззидани от камъни. Подът не е запълнен с камъни и хоросан, както е при останалите кули. Това не е било необходимо, тъй като теренът на това място е много здрав и не е давал възможност да се извърши подземно проникване отвън чрез подкопаване. В средата на кулата беше открита *in situ* груба гранитна база с квадратна основа, със страни: 0,45 м и височина 0,35 м. Върху нея най-вероятно е стояла дебела дървена колона, която е носела тежестта на пода на втория етаж. Входът на кулата е разположен в ъгъла, сключен от източната и северната крепостна стена (обр. 45). Широк е 1,65 м и е дълъг 2,14 м. Страниците му са градени с тухли. При първоначалното изграждане на кулата той не е бил затварян. По-късно в западната му половина е било иззидано приспособление за затваряне. Успоредно на двете страници са били иззидани допълнително на фуга два зида с тухли на бял хоросан, дълги по 1,75 м. В тях бяха открити срещуположните жлебове, в които се е движела падащата врата (катаракта). Те са широки 0,30 м и дълбоки 0,16 м. От устройството и материалите, с които е иззидано приспособлението за затваряне на кулата, е ясно, че това е станало в по-късно време, когато тя е била превърната в скривалище и скрилите се в нея са могли да се отбраняват самостоятелно и след проникването на противника в крепостта.

При разкопките върху трамбования под на кулата беше открит дебел черен горял пласт от последния пожар, след който се намериха много и различни по големина железни гвоздеи (от 0,08 до 0,27 м), фрагменти от късноантична керамика с гребенчата украса (V - VI), части от амфори със сив цвят и добре пречистена глина с ниски и широки устия. По форма североизточната ъглова кула 32 намира близки аналогии с една от кулите на римската пътна станция Бонония под крепостта Баба Вида във Видин[136].

Многоъгълната форма на кулите е въведена от римляните към края на Републиката и началото на Империята[137]. Те са по-прогресивна форма в сравнение с четириъгълните кули. Още Филон изтъква, че извитите или правите, поставени под ъгъл, стени са по-устойчиви не стенобитните машини[138]. Според анонимен византиец кулите отвън е трябвало да имат шестоъгълна форма[139].

Важен и много полезен за отбраната е ефектът на рикошета. Докато при правоъгълните кули той е бил невъзможен, то при многоъгълните е често явление. Тези кули имат и друго преимущество. Знае се, че мощта на една кула се крие не само в нейната непристъпност, но и в нейния активен елемент - живата сила със своето въоръжение и снаряжение, разположена на позиця при стрелниците (амбразурите и бойната площадка). Със своите стрели и къси метателни копия, изхвърляни от височина, бойците са осигурявали защитата на кулата и на куртината. Следователно, колкото повече амбразури има една кула, толкова по-голяма е нейната отбранителна способност. Обикновено при правоъгълните кули са били разполагани по четири абразури - по една в страничните стени и две в по-дългата челна стена. Полигоналните кули са давали възможност да се разположат абразури във всяка една от страните, с изключение на страната, която се слива с куртината. При конкретния случай следва да приемам, че североизточната осмоъгълна кула на Диоклецианопол е имала седем абразури на един етаж, през които е можело да се стреля по всички посоки. Това "ветрилно" обстрелване от амбразурите и връхната платформа е осигурявало надеждна защита на крепостната стена в този сектор, където теренът е много благоприятен за бързо и ефикасно щурмуване както от север, така и от изток.

Кула 33. Намира се на северната крепостна стена, на 31,70 м западно от североизточната ъглова кула 32. Тя има правоъгълен план с вътрешни размери: дължина 5,40 м и ширина 4,30 м. Зидовете и са широки 1,80 м и са запазени на височина до 2,00 м. На 0,60 м над банкета те са пресечени от първия четирređов тухлен пояс. Подът и не е запълнен с камъни и хоросан и е без тухлена настилка. Входът на кулата е широк 1,80 м. Страниците му на височина 0,50 м от пода са иззидани с камъни, а над тях следва тухлена зидария. При разкопките в средата на кулата беше открит голям празен глинен долиум, вкопан в земята. Устието му е наравно с пода на кулата, покрито с глинен похлупак. Използван е бил вероятно за съхранение на вода или хранителни провизии.

Кула 34. Намира се на 32,00 м западно от кула 33. По своето устройство, план и размери двете кули не се различават. Зидовете и са запазени на височина до 2,20 м. Първият тухлен пояс е четириредов и стои на 1,40 м над банкета. Страниците на входа до първия тухлен пояс на куртината са иззидани с камъни, а над тях следва тухлена зидария.

Кула 35. Разположена е на 32,00 м западно от кула 34. я има също правоъгълен план. Зидовете и имат размери: дължина - 5,30 м и ширина - 4,30 м. Запазени са на височина до 2,40 м. Първият тухлен пояс е на 0,60 м над нивото на банкета и е триредов. След него, на 1,00 м височина, следва четириредов тухлен пояс. Входът на кулата е широк 1,70 м. Страниците му на височина 0,40 м са иззидани с камъни. Над тях следва тухлена зидария.

Кула 36. Намира се на 32,00 м западно от кула 35. Планът и размерите и не се различават от тези на кула 35. Тя е единствената в укрепителната система, при изграждането на която е приложен клетъчен градеж. След първия триредов тухлен пояс, който е на височина 0,50 м над банкета, следва едноредов пояс. На него са поставени отвесно през 0,30 - 0,35 м тухли, които образуват правоъгълни клетки. В тях е поставен по един необработен, но с прави ъгли и гладко лице, камък. Върху така образуваните клетки следва четириредов тухлен пояс. Стените на кулата са запазени на височина до 2,00м.

Кули 37 и 38. Това са двете кули, фланкиращи северната порта (обр.46). Разстоянието между тях е 9,20 м. Те имат правоъгълна форма и еднакви размери: вътрешна дължина 5,30 м и ширина 4,40 м. Зидовете им са широки както на останалите междинни кули - 1,80 м, със запазена височина 1,20 м. Първият тухлен пояс е четириредов и стои на 0,90 м над банкета. Подът на двете кули отвътре е запълнен дълбоко с камъни и хоросан. Входовете на кулите са широки по 1,70 м. Страниците им са иззидани с тухли. По време на разкопките беше установено, че кулите заедно с портата при нападение са били разрушени на височина до 1,50 м, след което отново са били възстановени чрез надзиждане. След разрушенията върху пода на кула 38 при разкопките беше открита колективна находка от бронзови и медни монети от императорите Теодосий I (378 - 399), Аркадий (395 - 408), Евдокия, жена на Аркадий (395 - 408), Хонорий (395 - 425) и Валентиан III (425 - 455).

Кула 39. Тя има правоъгълен план и размери както на кули 37 и 38. Запазена е на височина до 1,50 м (обр.47). За разлика от другите кули подът на тази кула не е изцяло запълнен с камъни и хоросан. В средата е оставено празно незапълнено пространство с квадратна форма и размери 1,50 х 1,50 м. От какви съображения е било продиктувано това не е известно. Може би и тук в това празно пространство е имало глинен долиум както при кула 33, който по-късно е бил изваден.

Кули 40, 41, 42, 43 и 44. Те имат същата форма, устройство и размери както останалите междинни кули на северната крепостна стена. Запазени са на височина от 1,50 до 2,20 м. Разстоянието между тях е описано при разглеждането на куртините на северната крепостна стена и е от 24,00 до 30,60м.

От разположението на кулите в различните сектори на крепостната стена е видно, че разстоянието между тях е в зависимост от естествената недостъпност на терена и действителната далекобойност на стрелите и късите метателни копия. Там, където пред укрепителната система естествените препятствия са по-големи, разстоянието между кулите е по-голямо и обратно. В северната половина на западната крепостна стена, където рекичката Славеев дол като естествено препятствие протича на 50 - 60 м и теренът е удобен за щурмуване, кулите са разположени на максимално разстояние една от друга до 40,00 м. Колкото се отива по на юг, коритото на реката и стената на това място е много стръмен и недостъпен, затова и разстоянието между кулите в този сектор е удължено на 60,00 м.

Същото разположение на кулите в зависимост от теренните условия се наблюдава и в останалите сектори на крепостната стена. Най-голямо е разстоянието между кулите на източната крепостна стена - до 63,50 м. Тук освен естественото препятствие (рекичката Орфеев дол) пред стената е имало и изкуствен ров. Най-малко е разстоянието между кулите на северната крепостна стена - до 31,70 м. Теренът тук е равен без естествени препятствия и дава възможност да се извършват бързи и ефикасни пробиви в отбраната. Независимо от многото кули, разположени в този сектор, той е оставал една от най-уязвимите точки в укрепителната система. Тази причина е наложила допълнително пред фронта на цялата северна крепостна стена да бъдат построени протейхизма и ров. Разстоянието между кулите на Константинополските Теодосиеви стени според Лицман в първата стена е от 67,00 до 70,00 м, а в протейхизмата - 69,00м[140]. В римския град Нове, източен сектор, това разстояние е от 65,00 до 70,00 м[141], Абритус - от 17,35 до 79,70 м[142]. Витрувий препоръчва кулите да се строят една от друга на разстояние не повече от това, на което може да се хвърли една стрела[143]. Това изискване на Витрувий е напълно спазено при строежа на укрепителната система на Диоклецианопол, където най-голямото разстояние между кулите е 67,90 м.

Разглеждайки устройството на кулите, възникват някои важни въпроси за броя на етажите, тяхната височина, мястото за проникване в горните етажи и тяхното покритие. Въз основа на запазените следи и височината на крепостната стена Д. Цончев приема, че кулите са били на два етажа[144]. Според С. Бояджиев всички кули са били на три етажа, но той не посочва доводи[145]. При разглеждането на кули 3, 6, 16 беше отбелязано, че в запазените отчасти странични стени на височина 4,25 м от подовото ниво добре се забелязват отстъпите в зида, върху който е бил поставен дървеният под на втория етаж на кулите. Очевидно е, че височината на първия етаж е била 4,25 м. Височината на куртината при кула 3, измерена въз основа на запазените данни от съседната крепостна стълба 1, е била около 10,00 м. Или над първия етаж на кулите до платформата на крепостната стена съществува свободно пространство с височина около 6,00 м. Като се вземе предвид, че по принцип кулите се издигали с цял ръст над крепостната платформа, освен с това, че така се изграждали повече етажи, което довеждало до увеличаване броя на амбразурите и удвояване на ударната мощ на кулите. Триетажни кули имали и други римски крепости у нас и в чужбина, като например Абритус[146], Квадрибургият Кастра Мартис при гр. Кула[147], ъгловите кули на Тесалоника[148] и др. Вторият етаж на кулите се е издигал до крепостната платформа и височината му е достигала около 5,00 - 6.00 м. Той е бил по-широк от приземния с 0,70 м, т.е. с ширината на двата отстъпа за гредореда на пода. Третият етаж е бил разположен над крепостната платформа и се е извисявал с цял ръст над нея. Горе той е завършвал с масивен свод, над който била изградена кулната платформа (бойна тераса), защитена отвън с парапет и зъбци. Така са били устроени покривите на кулите на Теодосиевите стени на Константинопол[149] и др.

Проучванията показват, че вторите и третите етажи на кулите са били бойни помещения. В тях е имало амбразури за водене на стрелба, разположени на височина не повече от положение стоешком за стрелба. Откритата амбразура в приземния етаж на кула 10 е на височина 0,85 м от пода. Проникването в първите етажи на кулите, както вече отбелязахме, е ставало през входове, разположени в крепостния зид. Те са служили главно за складове на оръжие и са се осветявали през входа. Изкачването на втория етаж ставало чрез дървена стълба, поместена вътре в първия етаж. Не са открити никакви следи от зидани стълби, които да извеждат до втория етаж на кулите, както е при Константинополските Теодосиеви стени[150]. Вторият етаж е бил осветяван от широко отворени прозорци към града. Част от такъв прозорец и днес е запазен в кула 16, която е фланкирала южната порта от запад. До третия етаж се е достигало през крепостната платформа. Достигането в него се осъществявало през врата, над която минава масивна еднораменна стълба, извеждаща до кулната платформа. Тази стълба е била по-тясна и е осигурявала безпрепятствено движение по крепостната платформа. По същия начин е била осъществена връзката между крепостната платформа и тази на кулата на Теодосиевите стени на Константинопол[151].

Близки аналогии по форма, начин на градеж, размери и устройство кулите от укрепителната система на Диоклецианопол имат с тези на крепостната стена на Нове[152], Кюстендилския Хисарлък[153], Никополис ад Нестум[154], Теодосиевите стени на Константинопол[155], Тесалоника[156] и др.

Порти

Проникването и излизането от крепостта при мирновременна обстановка са се осъществявали през четири големи порти, разположени по една от четирите и стени. Поради теренни условия те не са изградени по средата на съответните стени. Това отклонение е особено осезателно при източната порта, която е разположена почти в средата на южната половина на стената и при западната, изтеглена в северната третина. Много добре са запазени западната и южната порта, в които са съхранени ценни данни за изследване на крепостните порти през късната античност. До 1960 г. бяха известни местата само на западната, южната и северната порта. През същата година при проучване на източната крепостна стена беше открита и източната порта[157].

Западна порта

Тя е сравнително най-добре запазена от четирите порти на Диоклецианопол (обр.49). Проучена е досега от трима изследвачи - Б. Филов[158], Д. Цончев[159] и С. Бояджиев[160], които в своите публикации се задоволяват с по-обширно описание само на нейните видими части. Изследването обаче само на намиращите се над земята останки, без да се извърши археологическо проучване на дълбоко заритите части в земята, е недостатъчно за цялостни изводи.

През 1979 г. извършихме цялостно проучване на въпросната порта и можахме да установим точния и план, размери, начина на строеж и механизма на нейното затваряне. Тя се намира на 207,00 м южно от северозападния ъгъл на крепостната стена и на 415,00 м от югозападния. Разположена е в малка долинка, поради което е по-висока от другите три порти (запазена височина 13,20 м). Плановата композиция на портата, като изключим двете фланкиращи кули, които поради теренните условия са силно изтеглени встрани, не се различава съществено от римската класическа схема. Тя се състои от един засводен проход, фланкиран от две правоъгълни кули (обр. 50). Северната кула е отдалечена на 17,20 м от прохода, а южната - на 18,50 м. Отворът на портата е широк 4,20 м, висок от прага до зенита на арката 9,50 и дълъг 5,00 м. В план дължината му се получава от дебелината на куртината, към чиято вътрешна страна са прибавени два правоъгълни издатъка с размери: дължина - 2,30 м и ширина - 2,00 м (обр. 51). Тяхното предназначение е да увеличат плоскостта на бойната тераса над портата с оглед да се осигури по-голяма маневреност на живата сила и се складират по-голямо количество боеприпаси. Получените по този начин в двете страни на отвора два масивни стълба носят арката над него. Цокълът на стълбовете е висок 4,25 м и е облицован с големи каменни блокове, някои от които вторично употребени (сполии). Горната половина на облицовката е разрушена. Оттук преди години са извадени два възпоменателни гръцки надписа, датирани от времето на Александър Север (222 - 235)[161]. Над каменния цокъл следва тухлената надстройка. Двата издатъка към града са изградени с тухли до връхната платформа. Арката, която обединява двата стълба, е също иззидана от тухли, разположени в два реда по тухла и половина. Тя е широка 1,15 м. Над нея следва смесена зидария със запазени два четириредови тухлени пояса.

Прагът на портата се състои от два големи сиенитни блока. Целият проход е настлан с големи каменни плочи. В западната половина на отвора по протежение на цялата му ширина върху каменната настилка и прага беше открит допълнително изграден масивен зид (обр. 52). Той е широк 3,00 м каквато е дебелината на куртината, със запазена височина 1,50 м. Външното му лице, което е гладко, се изравнява с плоскостта на външното лице на куртината. Във вътрешната страна на височина 1,10 м лицето на зида е грубо. Над тази височина след малък отстъп (банкет) започва гладка каменна зидария на хоросан, примесен с трошена тухла. Два късни циментови тръбопровода от канализацията на съвременния град са прорязали зида. От състоянието на горната му повърхност е видно, че той е бил разрушен до това ниво. Подовото ниво на портата вероятно е повдигнато след някакво нейно разрушение или зазиждане по-късно портата отново е била отворена на това ниво. Зазиждането на порти и потерни е често явление във фортификацията през късната античност[162]. Това се е налагало с оглед да се подсили и заздрави укрепителната система срещу увеличилите се възможности на войските да преодоляват подобни съпротиви. Западната порта, със своите силно изнесени встрани кули, е една от уязвимите точки в отбраната. Най-често зазиждането на порти и потерни се наблюдава през VI в., и то през неговата втора половина[163]. По това време са били зазидани три от потерните на укрепителната система на Диоклецианопол. Аналогични примери на зазиждане са известни и в други римски градове у нас, като например северната, южната и източната порта и потерните на Абритус[164], западната порта на Германия при Сапарева баня, Софийска област[165], една от потерните на укрепителната система на Филипопол166 и др.

Под каменния праг на портата се откри дълбок зидан отточен канал, който продължава навън към близката рекичка Славеев дол. Във външната страна той е широк 0,50 м и дълбок 0,90 м. Дъното му е настлано с тухли, а отгоре е покрит с големи каменни плочи. Под прага той е стеснен на 0,28 м с оглед да не се допусне проникването в града чрез подземно нападение. Каналът не е свързан с битовата канализация на града. През него изтичали атмосферните води, които са се събирали при дъждовно време във вътрешната страна на портата.

Във функционално отношение западната порта принадлежи към общия тип порти с един отвор и една двукрила врата. Отвесните оси на крилата са били монтирани зад два отвесни зъба, широки по 0,24 м, които са ги предназвали от изкъртване. Крилата на вратата са били съставени от дебели дъски, заловени в краищата за отвесни греди (оси), завършващи долу с железен наконечник, който е влизал в осовите гнезда. Допълнително изграденият зид, под който попадат осовите гнезда, не ни даде възможност да установим тяхната форма и размери. Най-вероятно те били квадратни, каквито са на останалите три порти. Каква е била точната височина на крилата на вратата не се знае. Може да се предположи, че тя е достигала около 5,00 м. Такава е височината на вратата на южната порта. На тази височина преминавала напречна греда, взидана в двата масивни стълба. В двата и края е била пробита по една дупка за прикрепване на горните наконечници на отвесните вратни оси. Неподвижна дъсчена стена е затваряла празното пространство над хоризонталната греда. Вероятно тази стена, както и крилата на вратата са били обшити с метални ленти. Според устройството и механизма на затваряне на останалите три порти, трябва да се приеме, че вратата на западната порта след затваряне също е била залоствана с хоризонтално разположен запъвателен лост-греда. Допълнително изграденият зид на прага не дава възможност да се проучи гнездото на лоста, в което е бил прибиран след отварянето на вратата. Данните от новите проучвания показват, че западната порта не е имала втора вътрешна врата. Предположението на Д. Цончев[167] за наличието на втора врата не се потвърди.

В северния стълб на портата на височина 4,90 м от каменната настилка е разположен засводен отвор, широк 0,80 м и висок 1,60 м. За неговото предназначение Б. Филов изказва твърде общо предположение, че той е служил, за да облекчи стената[168]. Д. Цончев, който приема, че портата е имала две врати, счита, че въпросният отвор е осигурявал отбраната на вътрешната врата[169]. Това предположение на Д. Цончев се опроверга от новите данни, от които става ясно, че портата е имала една врата. Тълкувайки въпросният отвор С. Бояджиев[170] стига до по-приемливо предположение като счита, че до отвора от северната страна се е стигало чрез малка подвижна дървена стълба, за да се излезе на дървена конзолна площадка (обр. 53). Оттук, чрез друга подвижна стълба, се е стигало до втора площадка, разположена над вратата. При отбраната бранителите се изкачвали на площадката, откъдето през специално оставените процепи в дървената стена на люнета обстрелвали противника.

Фасадното оформление на западната порта не е претърпяло изменение по отношение на основните форми на римските класически порти. Във вътрешната и външната стена се изявява каменната облицовка на цокъла. Над него фасадата се обуславя от арката, която обединява двата стълба. Във външното лице от двете страни над арката са запазени следите на две полукръгли ниши, разположени в ос на ръбовете на отвора. Те са били и единствената й украса. Според Бояджиев композицията, която обуславят двете ниши, сами в общия фон на стената и отвора на портата, не е пълна и завършена[171]. Изхождайки от това, той приема, че над тези два по-ниско стоящи декоративни елемента е имало конзолно издаваща се надвратна кула с доминиращ акцент. Като се вземе предвид високо запазената част на портата над арката (4,70 м), в която няма никакви следи от надвратна кула, следва да се приеме, че такава не е съществувала (обр. 54). При сегашното състояние на портата, където от горната и повърхност (върхната платформа) е унищожена само незначителна част (около 0,50 м), ако на това място е имало трета кула, то останки от нея неминуемо биха се запазили, както е при южната порта.

При археолрогическото проучване на западната порта и куртината в този сектор не се откриха данни за съществуването на по-стара крепостна стена под сега видимата. Предположението на С. Бояджиев[172], че крепостната стена в този сектор е построена върху по-стара крепостна стена не се потвърди.

Южна порта

Отвора на портата е разположен на 227,00 м източно от югозападния ъгъл на крепостната стена и на 324,00 м западно от югоизточния. Популярна е с името Камилите, понеже останките й преди възстановяването на двата свода са приличали на две гигантски камили, застанали една срещу друга (обр. 55). Със своите добре запазени останки тази порта представлява особена рядкост сред отбранителните съоръжения от късноримското и ранновизантийското фортификационно строителство. Тя, също както западната порта, досега е била обект на няколко проучвания[173].

Преди да разгледаме в подробности архитектурния облик и цялостното устройство на този толкова оригинален паметник, ще спрем вниманието си на съществуващите тук останки от крепостна стена, предшестваща изграждането на портата. Както вече отбелязахме при разглеждането на куртината и кулите, при археологическите разкопки, през 1961 г., беше установено че целият сега видим корпус на южната порта лежи върху останките на разрушената куртина, която преди това е преминавала на това място. При разглеждането на кула 16, фланкираща портата от запад беше отбелязано, че тя е иззидана върху основите на по-стара кула (обр. 56). В сондажа, направен в ъгъла, сключен между западния стълб на портата и свързания с него устои, носещ външната голяма арка, бяха открити основите на разрушената куртина, върху която по-късно са били изградени "Камилите". Там, където огромният масив на портата излиза извън очертанията на първоначално изградената стена, се очертава силно изявена фуга, широка 0,03 м. През 1952 г. Д. Цончев, проучвайки прага на южната порта, е забелязал, че под него е изграден зид от необработвани камъни, който той неправилно тълкува като нарочно изграден, за да предотврати подкопаването на входа от неприятеля[174]. Всъщност той е попаднал на разрушената куртина, върху която е била изградена портата. При проучванията през 1980 г. в ъгъла, сключен между кула 17, фланкираща южната порта от изток, и куртината, беше установено, че основите на тази кула са долепени на фуга до крепостния зид. Надстройката и е в конструкция с масива на "Камилите". Съвсем очевидно е, че кулата е строена по-късно при изграждането на портата. Силно изявени фуги съществуват и между основите на двата издатъка на портата към града и куртината, върху която тя е изградена. Всички данни показват, че южната порта е изградена по-късно върху съществуващата на това място куртина. При изграждането на портата, с оглед да се открие строителна площадка, съществуващата кула 16 и куртината на изток от нея са били разрушени. Върху основите на кула 16 е била построена нова кула, а на изток от нея върху разрушената куртина е бил изграден големият масив на южната порта заедно с кула 17. Като се проследи трасето на разрушената куртина, се установява, че тя, под прохода на портата и на запад, включително и кула 16, е била разрушена почти до основи. Останалата ѝ част под източния стълб и по на изток, до кула 17, е оцеляла на височина 1,40 м над банкета. На това ниво е запазен четириредов тухлен пояс от първоначалната куртина. Между куртината до това ниво и източния издатък на портатаа към града съществува фуга. Цялата надстройка над тухления пояс е в конструктивна връзка. На това ниво е изграден входът и на допълнително построената тук кула 17, фланкираща портата от изток. Техниката на градежа на разрушената част на куртината, върху която е била изградена портата, е *opus mixtum* на четириредов тухлен пояс, както е на цялата сега високо издигаща се крепостна стена. Тълкувайки разрушаването на куртината и изграждането върху нея на южната порта, С.Бояджиев приема, че цялата първоначално изградена крепостна стена на Диоклецианопол при обсада е била разрушена до основи и по-късно върху старото трасе на стената е била изградена сега видимата стена заедно с южната порта[175]. Данни за цялостно разрушаване на първоначално изградената крепостна стена не съществуват. В конкретния случай е била разрушена ивица от куртината, дълга около 30,00 м и то не при вражеско нашествие, както мисли Бояджиев, а за да се подготви строителна площадка за изграждането на новата южна порта. Останалата част от крепостната стена, като изключим някои отделни малки участъци, е първична. Изграждането на южната порта на това място върху разрушената част от куртината е резултат от промени, свързани с комуникацията и отбраната на града. Данните от археологическите разкопки показват, че успоредно с изграждането на портата е била трасирана и нова улична мрежа.

Възниква въпросът, къде е била южната порта при първоначалното изграждане на крепостната стена и съществувала ли е въобще такава. При археологическите разкопки по цялото протежение на южната крепостна стена не бяха открити сигурни данни за съществуването на по-стара южна порта. Малкото разстояние между кула 14 и кула 15 (9,30м) поражда известни съмнения, че тук по-рано е съществувала порта, която при нападение е била разрушена и по-късно по стратегически и комуникационни съображения е била преместена на сегашното и място. Стръмно спускащият се терен пред фронта на крепостната стена в този сектор (изравнен по време на археологическите разкопки) не дава основание за категорично становище по този въпрос. Не е изключено южна порта при първоначалното изграждане на укрепителната система да не е съществувала, а нейните функции да са били изпълнявани от голямата потерна IV с двукрила врата, разположена на 153,00 м източно от сегашната южна порта (Камилите). Устройството на тази потерна и нейните големи размери (ширина 3,30 м и височина до зенита на арката,7,00 м), спокойно осигуряват проникването в града на превозни средства.

В сравнение със западната порта южната има по-сложно устройство. Тя се състои от засводен проход (отвор), предшестван от външната страна от сравнително по-голяма арка, носена от два масивни стълба. Основите на портата са изградени по същия начин и със същите строителни материали както куртината и кулите. Горе те завършват с големи каменни блокове, които са солидна основа за големия масив на надстройката. Проходът, чието външно лице се изравнява с външното лице на куртината, е широк 5,00 м, дълг 6,60 м и висок от прага до зенита на свода 8,80 м. Двата правоъгълни издатъка, които се издават от двете страни на отвора към вътрешността на града, имат размери 3,30м и ширина 2,30 м. Заедно с дебелината на куртината те образуват два масивни стълба, носещи арката над прохода, широка 0,95 м (обр. 57). Тя е съставена от две и половина тухли. В западния стълб е поместена вътрешна петраменна зидана с тухли стълба, която е осигурявала изкачването на връхната платформа на портата. Стълбата е широка 0,80 м. Проникването в нея е ставало чрез вход, разположен на западната страна на масивния стълб на портата. Тя е била осветявана чрез малък засводен прозорец от южнаота страна, който стои на 5,80 м височина от нивото на прага. Запазена е западната му половина. Цокълът на портата е висок 5,30 м. Облицован е с големи гранитни и сиенитни каменни блокове, някои от които вторично употребени. Над него целият масив в по-голямата си част е изграден с тухли. Подобно на останалите три порти засводеният проход е бил фланкиран от две, издаващи се навън правоъгълни кули, които бяха описани при разглеждането на кулите на укрепителната система. Във външната страна, както вече беше споменато, той е предшестван от по-голяма арка, носена от два издаващи се напред масивни стълба. Това е нов елемент в класическата схема, по която се различава южната порта не само от останалите три порти на Диоклецианопол, но въобще от портите, известни от римската и ранновизантийската епоха. Разстоянието между двата стълба, върху които е стъпила арката, е 12,00 м. Те са дълги 3,70м и широки 2,30 м. Ако към ширината им се прибави и дебелината на зидовете на кулите, с които стълбовете са слети, то тя става 4,30 м. Височината на арката до зенита е 11,00 м. Сводът е изграден от четири реда тухли и достига ширина 1,35 м. Предназначението на тази огромна арка с внушителни стълбове, както мисли и С. Бояджиев[176], трябва да се търси преди всичко в осигуряването на надеждна защита на портата. В потвърждение на това е съществуването над голямата арка на трета кула. Нейните останки - една по-малка арка, лежаща наравно с външното лице на голямата арка, и днес се забелязват добре. Б. Филов[177] и Д. Цончев[178] считат, че тази трета арка има чисто декоративно предназначение. С.Бояджиев приема, че арката принадлежи на засводено помещение - машикули, предназначено да отбранява портата отгоре[179]. От останките на очуканата тухлена зидария на третата арка е видно, че нейният обем в първоначалния й вид е продължавал на около 3.00м на север и надхвърлял рамките на ширината на декоративна стена, както твърдят Филов и Цончев. Запазените части показват, че е налице засводено помещение с приблизителни размери: ширина (север - юг) - 3,50 м дължина (изток - запад) - 9,50 - 10.00м и вероятна височина - около 3,50 м. Пространството под свода от южната страна не е било отворено, както ни го представя Цончев[180] в своята аксонометрична реставрация, а затворено. Това е ясно от запазените останки от челната стена, затваряща малката арка от юг. В средата на стената вероятно е имало малък прозорец за наблюдение, осветление и при нужда за стрелба. Данните показват, че е налице трета кула, имаща за цел да брани портата отгоре (обр. 58). Допустимо е в предната част от пода на тази трета кула, в зенита на голямата арка, да е имало отвор, през който при нужда да са били спускани заедно с потребни отбранителни средства и големи камъни за разбиване на обсадните неприятелски машини (тараните). Подобно съоръжение върху голяма арка, заедно с масивните стълбове, издадени пред външното лице на прохода, е надеждна защита срещу противник, щурмуващ портата с обсадна техника. Специалното покритие на войниците, действащи с тарани, което ги предпазва от стрели и копия, може да бъде разрушавано заедно с машините от тежките камъни, спускани от голяма височина. Възниква въпросът, как са били изкачвани камъните до третата кула над портата. С. Бояджиев допуска, че това е било осъществявано чрез специална макара, която се е надвисвала над вътрешната страна, над източния стълб[181]. Предположението на Бояджиев е приемливо, тъй като от стратегическо гледище това е най-подходящото място за изнасяне на боеприпаси на връхната платформа на портата. Бойната тераса над третата кула също е изпълнявала важна отбранителна функция. Зад нейните зъбци, които са били наравно със зъбците на двете фланкиращи кули, са могли да се разположат около 10 стрелци, въоръжени с лъкове и леки метателни копия. Със своя точен обстрел от височина, заедно с този на фланкиращите кули, те са възпрепятствали проникването на противника до портата. Изкачването до бойната площадка над третата кула е ставало вероятно чрез еднораменна стълба, носена от малка арка, под която е бил разположен входът за влизане в кулата.

От устройството на прага на южната порта, проучен през 1952 г. от Д. Цончев[182], става ясно, че тя е била затваряна с двукрила врата. Прагът е на 0,80 м дълбочина от сегашното ниво на преминаващия през портата асфалтиран път. Състои се от пет каменни блока, като в крайните два, вградени отчасти в стълбовете на портата, са издълбани две квадратни гнезда, в които са стояли отвесните оси на крилата. В предната си част прагът има издатина - зъб, висок 0,05 м, който е предпазвал вратата от изкъртване чрез пъхане на железни лостове отвън. Отвесните оси на крилата също са били защитени отвън от зъбци, широки 0,25 м. Двете крила на вратата, както и при западната порта са били съставени от дебели талпи, прихванати за вратните оси. Те достигали височина 5,30 м (до сводовите пети), ширина 2,50 м и дебелина 0,30 м. На тази височина преминавала напречната греда, краищата на която са били вградени в двата стълба. За нея са били прихванати горните накрайници на отвесните оси. Празното пространство над напречната греда до надвходната дъга е било затворено с неподвижна дъсчена стена. Кадратната форма на гнездата в каменния праг дават основание да се мисли, че отвесните оси на двете крила при отваряне и затваряне на вратата не са се въртели, а са стояли неподвижни. Въртели са се крилата на вратата, прихванати за осите с големи железни панти. Допустима е възможността в квадратните гнезда да е имало метални гнезда с кръгла форма, запоени с олово, които впоследствие са били извадени. Подобно бронзово гнездо с кръгла форма, запоено с олово в квадратно каменно гнездо, беше открито при проучването на прага на потерна VI на северната крепостна стена. В този случай отвесните оси, обхванати в долния край от железни наконечници, са се въртели заедно с крилата в кръглото метално гнездо. При затворено положение вратата е била залоствана с хоризонтално разположена дебела греда, която след отваряне на крилата е била изтегляна в специално иззидано на тази цел гнездо в западния стълб. То стои на 1,20 м над прага на портата и има размери: височина 0,40 м, ширина 0,35 м и вероятна дълбочина 6,00 м.

Архитектурният образ на южната порта носи белезите на фортификационното строителство от късната античност. Във вътрешното ѝ лице са запазени напълно основните традиционни форми на римските класически порти (обр. 59). Високият ѝ цокъл е изграден от големи обработени сиенитни и гранитни блокове. В двете страни на челната арка, която обединява двата стълба, са изградени две вдлъбнати полукръгли засводени ниши, високи по 2,50м, широки 1,50м и дълбоки 0,70 м. В западната ниша е имало малък прозорец за осветление на вътрешното стълбище. Над арката цялата вътрешна фасада на портата е опасна от тухлен корниз, който в северната страна е служил за основа на триъгълен фронтон. Неговите полегати страни са иззидани от четири реда тухли, които днес едва се проследяват в обезличената повърхност на стената. По всяка вероятност в първоначалния си вид хоризонталният корниз и фронтонът са се издавали леко навън от лицето на стената, чрез което се получава пластична декоративна украса. Не са запазени данни за завършека на фасадата най-отгоре. Вероятно целият корпус, както мисли и С. Бояджиев[183], е бил увенчан с корниз. Той обаче е допуснал сериозна неточност при реконструкцията на портата. Според него повърхнината на портата над прохода се изравнява с връхната платформа на куртината. Това не отговаря на действителността. От запазените части е ясно, че разстоянието от подовото ниво на прохода на портата до горната повърхност е било около 12,50м (запазена височина 12,00м). Височината на куртината до връхната платформа източно и западно от орма източно и западно от портата е достигала 10,50 м. Следователно портата е била по-висока от куртината с около 2,00 м. Тази разлика във височината от куртината до портата е била преодолявана с еднораменни зидани стълби, широки колкото връхната платформа на крепостната стена. Така е била осъществена връзката на Златната порта с крепостната платформа при Теодосиевите стени на Константинопол. Други три по-малки еднораменни стълби са извеждали бранителите от площадката над портата до връхната платформа на двете фланкиращи кули и надвратната кула. Тези стълби се носели от малки арки, под които са били разположени входовете за влизане в третите етажи на двете фланкиращи кули и в надвратната кула.

Във външната фасада, където голямата арка е нарушила римските класически канони при изграждането на портите, също са намерени някои декоративни елементи, които оживяват строгите архитектурни детайли. Цялата декорация, като се изключи каменната облицовка на стълбовете и малкото прозорче за осветление на вътрешната стълба, е осъществена върху голямата външна арка с нейните масивни стълбове. На 1,40 м височина от настилката на портата в двете срещуположни лица на стълбовете е изградена по една засводена ниша с форма и размери на нишите, както при вътрешната фасада. В триъгълните площи, включени между фланкиращите кули и голямата арка, на височина 9,00 м са разположени други две ниши. Като се вземат предвид размерите на нишите, може да се предположи, че в тях са стояли мраморни статуи в естествена големина на императори или божества. Двете фланкиращи кули и третата кула над външната арка със своята височина, увенчана горе със зъбци, са допълвали общия ефект на външната фасада.

От архитектурния анализ на южната порта е видно, че тя съществено се отличава от останалите три порти на Диоклецианопол и е строена по-късно от тях. При нея е нарушена римската класическа схема с появата на нов елемент - външната по-голяма арка, носена от два масивни стълба, и третата кула над нея. Този нов елемент, имащ чисто функционален характер, сочи нейното изграждане във време, когато в нападателната техника се въвеждат нови видове обсадни машини от рода на т.нар. "тарани", способни лесно да преодоляват съществуващата съпротива. Зачестилите нашествия на севернитеплемена през дунавската граница през IV в. принудили римляните да търсят нови средства за защита на най-уязвимите точки в укрепителнита система чрез изграждане на по-сложни отбранителни схеми.

Източна порта

Тя е открита и проучена през 1960 г. при прокарване на обходните алеи около крепостната стена[184]. Д. Цончев допуска, че на това място е била разположена малка потерна, охранявана от една кула[185]. Портата се намира на 211,00 м северно от югоизточната ъглова кула и 439,00 м южно от североизточната ъглова кула. Останките ѝ са запазени на височина до 2,20 м. Подобно на останалите три порти и тази се състои от проход, дълъг 5,35 м и широк 4,15 м, фланкиран от две правоъгълни кули, разположени на 2,50 м встрани от него (обр.60). Двата масивни издатъка към града са дълги 2,15 и широки 2,00 м. Цокълът на портата е облицован с големи гранитни и сиенитни блокове, повечето от които са сполии. Надстройката е изградена от тухли. Изкачването до бойната тераса над прохода се е осъществявало не както при южната порта със самостоятелна вътрешна стълба, а през съседната двураменна крепостна стълба.

От проучванията става ясно, че портата и съседната крепостна стълба 11 са били двукратно разрушавани и наново преизграждани. В потвърждение на това са откритите при разкопки три подови нива в отвора и преправките на стълбището и куртината. Първичната настилка на портата се състои от големи гранитни и мраморни блокове, повечето от които са сполии (обр. 61). Сред тях се намери мраморна стела (*coena funebris*), която Д. Цончев датира от II в.[186] Прагът ѝ е съставен от два вторично използвани каменни блока. Единият от тях първоначално е служил за капак на саркофаг. В предната част прагът има издатина - зъб, висок 0,05 м, който е предпазвал крилата на вратата от изкъртване.Отвесните оси на крилата също били защитени от зъбци, широки 0,20 м. В ъглите, сключени между зъбците и страниците на отвора на портата, върху каменни праг бяха открити двете квадратни гнезда, в които са стояли отвесните дървени оси на крилата на вратата. Гнездата са с две вдлъбвания. Горното е с размери 0,17 х 0,17 м, а долното - 0,12 х 0,12 м. Дълбоки са 0,08 м. От тях е ясно, че източната порта е имала двукрила врата както останалите три порти. След затваряне крилата на вратата отвътре са били залоствани с дебела дървена греда, която при отворено положение се е прибирала в иззидано за целта гнездо, поместено в южния стълб (обр. 62). То стои на 1,20 м над каменната настилка на портата и има размери 0,30 х 0,30 м с дълбочина 5,00 м.

Под каменната настилка на портата е изграден дълбок отточен канал, който във външната страна продължава на изток и се е вливал в близката рекичка. Той има размери: ширина 0,60 м и дълбочина 1,32 м. Под прага е силно стеснен до 0,25 м, както е този при западната порта. Стесняването е с оглед да се предпази от подземно неприятелско проникване. Дъното му е настлано с тухли с размери 0,47 х 0,44 х 0,55 м, а отгоре е покрит с големи каменни плочи. Стените му са градени в *opus mixtum*, като във външната страна тухленият пояс е двуредов, а във вътрешната - триредов. Каналът не е свързан с битовата канализация на града. През него се изтичали атмосферните води, които се събирали около портата при дъждовно време.

Както вече споменахме, първоначално изградената източна порта и съседната крепостна стълба 11 при нападение са били насилствено разрушени. Върху първичния под при разкопките са открити следи от пожар и рушевини (парчета тухли, камъни и хоросан). При преизграждането на портата са били възстановени и разрушените стъпала на съседната крепостна стълба чрез надзиждане. След възстановяването на портата по-късно тя, заедно с крепостната стена в този сектор, е претърпяла ново разрушение, много по-голямо от първото. Цялата надстройка над цокъла е била разрушена. Облицовката на цокъла на северния стълб също е била разрушена. Вследствие на това целият терен около портата бил повдигнат от рушевините с около 0,65 м. При новото възстановяване на портата на нивото на повдигнатия терен върху първичния праг е бил изграден нов праг (обр. 63). Той се състои от пет гранитни блока, които във вътрешната страна са вдлъбнати 0,10 м и се образува издатина - зъбец за предпазване крилата на вратата от изкъртване. След този първи ред от каменни блокове във вътрешната страна са вдлъбнати 0,10 м и се образува издатина - зъбец за предпазване крилата на вратата от изкъртване. След този първи ред от каменни блокове във вътрешната страна са наредени още пет такива, долепени до прага. В крайните два ъглови камъка са издълбани две кръгли гнезда с диаметър 0,17 м и дълбочина 0,12 м. В тях са били запоени с олово железни гривни, в които са се въртели дървените отвесни оси на двете крила на вратата, завършващи в долния край с железен наконечник. В северното гнездо на прага желязната гривна е напълно запазена. При изграждането на новия праг дупката на залостващата греда на първичната врата е била отчасти затворена, тъй като при повдигнатия вече терен тя не е могла да се използва за запълване на новата врата. Запълването на вратите ниско долу е несигурно и при натиск вратата лесно би се счупила. Обикновено запъването е било осъществявано на ниво, отговарящо на човешкия ръст, с оглед гредата лесно да се изтегля от гнездото при залостване. Най-вероятно за новоизградената врата след преизграждането на източната порта е било иззидано ново гнездо за залостващата греда в южния стълб, който сега е разрушен. Съседната крепостна стълба 11, също пострадала при второто разрушение, е била възстановена пак чрез надзиждане. За фасадното оформяне на източната порта данните са оскъдни. Несъмнено оформлението е било по-скромно, отколкото на южната порта. И тук както при другите три порти се изявява каменната облицовка на цокъла. Над него фасадата се обуславя от челната арка, която обединява двата стълба (обр. 64). Поради малкото разстояние между двете фланкиращи кули считаме, че във външната фасада портата не е била украсена с ниши и други декоративни елементи. С. Бояджиев предполага, че във вътрешната фасада над арката е имало триъгълен фронтон, както при южната порта[187]. Тъй като източната порта има планова схема, приблизително както на западната порта, която е напълно запазена и е без фронтон, следва да приемем, че и източната порта е нямала фронтон (обр. 65).

Северна порта

Тя е разположена точно срещу южнат порта (обр. 46). Разстоянието от източната страница на отвора и до североизточния ъгъл на крепостната стена е 207,00 м и от западната страница до северозападния ъгъл - 270,00 м. За нейното местоположение Б. Филов прави само догадки[188]. За първи път тя става известна на Д. Цончев през 1935 г., който чрез сондаж успява да определи нейния план и местоположение[189]. Поради повърхностните археологически разкопки Д. Цончев се е задоволил само с кратко описание на наличните останки. Пропуснати са редица немаловажни подробности, като разрушаването и преизграждането на портата и съседната крепостна стълба 15, изграждането на нов праг върху първичния при нейното възстановяване, наличието на две подови нива в прохода, гнездото за запъвателния лост и други. Тези недостатъци повтаря в публикацията си и С.Бояджиев[190], който няма лични наблюдения върху останките на северната порта и прави своите заключения изцяло от текста на Д. Цончев.

Редовните археологически разкопки през 1971 г. дадоха възможност да се разкрие цялата порта с двете фланкиращи кули, да се установят нейният план, размери, устройство и извършените с течение на времето разрушения и преустройства[191]. Плановата й схема е еднаква с тази на източната порта (обр. 66). Състои се от засводен отвор, дълъг 5,00 м и широк 4120 м, охраняван от двете правоъгълни кули. Разстоянието от кулите до прохода е 2,50 м. Масивните стълбове, които са носили арката, са запазени на височина до 1,80 м. Цокълът им както при останалите три порти е облицован с големи сиенитни и гранитни блокове, повечето от които са сполии (обр. 67). Двата масивни издатъка към града, имащи за цел да увеличават водоравната плоскост над арката, са дълги 2,15 м и широки 2,00 м.

Северната порта заедно със съседната й крепостна стълба 15 е претърпяла голямо насилствено разрушение както източната порта, след което е била наново преизградена. Това е ясно от двата прага и двете подови нива на отвора (обр. 68) и от преизграждането на куртината и стълбището. Първичната настилка на отвора на портата се състои от големи мраморни и сиенитни стълбове, някои от които са вторично използвани. Прагът й е съставен от три големи каменни блока (обр. 69). За предпазване на вратата от изкъртване във външния край прагът има издатина - зъбец, висок 0,05 м. Двукрилата врата е била монтирана зад два отвесни зъбеца, широки по 0,20 м. Върху двата каменни блока на прага се намират двете гнезда, в които са стояли отвесните дървени оси на двете крила на вратата. Те имат размери 0,18 x 0,18 м и дълбочина 0,10 м. След затваряне вратата е била залоствана с дебела дървена греда. Гнездото, в което се е прибирала в отворено положение, стои на 1,20 м над каменната настилка на портата и има размери 0,30 x 0,30 м и дълбочина 5,50 м. Така изградена, северната порта при нападение, както вече отбелязахме, е била разрушена и отново изградена. Вследствие разрушаването върху първоначалния й под се е получило натрупване на хоросанови отломки, камъни, парчета тухли, дървесна пепел и въглени от изгарянето на дървената конструкция на вратата. Целият терен около портата е бил повдигнат с около 0,60 м. При възстановяването върху повдигнатия терен над стария праг е бил изграден нов (обр. 46). Той се състои от пет сиенитни блока. В двата ъгъла има по една кръгла дупка (гнездо) с диаметър 0,17 м и дълбочина 0,12 м. В тях са се въртели отвесните оси на двете крила на новопостроената врата. От устройството както на първичния, така и на втория праг е видно, че портата е имала двукрила врата. Подовото ниво на новопостроената порта не е било настлано с камъни. Такива е имало само един ред в предната част, които са оформяли прага. Движението е ставало върху трамбована пръст. Близкото стълбище, също пострадало при разрушаването на портата, е било възстановено чрез надзиждане.

Освен останките от строителни материали при разкопките около северната порта бяха открити много фрагменти от късноантична керамика (IV - IV). Преобладават фрагменти от сиво-черна кухненска керамика, изработена от не добре пречистена глина. Намерени бяха няколко еднофитилни глинени лампи, тежести за стан и костен гребен. Върху първичния под на кулата, фланкираща портата от запад, беше открита колективна находка от 50 римски медни монети от края на IV до средата на V в.

От архитектурния анализ на северната порта е ясно, че тя е напълно идентична с източната порта (обр. 70). Възстановяването и на двете порти след разрушението им е станало по един и същи начин. Няма различие и в механизма на затваряне на вратите. Стратиграфските наблюдения показват, че второто разрушение на източната порта и разрушението на северната порта са станали по едно и също време. Това разрушение следва да се свърже с тежките хунски нашествия на Балканския полуостров към средата на V в. В потвърждение на това е колективната находка от монети, намерени върху първичното подово ниво на една от кулите, фланкиращи северната порта.

От направения анализ на четирите порти на Диоклецианопол е видно, че западната, източната и северната порта са изградени при първоначалното изграждане на укрепителната система. Южната порта (Камилите) е изградена по-късно върху преминаващата на това място куртина, когато е извършена цялостна промяна в градоустройствения план.

През V в., по време на големите хунски нашествия, източната и северната порта били разрушени и веднага след това преизградени. Устройството и защитата на четирите порти са съобразени с теренните условия. Западната порта, където теренът е наложил изтеглянето на фланкиращите кули доста встрани, е била една от най-уязвимите точки в отбраната. Източната порта, която е разположена пред стръмния скат на рекичката Орфеев дол, е била охранявана само от двете фланкиращи кули. Най-уязвима от четирите порти е била северната. Равният терен пред портата е давал възможност тя да бъде лесно щурмувана. Двете кули, които са я фланкирали, са се оказали недостатъчни, за да осигурят нейната защита. Това наложило пред фронта на цялата северна стена да бъдат допълнително построени протейхизма и ров.

Потерни

Освен четирите порти крепостната стена е била прорязана от шест потерни[192]. Това са малки входове преди всичко с военно предназначначение[193]. Те са били добре използвани както при щурмуване на крепостта от противника, така също и при обсада. Обикновено през тях са излизали за разрушаване на обсадните противникови инженерни съоръжения. Те са давали възможност и за ефикасни контраатаки, особено срещу противник, щурмуващ крепостта без предварителна инженерна подготовка.

Потерните са били използвани и за войсково разузнаване, без да се отварят големите порти. През тях са били внасяни тайно хранителни продукти и боеприпаси или са влизали подкрепления при обсада. При мирновременна обстановка са били използвани и от населението. Потерни са имали крепостните стени на Абритус[194], Филипопол[195], Августа Траяна[196], Константинопол - Теодосиевите стени[197], Тесалоника[198] и др.

В първия план на крепостната стена на Диоклецианопол Б. Филов е означил само една потерна[199]. В публикацията си Д. Цончев е описал три потерни[200]. Цялостното разкриване на укрепителната система от 1960 до 1982 г.даде възможност да се открият още три потерни на първоначалната стена, с които броят им се увеличи на шест. В плана те са означени условно с римски цифри от I до VI. Две от тях са разположени на западната крепостна стена, две на южната и две на северната.

Потерна I. Разположена е на западната крепостна стенана 15,50 м южно от кула 2 (обр. 71) и е запазена най-добре. Състои се от един засводен проход (отвор), широк 1,75 м и дълъг 3,00 м. Външната и вътрешната му страна се равняват с лицето на куртината. Страниците и сводът на потерната са били иззидани с тухли, които днес са разрушени. Запазена е само малка част от страниците, висока 0,30 м. Височината на прохода, както е зпазен днес, без тухления свод до зенита, е 3,30 м. Ако се вземе предвид тухленото засводяване, което най-вероятно е било от 2 реда тухли, както е това на входовете на кулите, с дебелина 0,80 м, то действителната височина на отвора е била 2,50 м.

Прагът на потерната се състои от два варовикови блока, които в предната си част имат издатина - зъб, висок 0,06 м, който е предпазвал от изкъртване дървената врата отвън. В северната страна, върху по-малкия блок, бе открито квадратно по форма гнездо, в което е стояла отвесната ос на вратата. То е с две вдлъбвания. Горното е с размери 0,25 х 0,21 м и дълбочина 0,13 м, а долното - 0,13 х 0,08 м с дълбочина 0,07 м. От устройството на прага е видно, че потерната е имала еднокрила врата, монтирана зад два отвесни зъбеца. Вратата е била съставена от дебели дъски (талпи). За да може да се отваря свободно, тя е достигала до височината на сводовите пети, които са на 2,00 м над подовото ниво на отвора. На това място преминавала напречната греда, чиито краища са били вградени в страниците на потерната. В северния ѝ край е имало дупка, в която е влизал горният наконечник на отвесната ос. Празното пространство над хоризинталната греда е било затворено с неподвижна дъсчена стена. Като се вземе предвид устройството на механизма за затваряне на останалите потерни, трябва да приемем, че и потерна I при затворено положение е била залоствана с дървена греда. Гнездото за залостващата греда е било разрушено при разрушаването на страниците на потерната. По време на археологическите разкопки беше установено, че потерна I по-късно е била зазидана. Върху прага и предната част на отвора бяха открити останки от зид, долепен с фуга до страниците на потерната. Той е запазен на височина 0,70 м с дебелина 1.10 м.

Зидарията е каменна, на хоросан, примесен с късчета трошена тухла. Тълкувайки този зид, Д.Цончев допуска, че прагът на потерната е имал някакви стъпала или че това не е била потерна, а скривалище - дълбока ниша в стената за подслон на стражите и склад за муниции[201]. Новите проучвания опровергаха предположението на Цончев. Налице е по-късно зазиждане на съществуващата на това място потерна.

Потерна II . Разположена е на 204,00 м южно от западната порта в непосредствена близост до кула 10 (обр. 36). Тя е разкрита и проучена през 1961 г.[202]. Широка е 1,70м със запазена височина 1,45м. Страниците ѝ са зазидани с тухли както на потерна I. Падналият върху потерната голям отломък от крепостния зид не ни даде възможност да установим точното устройство на прага. Изхождайки от широчината, следва да приемем, че тя е имала еднокрила врата, която след затваряне е била залоствана с дебела дървена греда. При отворено положение гредата се изтегляла в нарочно иззидано за целта гнездо, поместено в дебелината на куртината от южната и страна. То има правоъгълна форма с размери: ширина 0,30 м, височина 0,37 м и дълбочина около 2,00 м. Ширината в дъното е стеснена на 0,26 м, а подът на потерната е на височина 0,85 м. В северната страница на същата височина се намира голям гранитен блок с дупка, която има размери: височина 0,18 м, ширина 0,14 м и дълбочина 0,10 м. В нея е влизала дървената греда след затварянето на врата. Потерната е била зорко охранявана от кула 10, която за целта в приземния етаж е имала амбразура. Теренът пред потерна II предлага много добри възможности за скрити от противника излизания. Чрез малък обход по левия бряг на рекичката Славеев дол може да се нанесе изненадващ флангов удар на противниковите войски, щурмуващи западната порта.

Потерна III. Намира се на южната крепостна стена, на 75,00 м западно от южната порта, между кули 14 и 15 (обр. 72). Разкопана и проучена е през 1909 г. от Б. Филов, който, тълкувайки предназначението ѝ, приема, че тя е обслужвала базилика 1, изградена в непосредствена близост до потерната[203]. От новите проучвания обаче е видно, че крепостната стена заедно с потерната е изградена преди построяването на базилика 1. Очевидно е, че нейната функция е в тясна връзка с отбраната на крепостната стена в този сектор. Чрез активни действия през потерната е била осигурявана защитата на подстъпите, водещи към западната половина на южната крепостна стена и южната порта. При изграждането на една от казармените постройки, долепена до вътрешното лице на куртината срещу потерната, е бил оставен широк покрит коридор, който е осигурявал подхода на бранителите за излизане от крепостната стена и тяхното прибиране обратно в града[204]. След разрушаването на казармените постройки и преустрояването им в базилика, потерната е била зазидана с големе каменни блокове. Нейното отваряне отново е станало при проучването и през 1909 г. Тя има същите размери както потерни I и II. Страниците ѝ са зазидани с тухли. За праг е използван голям варовиков блок, взет от по-стара постройка. При потерната е иззидан дълбок отточен канал, който на север продължава под базилика 1 и се свързва с битовата канализация на града. Той е широк 0,50 м и висок 0,70 м. Дъното му е настлано с тухли. Покрит е с полуцилиндричен свод. Под северната стена на базиликата сводът му е триъгълен. Стените му са иззидани изцяло с тухли. Във външната страна каналът не продължава навън от куртината, както са устроени каналите под западната и източната порта. Такова продължение на канала навън от крепостната стена не е могло да се осъществи поради стръмно спускащия се терен пред фронта на потерната. Голямата ширина на канала под потерната е давала възможност на противника при нападение да се промъкне през него в града. Това е наложило по-късно при преизграждането на крепостната стена тук той да бъде стеснен чрез един отвесно поставен на средата каменен блок (обр.18).

Потерната е била охранявана от кула 15. При описанието на кулите споменахме, че в непосредствена близост до западната страница на потерна III бяха открити основите на неизвестната до 1961 г. кула 14, която след насилствено разрушение е била изоставена.

Потерна IV. Разкопана и проучена е през 1961 г. при прокарването на обходните алеи край южната крепостна стена[205]. Разположена е на 153 м източно от южната крепостна порта Камилите и на 157,00 м западно от югоизточния ъгъл на крепостта. За първи път тя е публикувана от Д.Цончев, който се задоволява само с кратко описание на високо запазената ѝ западна част[206]. Малкият сондаж,извършен от него, не му е позволил да изясни нейния план и размери, устройството на вратата и механизма на затваряне. Пропуснати са редица немаловажни подробности, като зазиждането на потерната, съществуването на отточен канал под зазиждането и др.

Потерната се състои от сравнително широк засводен проход, охраняван от правоъгълна кула, разположена на 5,40 м източно от отвора (обр.73). Запазена е само нейната западна половина без тухления свод. Тя има размери: ширина 3,30 м, височина до зенита на арката без засводяването около 7,00 м и дължина 3,00 м. Външното и вътрешното ѝ лице се изравняват с плоскостта на външното и вътрешното лице на куртината. Страниците на 1,15 м височина от пода са облицовани с едри каменни блокове, а надстройката на тях и сводът - с тухли. Прагът на потерната се състои от два каменни блока. Целият проход е настлан с каменни плочи. Не можахме да установим точното устройство на прага поради по-късното зазиждане на прохода. От ширината на отвора е видно, че потерната е имала двукрила врата, залоствана с дебела греда. Гнездото на гредата, в което е била прибирана при отворено положение, е на височина 1,20 м над прага и има размери: 0,25 x 0,23 м и дълбочина 4,10 м.

Във вътрешната страна е свързана с широк коридор, изграден по-късно заедно с една от казармените постройки, долепена на фуга до крепостната стена[207]. Чрез него е бил осигуряван подходът при излизане и влизане през потерната. Той е широк 6,00 м и дълъг 11,00 м. Посредством четири симетрично разположени пиластъра, които са носели засводеното му покритие, е разделен на три части. Южната половина на западната стена на коридора е конструктивно свързана с открита тухлена стълба, перпендикулярна на куртината. Запазени са само последните две стъпала, които имат размери: широчина 0,28 м и височина 0,32 м. Чрез нея най-вероятно е бил осигуряван подходът за втория етаж на казармата.

Както вече отбелязахме, при разкопките потерната беше открита зазидана с камъни, между които и големи сиенитни и гранитни блокове, споени с хоросан, примесен с чукана тухла (обр. 74). Зазиждането е широко 2,30 м със запазена височина 1,50 м. При неговото изпълнение в средата на отвора над настилката е бил изграден отточен канал за изтичане на атмосферните води, събирани във вътрешната страна на потерната. Той е висок 0,75 м и широк 0,36 м. Във външната страна е стеснен на 0,21 м с височина 0,43 м.

Потерната е изпълнявала важна роля в укрепителната система на града. Освен чисто военните и функции тя е била използвана много интензивно и при мирновременна обстановка. Големите размери и равният терен пред потерната показват, че през нея са влизали и излизали и превозни средства. При военновременна обстановка през високата и двукрила врата спокойно са могли да препускат и въоръжените с високи копия конници. След изграждането на коридора с казармената сграда във вътрешната страна срещу потерната, тя е била използвана предимно за излизане и влизане на пеши войскови подразделения. Чрез открит ръкопашен бой те са съдействали за осигуряване на отбраната на цялата източна половина на южната крепостна стена. При по-нататъшното усъвършенстване на бойната техника потерната става лесно преодолима преграда и силно уязвима в отбраната. Това е наложило тя да бъде зазидана завинаги.

Потерна V. Тя не е известна на Б. Филов и Д. Цончев. Открита и проучена е през 1961 г. при разкопаването на северната крепостна стена. Разположена е на 120,00 м източно от северната порта в засводената ниша на крепостна стълба 14 (обр. 75). Широка е 1,60 м. Страниците са и иззидани с тухли и са запазени на височина 0,40 м. Прагът ѝ се състои от вторично употребен каменен блок, който във външния край има издатина - зъб, висок 0,05 м, за предпазване на вратата от изкъртване. В западната страна е издълбано квадратно гнездо, в което е стоял долният наконечник на отвесната ос на еднокрилата врата. Върху каменния праг е очертан дъгообразен улей образуван от въртенето на еднокрилата врата при нейното затваряне и отваряне. При затворено положение потерната е била залоствана с дървена греда. Част от гнездото, в което е била прибирана гредата, беше открито на западната й страница. То стои на 0,85 м над прага и има размери 0,25 х 0,25 м с дълбочина около 2,50м.

Потерна VI. Открита и проучена е през 1979 г. при разкопаването на западната половина на северната крепостна стена. Разположена е на 139,00 м западно от северната порта между кула 41 и 42 (обр. 76). Широка е 2,20 м. Страниците и на височина на 0,30 м са иззидани с камъни. Над тях градежът е с тухли, които са извадени. Прагът се състои от вторично употребен каменен блок, взет от друг градеж. Той е по-тесен с 0,30 м от потерната и стои на 0,25 м над подовото ниво. Най-вероятно първоначално изградената потерна е била по-късно стеснена, и то само в предната си част. Празното пространство между каменния праг и западната страница е било зазидано. В предната си част прагът има издатина - зъбец, както праговете на останалите потерни. В западния край беше открито бронзово гнездо, в което се е въртяла отвесната ос на вратата, чийто долен край е бил обхванат от железен накрайник. То представлява квадратно блокче с размери 0,20 х 0,20 м. В средата е оформено кръгло гнездо с диаметър 0,10 м и дълбочина 0,08 м. Отлято е било предварително на друго място и след това е запоено с олово в нарочно издълбаната дупка в каменния праг на потерната. В източната крайна част на прага има друга квадратна дупка, която вероятно е издълбана при първичното използване на каменния плок От устройството на прага е видно, че потерната е имала еднокрила врата, широка 1,60 м, която най-вероятно както другите потерни след затваряне е била залоствана с дървена греда.

Предназначението на двете потерни V и VI преди изграждането на протейхизмата в тази част е било да съдействат за обезпечаването на защитата на двата фланга на северната порта и източната, и западната половина на северната крепостна стена. След изграждането на протейхизмата пред фронта на основната стена двете потерни са осигурявали бързото проникване на бранителите в междустението, за да се изкачат и заемат позиция за отбрана върху връхната платформа на външната стена. Предположението на Д. Цончев, че това преминаване в междустението се е осъществявало посредством малки вратички, поместени в една от стените на кулите, както е при Теодосиевите стени на Константинопол, не се потвърди[208].

От направения анализ на потерните пролича, че разположението на всяка една от тях е в пряка зависимост от теренните условия, както и при другите крепостни елементи - кули, стълби и порти. Така например в северната половина на западната крепостна стена, където рекичката Славеев дол стои на 50 - 60 м пред фронта на стената и теренът е удобен за щурмуване, е изградена потерна между кулите 2 и 3, осигуряващи чрез излизане подстъпите на западната порта. Южният фланг на портата освен чрез кулите е бил охраняван и от добре замаскираната потерна II. Сравнително равния терен пред южната крепостна стена е давал възможност противникът да щурмува южната порта с тежка бойна техника. Двете потерни, разположени източно и западно от портата, са давали добра възможност чрез бързи излизания да се атакуват двата фланга на противника, щурмуващ южната порта, и се разбият неговите тежки бойни машини.

На източната крепостна стена потерни не е имало. Малкият отвор, открит от Д.Цончев[209] на 12 м северно от кула 25, се оказва не потерна, както мисли той, а вход на неизвестната до 1960 г. кула 26, фланкираща източната порта от север. Липсата на потерни в този сектор се дължи най-вероятно на естествените препятствия, които са преграждали подстъпите към крепостната стена. По цялото протежение на източната крепостна стена на 70 - 80 м протича рекичка, чиито стръмни брегове са добра преграда срещу набезите на противника. Освен това между куртината и рекичката е съществувал дълбок изкуствен ров[210]. Поради тези причини и кулите на източната крепостна стена са разположени на най-голямо разстояние една от друга. В северната страна, където теренът предлага най-добри условия за щурмуване, са били изградени две потерни, разположени източно и западно от северната порта. Силно уязвимият терен в тази част на укрепителната система наложил тя да бъде удвоена по-късно чрез изграждане на протейхизмата, която е била наситена с шест потерни. Непрекъснатото усъвършенстване на бойната техника през късната античност довело до създаване на нови видове мощни машини, които увеличили възможностите на войските лесно да преодоляват съпротиви от рода на потерните. Това наложило тяхното изключване от отбраната чрез зазиждане. Така, най-вероятно през VI в., са били зазидани и три от потерните на първоначалната крепостна стена на Диоклецианопол.

Отточни канали

За изтичането на атмосферните и нечистите води навън от града крепостните стени са били прорязани от напречни отточни канали. В публикацията на Д. Цончев е описан само един от отточните канали, разположен на южната крепостна стена[211]. По време на археологическите разкопки през последните две десетилетия бяха открити и проучени 11 отточни канала. Те са разположени обикновено под банкета на основите и имат правоъгълна форма. Винаги във външната страна са стеснени с оглед да се предотврати разрушение на стената и се извърши неприятелско проникване в града през каналите. Три от каналите са свързани с битовата канализация на града, а останалите са служили за изтичане на атмосферните води, които се събирали при дъждовно време във вътрешната страна покрай крепостните стени. В зависимост от теренните условия някои канали завършват до външното лице на куртината, а други продължават и извън стената, за да изведат водите до близките дерета или околовръсния ров. Аналогични примери на отточни канали имат крепостните стени на Абритус[212], Августа Траяна[213] и др.

Отточните канали на Диоклецианопол се разпределят, както следва: два на западната крепостна стена, четири на южната, два на източната, два на протейхизмата и един на връзката между протейхизмата и основната стена. В северната третина на западната крепостна стена между кули 3 и 4 е разположен правоъгълен канал, свързан с битовата канализация на града (обр. 77). Той е изграден под нивото на банкета в субструкцията на куртината. Във вътрешната страна е широк 0,42 м и висок 0,50 м, а във външната - широк 0,32 м и висок 0,45 м. Дъното му е настлано с тухли, а отгоре е покрит с каменни плочи. Стените му са иззидани с тухли. На 1,00 м над покритието на канала е изграден с тухли сляп свод (арка), който го е предпазвал от смазване. Във външната страна той не завършва до лицето на куртината, а продължава на запад до стръмния бряг на рекичката Славеев дол. Продължението навън е долепено на фуга до крепостния зид и е с по-големи размери - ширина 0,50 м и дълбочина 0,60 м. Стените му са зидани с ломени камъни, споени с хоросан, който е примесен с чукана тухла. Дъното е настлано с тухли, а отгоре е покрит с големи плочести камъни. Такова е устройството на канала и навътре към града, само с тази разлика, че стените са от камък, споени с калов разтвор. Друг канал на западната крепостна стена е този под западната порта, който подробно беше описан при анализа на портата. Той не е бил свързан с битовата канализация на града, а е служил за изтичане на водите, които са се събирали около портата при дъждовно време.

Най-големият отточен канал е разположен под южната крепостна стена между югозападната ъглова кула 12 и кула 13. През него са се изтичали водите на Банското дере, което е събирало както в миналото, така и днес, водите на западната група минерални извори - Топлица, Бистрица, Свежест и Момина сълза. Дерето, което днес е превърнато в хубав парк, протича по естествения наклон на юг, пресича крепостната стена на 250,00 м от минералните извори и се влива като ляв приток на рекичката Славеев дол (бившето Кюпчез дере). Как е бил устроен точно каналът в крепостния зид не е известно, тъй като стената тук е напълно разрушена. На 10,00 м навън от куртината, върху десния бряг на дерето са запазени останки от западната стена и дъното на канала. Зидът е дебел 1,70 м и е запазен на височина 0,70 м. Градежът е от ломени камъни, споени с хоросан, примесен с трошени тухли. Дъното е настлано с тухли и е запазено на ширина 0,40 м. Целият канал е бил изграден върху предварително набити колове в земята, чиито отвори в зида са запазени и сега. Между коловете са били иззидани основите. Този начин на изграждане е бил наложен от силния наклон на терена и нездравата почва, за да се предпази зидарията от свличане. Солидният градеж на канала показва, че той е бил един от главните канали, свързан с битовата канализация на града.

Голям отточен канал, свързан с канализационната мрежа на Диоклецианопол, е съществувал под потерна III на южната крепостна стена, който беше разгледан при описанието на потерната (обр.72).

На 18,00 м западно от южната порта е разположен друг напречен канал, изграден под банкета на куртината, както е този на западната крепостна стена (обр. 78). Той има правоъгълна форма с външни размери: височина 0,90 м и ширина 0,22 м. Вътрешните му размери не бяха установени тъй като той е свързан с голям канал с полуцилиндричен свод, изграден по-късно при строежа на казармените постройки, долепени до вътрешното лице на куртината. На 0,80 м над покритието е изграден сляп свод (арка), съставен от 1 ред тухли с размери 0,34 x 0,34 x 0,04 м, който го е предпазвал от смазване. Във външната страна каналът продължава на юг до близкия ров, където са се изтичали изведените вън от стената води. В тази част той е с по-големи размери и е покрит с полуцилиндричен свод. Широк е 0,53 м и висчина 0,98 м. Дъното му е настлано с тухли. Стените му са градени също с тухли, споени с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Сводът е изграден по следния начин: върху стените на канала на 0,85 м височина от дъното са били поставени прилепнали една до друга две керемиди (тегули), дълги по 0,60 м и широки 0,40 м. Те са служили за кофраж на изградената върху тях тухлена дъга. Над тухлите най-отгоре е поставена дебела хоросанова замазка. Така устроен, каналът във външната страна със своите големи размери е представлявал силно уязвима точка в отбраната. През него спокойно е могло да се стигне скрито до канала в куртината и през частично разрушение да се проникне в града. Това наложило той да бъде преустроен във външната страна на куртината. Банкетът върху канала и част от засводеното покритие са били разрушени и на това място са били поставени напречно два големи каменни блока, които са намалили височината на отвора на 0,40 м. При това положение е било изключено подземното проникване в града през канала. Преди изграждането на казармените постройки каналът във вътрешната страна към града е завършвал наравно с куртината и е служел за изтичане на голямото количество атмосферни води, които са се събирали в този сектор при дъждовно време. При изграждането на казармата под нея е бил изграден голем канал с полуцилиндричен свод, свързан с отточния канал на куртината. На север той е достигал до стилобата на колонадата на казармата. На това място е била изградена голяма събирателна шахта за водите, които са били извеждани вън от крепостната стена. Този канал е бил изграден по същия образец и размери както канала навън от куртината.

Отточен канал е съществувал и при потерна IV на 153,00м, източно от южната порта (Камилите). Той е бил изграден по-късно при зазиждането на потерната върху каменната настилка на прохода и не е бил свързан с каналната мрежа на града. През него са изтичали дъждовните води, които са се събирали в тази част на крепостната стена. Голям отточен канал е имало и под източната порта на крепостната стена, който не е бил свързан с битовата канализация на града. Той е извеждал атмосферните води, които са се събирали около портата при дъждовно време.

На източната крепостна стена на 22,50 м южно от североизточната ъглова кула 32 под нивото на банкета на куртината е разположен правоъгълен отточен канал с външни и вътрешни размери: височина 0,45 м и ширина 0,32 м. Дъното му е настлано с тухли, а отгоре е покрит с големи каменни плочи. Стените са градени с тухли. За предпазване на канала от срутване непосредствено над покритието е бил изграден с 1 ред тухли сляп свод (арка). Във външната и вътрешната страна той завършва наравно с плоскостта на основите на куртината. През него са изтичали атмосферните води, които са се събирали във вътрешната страна край крепостната стена в този сектор.

Северната крепостна стена не имала отточни канали. Такива не са били необходими, тъй като целият терен на укрепения град е бил с наклон от север на юг. Отточните канали, разположени на допълнително изградената протейхизма в северната страна, са били предназначени за изтичане на атмосферните води, които се събирали в терена, включен между двете стени.

Протейхизма

През V и VI в. балканските провинции на Византийската империя са обект на непрекъснати варварски нашествия. Нарасналите възможности на противника да преодолява лесно съществуващите укрепителни системи на градовете принудили централната власт да вземе допълнителни мерки за тяхното заздравяване. Един от начините за засилване на защитната система е бил чрез изграждане на протейхизми (външни крепостни стени)[214]. Това е давало възможност да се увеличи дълбочината на отбраната, като се образували повече прегради линии и свободно пространство между тях за маневриране и взаимодействие на частите. Съсредоточаването на нови контингенти жива сила върху бойната тераса на протейхизмата е удвоявало отбранителната и мощ и е давало възможност да се организира по-гъвкава и активна отбрана.

Идеята за усвояване на укрепителните системи чрез протейхизми е била предложена твърде рано от античните автори, но тя е намерила по-широко приложение едва през късната античност, когато при новите условия на усъвършенствана бойна техника, съществуващите укрепления станали лесно преодолими. През този период подобни сложни отбранителни системи са били издигнати в столицата Константинопол (Теодосиевите стени)[215] и в редица други градове на Империята (обр. 79).

Протейхизмата е била изграждана в повечето случаи в тези страни, където опасността е най-голяма. Данните обаче от крепостните стени на Константинопол и Августа Траяна показват, че понякога тя е опасвала целия град[216]. С протейхизма, както вече отбелязмахме, е била подсилена и укрепителната система на Диоклецианопол, но само в северната ѝ страна (обр.80). Необходимостта от удвояване на крепостната стена в този сектор е наложена от теренните условия, които предлагат добри възможности за бързи и ефикасни пробиви. Целият терен е леко наклонен към крепостта без естествени препятствия. Това е наложило на това място да се изгради тройна отбранителна система: вътрешна крепостна стена, протейхизма и ров (обр.81). Съществуването на протейхизмата е отразено още в плана на Б. Филов[217]. Тя е проучвана и от Д. Цончев, който в публикацията си ни дава по-общо описание само на куртината[218]. Поради липса на цялостни проучвания за него остават неизвестни останалите крепостни елементи. Не са изяснени съществени въпроси като връзката на протейхизмата с основната стена, устройството на портата и др.

Редовните археологически разкопки в тази част на укрепителната система през 1961 - 1970 г. дадоха възможност изцяло да се проучат северните стени на Диоклецианопол и да се добие по-точна представа за устройството на протейхизмата, нейния план, начин на градеж, строителни материали и времето на нейното изграждане[219].

Протейхизмата е разположена успоредно на вътрешната крепостна стена и е права. Съществуват само две малки чупки в източния и западния край. Чупката в източния край е навън срещу североизточната ъглова кула. Направена е с оглед да се осигури по-широко пространство между кулата и протейхизмата, необходимо за свободно маневриране на живата сила при заемане на позиция за отбрана в този сектор. В западния край чупката е съвсем малка и е навътре към периболоса (междустението). Това е наложено от теренните условия и от необходимостта да се осъществява по-лесно връзката между двете стени. Дължината на протейхизмата е 503,00 м с ширина на зида 3,00 м и запазена височина до 2,00 м. От наличните еднораменни стълби се разбира, че тя е била висока 6,00 м до върхната платформа. Ако се прибави височината на парапета и зъбците (1,60 м), то действителната височина на протейхизмата е била около 7,60 м, или с 4,50 м по-малка отколкото на вътрешната стена. Това давало възможност да се обстрелва противник от платформата на вътрешната стена, без да се поразява живата сила, разположена върху бойната форма на протейхизмата. Височината на протейхизмата на Константинопол е 8,50 м[220], на крепостта при с. Войвода, Варненска област - 6,00 м до върхната платформа[221]. Разстоянието между двете стени е 10,50 м, от кулите до протейхизмата - 4,50 м. Това разстояние при крепостните стени на Августа Траяна е 6,00 - 8,00 м[222]., на крепостта при с. Войвода - 9,30 м[223], при Филипопол - 6,20 м[224], при Теодосиевите стени на Константинопол - от 9,00 до 20,00 м[225]. Пространството между двете стени е било достатъчно широко, за да осигури свободно маневриране на частите и тактическо взаимодействие. Становището на Ш. Дил[226], че междустението има обикновено ширина една четвърт от височината на куртината което е равно на около 3,00 м, е неприемливо, тъй като тези размери не са в състояние да осигурят ефикасна маневреност на защитниците. В пряка връзка с изграждането на протейхизмата е запълването на пространството между двете стени с пръст и повдигането на цялото ниво с около 1,00 м. Така е запълнено междустението на Теодосиевите стени на Константинопол[227].

Градежът на протейхизмата е изпълнен в *opus mixtum* както вътрешната крепоста стена. Тухлените пояси, които пресичат цялата дебелина на куртината, са четириредови и петредови. При каменния градеж се наблюдава стремеж към подреждане в редове. Зидарският хоросан е примесен с чукани тухли. Съществува известна разлика в камъка, използван за зидария. Той е трошлив и лесно се цепи на блокчета. Ломен е изцяло от каменоломната в местността Акациите, която не е била експлоатирана при изграждането на вътрешната стена. Основите на стената са изградени върху скалния терен в техниката *opus caementicum.* Дълбоки са от 0,50 до 1,00 м. Във вътрешната страна горе завършват с банкет, широк от 0,15 м до 0,20 м. Лицето на суперструкцията в двете страни е оформено в редова зидария с по-едро ломени с гладко лице камъни. Фугите са добре запълнени с по-фин хоросан и са изравнени с повърхността на лицевите камъни. Вътрешността (ядрото) се състои от различни по големина ломени камъни, заляти обилно с хоросан. Над първия каменен пояс, висок 0,80 м, след един отстъп само във вътрешната страна, широк 0,15 м следва първият тухлен пояс, който в източната половина на стената е четириредов, а в западната - петредов. Тухлените пояси са широки от 0,40 до 0,50 м. Хоризонталната фуга между тухлите е от 0,05 до 0,06 м, а вертикалната - от 0,02 до 0,03 м. След първия тухлен пояс се редуват пак каменни и тухлени пояси. Горе стената е завършвала с върхна платформа, защитена от външната страна с парапет и зъбци.

Протейхизмата няма кули.За отбраната си тя е разчитала на бойната платформа и ударната мощ на кулите на вътрешната стена, които са се извисявали високо над нея. Подходът до бойната платформа се е осигурявал чрез пет еднораменни крепостни стълби без ниши, конструктивно свързани със стената. Градежът им е изпълнен в *opus mixtum.* В плана (обр.10) те са обозначени условно с арабските цифри от 17 до 21, оградени с кръгче.

Стълба 17. Разположена е на 75,40 м западно от източния край на протейхизмата. Дълга е 7,60 м и широка 1,60 м със запазена височина 0,80 м. Основите ѝ горе завършват с банкет, широк 0,12 м. Стъпалата са направени от камъни и имат размери: височина 0,30 м и ширина 0,30 м. Запазени са първите четири стъпала с посока от изток на запад. Над четвъртото стъпало започва първият тухлен пояс,чиито тухли са извадени. Останала е само хоросановата подложка, в която са очертани добре квадратните легла на първия тухлен ред.

Размерите на стълбата с четирите запазени стъпала дават възможност да се определи височината на протейхизмата в този сектор. Ако от дължината й 7,60 м се извадят 1,50 м в западната й част за площадка на върха, то е ясно, че върху рамото на стълбата са били разположени 20 стъпала, които, умножени по височината им 0,30 м, показват, че протейхизмата до връхната платформа е била висока 6,00 м, а с парапета и зъбците - около 7,60 м.

Стълба 18. Намира се на 125,00 м западно от стълба 17 и на 14,80 м източно от северната порта. Тя има същите размери както стълба 17. Стъпалата й са с посока от запад на изток.

Стълба 19. Раположена е на 11,80 м западно от северната порта и на 30,70 м западно от стълба 18. Разкопана и проучена е за първи път от Д.Цончев[228], който точно е определил размерите й: дължина - 7,60 м и дължина 1,60 м. Поради недоглеждане обаче той приема, че тя е двураменна без ниша и при опита да определи височина на протейхизмата допуска грешка. При дължина на стълбата 7,60 м той оставя в средата 1,00 м за площадка и намира, че двете рамена на стълбата са имали 11 стъпала, които умножени по 0,25 м, определят височината на стената която според него е била около 3,00 м без парапета и зъбците, а с тях около 4,60 м. Новите проучвания на тази стълба коригираха становището на Д. Цончев. Установи се, че тя е била еднораменна, както останалите стълби на протейхизмата и е имала 20 каменни стъпала с посока от изток на запад. От размерите на стълбата и стъпалата е видно, че протейхизмата в този сектор е била висока до връхната платформа 6,00 м, а с парапета и зъбците - около 7,60 м. Двете еднораменни стълби 18 и 19, разположени отстрани на портата, са давали възможност при нужда бранителите бързо да се изкачат върху връхната платформа и да заемат позиция за отбрана, за да осигурят защитата на най-уязвимата точка на протейхизмата.

Стълба 20. Тя има същото устройство и размери както останалите стълби на протейхизмата. Стъпалата и са с посока от запад на изток. Разстоянието между стълби 19 и 20 е 119,00 м.

Стълба 21. Разположена е на 58,00 м източно от западния край на протейхизмата. Разстоянието от стълба 20 до стълба 21 е 72,00 м. По размери и устройство тя не се различава от останалите стълби на протейхизмата. Стъпалата и са с посока от изток на запад.

От броя на разположението на крепостните стълби става ясно, че подходът до бойната платформа на протейхизмата е бил добре осигурен със съоръжения за бързо изкачване и навременно заемане позиция за отбрана на защитниците.

Портата на протейхизмата е разположена срещу северната порта на вътрешната стена. Тя се състои от засводен проход, широк 4,10 м и дълъг 4,60 м, със запазена височина до 2,00 м (обр.66). Двата издатъка към града са дълги 1,40 м и широки 1,50 м. Цокълът на пилоните е изграден от по-едри, с гладко лице камъни. Надстройката и сводът му са били иззидани с тухли. Портата се е затваряла с две врати: външна, спускаща се (катаракта), и вътрешна - двукрила. Жлебовете, в които се е движела катарактата, са широки 0,30м и дълбоки 0,20м в тухлена зидария. На 0,65м след катарактата е била разположена двукрила врата. Тя е била монтирана зад два отвесни тухлени зъбеца, които са предпазвали вратните оси от изкъртване. Прагът й се състои от два големи вторично използвани каменни блока, в краищата на които е издълбана по една кръгла дупка (гнездо) с размери: диаметър 0,17 м и дълбочина 0,11 м. В тях са се въртели отвесните дървени оси на двете крила на вратата, които след затваряне са били залоствани с дебела дървена греда. При отворено положение тя е била прибирана в гнездо, поместено в дебелината на източния пилон, с размери: дължина 5,00 м, ширина и височина 0,30 м. От прага е на височина 1,30 м. Подът на прохода е без каменна настилка. Аналогично устройство на затваряне имат портите на крепостната стена на кастела Августа при с. Хърлец, Михайловградска област[229].

Плановата схема на портата на протейхизмата и механизмът на нейното затваряне ни дават основание да мислим, че над прохода се е издигала малка надвратна кула, която горе е завършвала с бойна платформа, увенчана с парапет и зъбци (вж. обр.70). Тя е осигурявала защитата на портата и близката до нея куртина. Освен това при отваряне на вратния отвор в кулата е била изтегляна ктарактата. Там е бил разположен механизмът (макара и въжета) за нейното вдигане и спускане. Във външната лицева страна е имало малък прозорец във форма на амразура за наблюдение и при нужда за стрелба. Изкачването на кулата е ставало през крепостната платформа. В нея се е влизало през две врати, разположени на източната и западната страна. Малка еднораменна зидана стълба, изградена до южната стена на кулата, е свързвала кулната с крепостната платформа.

Анализът на портата на протейхизма показва, че нейната защита е била добре осигурена. При отбраната си тя е разчитала не само на надвратната кула, чрез която са обстрелвали непосредствените подстъпи до вратата, но и на ударната мощ на двете кули.

фланкиращи портата на вътрешната стена. Те се издигали по-високо и са давали възможност да се води далечна стрелба пред фронта на протейхизмата, без да се поразява собствената жива сила, разположена върху платформата на надвратната кула. Ясно е, че между портата на протейхизмата и основната стена е съществувало тясно взаимодействие и те взаимно са се допълвали при отбрана.

За по-голяма ефективност на отбраната протейхизмата е била прорязана от седем потерни. Три от тях се намират източно от северната порта, три в западната половина и една на връзката между двете стени при северозападния ъгъл. В плана (обр.10) те са означени условно с римските цифри от VII до XIII.

Потерна VII. Тя е разположена на 22,50 м западно от източния край на протейхизмата. Плановата и схема не се различава от потерните на основната стена. Състои се от проход, широк 1,85 м и дълъг 3,20 м със запазена височина 0,50 м. Външната и вътрешната страна се равняват с лицето на куртината. Страниците и са зазидани с тухли. Вратата и е била еднокрила, монтирана зад два отвесни зъбеца, широки по 0,32 м с дебелина от външната до вътрешната страна 0,70 м. Каменен праг не е открит.

Потерна VIII. Намира се на 39,50 м западно от потерна VII. Тя има същото устройство и размери както потерна VII със запазена височина 1,20 м.

Потерна IX. Разположена е на 83,70 м западно от потерна VIII (обр. 82). Широка е 2,00 м със запазена височина 1,10 м.

Потерна X. Намира се на 30,40 м западно от портата на протейхизмата. Разкопана и проучена е от Д. Цончев през 1936 г.[230] Днес върху тази част от крепостната стена преминава широка асфалтирана улица и нови проучвания не са правени. Тя е широка 1,20 м. Външната страна, според данните на проучвателя, е затворена със зид, дебел 1,00 м и запазен на височина 0,30 м. Най-вероятно това е по-късно зазиждане на потерната. По същия начин е била зазидана и потерна I на западната крепостна стена.

Потерна XI. Намира се на 64,60 м западно от потерна X. Широка е 1,75 м със запазена височина 1,25 м.

Потерна XII. Разположена е на 87,00 м западно от потерна XI и 98,50 м източно от западния край на протейхизмата. Широка е 1,95 м със запазена височина 0,85 м.

Потерна XIII. Чрез нея е осъществена връзката между протейхизмата и вътрешната стена (обр. 33). Тя е разположена между два тухлени пиластъра. Северният е широк 0,50 м и е конструктивно свързан за протейхизмата, а южният има ширина 1,25 м и е на фуга долепен до северозападната ъглова кула 1. Потерната е широка 1,25 м с дължина на прохода 1,55 м и запазена височина 1,20 м. В южния пиластър е изграден отвесен зъбец, зад който се е закрепвала еднокрилата врата. След затваряне тя е била запъвана с дървена греда, която е била прибирана в гнездо, поместено в дебелината на протейхизмата в северната страна. Под потерната е бил иззидан оттчен канал с правоъгълна форма. Във вътрешната страна той е широк 0,30 м и висок 0,55 м а във външната - широк 0,21 м и висок 0,48 м. Стените му са градени с камъни. Отгоре е покрит с каменни плочи. През него са се изтичали атмосферните води, които са се събирали в периболоса при дъждовно време. Потерната беше открита зазидана с камъни на бял хоросанов разтвор.

Протейхизмата не завършва при връзката с основната стена, а продължава на запад. Това продължение, което е дълго 3,70 м, е служило за покритие на потерна XIII, от която е можело да се нанесе на настъпващия противник изненадващ флангов контраудар. Как е била осъществена връзката на протейхизмата с вътрешната стена в североизточния ъгъл не се знае, тъй като тя е напълно разрушена.

Наличните седем потерни на протейхизмата показват, че тя е била много добре осигурена със съоръжения за активна отбрана. Те са били така разположени, че защитниците са можели да нанасят внезапни контраудари по всяка точка на противниковия боен ред, а при обсада да се разрушават неговите инженерни съоръжения и машини, разположени пред протейхизмата.

За изтичане на атмосферните води вън от периболоса в околовръстния ров протейхизмата, както и основната стена са имали напречно разположени отточни канали[231]. Един от тях се намира в източната половина, един - в западната и един - на връзката между двете стени в северозападния ъгъл на крепостната стена. Най-вероятно такъв канал е съществувал и при връзката на двете стени в североизточния ъгъл, където теренът е силно наклонен на изток. Каналът в източната половина на стената е разположен на 4,65 м източно от потерна IX (обр. 83). Той има праавоъгълна форма с вътрешни размери: ширина 0,30 м и височина 0,45 м; външни: ширина 0,22 м и височина 0,36 м. Стените му са градени с камъни. Отдолу е настлан с тухли, а отгоре е покрит с каменни плочи. Над тях е изграден сляп свод (арка), съставен от 1 ред тухли, който е предпазвал канала от смазване от големия и тежък масив на надстройката. Отточният канал в западната половина на протейхизмата е разположен на 3,30 м източно от потерна XII. Той има същото устройство и размери както каналът в източната половина.

Както проличава от направения анализ, протейхизмата не е била построена едновременно с основната стена, а по-късно. Това е ясно от връзката между двете стени на северозападния ъгъл, която е на фуга, и от употребените материали и строителни похвати. Тя не е била така солидно укрепена както вътрешната стена с кули, което не е било и необходимо. Точният обстрел от високо издигащите се кули на вътрешната стена осигурявал защитата и на по-ниско стоящата пред тях протейхизма.

Аналогичен пример за допълнително изграждане на протейхизма само пред една от страните на крепостта е късноантичната крепост при с. Войвода, Варненска област, която се датира към средата на V в.[232] Протейхизма е имала и крепостната стена на Берое, изградена през V в.[233] Филипопол[234], крепостта при с. Долна Кабда, Разградска област[235] и др. Идеален пример на изграждане на протейхизма пред фронта на цялата основна стена са Теодосиевите стени на Константинопол[236].

Ров

В някои сектори пред фронта на крепостната стена е имало допълнителна защитна преграда - ров. К. Иречек мисли, че крепостните стени са имали ров само в северната страна[237]. Съществуването на рова е отбелязано и в стихотворението на Иван Вазов "Хисарските развалини" от 1882 г., където поетът е написал: "...И в рова дълбоки, що тях е опасвал, орачът пшеницата сей"[238] Според Б. Филов крепостта не е имала ров[239]. Д. Цончев счита, че ровът е опасвал цялата северна, източна и част от южната крепостна стена, източно от южната порта (Камилите)[240]. От неговите проучвания е видно, че ровът на южната стена е бил разположен на 10 - 12 м навън от крепостния зид със запазена ширина на падината (следите от рова) от 15 до 20 м и дължина 315 м. На източната крепостна стена, в северната и половина, ровът е бил на 10 - 15 м вън от крепостния зид със запазена ширина на падината (следите от рова) от 15 до 20 м и дължина 315 м. На източната крепостна стена, в северната и половина, ровът е бил на 10 - 15 м вън от крепостния зид, а в южната половина - на 8 - 10м, макар че пред тази част на крепостната стена на 70 - 80 м преминава рекичка и наклонът на терена позволява съществуването на ров. На северната страна ровът е разположен непосредствено пред протейхизмата. Днес той е запазен само в източната и половина. В останалите страни е напълно обезличен и заравнен при прокарването на обходните алеи около крепостната стена през 1959 - 1960 г.

Археологическите разкопки през 1961 - 1962 г. в източната половина на протейхизмата дадоха възможност едновременно с разкриването на стената да се разчисти основно и западната част от рова и да се установят неговите размери и устройство[241]. Той е бил изкопан непосредствено пред протейхизмата в много здрав земен пласт, примесен със скална маса. Ширината му варира от 12,00 до 16,00 м, а дълбочината от 3,00 до 4,00 м. Дъното му е равно и е на по-голяма дълбочина от основите на протейхизмата. По всичко личи, че ровът е бил изкопан заедно с вътрешната стена на 15,00 м пред нея. По-късно между него и основната стена е била построена протейхизмата, чиито основи стоят на много по-малка дълбочина от тези на вътрешната куртина.

Останките от рова показват, че стените му не са били укрпени със зид, както е при Теодосиевите стени на Константинопол[242]. Не е приемливо и предположението на Д. Цончев, че стените му са били укрепени с дървени подпори и че той е бил пълнен с вода от преминаващия през северните стени зидан водопровод или чрез преграждане на близката рекичка Орфеев дол[243]. В конкретния случай ровът е дълготрайно фортификационно съоръжение и ако той е бил пълнен с вода, трябвало е обезателно да бъде укрепен със зид, който да предпази стените му от срутване. Що се касае до дървената облицовка, то тя е характерна за краткотрайни фортификационни съоръжения. Очевидно е, че ровът на Диоклецианопол не е бил пригоден за пълнене с вода. Независимо от това той е представлявал важна допълнителна преграда, която затруднявала и разстройвала щурма на противника, чиято жива сила е била до голяма степен обезкръвявана в боя за неговото овладяване. При обсада ровът със своята голяма ширина и дълбочина не е давал възможност на настъпващия противник да изгради и приближи своите инженерни съоръжения и бойни машини в близост до куртината, което намалявало ефективността на тяхната ударна сила.

Датировка на укрепителната система

Строителни периоди

За времето на изграждането на укрепителната система на Диоклецианопол досега писмѐни сведения не са открити. Становищата на изследователите по този въпрос са противоречиви. Б. Филов, изследвайки крепостните стени и долепената до тях базилика 1, приема, че първоначално на това място е била изградена трикорабна базилика, чийто южен кораб по-късно при построяването на южната крепостна стена е бил разрушен и базиликата продължила своето съществуване с два кораба, каквато той я открива и проучва. Въз основа на тристранната абсида изследвачът отнася построяването на базилика в V в., а изградената според него по-късно крепостна стена той датира в VI в.[244]

Откритата през 1928 г. при извора Момина баня, вън от укрепената част на града, масивна стена от постройка в смесена зидария с четириредов тухлен пояс е вграден в нея тухлен надпис, датиран точно в самото начало на IV в., хвърли нова светлина върху датирането на крепостната стена[245]. Еднаквите строителна техника, строителни материали, конструкция и употребения хоросан на стената с надписа с този на крепостната стена, дава повод на някои изследвачи да приемат, че тези два градежа са близки по дата на построяване. Въз оснва на нови изследвания и аналогии, както и на открития вече надпис Д. Цончев изтегля датата на изграждането на крепостните стени в IV в., като приема, че базилика 1 е била изградена през IV в., а крепостната стена през втората половина на IV до началото на V в.[246] В същност той само измества датите на двата строежа, като продължава да поддържа тезата на Б. Филов за последователността на строежите, а именно, че изграждането на базиликата предхожда по време това на крепостната стена. Според В. Иванова изграждането на базилика 1 е станало през втората половина на V в., а на крепостната стена - по времето на Юстиниан (527 - 565)[247]. Позовавайки се на тухления надпис от Момина баня, А.Шнайдер датира крепостната стена на Диоклецианопол в началото на IV в.[248] С. Бобчев, като се придържа към тезата на Филов за последователността на строежите при базилика 1 и съществуващата според него строга закономерност в развитието на смесената зидария, приема, че крепостната стена е построена през втората половина на V в., а базиликата - в началото на V в.[249]

Проведените през 1954 г. сондажи от С. Бояджиев върху останките на базилика 1 коригираха тезата на Б. Филов за последователността на строежите на това място[250]. Оказа се, че крепостната стена е била изградена преди базилика 1. Редовните археологически разкопки през 1971 - 1974 г. за проучване на южната крепостна стена, долепените до нея казарми и базилика 1, потвърдиха констатациите на С. Бояджиев за реда на построяването на трите паметника. Същевременно те дадоха възможност да бъде коригирана датата на тяхното изграждане[251]. Установено беше, че първоначално е била построена крепостната стена, която при нападение в този сектор е била разрушена до 1,00 м над банкета и отново преизградена. По-късно до вътрешното лице на куртината е била долепена една от казармените постройки на града, чиито напречни основи застъпват банкета на крепостта. Последна върху разрушената казарма е била построена двукорабната базилика 1, която със своята единична тристранна абсида се отнася към средата на V в.[252] При тази последователност съвсем очевидно е, че изграждането на крепостната стена е станало преди V в.

При описанието на южната порта (Камилите) беше споменато, че тя е построена по-късно върху останките на първоначално преминаващата на това място куртина, която е била разрушена заедно с кула 16, за да се открие строителна площадка за изграждане на големия корпус на "Камилите". Откритите останки от разрушената куртина под портата и новооткритата кула 14 при потерна III, която е била изоставена вероятно при преместване на южната порта по на изток, С. Бояджиев приема като безспорно доказателство, че са налице две крепостни стени, разположени една върху друга. Цялата първа крепостна стена според него при обсада е била съборена до основи и по-късно върху нейното трасе е била изградена сега видимата стена, като по стратегически съображения са били разместени само местата нанякои кули, порти и стълби[253]. Тази теза на С. Бояджиев не се потвърди от цялостното археологично проучване на укрепителната система. Оказа се, че днес издигащата се крепостна стена е първата и единствената, която по времето на своето съществуване като отбранително фортификационно съоръжение в някои сектори е била разрушавана, възстановявана и преустройвана. Това се отнася до югозападната ъглова кула, сектора около потерна III, южната, източната и северната порта с куртината в съседство с тях и някои по-малки изкърпвания и надзиждания на разрушени части. За отбелязване е, че преизградените части на крепостната стена са изпълнени в техниката *opus mixtum* на четириредови и петредови тухлени пояси както на цялата първоначално изградена стена. Това съвсем ясно се вижда в запазените останки от разрушената куртина под южната порта (Камилите). Цялостно разрушаване на крепостната стена при нападение, както сочи Бояджиев, е нецелесъобразно и безсмислено. За това са нужни колосален труд и време. На противник, който щурмува крепостта, е достатъчно да отвори един или няколко отвора в стената, през които да нахлуе в града и извърши своята опустошителна дейност.

При опита да датира укрепителната система и другите паметници при базилика 1 С.Бояджиев[254] стига до заключението, че първоначалното обграждане на града с крепостна стена е станало след маркоманските войни към края на II или началото на III в. Тя е била разрушена според него до основи и възстановена около 285 г. от император Диоклециан. По-късно, към 308 г., до южната крепостна стена са били долепени казармените постройки и изградена протейхизмата. Разрушени по време на вторите готски нашествия през 378 г., казармите са били отново възстановени към 400 г. Малко по-късно към средата на V в. една от казармените постройки е била преустроена в двукорабна базилика. В подкрепа на своята теза Бояджиев сочи следните аргументи.

Първи аргумент са съществуващите данни за укрепването на Сердика, Филипопол, Августа Траяна и някои други градове по времето на Марк Аврелий (161 - 180). Според Бояджиев по това време и малко по-късно е бил обграден с крепостна стена и Диоклецианопол[255]. Ако се сравнят обаче строителната техника и строителните материали на първоначално изградената крепостна стена на Диоклецианопол, се вижда, че между тях не съществува сходство. Структурата на Марк-Аврелиевата стена над Филипопол[256] има ядро, състоящо се от дребни камъни на бял хоросан, облицовано от двете страни. От вътрешната страна облицовката е изпълнена с туфели в редова зидария също на бял хоросан. На нея от външната страна на ядрото отговаря облицовка от каменни блокове, някои от които имат рустична обработка. Същата структура има Марк-Аврелиевата стена на Сердика[257] и Пауталия[258]. Лицето на първоначално изградената крепостна стена на Диоклецианопол и преизградените части в някои сектори от двете страни е оформено от по-едри ломени камъни с гладко лице, обилно залети с хоросан, примесен с трошени тухли. На височина от 0,50 до 1,20 м над банкета започва първият тухлен пояс, а над него следват каменни и тухлени пояси. Съвсем очевидно е, че в строителната техника и строителните материали на крепостните стени в Тракия, строени по времето на Марк Аврелий и първоначално изградената укрепителна система на Диоклецианопол съществува коренно различие. Ако тези градове са укрепени с крепостни стени едновременно или пък са близки по дата, както сочи Бояджиев, то в стиловите белези на укрепителните им системи щеше да има сходство, тъй като и разстоянието между тях е съвсем близко. Най-близки аналогии в това отношение крепостната стена на Диоклецианопол намира в късноантичната крепост на Филипопол, строена след първите готски нашествия (250 г.) върху разрушената Марк-Аврелиева стена, при която хоросанът е примесен с късчета трошени тухли и смесената зидария е от четири и петредови тухлени пояси[259].

Вторият аргумент са двата каменни блока с възпоменателни надписи от времето на Александър Север (222 - 235), вторично използвани като строителен материал в масива на западната порта[260]. Въз основа на тях Бояджиев отнася първоначалното изграждане на крепостната стена преди 222 г. а нейното преизграждане върху старото трасе - след 235 г.[261] Трябва обаче да се знае, че тези надписи са използвани като строителни материали в цокъла на западната порта, която не е била разрушена и преизградена. Не знаем колко време те са стояли на първоначалното си място и кога са взети оттам, за да се използват като строителен материал в крепостната стена. Следователно от надписите може да се направи само един извод, че крепостната стена е строена след Александър Север.

Пак във връзка с вградените възпоменателни надписи стои въпросът и за вторичното използване на едри каменни блокове (сполии) в крепостната стена, които Бояджиев смята като аргумент в подкрепа на своята теза.[262] Тъй като те произхождат от една внушителна архитектура от II в. той счита, че те са били преупотребени като строителен материал при изграждането на крепостната стена още към края на II и началото на III в.. Трябва обаче да се знае, че сполиите са вторично използвани в цокъла на портите на сега видимата стена, която сам Бояджиев датира от времето на Диоклециан (284 - 306)[263]. Следователно трябва да приемем, че тези останки, принадлежащи на монументални сгради от II в., не са били разрушени по време на маркоманските войни от втората половина на II в., както ни сочи Бояджиев а най-вероятно по време на големите готски нашествия в средата на III в., когато са били опустушени много градове в Тракия. Веднага след това, към края на III и началото на

IV в., сполиите, произхождащи от тези сгради, са били преупотребени при изграждането на крепостната стена.

От направения анализ на съществуващите данни е ясно, че опитът на С. Бояджиев да датира първоначалното изграждане на крепостната стена във втората половина на II в. е неубедителен. Неговите аргументи се опровергават от фактите. Комплексното изследване на крепостната стена (форма, съобразена с конфигурацията на терена, крепостни елементи, строителни техники, стратиграфски наблюдения и находки) показват, че тя носи белезите на градеж, характерен за късната античност. В устройството и съществува сходство с редица крепости в Тракия и други римски провинции от разглежданата епоха. Както отбелязахме по-горе, най-близко в това отношение тя стои до късноантичната крепостна стена на Филипопол, която е с четири и петредови тухлени пояси и се датира от IV в.[264], крепостните стени на Никополис ад Нестум, при които смесената зидария е с четириредови тухлени пояси и се датира от IV в.[265], крепостната стена на Пауталия на Хисарлъка с четири и петредови тухлени пояси, датирана от IV в.[266], източната крепостна стена на разширението на Нове, която е с четириъгълни изцяло издадени навън от куртината кули и е датирана от IV в.[267], втория строителен период на Никейските градски стени на брега на Мраморно море, датирани от IV в.[268], градските стени на Никомедия на брега на Мраморно море, които са с четириредови тухлени пояси и се датират с положителност от IV в.[269], и др.

Двата възпоменателни надписа от времето на Александър Север, вградени вторично в цокъла на задната порта, показват, че крепостната стена е била изградена след 235 г. Вграждането на надписите, а заедно с това и изграждането на стена едва ли ще е станало по време на размирните години между 250 и 275 г., когато готите четвърт век плячкосват и опожаряват градовете на Балканския полуостров. Това би могло да се извърши едва след тяхното окончателно прогонване отвъд Дунав (275 г.). При бързото възстановяване на града всички годни за строеж материали, останки от разрушените сгради, т.ч. и надписите, са били вторично използвани в новите градежи.

Последователността на строежите при базилика 1 дава основание за извода, че тя е построена върху една от казармените постройки, към средата на V в. За дата на изграждане на казармените постройки, които са долепени до южната крепостна стена и застъпват банкета на куртината приехме втората половина на IV в.[270]. При тази алтернатива очевидно е, че крепостната стена е строена във времето между 275 г. и средата на IV в. Ограничена в тези хронологични рамки, определянето на по-точната дата на изграждането ѝ значително се облекчава. За целта ще се опрем на данните от тухления надпис в Момина баня, датиран точно в самото начало на IV в. - (308 - 311). Еднаквият градеж на стената *opus mixtum* с четириредови тухлени пояси показва, че двата градежа са близки по дата. При тази постановка трябва да приемем, че изграждането на крепостната стена е станало в края на III и началото на IV в. Тази дата следва да се свърже с широката урбанизационна дейност на Диоклециан в Тракия, когато градът е получил и новото си име Диоклецианопол. В подкрепа на предложената датировка са и стратиграфските наблюдения, и археологическите находки, сред които особено убедителен е нумизматичният материал с преобладаващ брой монети от IV в.

Изграждането на протейхизмата пред фронта на северната крепостна стена е станало най-вероятно през първата половина на V в., което следва да се свърже с голямата строителна дейност на Теодосий II (408 - 450). Пред надвисналата над империята хунска опасност, Теодосий II взима бързи мерки за заздравяването и усилването на крепостните стени[271]. По това време (413) е била изградена Теодосиева укрепителна система на Константинопол, която е с протейхизма. Няма съмнение, че новото в изграждането на укрепителните системи - удвояването на крепостните зидове през ранновизантийската епоха, е преминало от столицата в останалите градове на Империята. На тази дата не противоречат строителните белези, стратиграфските наблюдения и откритите монети при археологическите разкопки.

Данните от археологическите разкопки и проучвания показват, че укрепителната система в процеса на своето съществуване многократно е била нападана, разрушавана в отделните сектори и наново преизграждана и преустройвана. Освен първоначалния оригинален градеж, констатирани са още четири строителни периода.

Вторият строителен период - първото разрушение и възстановяване е регистрирано в няколко сектора на южната крепостна стена. Разрушена е била до основи югозападната ъглова кула, части от куртината при потерна III и кула 14. Успоредно с възстановяването на разрушените части е станало и изграждането на южната порта (Камилите) върху преминаващата на това място стена. Източно и западно от южната порта са били долепени до вътрешното лице на куртината много казармени сгради с продълговат план. Частичните разрушения в някои сектори на южната крепостна стена вероятно са извършени по време на нашествието на готите през 376 - 378 г., което е първото голямо нападение, сполетяло източнобалканските земи след установеното сравнително спокойно и мирно развитие от края на III и първата половина на IV в. Възобновяването на разрушените части от крепостната стена, изграждането на южната порта и трасирането на нова улична мрежа на града е станало веднага след усмиряването на въстаналите готи най-вероятно по времето на император Теодосий I (379 - 395).

Третият строителен период е свързан с изграждането на протейхизмата през първата половина на V в.

Четвъртият строителен период обхваща преизграждането на разрушените по време на нападение източна и северна порта и съседните до тях крепостни стълби и куртини. Напълно идентичният начин на възстановяване на двете порти показва, че те са били едновременно разрушени и преизградени. Откритата колективна находка от 50 монети от края на IV и първата половина на V в. върху първичния под на една от кулите, фланкиращи северната порта, дава основание да се свърже това разрушение с тежките хунски нашествия в Тракия към средата на V в.

Зазиждането на петте потерни (I, III, IV, X, XIII) и регистрираните ремонти - кърпежи по външното лице на южната крепостна стена и югозападната ъглова кула, в които е нарушен ритъмът на оригиналната структура на градежа, се отнасят към петия строителен период. До тези мерки се е стигнало при много критични за града времена, когато отбраната на някои потерни е станала невъзможна и се е преминало към тяхното зазиждане. Споменатите преизграждания и кърпежи са характерни за втората половина на VI в., когато империята се намира в тежко икономическо и политическо състояние[272].

По време на големите нашествия на аварите и славяните към края на VI в. и началото на VII в. крепостната стена в някои участъци е пострадала. В голямата си част обаче тя е оцеляла и вероятно е била използвана през средновековието от българското население. Отделни части от стената са били разрушени през османското владичество. Близо две трети от укрепителната система днес е запазена много добре и е съхранила в себе си важни данни, които я правят особено ценна за науката. Цялостно изследвана, тя ще послужи като образец при бъдещите проучвания на късноримската и ранновизантийската фортификационна система у нас и в чужбина.

БЕЛЕЖКИ

1. **Кацаров, Г.** България в древността. С., 1926, с. 51 сл.; **Геров,Б.** Северната граница на провинция Тракия. - ИАИ, 17, 1950, с. 11 сл.; **Данов, Хр., М. Манова.** Траките и античния свят. С., 1959, с. 135 сл.
2. **Besevliev, V.** Wo Lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien. - Linguistique, Balkanique 9. S., 1964, N1, p. 49.
3. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. - ИАИ, 30, 1967, с. 141.
4. Hieroclis Synecdemus. - Гръцки извори за българската история. Т.2. С., 1958, с. 89.
5. **Иванов, Т.** Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха. - Археология, 14, 1972, N2, 7 - 16.
6. **Цончев, Д.** Хисарските бани (с.Хисаря, Карловско), географски, исторически и археологиески очерк. - ГПНБМ, 1935 -1936, 89 - 91.
7. **Маджаров, М.** Новооткрита базилика в околностите на гр. Хисар. - ИМЮБ, 7, 1981, 63 - 69.
8. **Детев, П.** Археологическите проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, с.37.
9. **Цончев, Д.** Цит. съч., 128 - 157.
10. Пак там, 147 - 151.
11. **Филов,Б.** Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. - ИБАД, 2, 1911, 105 - 119; **Цончев, Д.** Цит. съч., 91 - 127; **Маджаров, К.** Цит. съч., 113 - 142; **Бояджиев, С.** Нови данни за Хисарските стени. - ИАИ, 30, 1967, с. 105 сл.
12. **Велков, Ив.** Новооткрити старини. - ИБАИ, 5, 1928 - 1929, 379 - 380. Миков, В. с. Хисаря (Хисарските бани), историко-археологически бележки. С., 1932, с. 32; **Цончев, Д.** Цит. съч., с. 177.
13. **Цончев, Д., К. Маджаров.** Две новооткрити базилики в Хисар. - Археология, 7, 1965, N1, 18 - 21.
14. **Цончев, Д., А. Саркисян.** Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори. - Археология, 2, 1960, N4, 36 - 43.
15. Пак там, с. 36.
16. **Danov, Ch.** Die Grabinschrift des Solomon Vicarius von Thrakien. - ИБАИ, 9, 1935, с. 389.
17. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 165 - 172.
18. Пак там, 160 - 162.
19. **Маджаров, К.** Северната порта на Хисарската крепост. - Археология, 16, 1974, N1, 60 - 63.
20. **Мутафчиев, П.** Няколко бележки за Хисаря и околността му. - ИБАД, 3, 1912, с. 79.
21. Пак там, 76 - 78.
22. **Джамбов, Хр.** Хисарската гробница. - ГНАМП, 5, 1963, 117 - 142.
23. **Цончев, Д., А. Саркисян.** Цит. съч., 36 - 40.
24. **Аврамов, В.** Трояновият път от Карпатите за Пловдив. - ИБАД, 4, 1914, с. 235; **Цончев,Д.** Цит. съч. с. 65.
25. **Аврамов, В.** Цит. съч., с. 238.
26. Пак там.
27. **Шкорпил,В., К. Шкорпил.** Няколко бележки върху археологически и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 101; **Цончев, Д.** Римският път Philippopolis - Ranilum - Carassura. - ГПНБМ, 1940 - 1941, 45 - 50.
28. Tabula Pevtingeriana. - Латински извори за българската история. Т.1. С., 1958, с. 21 (Извори за българската история т. 2).
29. **Шкорпил, В., К. Шкорпил.** Цит. съч., с. 102; **Цончев, Д.** Римският път Philippopolis - Ranilum - Carassura..., 54 - 57.
30. **Аврамов, В.** Цит.съч., с. 235; **Tsontchev, D.** La voie romaine Philippopolis - Sub radice. - Latomus, 1959, N18, 158 - 164.
31. **Маджаров, М.** Римската станция Виамата на пътя Филипопол - Ескус. - Археология, 27, 1985, N2, 36 - 44.
32. **Kalinka, E.** Antike Denkmaler in Bulgarien. Vienne, 1906, p. 19; **Николов, Д.** Нови дани за пътя Филипополис - Ескус. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 285.
33. **Аврамов, В.** Цит.съч., 232 - 234.

34. Notitia Dignitatum.- Латински извори за българската история. Т.1. С., 1958, с. 245.

35. Маджаров, М. Казармата на първа Аврелианова кохорта в Субрадице. - Археология, 28, 1986, N1, 45 - 55.

36. Цончев, Д. Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна гора. С., 1963, 69 - 103.

37. Diels, H. und E. Schramm. Excerpte aus Philons Mechanik. T. VII und VIII. Abh. d. Wiss. zu Berlin, Jahrg. 1919 (Phil.-hist. kl.), N12, p. 30.

38. Цончев, Д. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, 33 - 72; **Ботушарова, Л.** Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях. - Археология, 7, 1965, N3, 1 - 11; Материали за археологическа карта на Пловдив. - ИМЮБ, 8, 1982, с. 46 сл.

39. Николов, Д. Августа Траяна - Верея (II - VI в.). - Археология, 7, 1965, N3, 11 - 21.

40. Millingen, A. Byzantine Constantinople. The Wdll of the Citi and Adjoinig historical sites. London, 1899, 51 - 55.

41. Tafrali, O. Topographique de Thessalonique. Paris, 1912, p. 60; **Diehl, Ch., M. Letourneau, H. Saladin.** Monuments chretiens de Salonique. Paris, 1918, 225 - 234.

42. Иванов, Т. Абритус. Т. 1. С., С., 1980, 28 - 152.

43. Иванов, Т. Разкопки на кастела Ятрум през 1962 г. - Археология, 5, 1963, N4, 10 - 12.

44. Слокоска, Л. Пауталия. Т. 1, С., 1989, 30 - 109.

45. Иванов, Й. Кюстендилския хисарлък и неговите старини. - ИБАД, 7, 1919 - 1920, 66 - 123.

46. Аантонова, В. Шуменската крепост през римската епоха (II - IV в.) - Археология, 20, 1978, N4, 13 - 23.

47. Филов, Б. Цит. съч., 105 - 119; **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 121 - 125; **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания ..., 132 - 136.

48. Dumont, A. Rapport sur un voyage archeologiqe en Thrace. Melanges d'archeologie et d'epigraphie. Paris, 1892, p. 214; **Филов, Б.** Цит. съч., 99 - 146; **Миков, В.** Цит. съч., с. 127 сл.; **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 91 - 127; **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 113 - 142; **Бояджиев, С.** Нови данни за Хисарските стени, 101 - 110; Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. - ИСТИГА, 24, 1972, 165 - 191.

49. Цончев, Д. Хисарските бани..., с. 93.

50. Dumont, A. Цит. съч. с. 214; **Миков, В.** Цит. съч., с. 127; **Бояджиев, С.** Нови данни..., 105 - 106.

51. Иванов, Т. Абритус. Т. 1. С., 1980, 143 - 144; **Кацаров, Г.** Антични паметници из България. - ИБАД, 3, 1912 - 1913, с. 184 сл.; **Овчаров, Д.** Византийски и български крепости V - VI век. С., 1982, с. 75, обр. 45; **Florescu, G., R. Florescu, P. Diaconu.** Capidavaq, I. Bucuresti, 1958, p. 75 - Цит. по: **Иванов, Т.** Абритус, Т. 1, с. 144, бел. 40.

52. Овчаров, Д. Цит. съч., с. 74.

53. Бобчев, С. Смесената зидария в римските и ранновизантийски стремежи. Нова серия от късноантични зидове със смесена зидария известни след 1952 г. - ИАИ, 24, 1961, с. 155 сл.

54. Ботушарова, Л. Цит. съч., с. 6.

55. Николов, Д. Августа Траяна - Верея, с. 13.

56. Иванова, Й. Цит. съч., с. 95 сл.

57. Иванов, Т. Абритус. Т. 1, с. 144.

58. Millingen, A. Цит. съч., с. 44.

59. Tafrali, O. Цит. съч., с. 73.

60. Vitruvii. De architectura libri decem, lib. I, cap. V, 1; **Барбара, Д.** Комментарии к десяти книгам об архитектуре Витрувия (превод А. Венедиктова, В. Зубова, Ф. Петровского). М., 1938, 42 - 43.

61. Бобчев, С. Цит. съч., с. 41.

62. Овчаров, Д. Цит. съч., с. 63.

63. Tafrali, O. Цит. съч., с. 64.

64. Бобачев, С. Цит. съч., с. 15; **Милчева, А., М. Ваклинова, Г. Кузманов.** Разкопки в Никополис ад Нестум. Резюмета на отчети за археологически откриятия и разкопки през 1980г. С., 1981, 63 - 64.

65. Иванов, Й. Цит. съч., с. 66 сл.

66. Николов, Д. Августа Траяна - Верея..., с. 13.

67. Ботушарова, Л. Цит. съч., с. 6.

68. Tafrali, O. Цит. съч., 73 - 87.

69. Погодин, И. С., С. Ф. Вульф. Никомедия. - ИРАИК, 2, 1897, 161 - 162.

70. Millingen, A. Цит. съч., с. 51; **Lietzman, H.** Die Landmauer von onstantinopel. Berlin, 1929, p. 13.

71. Tafrali, O. Цит. съч., с. 87, фиг. 4.

72. Иванов, Т. Абритус. Т. 1, с. 148.

73. **Tafrali, O.** Цит. съч., 87 - 88.
74. **Millingen, A.** Цит. съч., с. 51.
75. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 100.
76. **Маджаров, К.** Казармените постройки на Диоклецианопол. - ИМЮБ, 8, 1982, 77 - 96.
77. Пак там, 86 - 90.
78. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 101.
79. **Маджаров, К.** Северната порта на Хисарската крепост, с. 57 сл.
80. Пак там, 57 - 59.
81. Пак там, 60 - 62.
82. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 115.
83. **Филов, В.** Цит. съч., с. 115.
84. Пак там.
85. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, 103 - 106.
86. **Слокоска, Л.** Цит. съч., 95 - 97.
87. **Miliiingen, A.** Цит. съч., 89 - 90.
88. Пак там, с. 99.
89. **Tafrali, O.** Цит. съч., с. 87.
90. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 103.
91. **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 99.
92. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 124.
93. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 122.
94. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 124.
95. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 120.
96. **Millingen, A.** Цит. съч., с. 40, 106.
97. **Маджаров, К.** Северната порта на Хисарската крепост, с. 98.
98. **Филов. Б.** Цит. съч., с. 117.
99. **Миятев, К.** Цит. съч., с. 245.
100. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 99 сл.
101. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 116 - 120.
102. **Tafrali, O.** Цит. съч., с. 83.
103. **Milingen, A.** Цит. съч., с. 51.
104. **Чичикова, М.** Укрепителната система и градоустройството на Нове според последните археологически проучвания. - Векове, 1975, N2, 37 - 39.
105. **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 100 сл.
106. **Николов, Д.** Августа Траяна - Верея..., 14 - 15.
107. **Велков, В.** Исторически извори за крепостните кули с издаден остър ръб. - ИАИ, 24, 1961, 147 - 149.
108. **Tafrali, O.** Цит. съч., 57 - 58.
109. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 107 сл.
110. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с.99
111. Пак там, с. 105.
112. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 114.
113. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 99.
114. Пак там, с. 106.
115. Пак там, с. 103.
116. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 93, 115.
117. **Димитров, Д.П., М. Чичикова, Б. Султов, А. Димитрова.** Археологические раскопки и восточном секторе Нове в 1963 году. - ИАИ, 28, 1965, 52 - 53.
118. **Иванов,** Т. Разкопки в кастела Ятрум през 1962 г. с. 9 сл.
119. **Миятев, К.** Цит. съч., 245 - 246.
120. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 117.
121. Пак там, с. 120.
122. **Цончев, Д.** Хисарските бани.., с. 113.
123. Пак там, с. 113.
124. Пак там, с. 99.
125. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 117.
126. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 99.
127. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 117.
128. **Филов, Б.** Цит съч., с. 114.
129. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 32, 63, 84, 120.
130. **Милчев, А., С. Дамянов.** Археологически разкопки на късноантичната крепост при с.Войвода, Шуменски окръг. - ИАИ, 33, 1972, с. 265.

131. **Florescu, R.** Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu Severin). - Studien zu den Militargenzen Roms, Koln - Gras, 1967, p. 144-цит. по: **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 183.

132. Der romisch Limes in Ungarn, p. 123; Ndgy, T. Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. - Actes du IXe Congres international d'etudes sur les frontieres romaines. Mamaia. 1972. Bukarest - Koln - Wien, 1974, p. 34-цит. по: **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 175.

133. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 120.

134. **Запрянов, А.** Новооткрит параклис в Хисар. - ИАИ, 32, 1970, с. 305 сл.

135. Пак там, с. 310.

136. **Михайлов, С.** Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. - Археология, 3, 1961, N3, 3 - 5.

137. **Бобчев, С.** Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепването на античните градове. - ИАИ, 24, 1961, с. 38.

138. **Diels, H., E. Schram.** Цит съч., 17 - 18.

139. Вж. Koch - W. Rustow. II.Abt. Der Byzantiner Anonumus Kriegssenschaft, Leipzig, 1855, 37 - 40; **Велков, В.** Исторически извори за крепостните кули с издаден ръб. - ИАИ, 24, 1961, 149 - 150; **Овчаров, Д.** Цит. съч., с. 44.

140. **Lietzman.** Цит. съч., с. 13.

141. **Димитров, Д. П., М. Чичикова, Б. Султов.** Раскопки в восточном секторе Нове в 1961году. - ИАИ, 26, 1963, с. 138. 142. Иванов, Т. Абритус. Т.1, с.150.

143. **Vitruvii.** I, 5, 4.

144. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 103.

145. **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите..., с. 177.

146. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 151.

147. **Atanassova-Georgieva, J.** Le quadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis. - Actes du IXe Congres international d'etudes sur les frontieres romaines, Mamaia 6 - 13 septembre 1972. Bucuresti - Koln - Wien, 1974, p. 167p sq. fig. 1 - 2 цит. по: Иванов, Т. Абритус. Т.1, с. 185

148. **Tafrali, O.** Цит. съч., с. 91

149. **Millingen, A.** Цит. съч., 52 - 53; Lietzman. Цит. съч., с. 15.

150. Пак там.

151. Пак там.

152. **Чичикова, М.** Укрепителна система и градоустройство на Нове..., 37 - 39.

153. **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 101.

154. **Милчева, А., М. Ваклинова, Г. Кузманов.** Цит. съч., с. 63.

155. **Millingen, A.** Цит. съч., 52 - 54; **Lietzman.** Цит. съч., 9 - 13.

156. **Tafrali, O.** Цит. съч., с. 91.

157. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 122 - 126.

158. **Филов, Б.** Цит. съч., 116 - 120.

159. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 115 - 116.

160. **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите..., 179 - 183.

161. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 105; **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 177 - 178.

162. **Иванов, Т.** За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха. - Археология, 5, 1973, N4, с. 24.

163. Пак там, с. 27.

164. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1. 55 - 56, 58.

165. **Иванов, Т.** Проучването на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944 - 1964 г.). - Археология, 6, 1964, N4, с. 44.

166. **Ботушарова, Л.** Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небет тепе. - ГНАМП, 5, 1963, с. 83.

167. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 116.

168. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 121.

169. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 116.

170. **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите..., 181 - 182.

171. Пак там, с. 183.

172. Пак там, с. 189.

173. **Филов, Б.** Цит. съч., 116 - 120; Цончев, Д. Хисарските бани..., 109 - 115; **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите..., 169 - 179.

174. **Цончев, Д.** Антични паметници от Южна България. - ГМПО, 1, 1954, 177 - 188.

175. **Бояджиев, С.** Нови данни за Хисарските стени, с. 105 сл.; Нови проучвания върху портите..., с. 169.

176. **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите..., с. 172.

177. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 142.

178. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 111.

179. **Бояджиев, С.** Нови проучвания върху портите..., с. 176.
180. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 114, обр. 16.
181. **Бояджиев, С.** Нови проучвания..., с. 176.
182. **Цончев, Д.** Антични паметници от Южна България, 290 - 291.
183. **Бояджиев, С.** Нови проучвания..., с. 178.
184. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 122.
185. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 109.
186. **Tsontchev, D.** Monuments funeraires thraces des neoi hrwez en Bulgarie. - Latomus, 48, 1962, 1511 - 1512.
187. **Бояджиеив, С.** Нови проучвания..., с. 187.
188. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 121.
189. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 116.
190. **Бояджиев, С.** Нови проучвания..., с. 187.
191. **Маджаров, К.** Северната порта на Хисарската крепост, 57 - 66.
192. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 129 - 132.
193. **Grenier, A.** Manuel d'archeologie Gallo-romaine. Paris, 1931, p. 578; **Разин, Е. А.** История военного искусства. Т. 1. М., 1955, 426 - 427, 433 - 434.
194. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, 147 -148.
195. **Ботушарова, Л.** Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях, с. 9.
196. **Николов, Д.** Августа Траяна - верея, с. 15.
197. **Millingen, A.** Цит. съч., с. 73.
198. **Tafrali, O.** Цит. съч., с. 191.
199. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 128.
200. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 118 - 120.
201. Пак там.
202. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 130.
203. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 128.
204. **Маджаров, К.** Казармените постройки на Диоклецианопол, 84 - 90.
205. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 130 - 131.
206. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 119.
207. **Маджаров, К.** Казармените постройки на Диоклецианопол, 81 - 83.
208. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 124.
209. Пак там, с. 119.
210. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 135.
211. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 120 - 121.
212. **Иванов, Т.** Абритус. Т. 1, с. 147.
213. **Николов, Д.** Августа Траяна - Верея, с. 17.
214. **Овчаров, Д.** Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. - Археология, 15, 1973, N4, 11 - 13; Византийски и български крепости, 52 - 56.
215. **Millingen, A.** Цит. съч., 51 - 55.
216. **Овчаров, Д.** Протейхизмата..., с. 20.
217. **Филов, Б.** Цит. съч., с. 116.
218. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 121 - 124.
219. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., 132 - 134.
220. **Millingen, A.** Цит. съч., с. 53.
221. **Милчев, А., С. Дамянов.** Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг . - РП, 10, 1984, с. 43.
222. **Николов, Д.** Августа Траяна - Верея. с. 17.
223. **Милчев, А., С. Дамянов.** Археологически разкопки..., с. 10.
224. **Овчаров, Д.** Протейхизмата..., с. 16; **Ботушарова, Л.** Материали за археологическа карта на Пловдив, с. 48.
225. **Millingen, A.** Цит. съч., с. 53.
226. **Diehl, Ch.** L'Afrique byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique. Paris, 1869, p. 145.
227. **Millingen, A.** Цит. съч., с. 106.
228. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., с. 122.
229. **Машов, С.** Разкопки на античната крепост "Августа" при с. Хърлец, Врачански окръг. Резюмета на археологически открития и разкопки през 1978 г. С., 1979, с. 101.
230. **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 122 - 123.
231. **Маджаров, К.** Нови разкопки и проучвания..., с. 134.
232. **Милчев, А., С. Дамянов.** Археологически разкопки..., с. 44.
233. **Николов, Д.** Августа Траяна - Верея, 14 - 17.

234. Цончев, Д. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 57; **Ботушарова, Л.** Материали за археологическа карта на Пловдив, с. 48; **Овчаров,Д.** Протейхизмата..., с. 16.

235. Овчаров, Д. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. - Археология, 13, 1971, N4, с. 28.

236. Millingen, A. Цит. съч., с. 53.

237. Иречек, К. Пътувания по България, с. 438.

238. Вазов, Ив. Хисарските развалини. - В: Събрани съчинения. Т. 2. С., 1955, с. 21.

239. Филов, Б. Цит. съч., с. 109.

240. Цончев, Д. Хисарските бани..., 124 - 125.

241. Маджаров, К. Нови разкопки и проучвания..., 135 - 136.

242. Millingen, A. Цит. съч., с. 55.

243. Цончев, Д. Хисарските бани..., с. 125.

244. Филов, Б. Цит. съч., с. 144.

245. Велков, Ив. Новооткрити старини. - ИБАИ, 5, 1928 - 1929, с. 380.

246. Цончев, Д. Хисарските бани..., с. 127.

247. Иванова, В. Три новоразкопани базилики в Хисаря, с. 237.

248. Schneider, A. Die Stadtmauer von Isnik. Berlin, 1938, p. 38.

249. Бобчев, С. Смесената зидария..., 18 - 19.

250. Бояджиев, С. Нови данни за Хисарските стени, с. 101 сл.

251. Маджаров, К. Казармените постройки на Диоклецианопол, с. 94.

252. Иванова, В. Стари църкви и манастири в българските земи. - ГНМ, 1922 - 1925, с. 436; **Бояджиев, С.** Нови данни за Хисарските стени, с. 106; **Маджаров,К.** Казармените постройки на Диоклецианопол, с. 94.

253. Бояджиев, С. Нови данни за Хисарските стени, 105 - 106; Нови проучвания върху портите..., 165 - 168.

254. Бояджиев, С. Нови проучвания върху портите..., с. 188.

255. Бояджиев, С. Нови данни за Хисарските стени, с. 109.

256. Ботушарова, Л. Разкопките във Филипопол..., 5 - 6.

257. Бояджиев, С. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. - Археология, 1, 1959, N3 - 4, с. 49.

258. Слокоска, Л. Цит. съч., 98 - 106.

259. Ботушарова, Л. Разкопките във Филипопол..., с. 6.

260. Филов, Б. Цит. съч., с. 105; **Цончев, Д.** Хисарските бани..., 117 - 118.

261. Бояджиев, С. Нови данни за хисарските стени, с. 108.

262. Бояджиев, С. Нови проучвания върху портите..., 190 - 191.

263. Пак там, с. 188.

264. Ботушарова, Л. Разкопките във Филипопол..., с. 6.

265. Бобчев, С. Смесената зидария..., с. 15; **Милчева, А., М. Ваклинова, Г.Кузманов.** Цит. съч., с. 63.

266. Иванов, Й. Цит. съч., с. 116.

267. Прес, Л., М. Чичикова. Българо-полски разкопки в Нове през 1960 - 1961г. - Археология, 5, 1963, N2, с. 68; **Чичикова, М.** Укрепителната система и градоустройството на Нове. 37 - 38.

268. Schneider, A., W. Karnapp. Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea). Berlin, 1938, 2 - 4, 9 - 16, 36 - 40; Бобчев, С. Смесената зидария..., с. 12.

269. Погодин, И. С., О. Ф. Вольф. Никомедия - ИРАИК, 2, 1897, 161 - 181; **Бобчев, С.** Смесената зидария..., с. 14.

270. Маджаров, К. Казармените постройки на Диоклецианопол, с. 94.

271. Велков, В. Градът в Тракия и Дакия, с. 40.

272. Иванов, Т. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V - VII в.). - Археология, 15, 1973, N4, с. 24сл.; **Овчаров, Д.** Византийски и български крепости, 59 - 61.

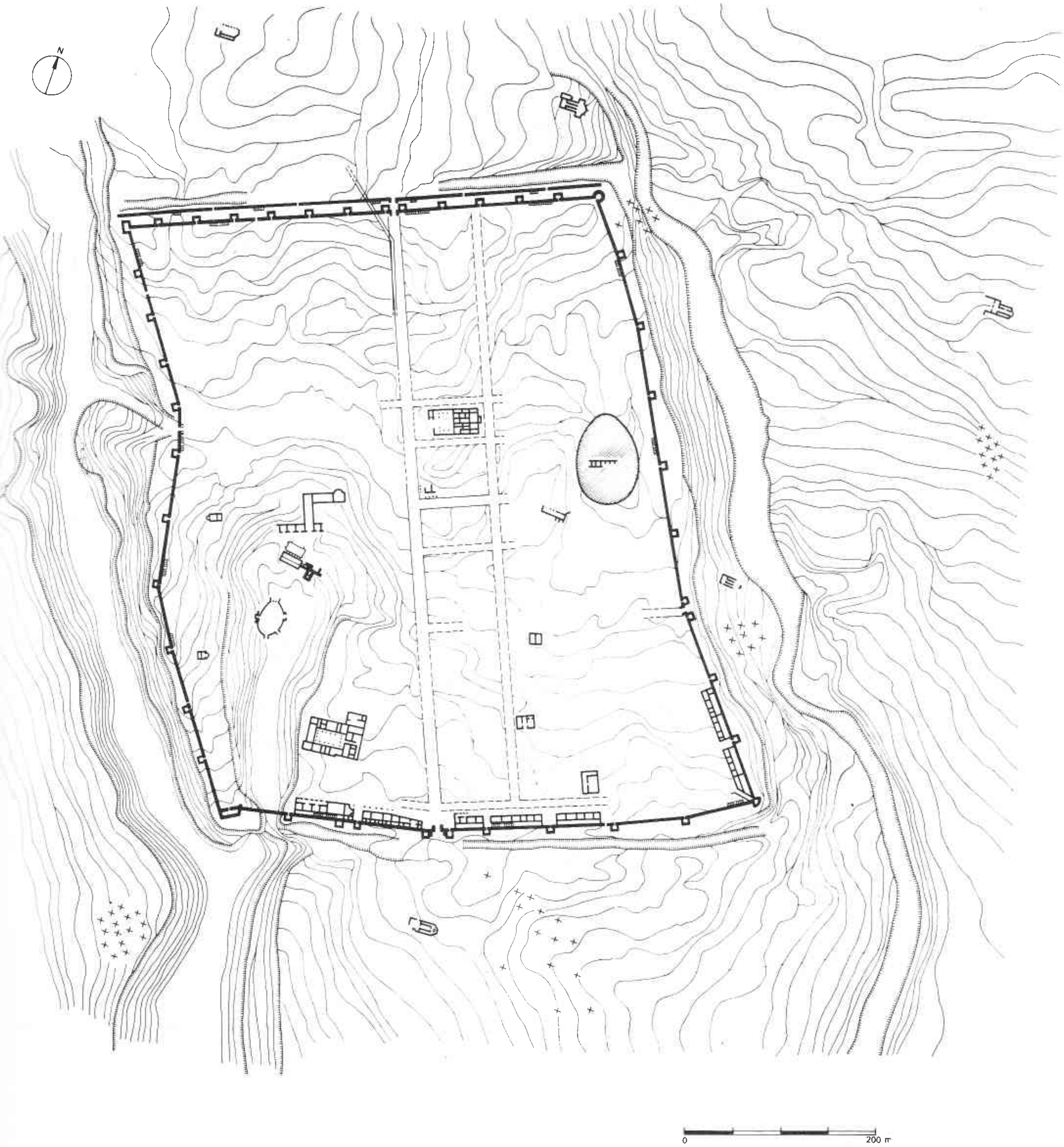

обр. 9. Топографска карта на Диоклецианопол

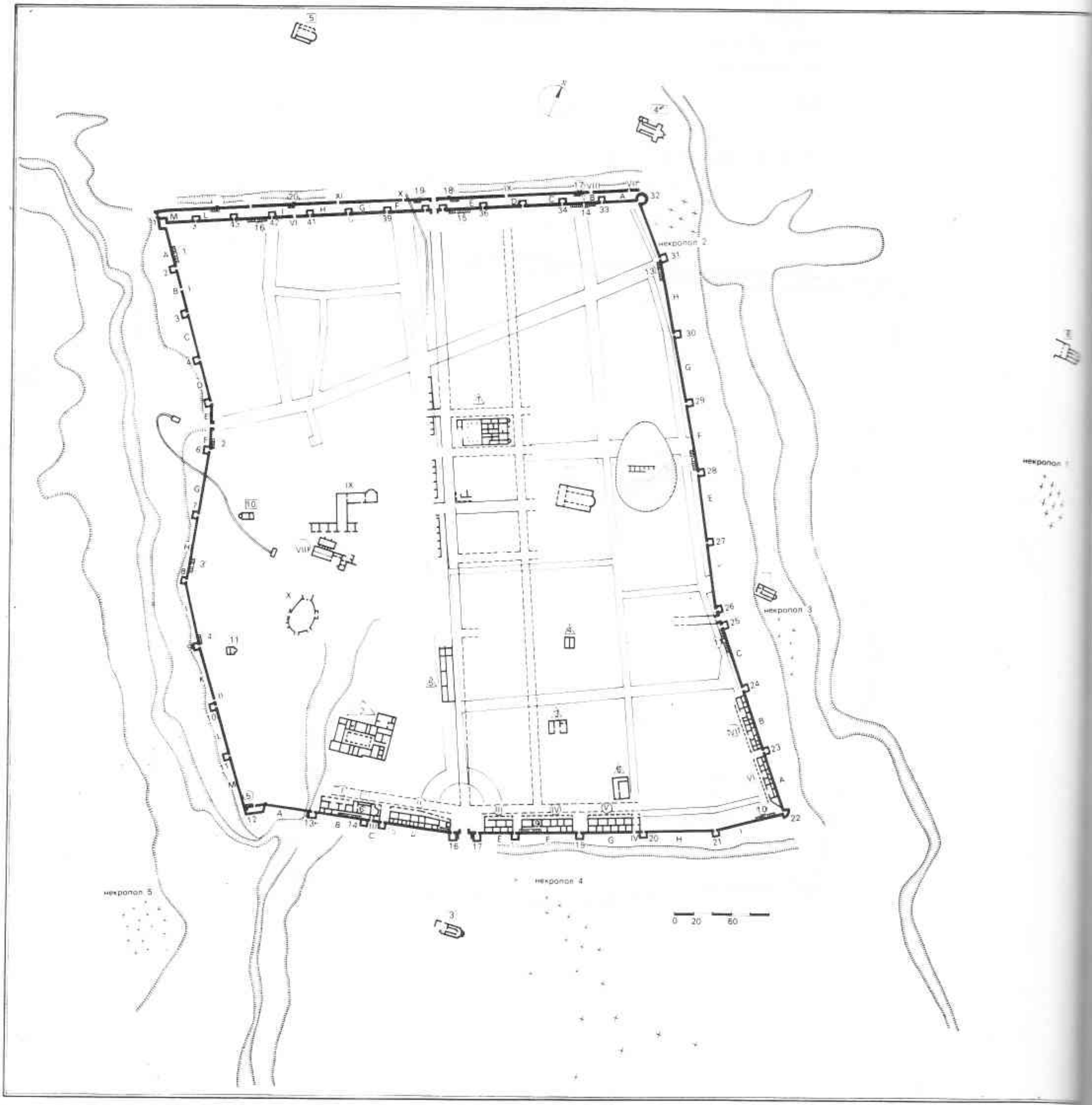
некропол 1
некропол 2
некропол 3
некропол 4
некропол 5
0
20
60

▨ – праисторическо селище
A,B,C … M – куртини
1,2,3 … 44 – кули
①②③…㉑ – крепостни стълби
I,II,III … XIII – потерни
(I)(II)(III)… (VII) – казармени постройки
(VIII) – късноримска баня
(IX) – късноримска общ. сграда
(X) – амфитеатър
[1] [2] [3] … [11] – култови сгради
△1 △2 △3 △4 – жилищни сгради
△5 – търговска сграда
△6 – склад за храни

обр. 10. План на Диоклецианопол

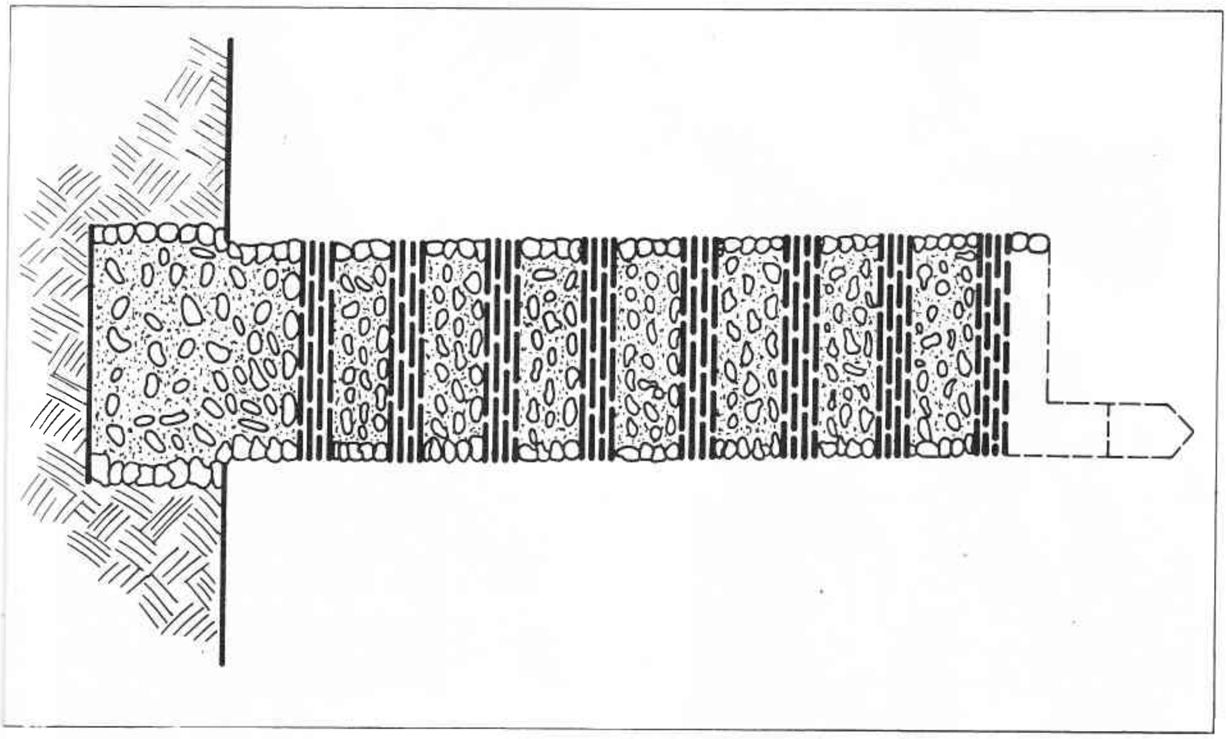

обр. 11. Напречен вертикален разрез на крепостната стена

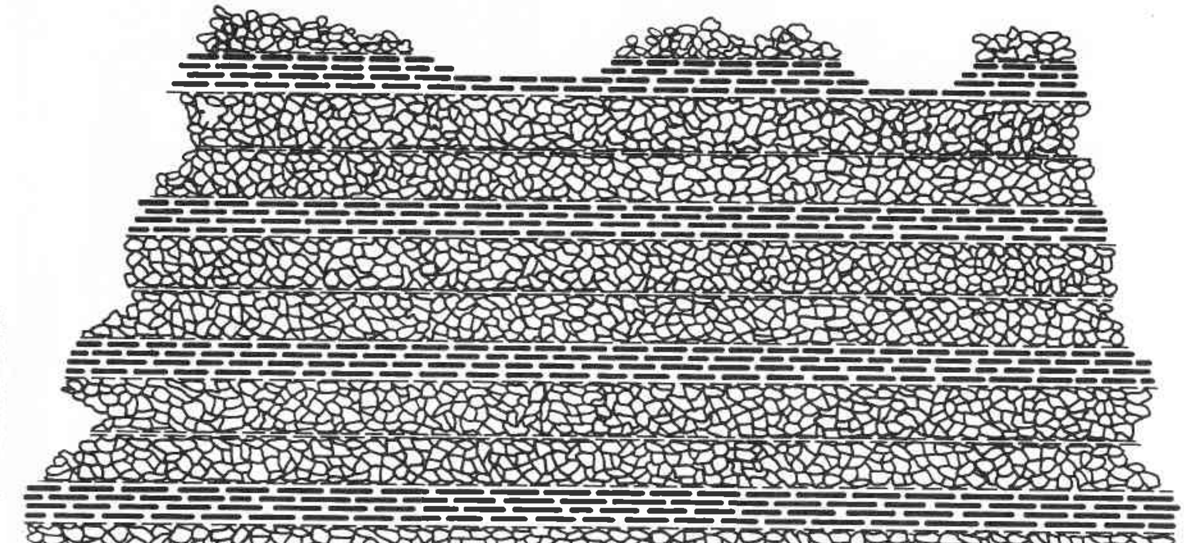

обр. 12. Надлъжен вертикален разрез на част от крепостната стена

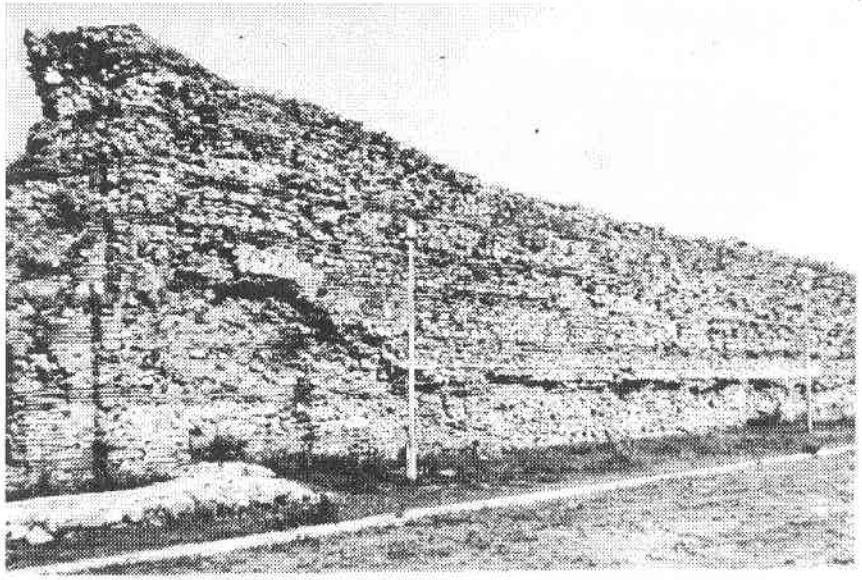

обр. 13. Куртина С на западната крепостна стена

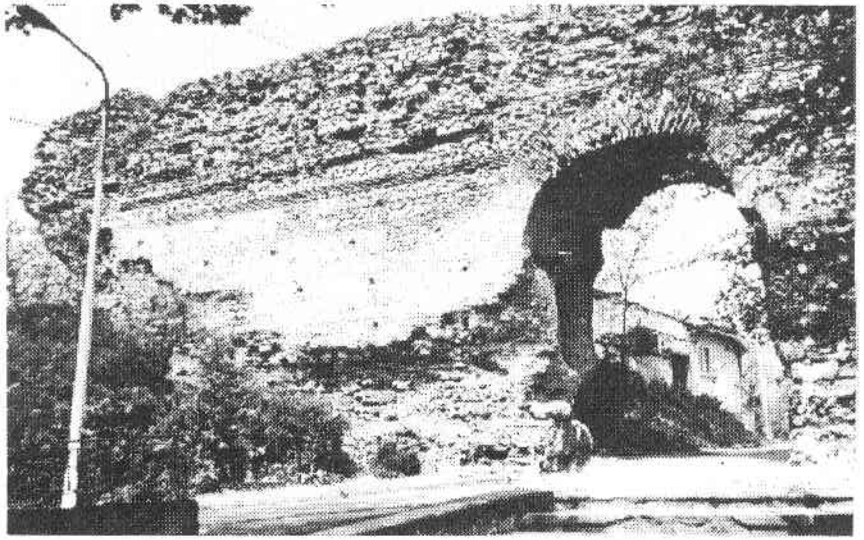

обр. 14. Куртина Е със западната порта

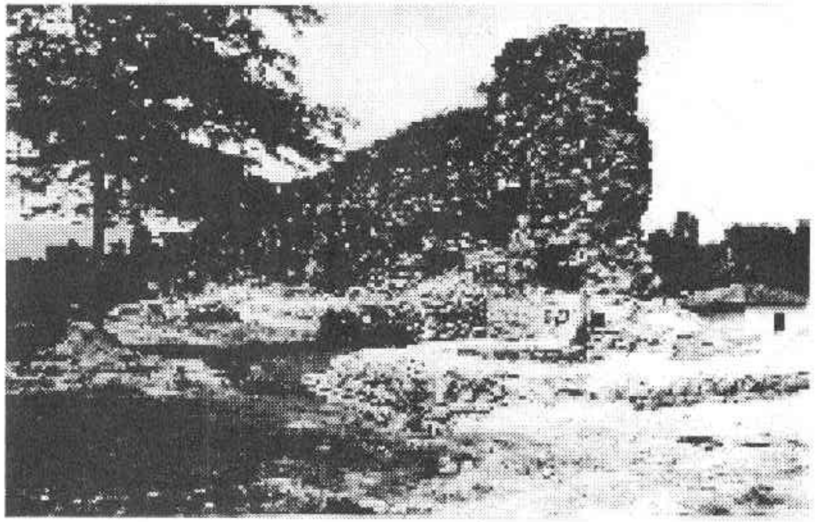

обр. 15. Куртина Н с кула 8 на западната крепостна стена

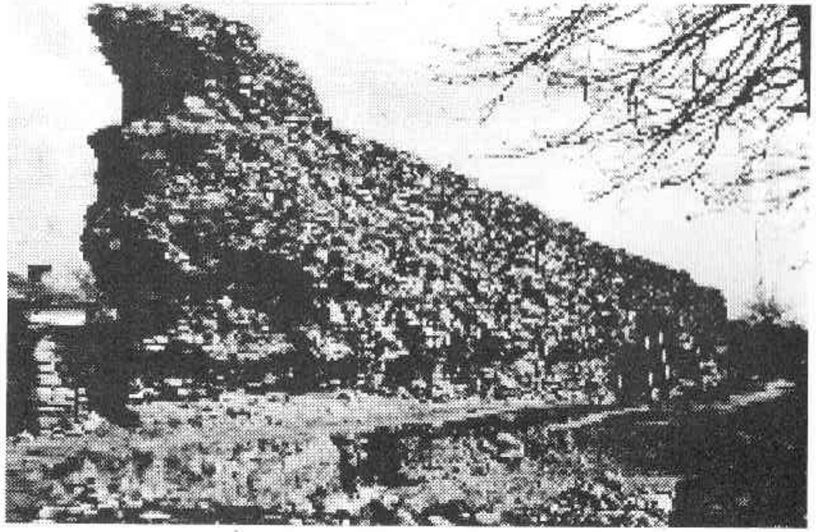

обр. 16. Куртина I на западната крепостна стена

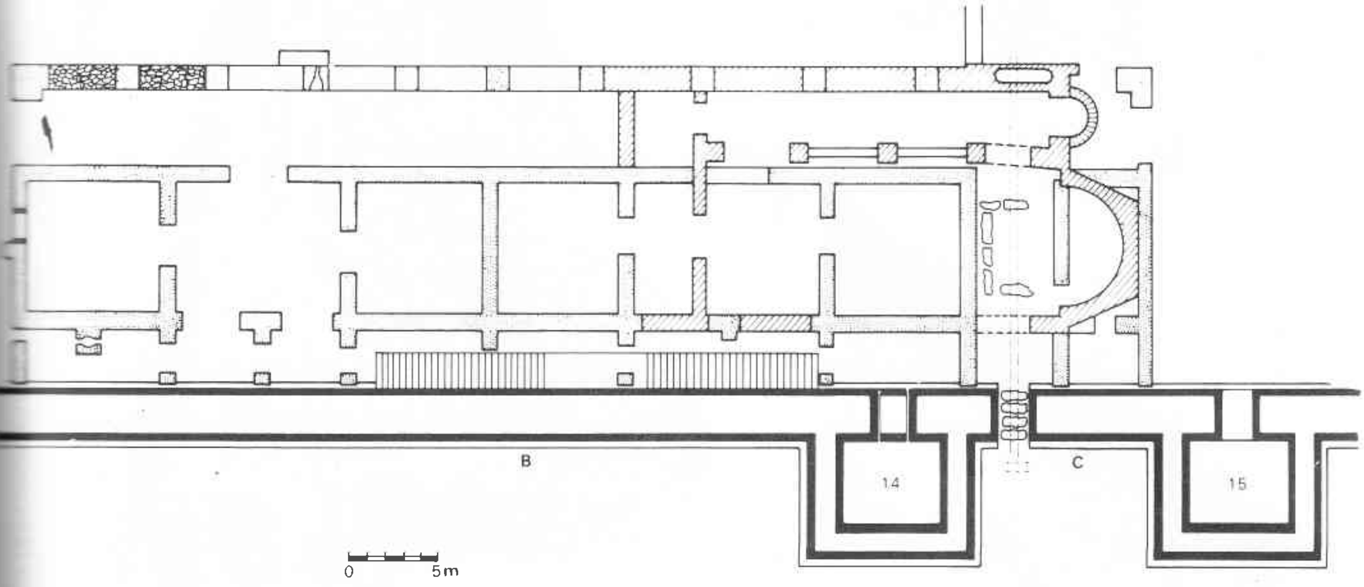

обр. 17. План на куртина B и C с кула 14 и 15 на южната крепостна стена

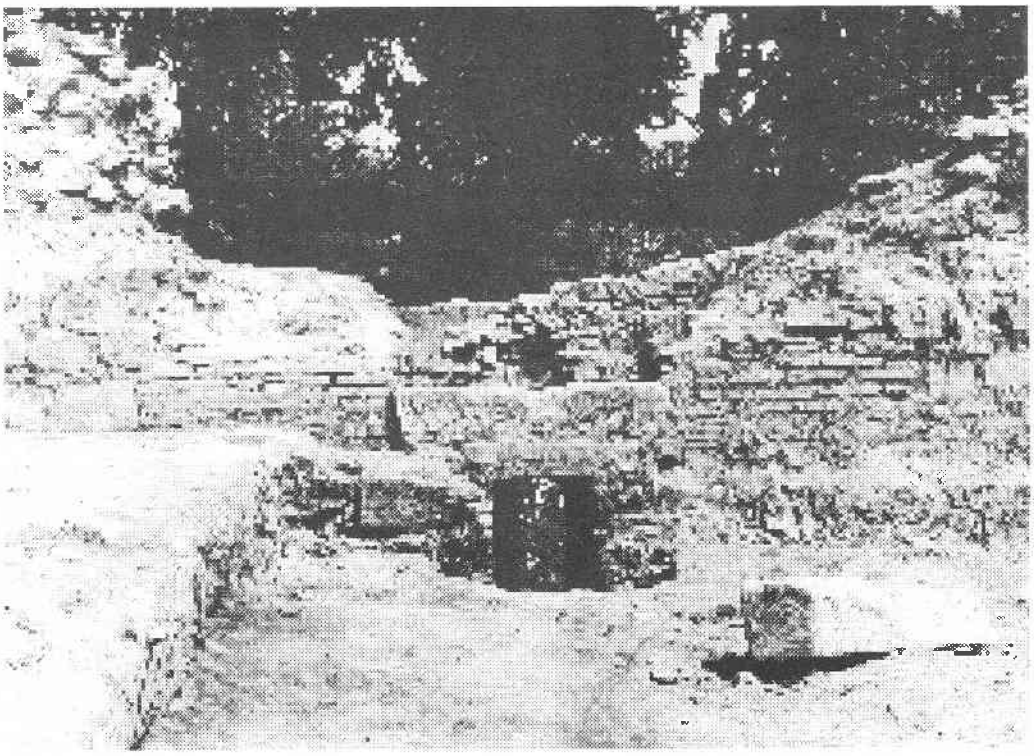

обр. 18. Куртина C на южната крепостна стена с канал под потерна III

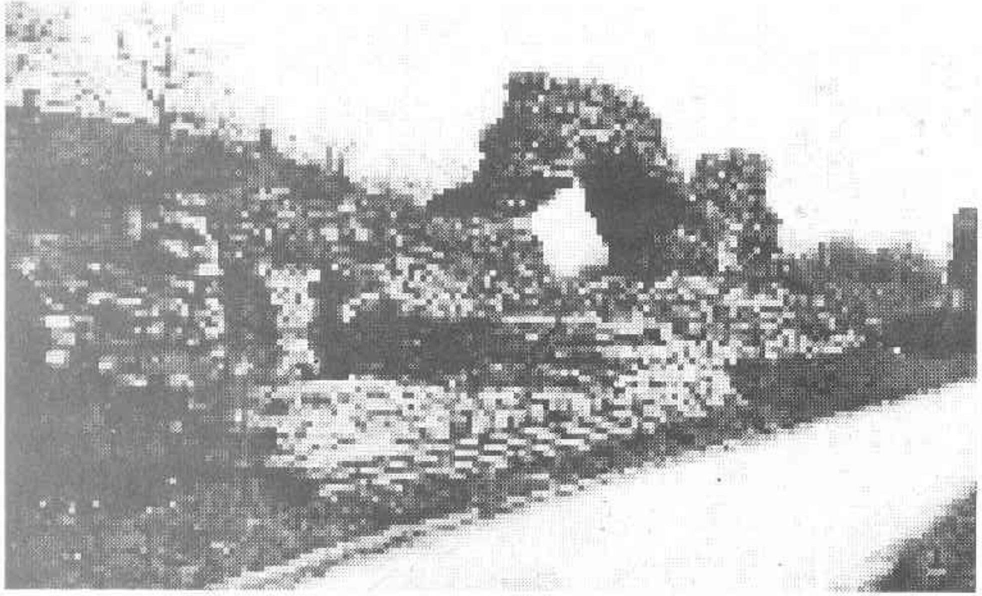

обр. 19. Куртина F с кула 18 на южната крепостна стена

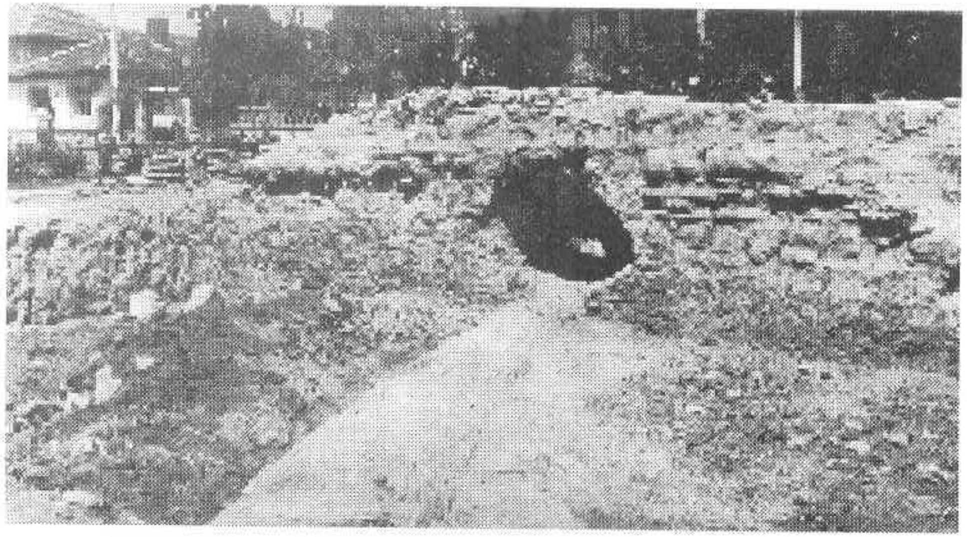

обр. 22. Мястото на пресичане на северната крепостна стена от зидания водопровод

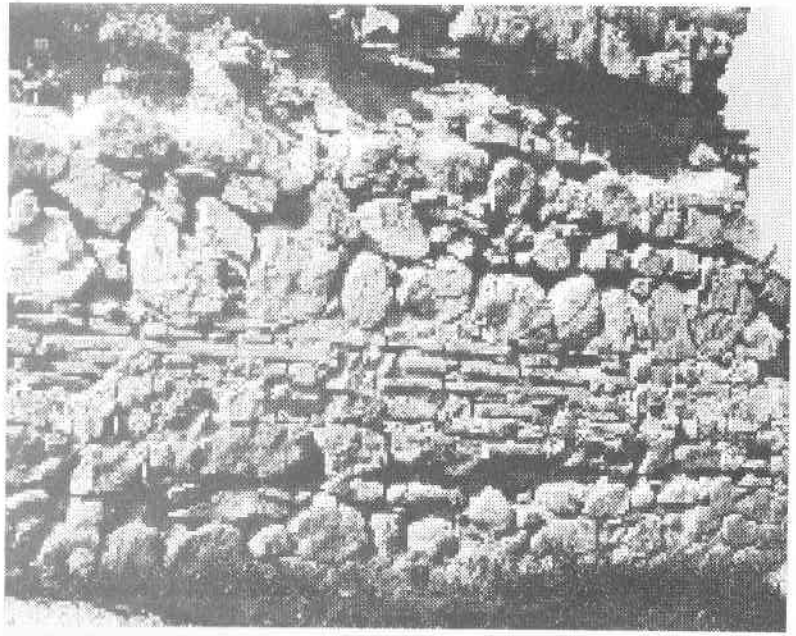

обр. 20. Късни поправки (кърпежи) по лицето на южната крепостна стена

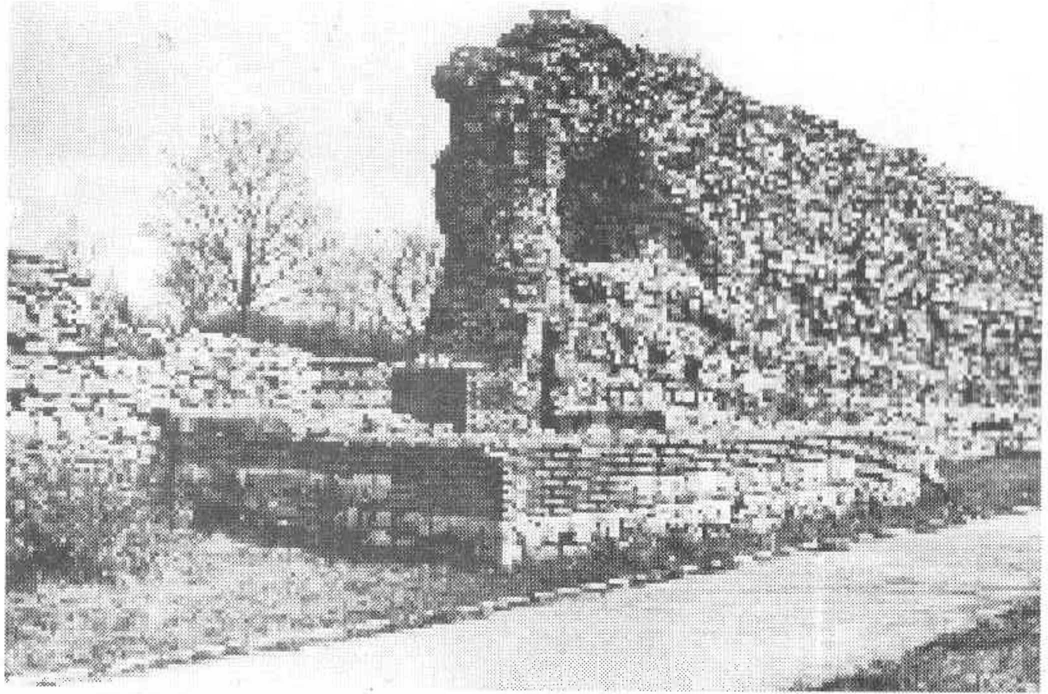

обр. 21. Част от куртина G с кула 19 на южната крепостна стена

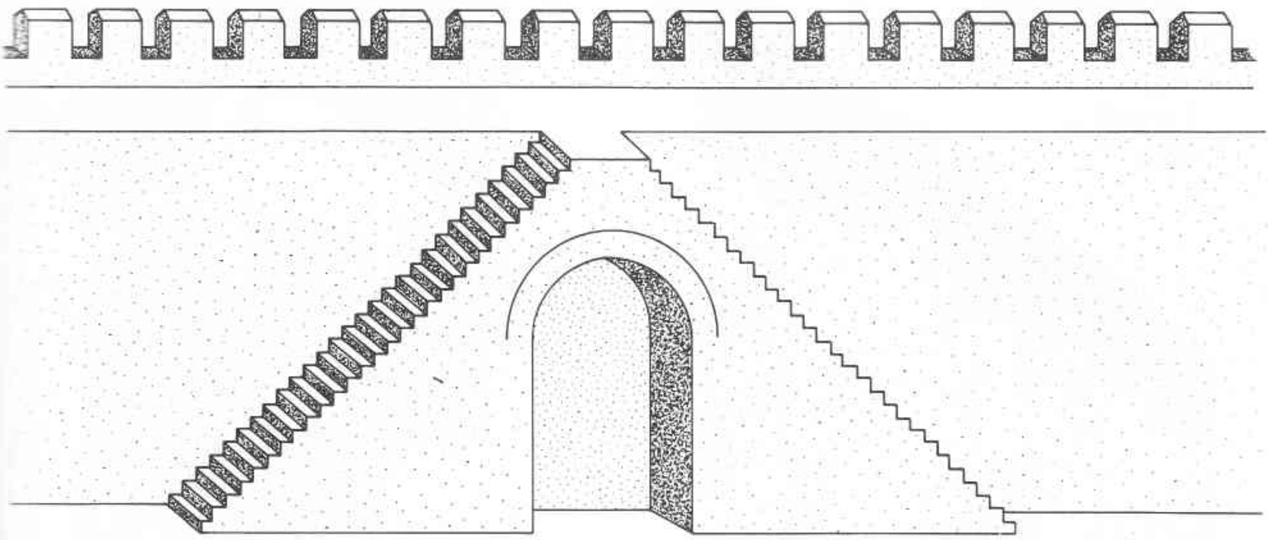

обр. 23. Графична реконструкция на двураменна крепостна стълба 1

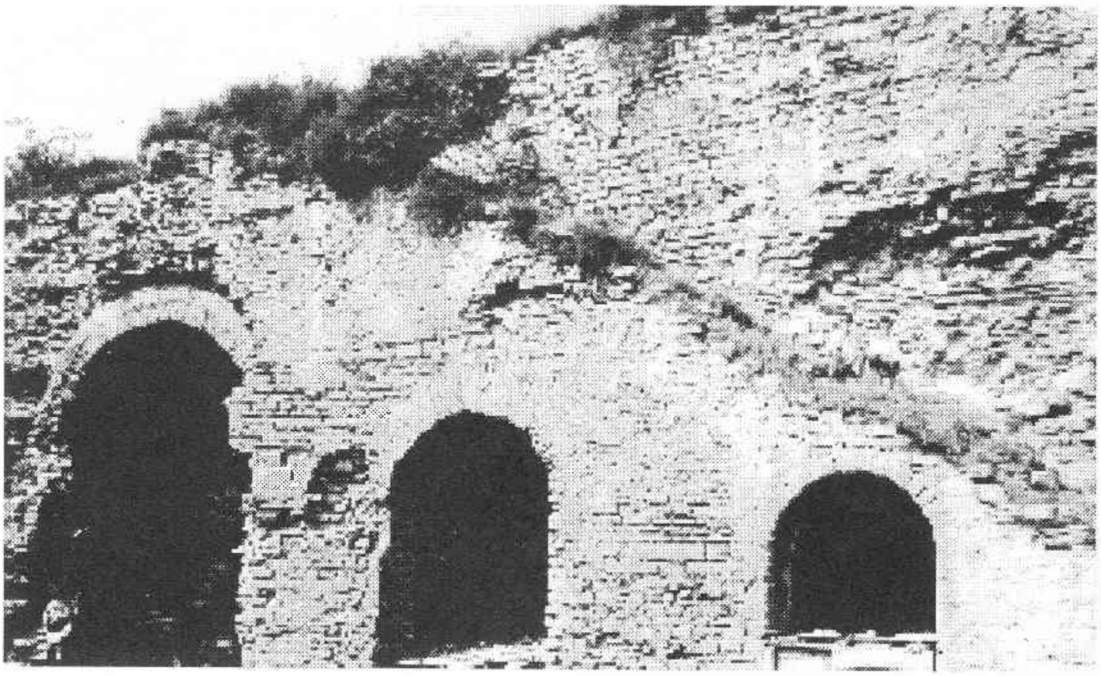

обр. 24. Константинопол. Теодосиеви стени. Двураменна крепостна стълба (сн. К. Маджаров)

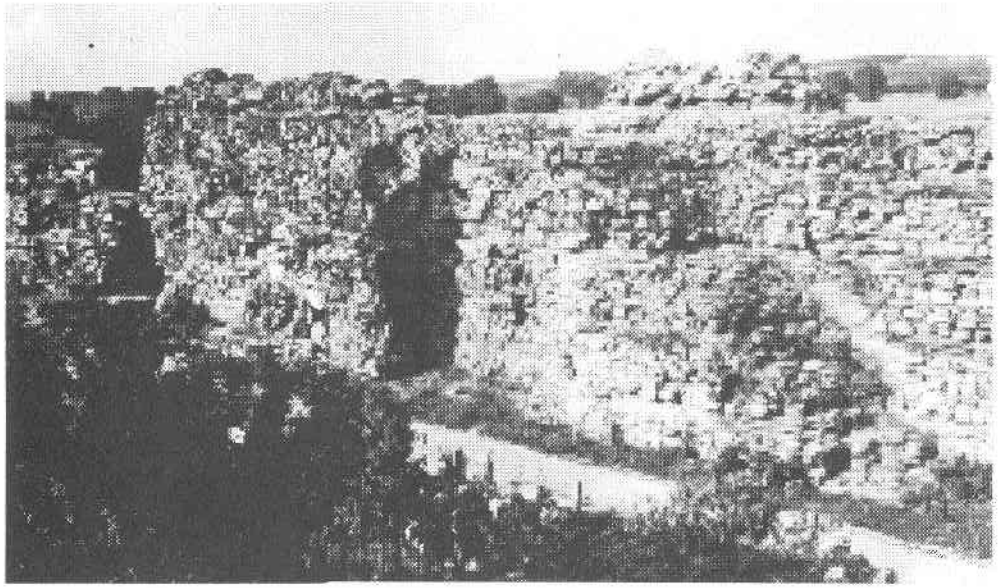

обр. 25. Двураменна крепостна стълба 1

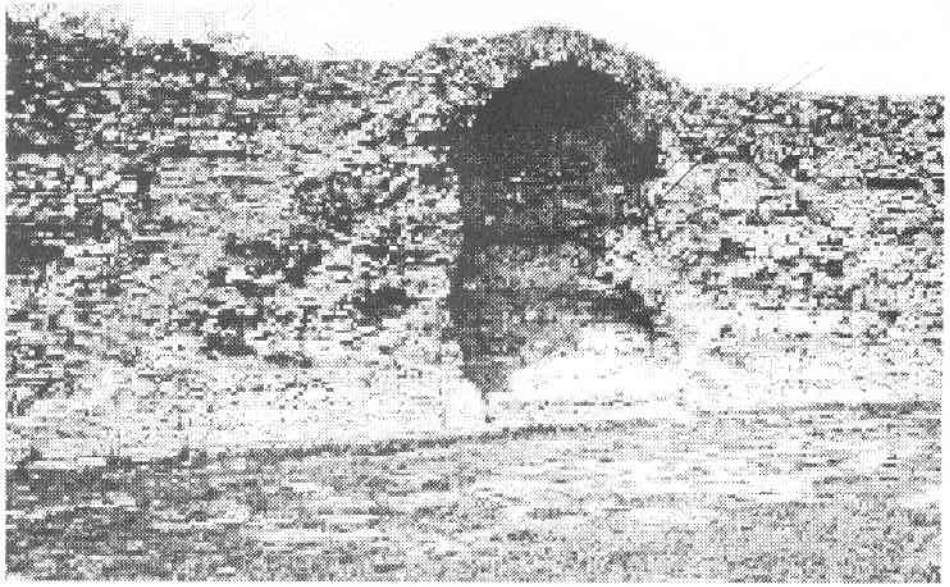

обр. 27. Двураменна крепостна стълба 3

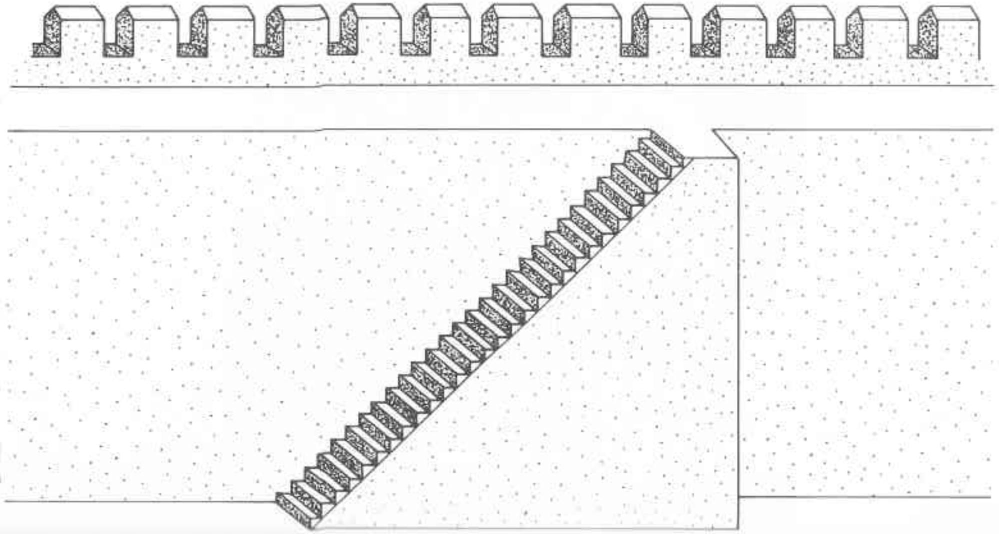

обр. 26. Графична реконструкция на еднораменна крепостна стълба 2

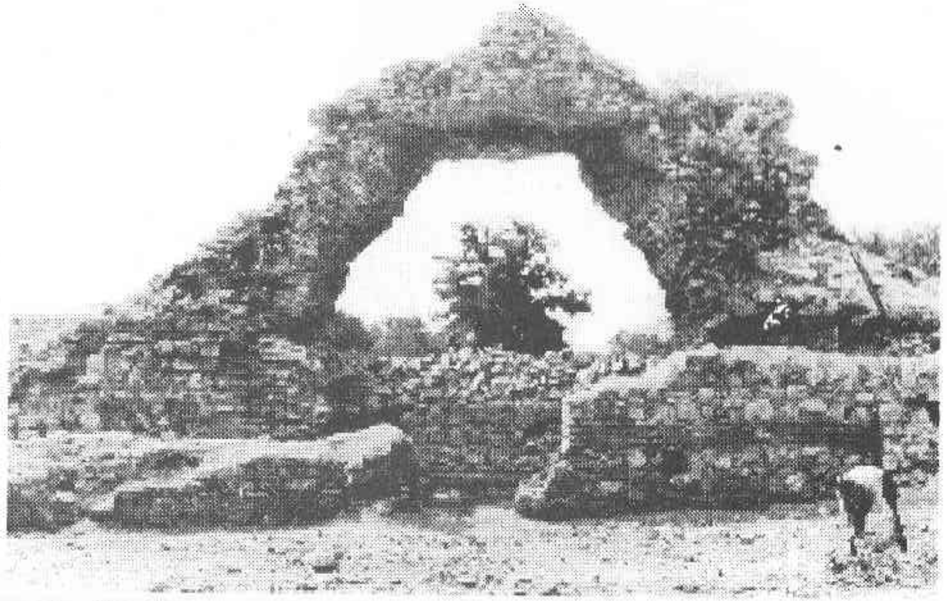

обр. 28. Двураменна крепостна стълба 6

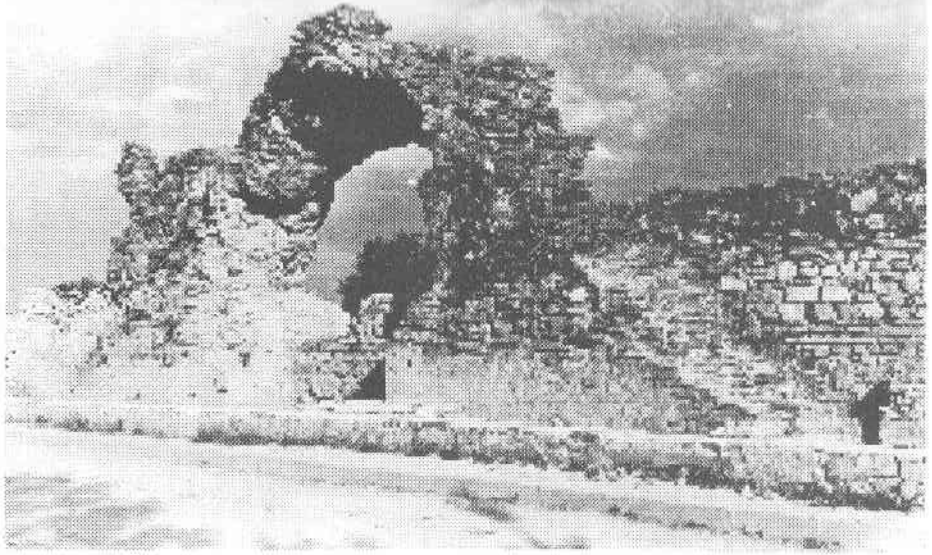

обр. 29. Двураменна крепостна стълба 9

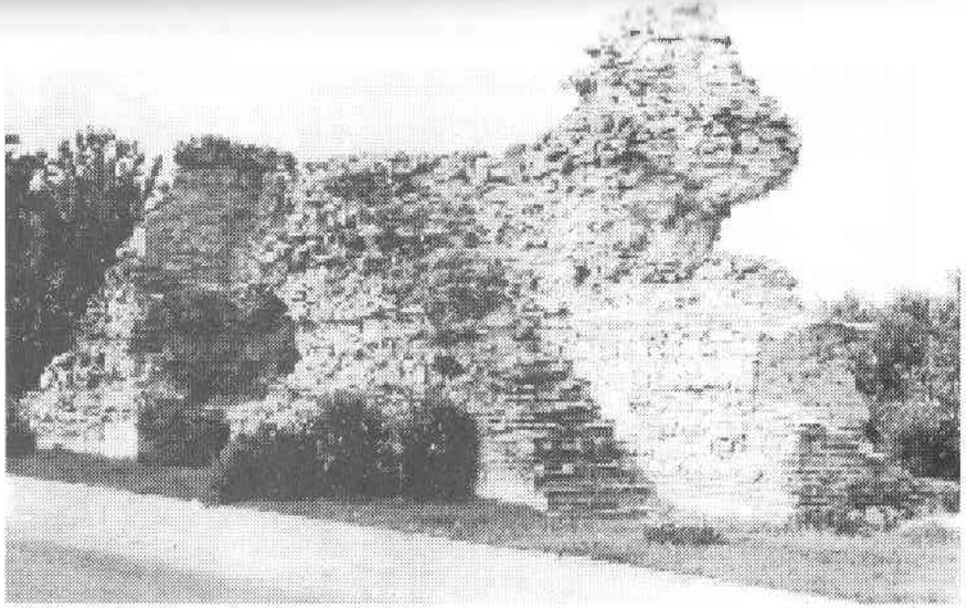

обр. 30. Двураменна крепостна стълба 12

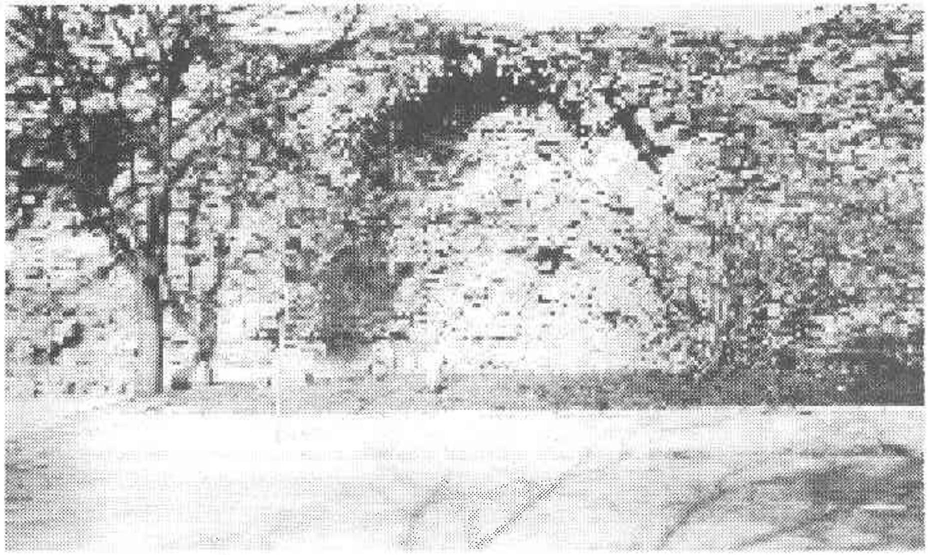

обр. 31. Двураменна крепостна стълба 13

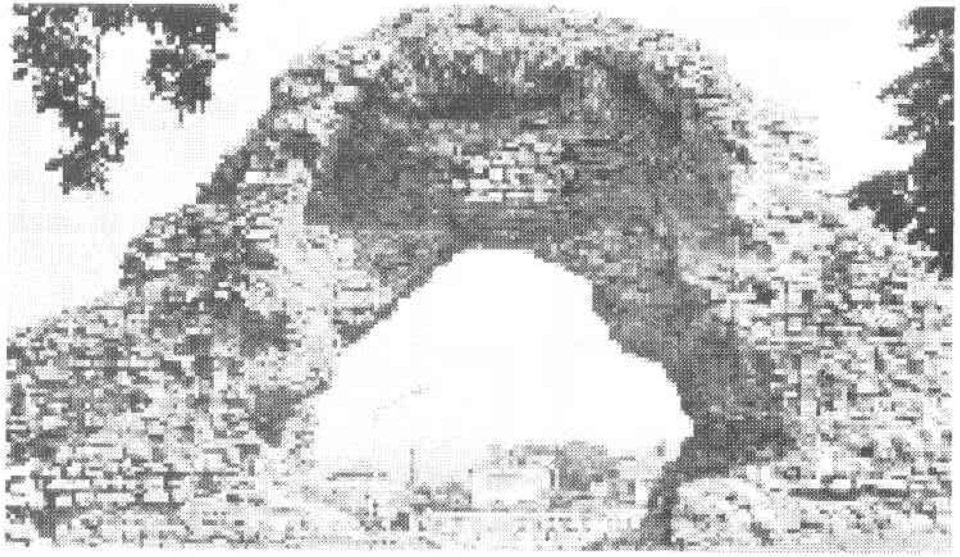

обр. 32. Двураменна крепостна стълба 14

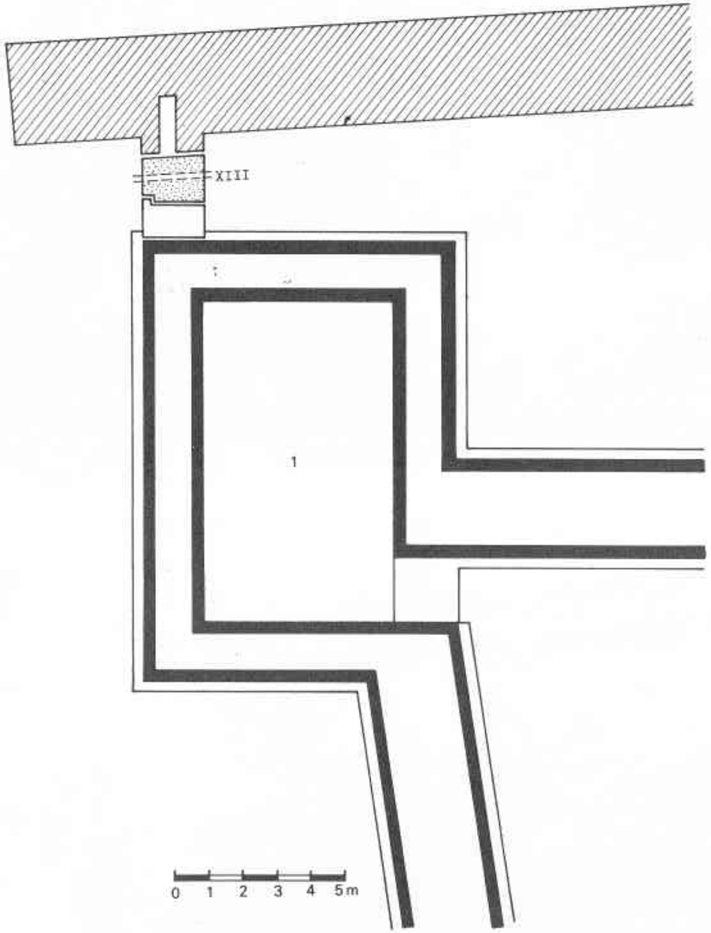
XIII
1
0 1 2 3 4 5m

обр. 33. План на северозападната ъглова кула 1

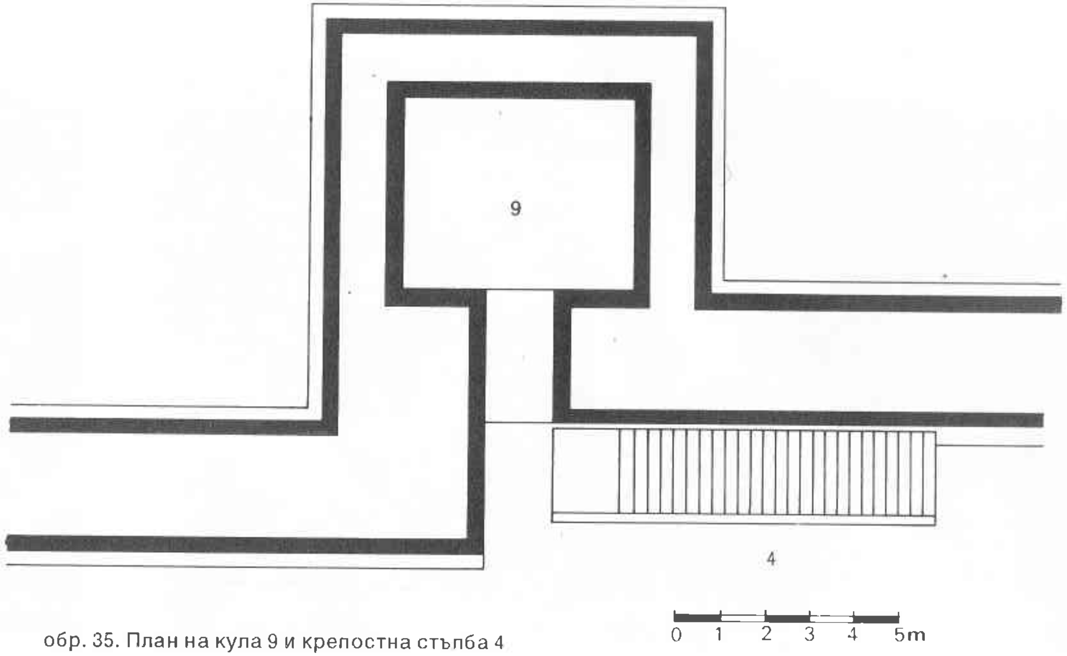

обр. 35. План на кула 9 и крепостна стълба 4

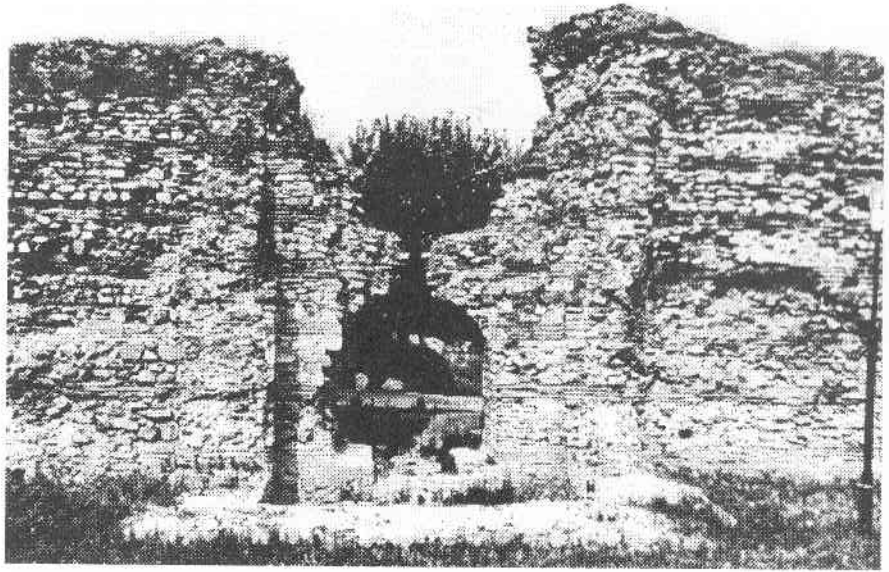

обр. 34 Кула 3

обр. 36. План на кула 10 и потерна 11

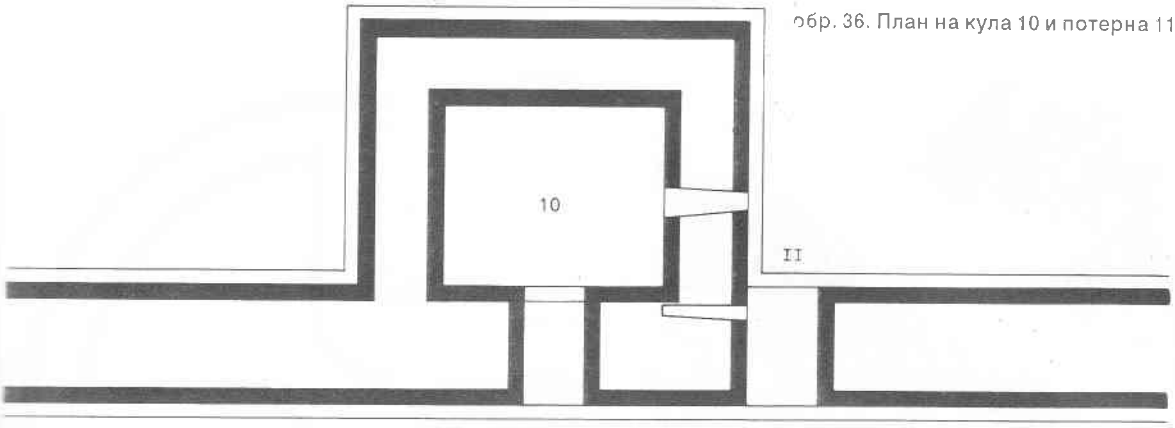

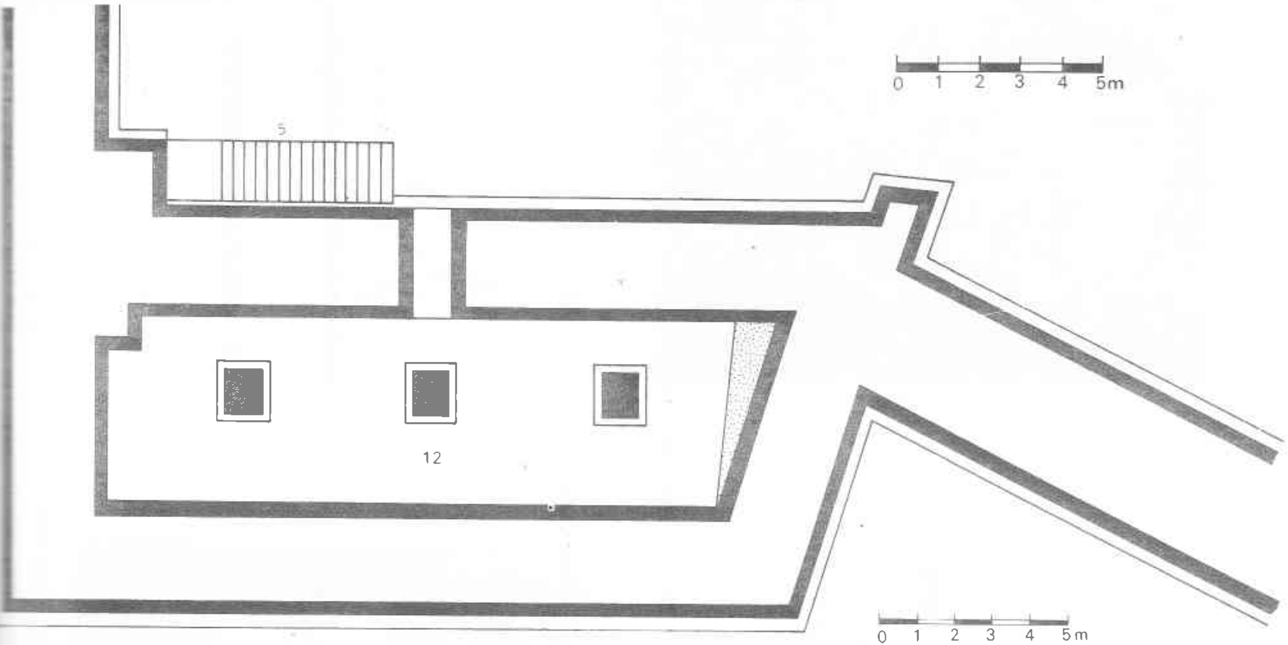
0 1 2 3 4 5m
5
12
0 1 2 3 4 5m

обр. 37. План на югозападната ъглова кула 12 и стълба 5

обр. 38 Останки от западната стена на кула 14

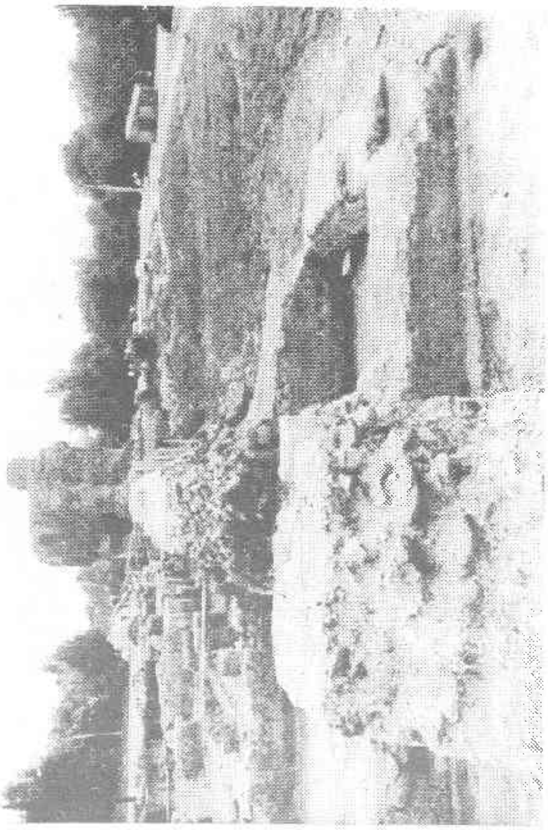

обр. 39. Кула 15

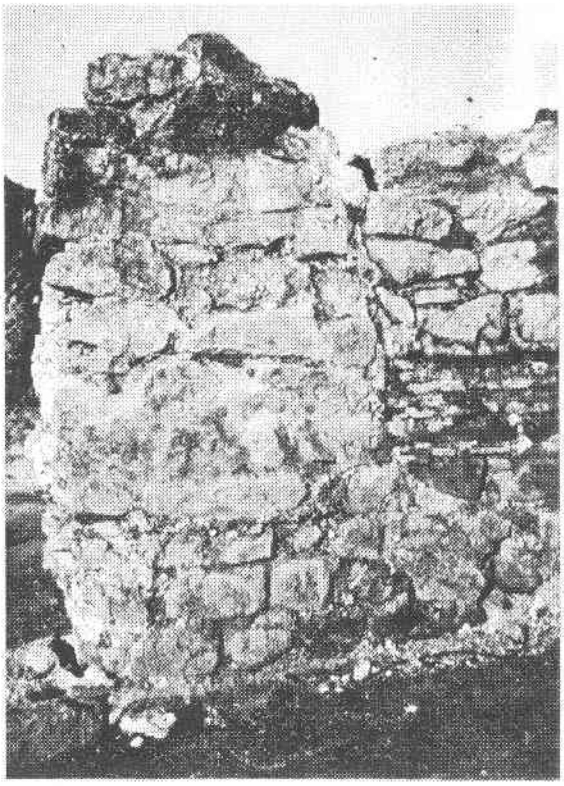

обр. 40. Зазидан отвор в стената на кула 18

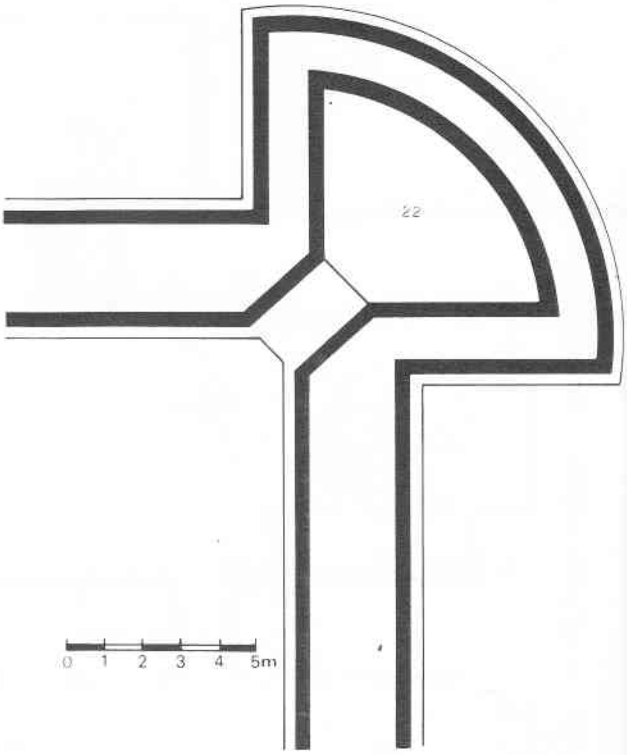

обр. 41. План на югоизточната ъглова кула 22

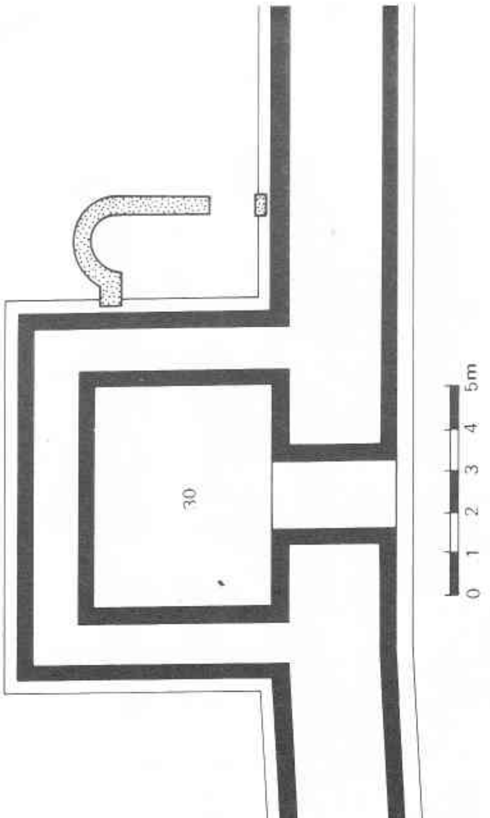

обр. 43. План на кула 30 с долепения до нея параклис

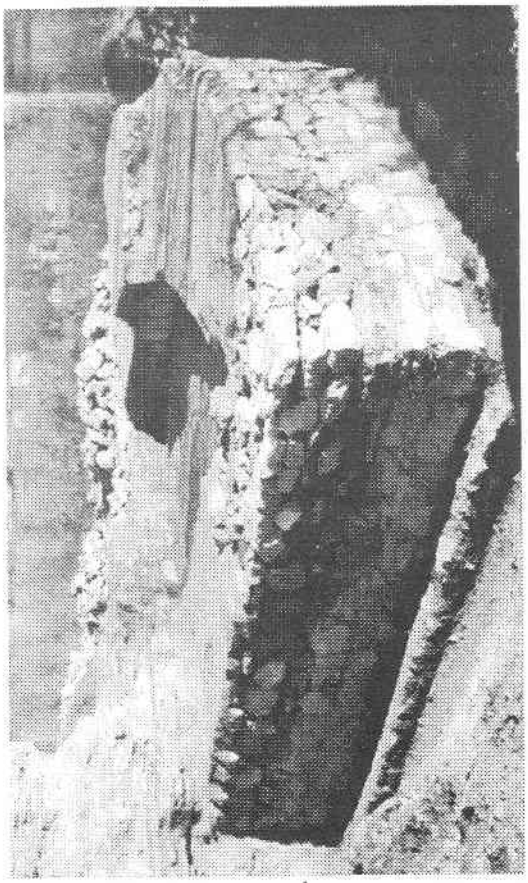

обр. 42. Югоизточната ъглова кула 22

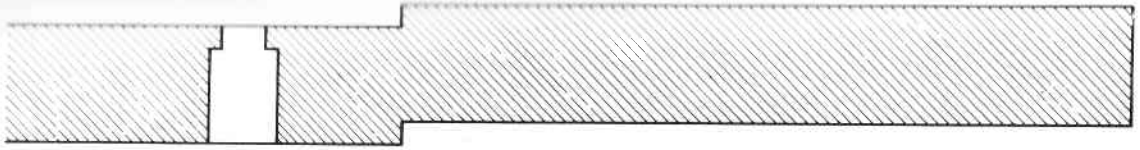

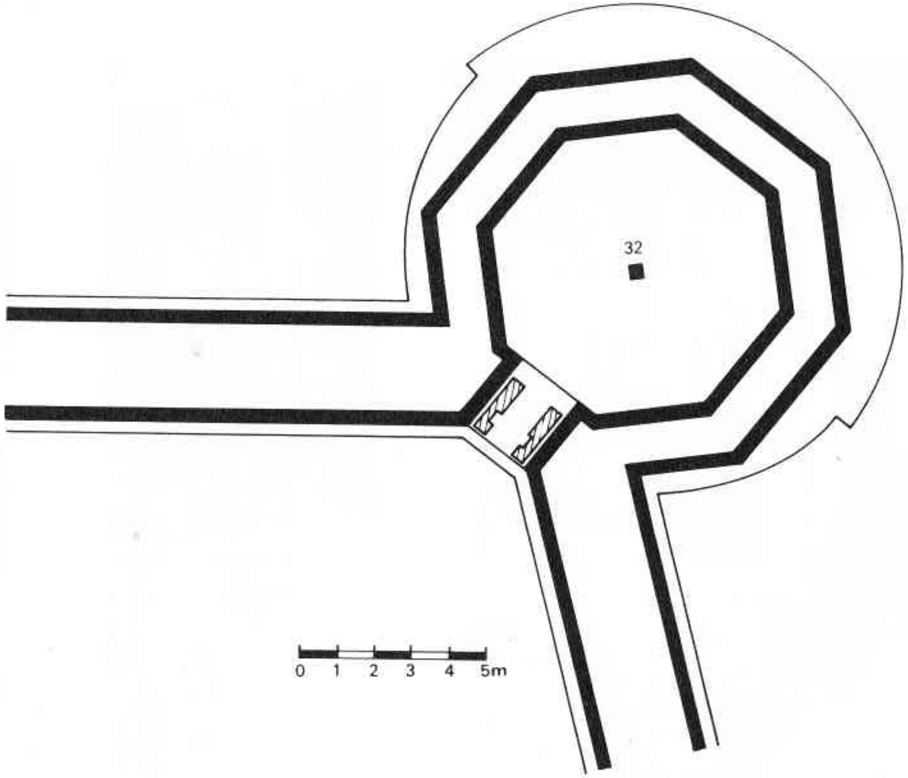

обр. 44. План на североизточната ъглова кула 32

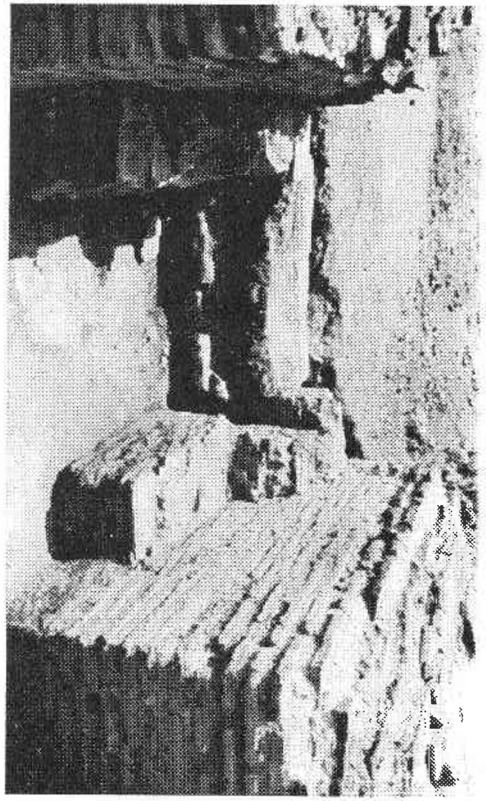

обр. 45. Входът на североизточната ъглова кула 32

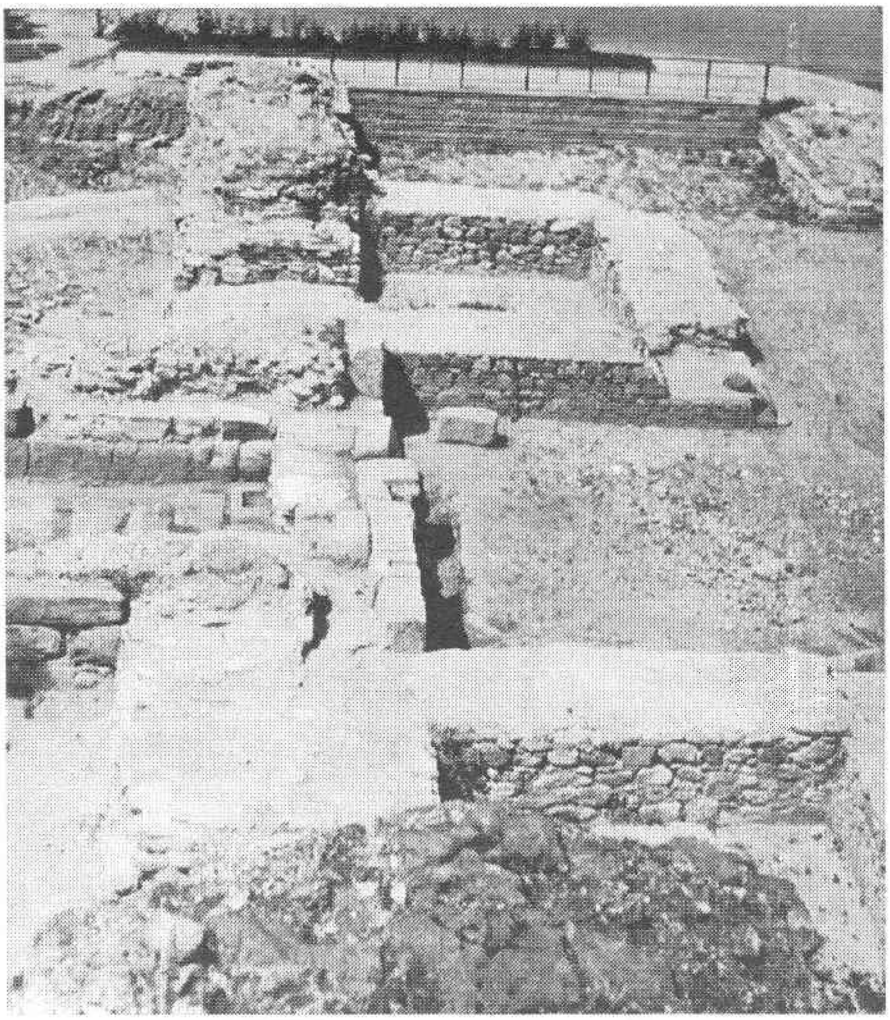

обр. 46. Кули 37 и 38, фланкиращи северната порта

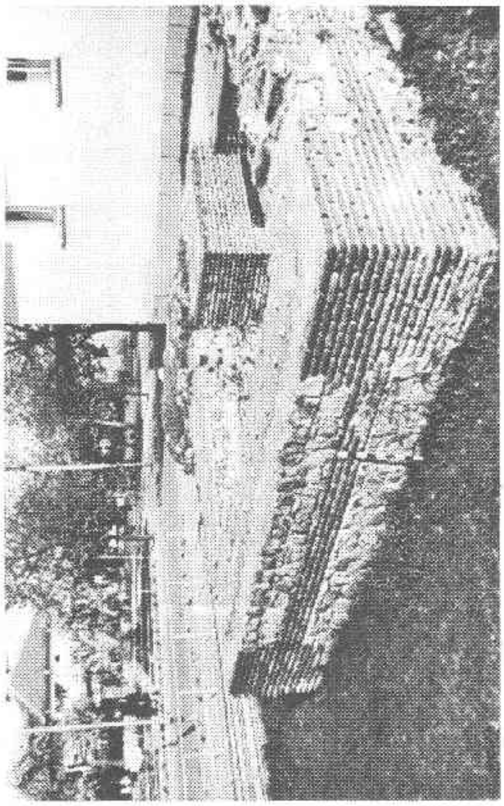

обр. 47. Кула 39

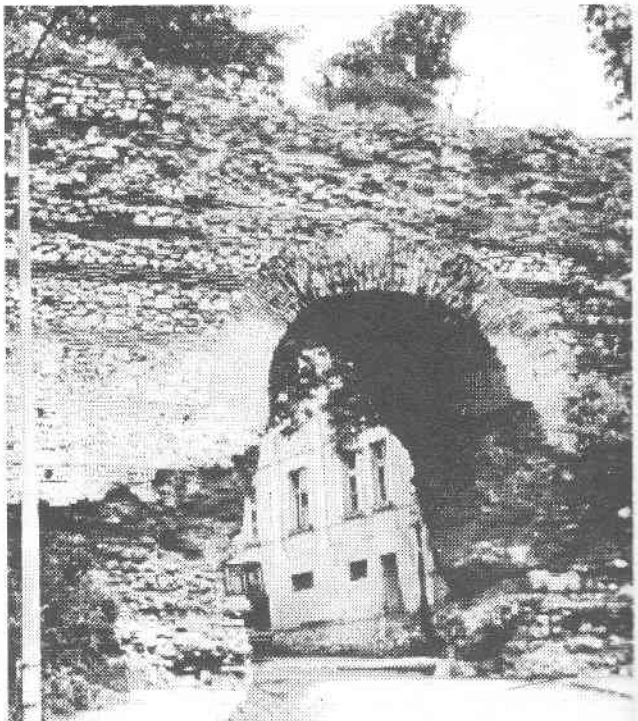

обр. 49 Западната порта (поглед от запад)

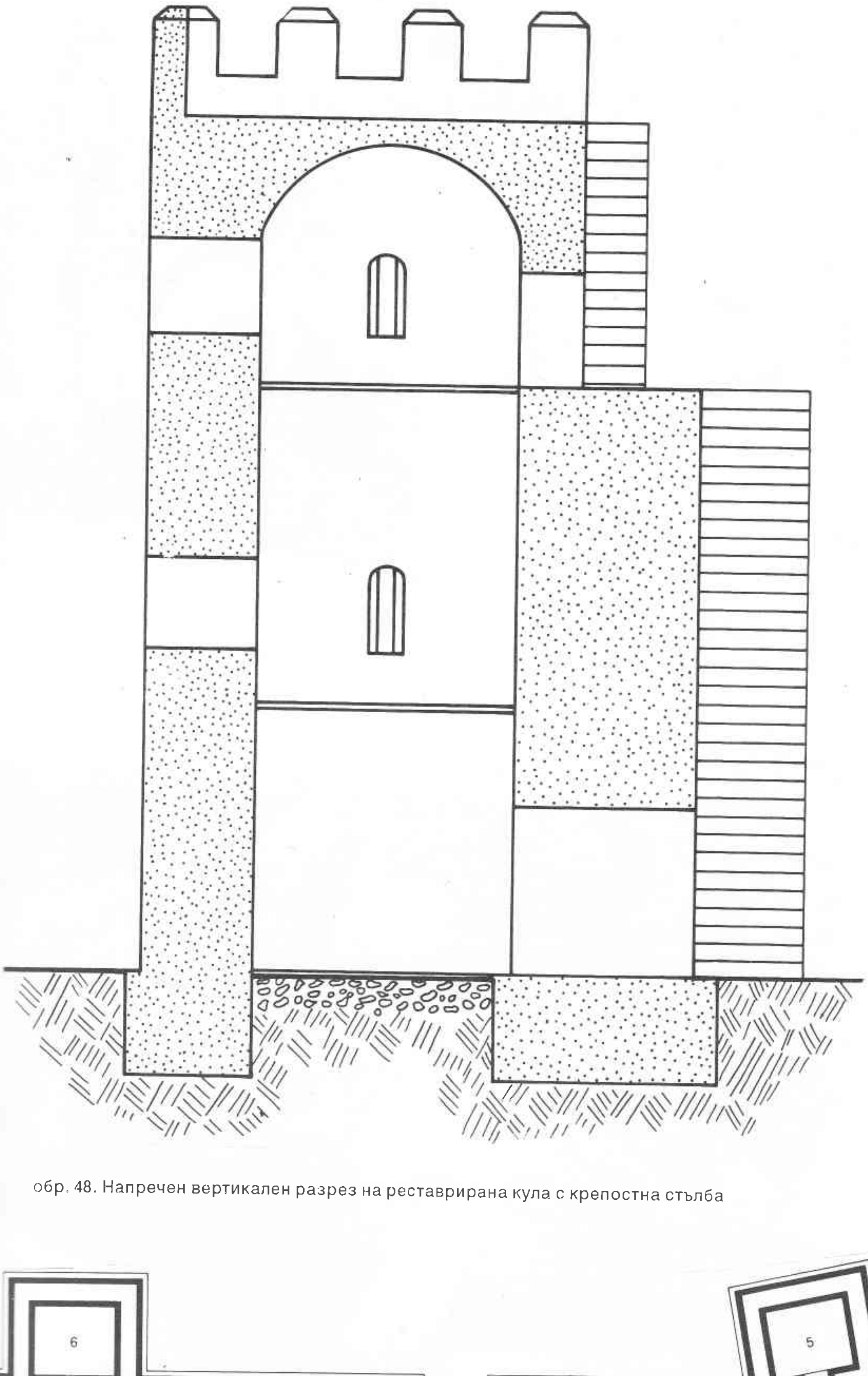

обр. 48. Напречен вертикален разрез на реставрирана кула с крепостна стълба

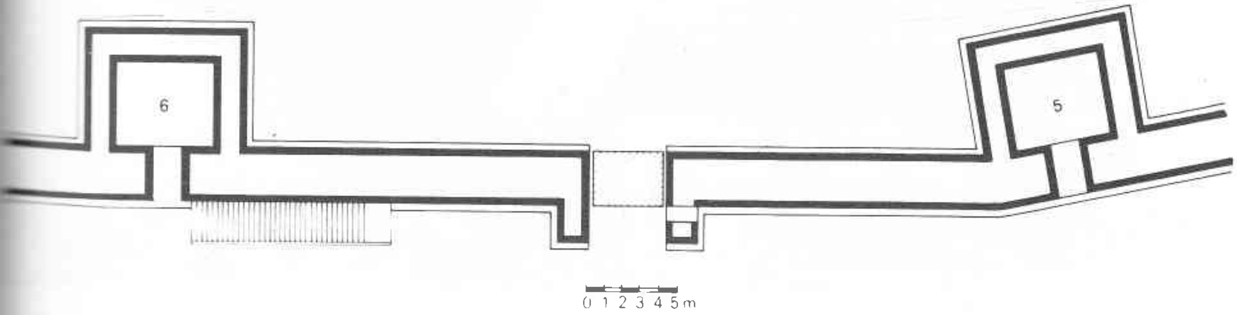

обр. 50. План на западната порта

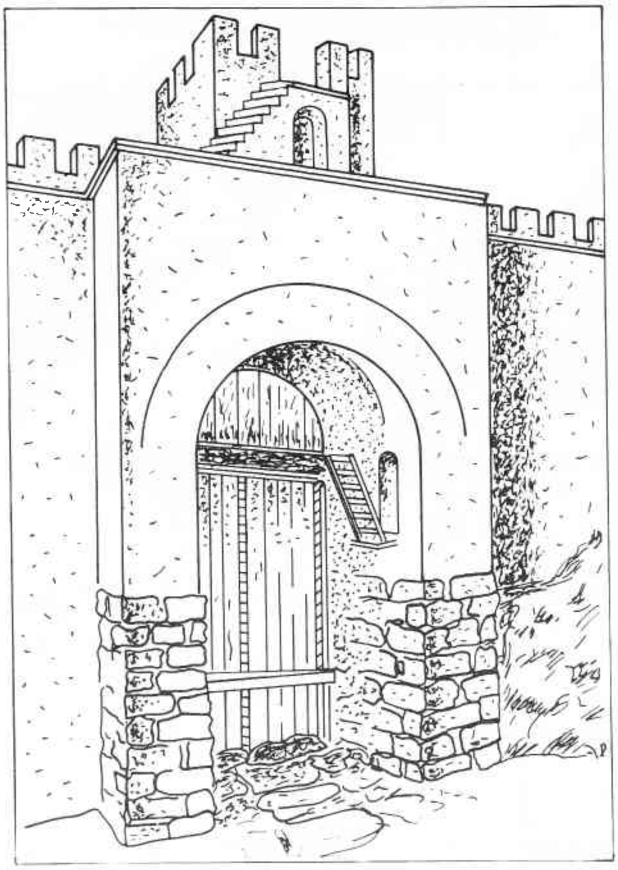

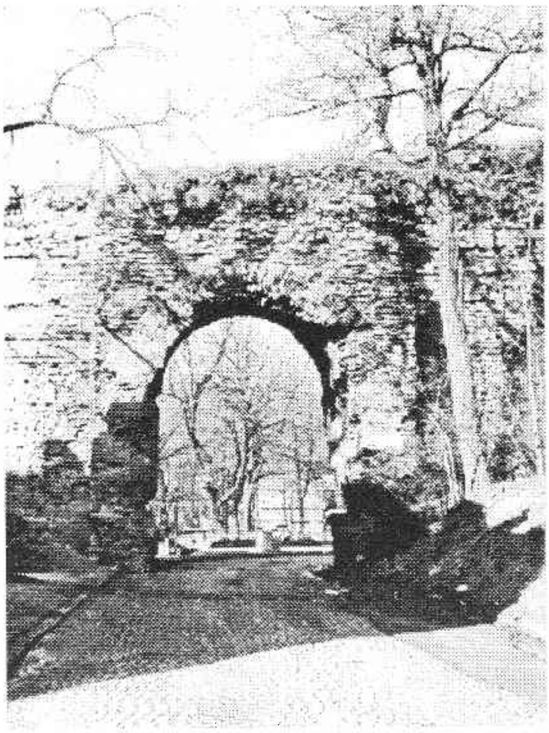

обр. 51. Западната порта (поглед от изток)

обр. 53. Графична реконструкция на западната порта

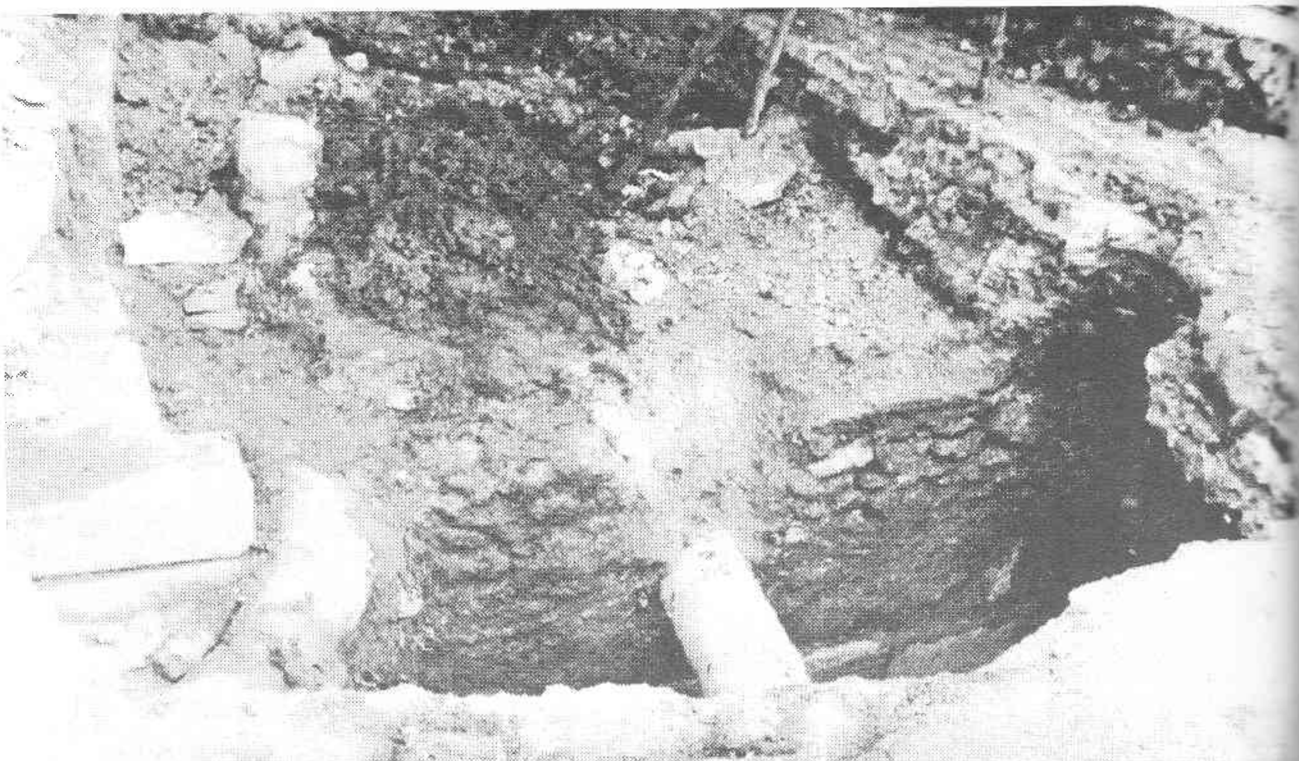

обр. 52. Останки от зида, допълнително изграден върху пода на западната порта

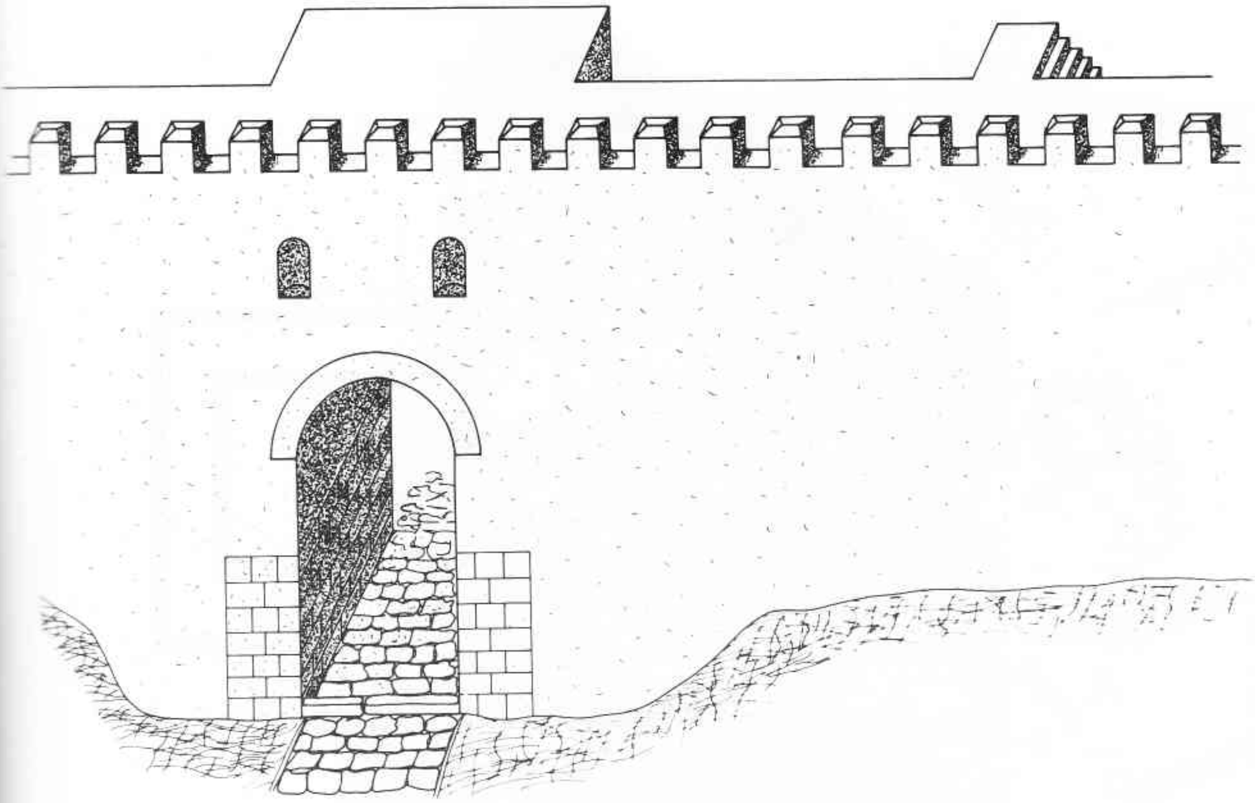

обр. 54. Графична реконструкция на западната порта (поглед от запад)

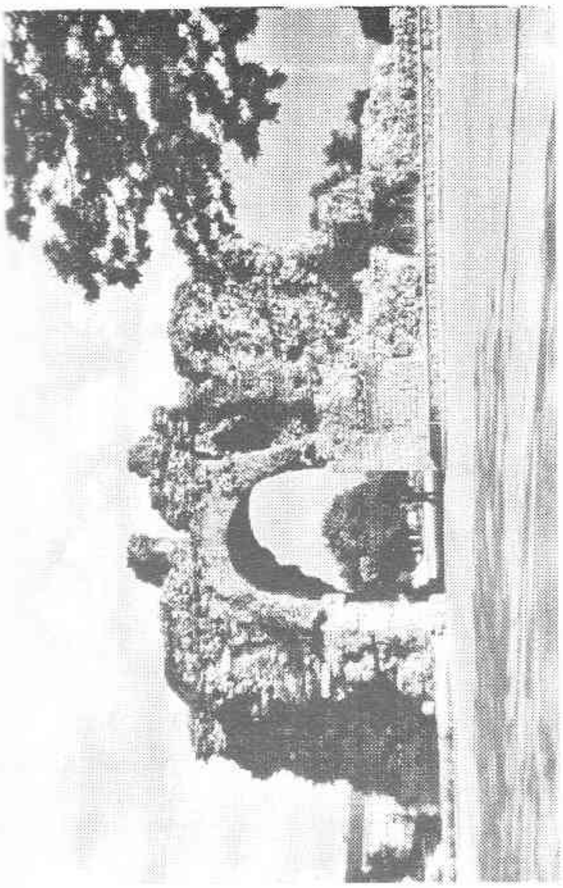

обр. 55. Южната порта " Камилите " (поглед от север)

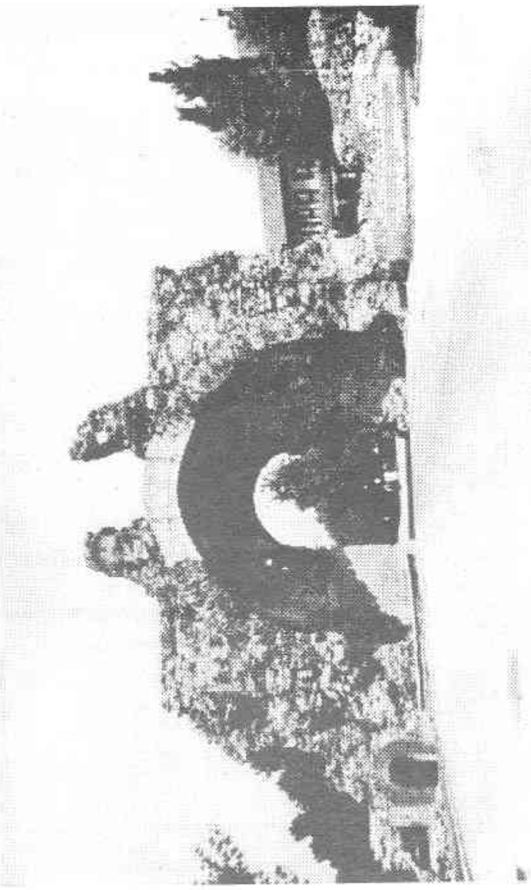

обр. 55. Южната порта " Камилите " (поглед от юг)

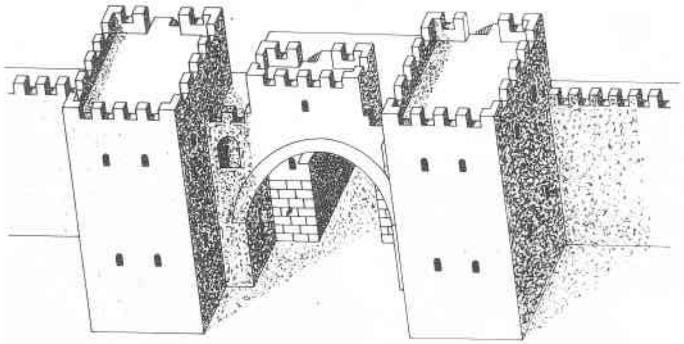

обр. 58. Графична реконструкция на южната порта
(поглед от юг)

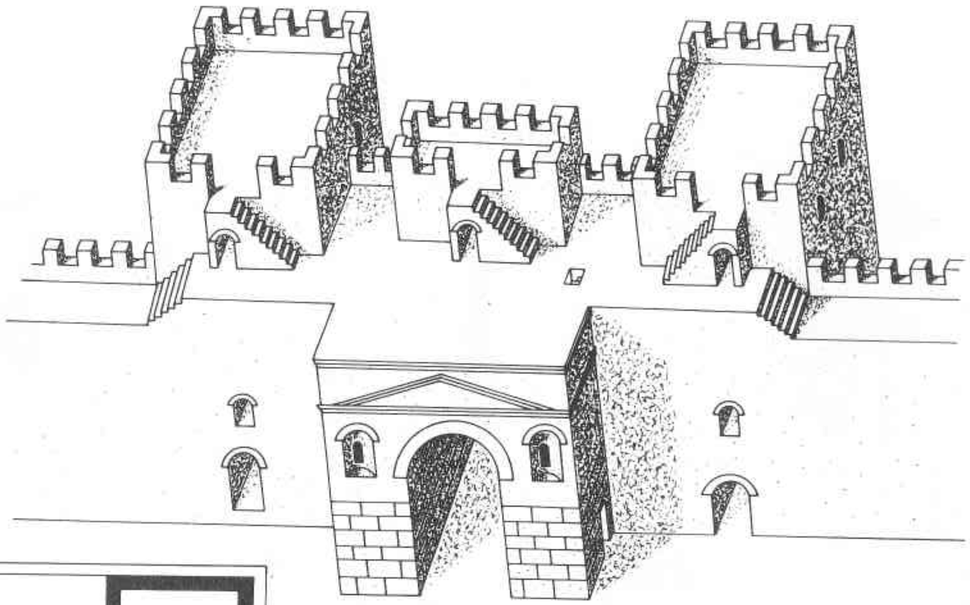

обр. 59. Графична реконструкция на южната порта
(поглед от север)

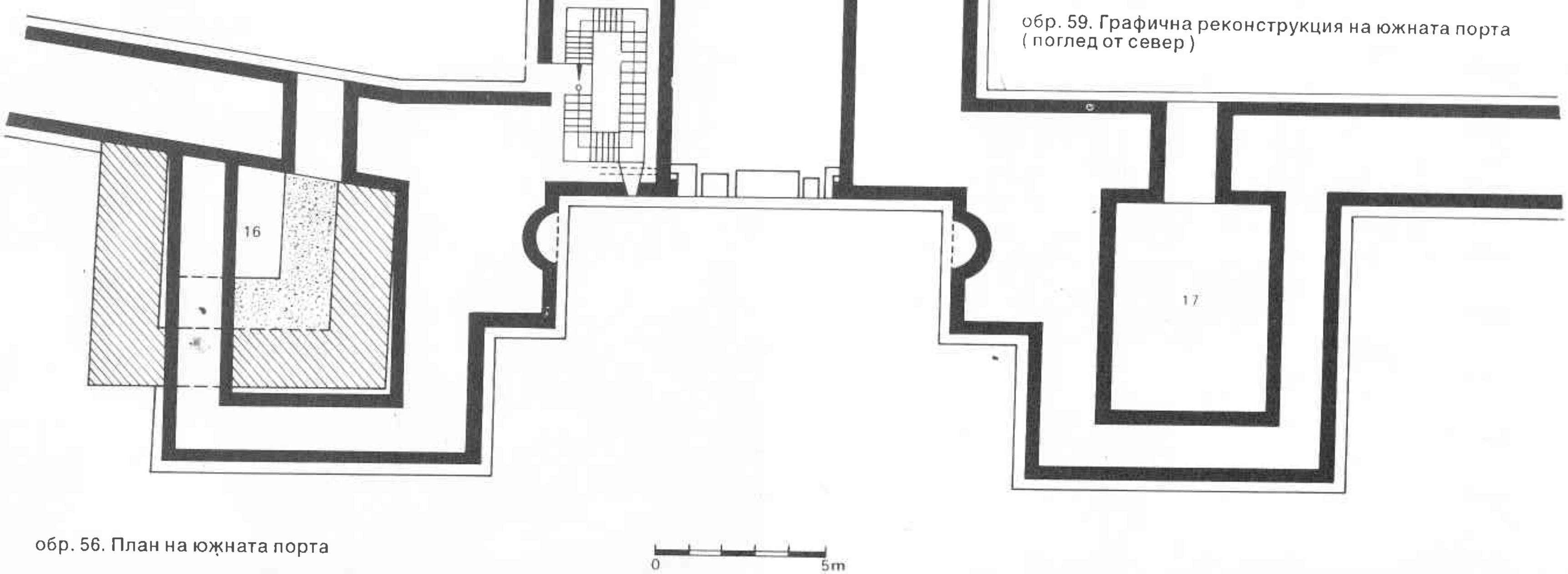

обр. 56. План на южната порта

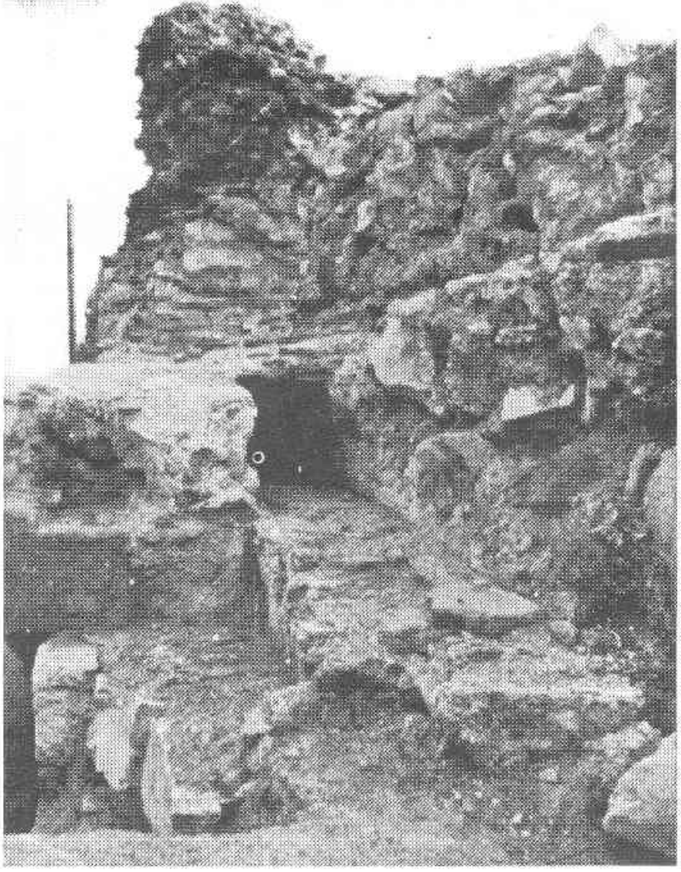

обр. 62. Гнездото на залостващата греда на източната порта

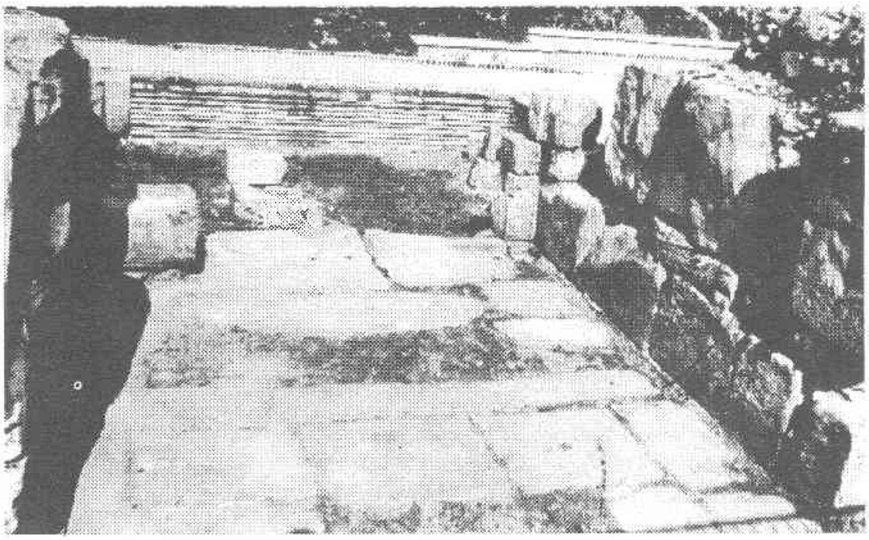

обр. 61. Каменната настилка на първоначално изградената източна порта

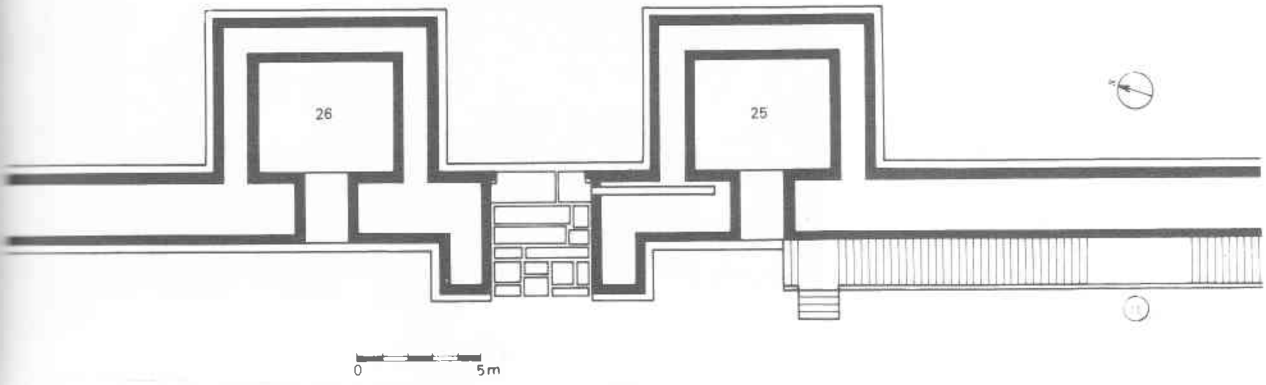

обр. 60. План на източната порта

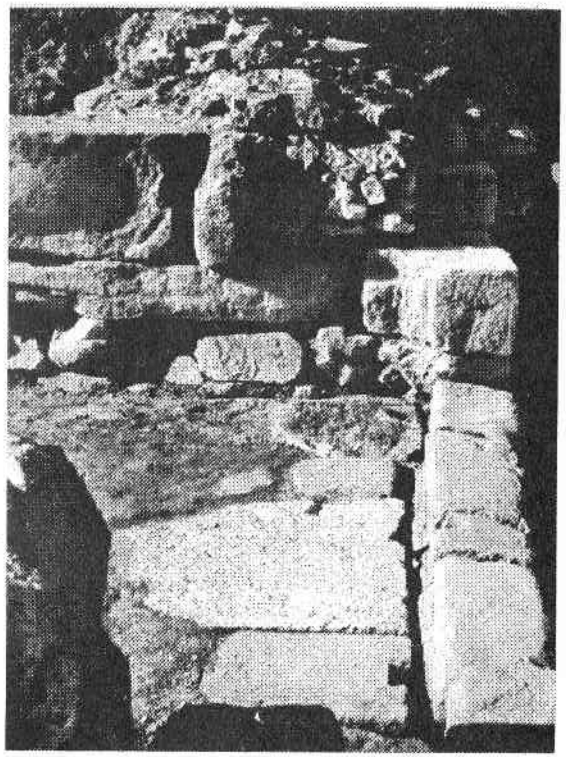

обр. 63. Вторият праг на източната порта

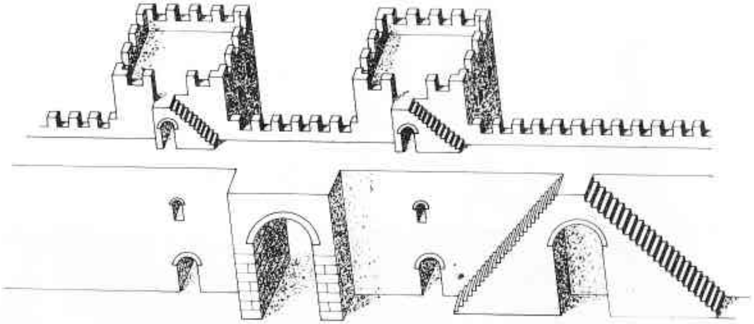

обр. 65.Графична реконструкция на източната порта
(поглед от запад)

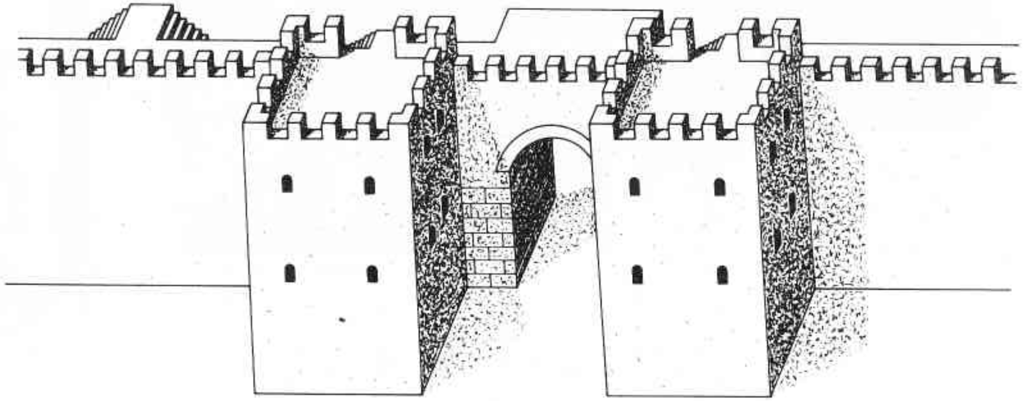

обр. 64.Графична реконструкция на източната порта
(поглед от изток)

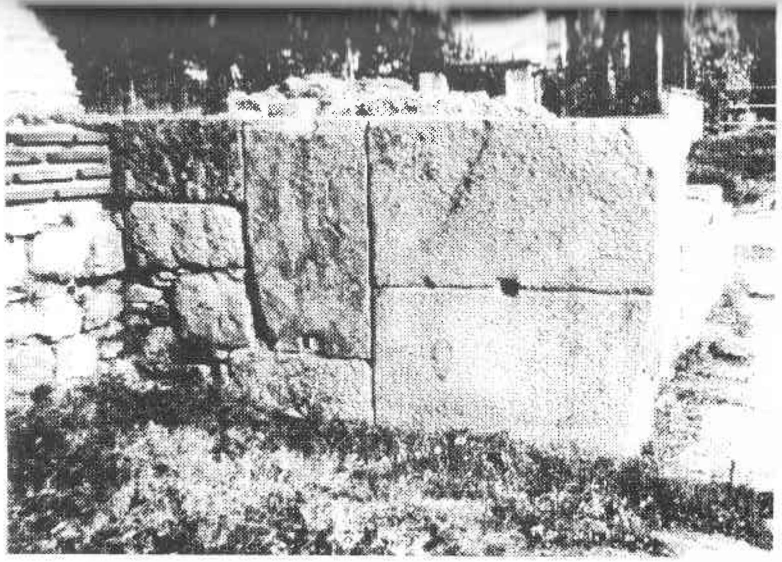

обр. 67. Цокълът на северната порта

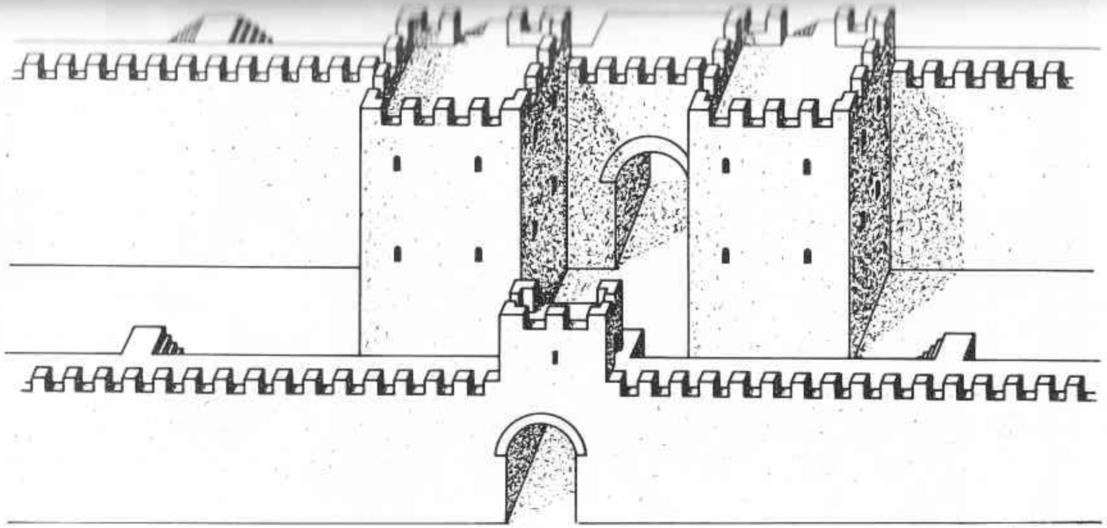

обр. 70. Графична реконструкция на северната порта с портата на протейхизмата

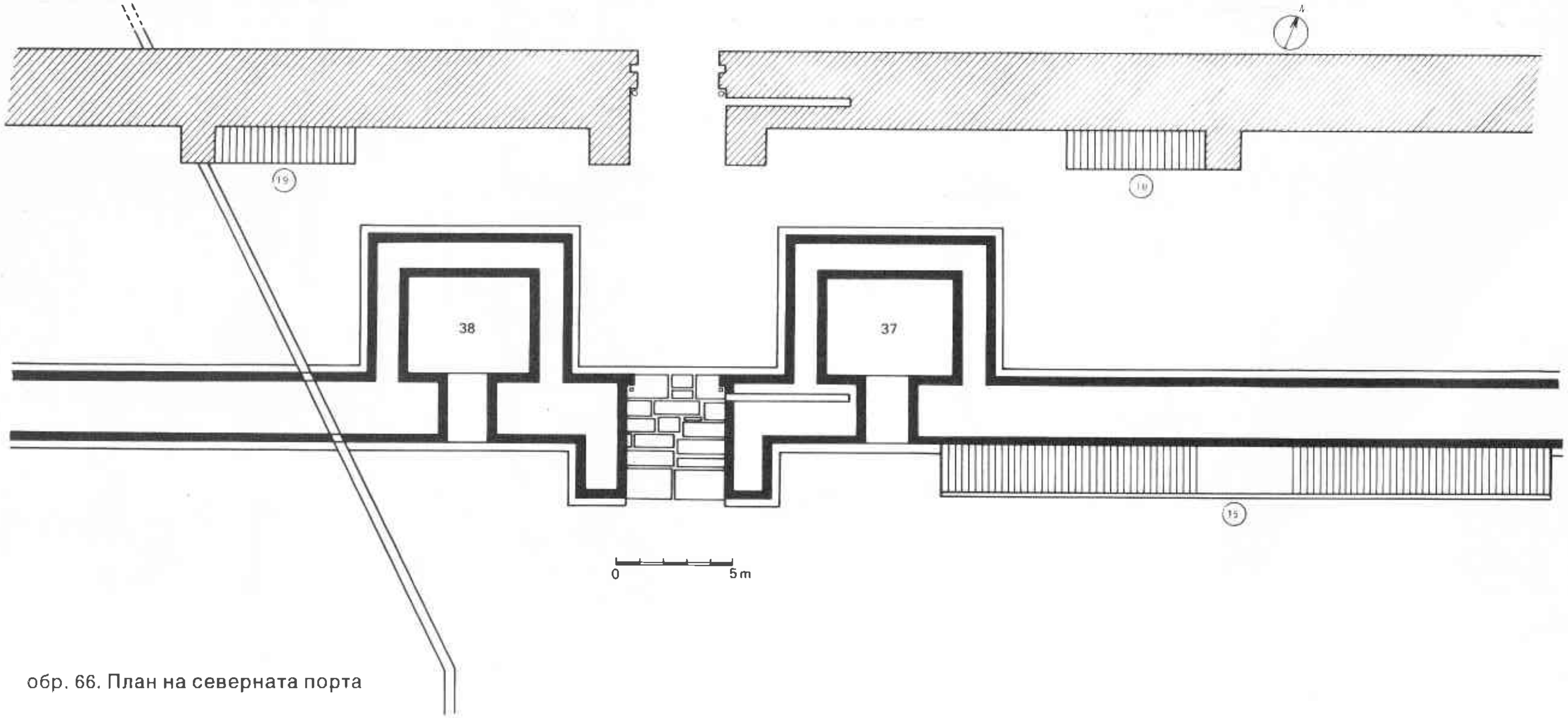

обр. 66. План на северната порта

обр. 69. Първичният праг на северната порта

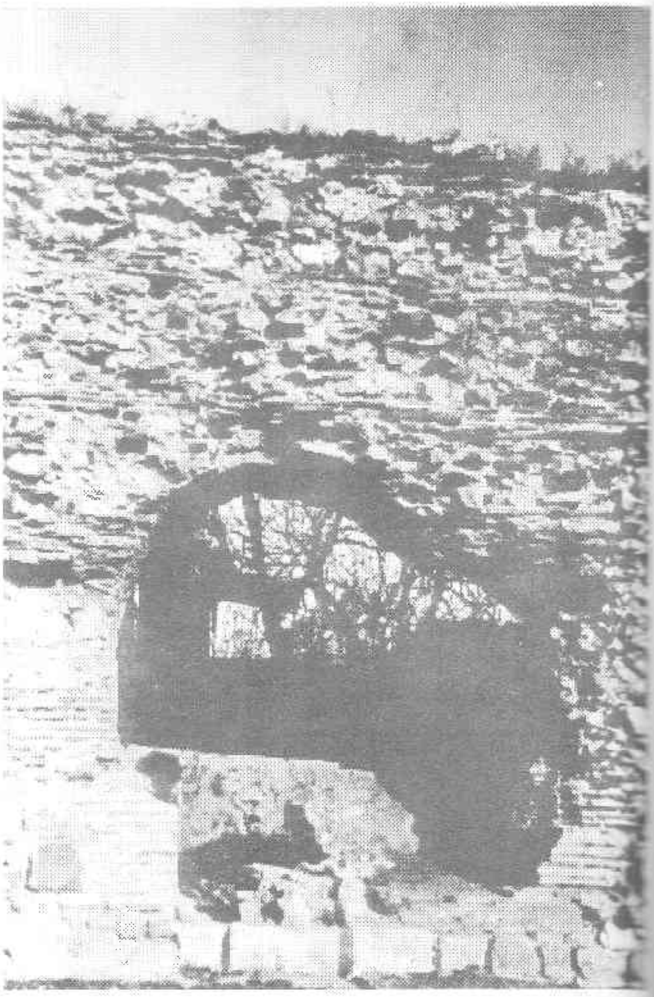

обр. 71. Потерна I (поглед от запад)

обр. 68. Двете подови нива на северната порта

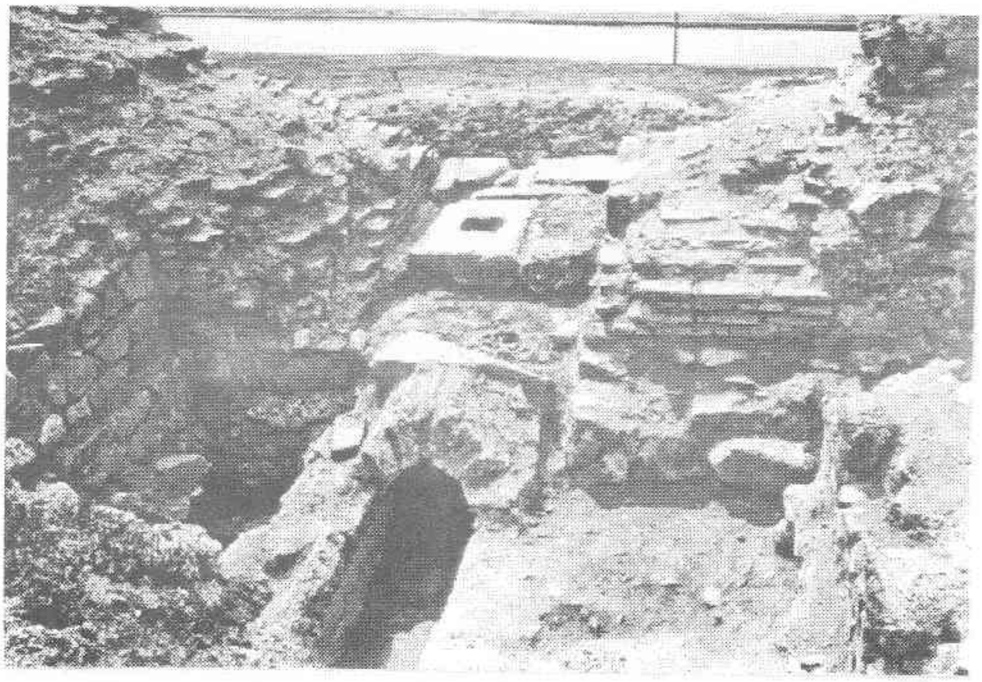

обр. 72. Потерна III с отточния канал под нея

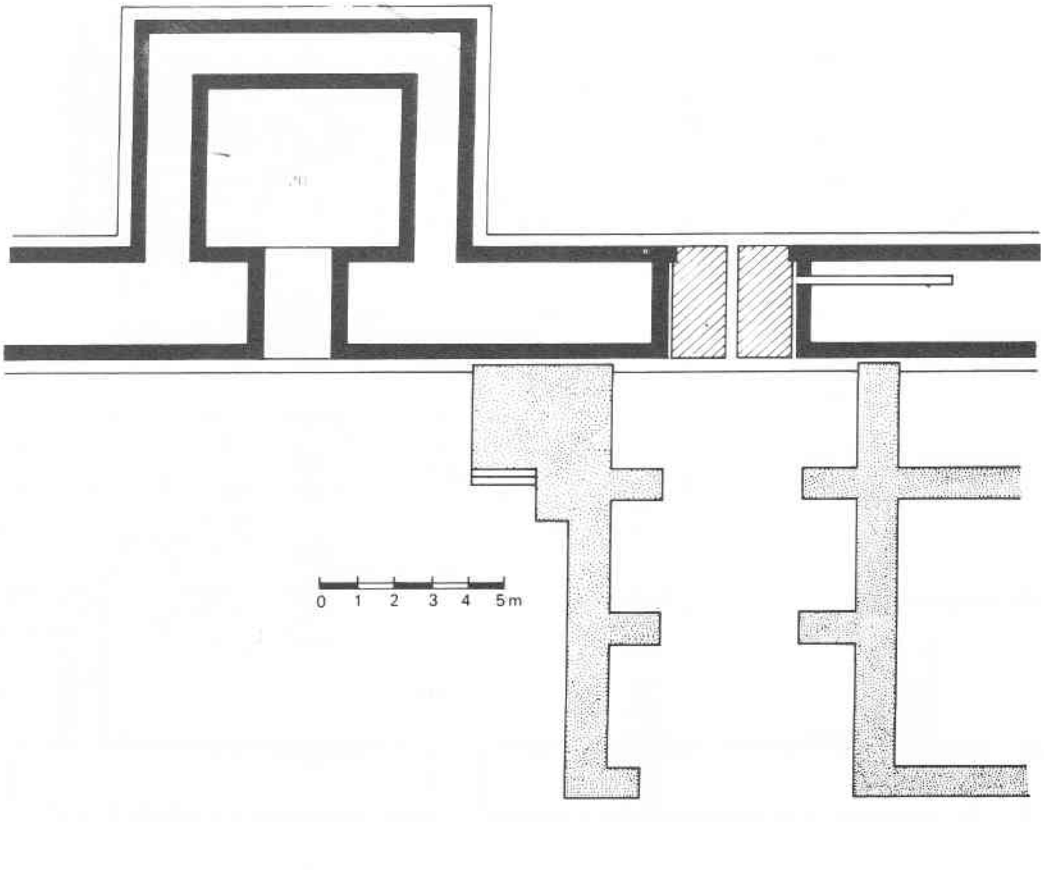

обр. 73. План на потерна IV

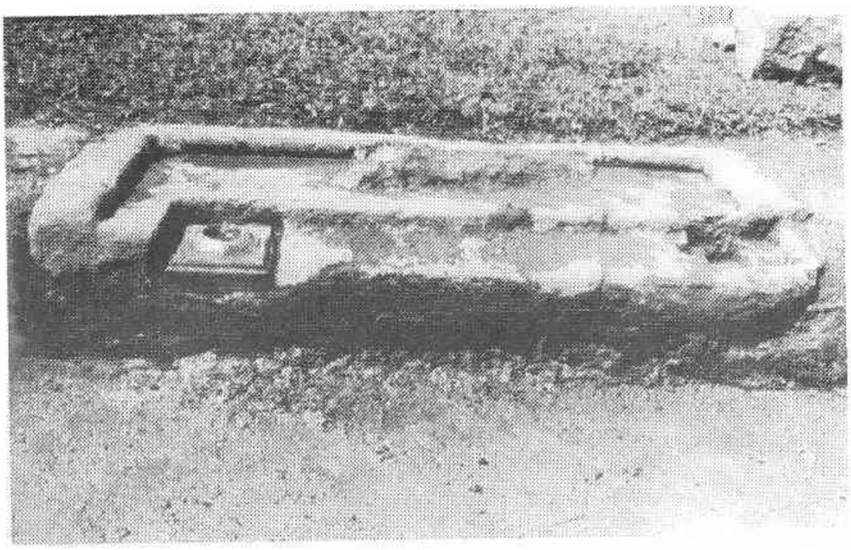

обр. 76. Прагът на потерна VI на северната крепостна стена

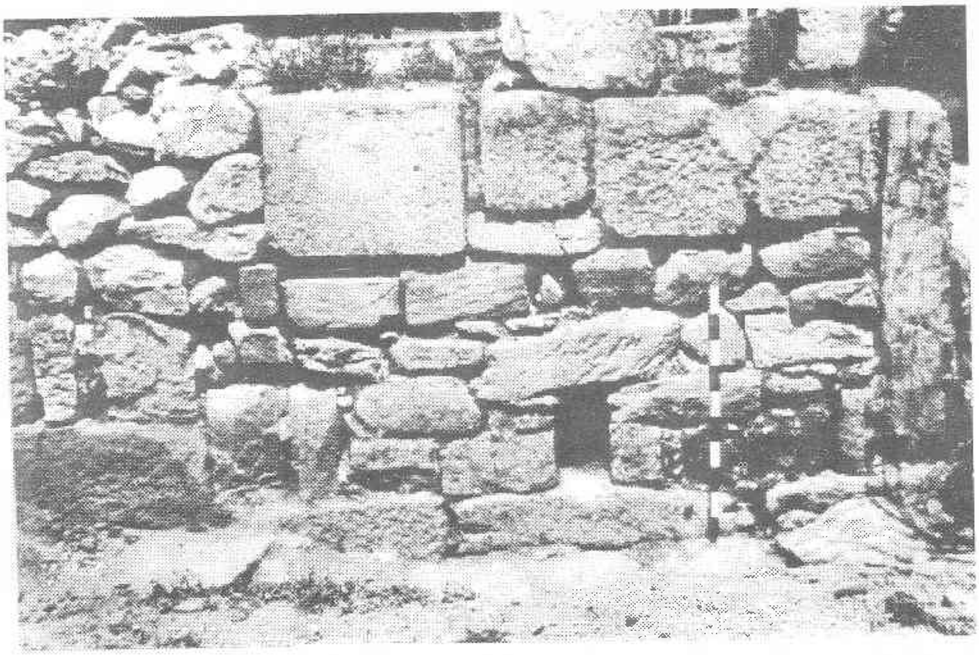

обр. 74. Останки от зазиждането на потерна IV

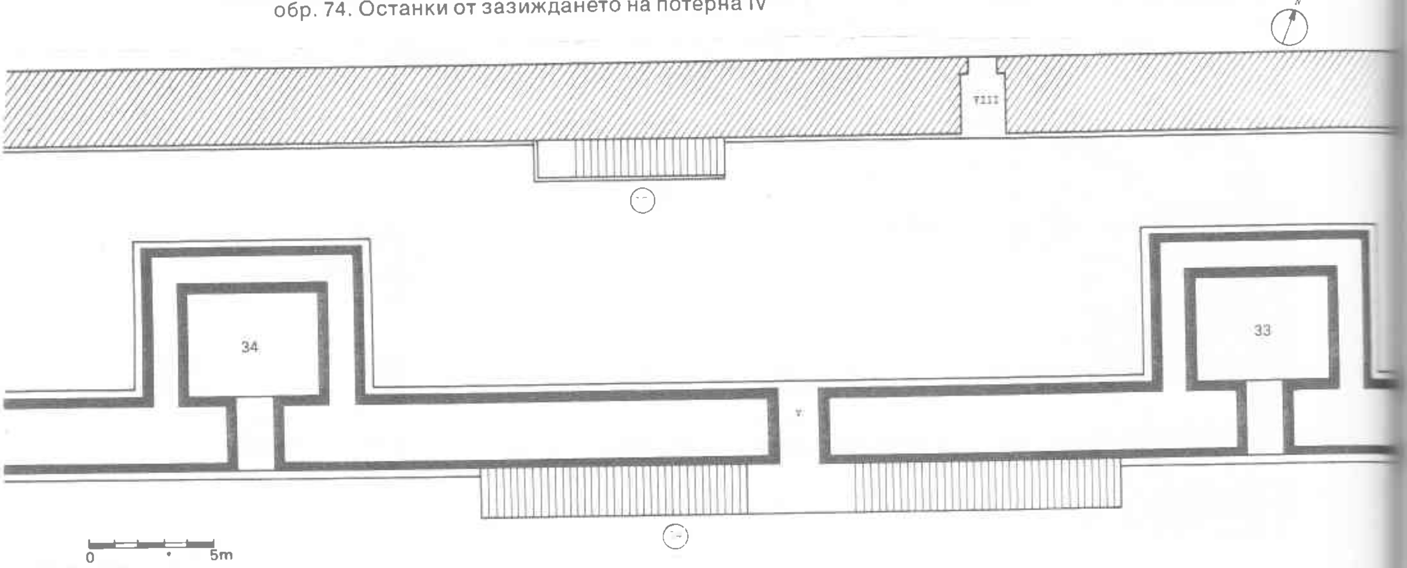

обр. 75. План на част от северната крепостна стена с потерна V и стълба 14

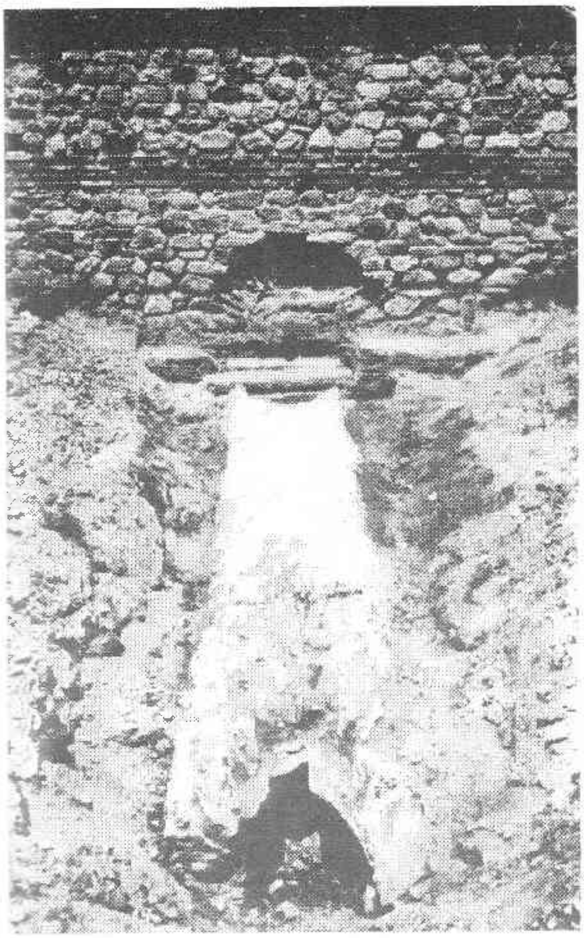

обр. 78. Отточен канал на южната крепостна стена (поглед от външната стена)

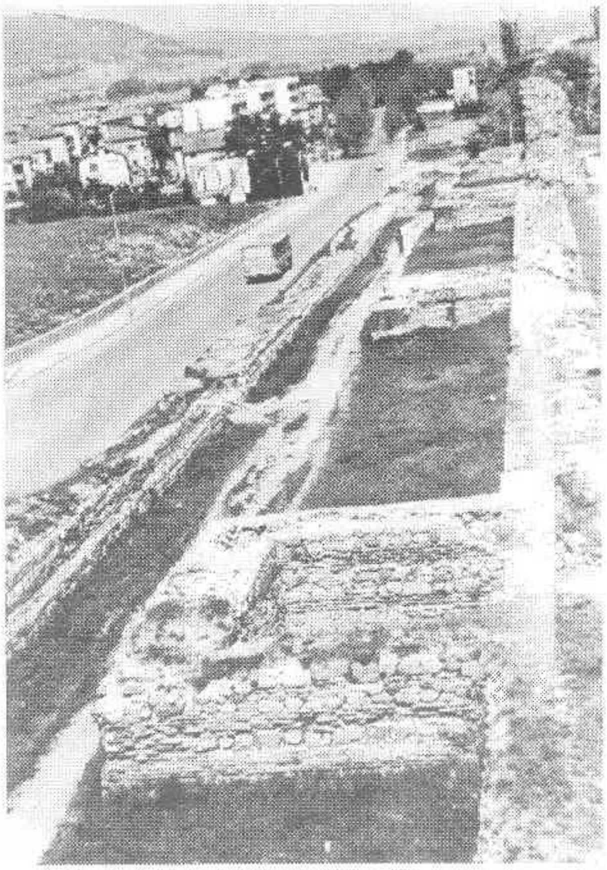

обр. 80. Двете крепостни стени в северната страна н
Диоклецианопол

обр. 79. Константинопол - част от теодосиевите крепостни стени (сн. К. Маджаров)

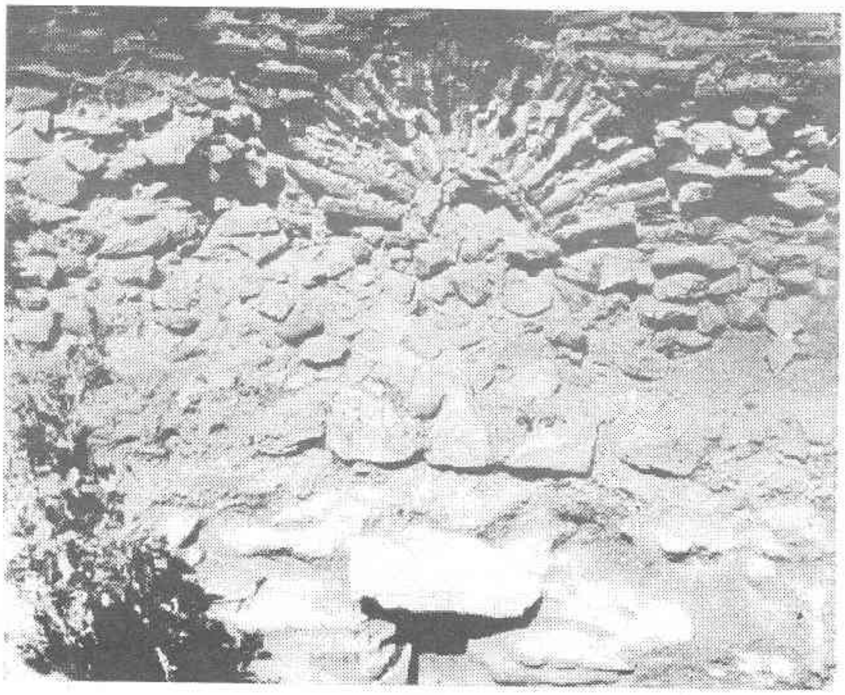

обр. 77. Отточен канал на западната крепостна стена
(поглед от външната стена)

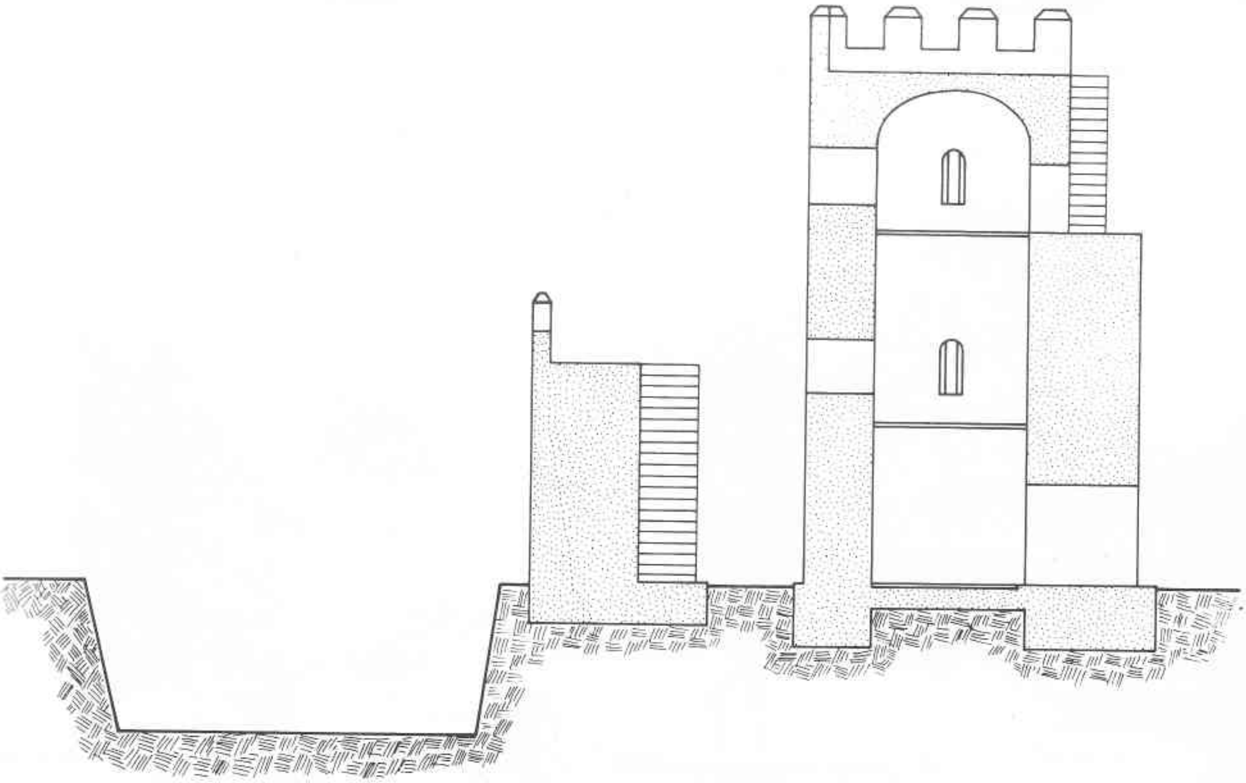

обр. 81. Напречен разрез на двете крепостни стени и рова на Диоклецианопол

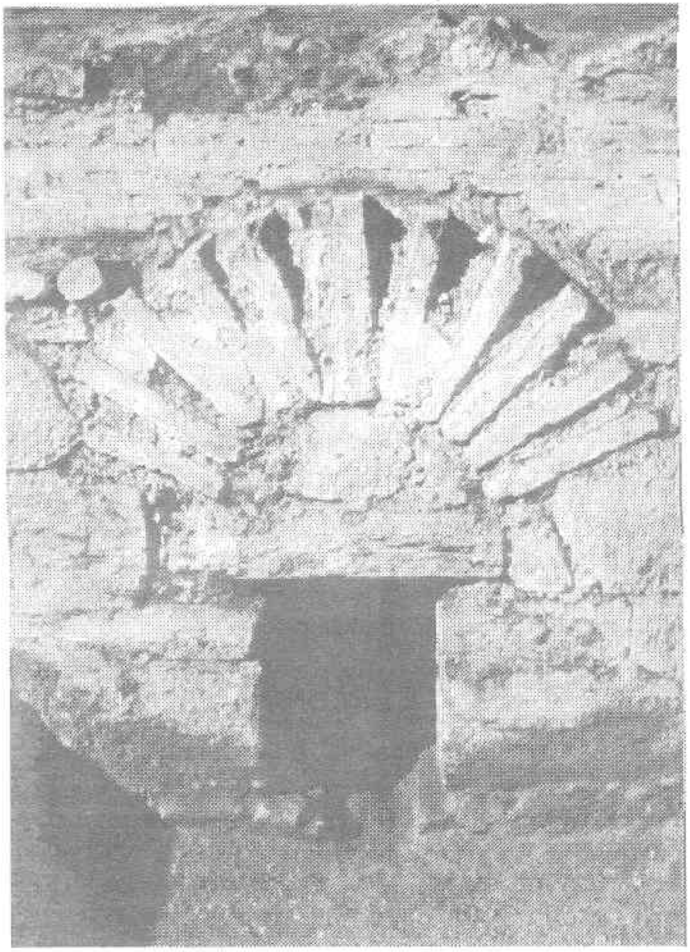

обр. 83. Отточен канал в източната част на протейхизмата

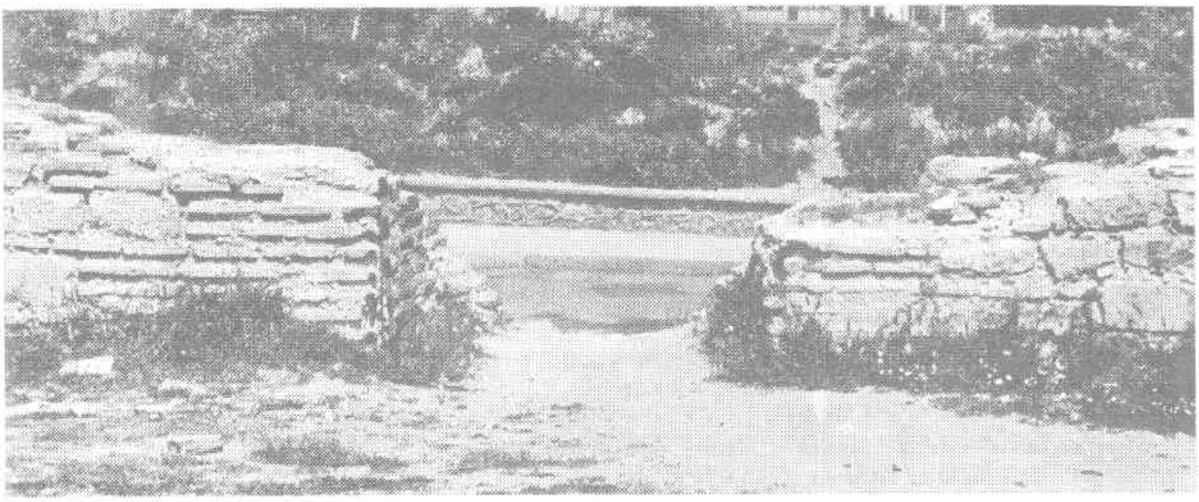

обр. 82. Потерна IX на пратейхизмата

ТРЕТА ГЛАВА

ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА НА ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Градоустройство

Както всички градове от римската и ранновизантийската епоха, така и Диоклецианопол е бил добре планиран. Той е бил построен върху площ от 30 ха с форма на неправилен четириъгълник с леко начупени крепостни стени, съобразени с конфигурацията на терена. По-късно с течение на времето градът се е разширил извън чертите на първоначалния обхват в три посоки: на север, изток и юг. Вън от градските стери през V и VI в. са се простирали жилищни квартали със свои енорийски църкви[1].

Улична мрежа

Уличната мрежа е основният фактор за развитието на композиционната схема на града. Укрепената част на Диоклецианопол е била застроена по план, подчинен на общите тенденции в развитието на града през римската и ранновизантийската епоха - с прави улици, които се пресичали под прав ъгъл[2]. Тази градоустройствена схема, известна като система на Хиподам от Милет, е била възприета от древните гърци още през V в.пр.н.е., а по-късно е била прилагана и в планирането на градовете от елинистичната и римската епоха[3]. Обикновено ориентацията на улиците е съобразена с четирите посоки - изток - запад и север - юг. Понякога обаче се наблюдава известно отклонение от споменатите посоки. Геодезичните измервания при проучването на Диоклецианопол показаха, че улиците с посока север - юг *(cardines)* и улиците с посока изток - запад *(decumani)* имат отклонение 25° от оста север - юг и са ориентирани съответно североизток - югозапад и югоизток - северозапад. Това се дължи преди всичко на терена, върху който е застроен градът, включен между двете рекички Славеев дол и Орфеев дол, имащи същата ориентация. Отклонение от посоките имат и улиците на Сердика[4], Ескус[5], Филипопол[6], Германия[7].

Гръбнакът на комуникацинната схема на Диоклецианопол са двете главни улици - *Cardo maximus* (север - юг) и *Decumanus maximus* (изток - запад). Всички останали улици са успоредни или перпендикулярни на тях.

Главната проходяща артерия в градоустройствената схема, която прекосява целия град и го разделя на две равни части, е *Cardo maximus.* Тя е съвсем права и е трасирана в ос с отворите на северната и южната порта. Двугодишните (1968 - 1969) археологически разкопки дадоха възможност да се разкрие в няколко сектора тази улица и се установят нейната посока, ширина, устройство и архитектурно оформление. Платното на улицата е широко 11 м и е настлано с дребен чакъл. Такава настилка са имали улиците на Абритус[8], Германия[9] и други градове у нас от римската и ранновизантийската епоха. Отстрани те са оформени с каменни бордюри (сиенит), дълги от 1,50 до 2,75 м и широки 0,50 м. Във външната страна са грубо одялани и плътно прихванати с хоросанова спойка за каменни зидове, широки 0,50 м, които са имали за цел да стабилизират бордюрите и ги предпазят от улягане. Същевременно те са служили за стилобат на представителната колонада на жилищните, обществените и търговските сгради, разположени от двете страни на улицата. Колонадите са били зидани със сегментни тухли на хоросанова подложка върху глеми квадратни каменни бази (обр. 84). Те са давали възможност за създаване на по-голяма представителност на обемно-пространственото въздействие на улицата като главна проходяща и водеща артерия в уличната мрежа на града. Дълбочината на уличното платно от горната повърхност на бордюрите е 0,30 м. Това разстояние е нормално за преодоляване на денивелацията между платното и горната повърхност на бордюрите от пешеходци. Такова оформление е имала главната улица в отсечката от южната порта до форума на града с дължина 437 м. На север от форума, чието предполагаемо място е под сегашния център пред хотел "Република", главната улица до северната порта е оформена без бордюри. Уличното платно в този сектор е ограничено от двете страни от колонадите (портиците) на сградите. На 65 м източно от *Cardo maximus* е имало друга улица с посока север - юг (*cardo*). Тя е успоредна на *Cardo maximus* и е широка около 5,00 м. Платното и е без настилка.

Трасето на другата главна улица - *Decumanus maximus*, беше разкрито в протежение на около 60 м. Тя започва от източната порта, отправя се на запад и се влива в *Cardo maximus*. На запад от *Cardo maximus* тя няма възможност да продължи, тъй като тук теренът е пресечен от широка долинка, през която протичат водите на западната група минерални извори. Платното на *Decumanus maximus* е широко 5,00 м и е настлано с чакъл. От двете страни е ограничено с недобре оформени бордюри от по-големи камъни. Останалата част от трасето на *Decumanus maximus* до западната порта не е изследвана.

В централната част на града, на 320,00 м северно от южната порта, беше открит друг *decumanus*, от който бяха проучени 75,00 м. Той започва от главната улица (*Cardo maximus*) и се отправя право на изток към базилика 2. Платното му е широко 12,00 м и е настлано с чакъл. Страниците са оформени с големи добре обработени сиенитни блокове, дълги до 3,00 м. Върху северния бордюр бяха открити поредица от гранитни бази, принадлежащи на представителна колонада на голяма постройка, разположена северно от улицата. На кръстовището между тези две улици, на мястото, където се съединяват северният бордюр на *decumanus* с източния бордюр на *Cardo maximus*, се издигал пиедестал. Той има квадратна форма с размери 4,30 х 4,30 м и е изграден от големи сиенитни каменни блокове, поставени върху здравия терен. Върху първия базисен ред, който е служил за крепидома, след отстъп от 0,30 м следват втори ред обработени блокове (ортостати). Те са поставени вертикално на тясната си страна и са прихванати от вътрешната страна за емплектон, състоящ се от подребни камъни и хоросан, примесен с чукана тухла. Запазени са добре образуваните гнезда в емплектона, където са лежали каменните блокове. Всички ортостати са извадени. В близост до пиедестала беше открит един от тях. От него се вижда, че ортостатите са се издигали на 1,20 м над базисния ред. Най-вероятно над тях е имало корниз, а над него - каменната плоча, върху която е стояла статуята. Не е изключено това съоръжение да е един от пилоните на арка, разположена на кръстовището. Северно от този *decumanus* бяха открити други два по-малки *decumani* без настилка и бордюри. Между тях е разположена голяма жилищна сграда с перистилен двор. Пред казармените постройки, долепени до вътрешното лице на южната крепостна стена във верижен план източно и западно от южната порта, е била оформена улица с посока изток - запад (*decumanus*), която освен стопанско-комуникационна функция е изпълнявала и важна роля при отбраната на града.

От проучването на уличната мрежа на Диоклецианопол е ясно, че първото благоустрояване с улици е извършено с регулация на града, положена преди разглежданата улична мрежа. Навярно тази първоначална улична мрежа е била оформена без настилка и бордюри. Новият градоустройствен план с улици, настлани с чакъл и оформени с бордюри, е бил осъществен едновременно с преустройствата, извършени в укрепителната система към края на IV в., когато е била изградена и новата южна порта (Камилите) върху преминаващата преди на това място куртина. Зазиждането на старата южна порта и изграждането на нова, наложено от комуникационни и военностратегически съоръжения, са изменили до известна степен схемата на уличната мрежа, а с това и композиционната структура на градското ядро. Поради липса все още на разкопки върху големи площи голяма част от улиците на Диоклецианопол са непроучени. Бъдещите археологически разкопки ще дадат възможност структурата на уличната мрежа, нейните функционални връзки и зависимости да бъдат изучени по-пълно.

Инсули

Четири съседни улици са образували една инсула, която е имала правоъгълна или квадратна форма. Проучената част от уличната мрежа на Диоклецианопол даде възможност се определят точният план и размерите на няколко инсули. В централното градско ядро източно от *Cardo maximus* се простира инсула, върху която е изградена голяма жилищна сграда с перистилен двор[10]. Тя има правоъгълен план с надлъжна ос изток - запад (63 м) и къса страна с посока север - юг (42 м). Южно от същата сграда се простира друга инсула с почти квадратен план (63 х 60 м), която е ограничена на запад от *Cardo maximus*, на юг от широк *decumanus*, оформен с бордюри, на изток от тясно *cardo* и на север от малък *decumanus* без настилка и бордюри. Върху тази инсула също е разположена голяма къснspecримска сграда с масивна колонада (портик) на южната и западната страна. Проучена е само югоизточната и част. При разкопките бяха открити на място големите каменни бази на портика. Следващата, инсула, разположена южно от един *decumanus*, оформен с бордюри, има правоъгълна форма с размери, почти еднакви с тези на инсулата, в която е изградена перистилна сграда.

Градският площад (форумът) е бил средището на обществено - политическия и културния живот. Неговото местоположение се очертава под съвременния център на града пред хотел "Република" или южно от него в района на откритото кръстовище на *Cardo maximus* и широкия *decumanus* с бордюри. Бъдещите археологични разкопки в този район ще изяснят локализацията на форума и неговото устройство.

Водоснабдяване

Важно място в градоустройството на Диоклецианопол заемат водоснабдяването и канализацията. Наред с термоминералното му находище, състоящо се от множество топли извори, градът е бил водоснабден и със студена вода, използвана за питейни и битови нужди. Водоснабдяването е било осъществено посредством зидан водопровод, който е събирал водите от южните склонове на средногорския връх Погледец (бивш Кара Севрия - 1025 м), северно от гр. Хисар. За следи от зидан водопровод пръв съобщава Г. Димитров през 1889 г.[11]. По-подробно той е описан от Д. Цончев, но само вън от укрепителната система на града[12]. При археологическите разкопки през последните години изцяло бяха установени дължината, трасето и устройството му, като отчасти той беше проучен и в укрепената част на града[13]. Водата на зидания водопровод, който води началото си от местността Лавандулата (Каймаклий), е била събирана от няколко извора чрез глинени водопроводи, които са съставени от отделни глинени тръби с дължина 0,60 м и вътрешен диаметър 0,15 м. Може да се допусне и съществуването на преграден зид в Каймаклийското дере, чиято вода е била използвана за водопровода. Подобно преграждане е практикувано през античността[14].

Зиданият водопровод започва от мястото, където се сливат Дълбокото, Емирското и Каймаклийското дере и образуват Момина река (бившото Теке дере). Пресичайки Момина река чрез акведукт, водопроводът се отправя на юг и през местността "Веригoвски кунаци" стига до рекичката Орфеев дол (Беш бунар дере). По десния бряг на същата рекичка, покрай Вериговския язовир, той се отправя за Диоклецианопол, като пресича северната крепостна стена на 12,50 м западно от северната порта (обр. 22). Посоката му е север - юг с дължина 3,5 м. Къде се е намирал точно водоразпределителният резервоар *(castellum)* не се знае. По принцип водоразпределителните резервоари са били разполагани на известно разстояние от античните градове[15]. След влизането в градо водопроводът минавал успоредно на *Cardo maximus* под колонадите на постройките, разположени западно от главната улица.

Водопроводът е изграден от ломени камъни, свързани с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Страничните му зидове са дебели 0,35 м. Вътрешните стени на отвора *(specuss)* са покрити с водоустойчива розова мазилка, дебела 0,02 м. Дъното му е покрито с тухли. Отвесният разрез на вътрешния отвор и на външното очертание е правоъгълник с вътрешна ширина 0,40 м и дълбочина 0,60 м (обр. 85). Покритието му се състои от каменни плочи, а върху тях има червена глинена замазка с дебелина 0,05 м, която е предпазвала водата от замърсяване (обр.86). Така са били устроени водопроводите на Филипопол[16], Нове[17], Одесос[18], Августа Траяна[19] и др. Само в един малък сектор с дължина 22,00 м около северната порта след влизането на водопровода в града покритието му е изпълнено от цилиндричен свод с размери на тухлите 0,32 x 0,32 x 0,04 м (обр. 22). Няма съмнение, че този начин на покритие е наложен от обстоятелството, че секторът около северната порта е силно уязвим. Около портите обикновено са се водили ожесточени схватки и там противникът извършвал най-често пробиви. Независимо от солидното сводесто покритие, водопроводът на няколко места в този сектор е разбиван най-вероятно при нападение и след това наново преправян. При поправката разрушените части набързо са били покрити с големи плочести камъни, измазани отгоре с дебел пласт червена глина.

Преминаването на зидания водопровод през северната крепостна стена е осъществено чрез зидана засводена галерия, поместена в куртината, която от външната страна е затворена до покритието на водопровода. Галерията е висока 1,20 м от дъното на водопровода и широка 0,75 м. Сводът ѝ е изграден от тухла и половина с размери на тухлите 0,32 x 0,32 x 0,035 м. Протейхизмата, която е строена по-късно пред фронта на северната крепостна стена, е стъпила върху самия водопровод.

За отбелязване е, че водопроводът е двоен. Това удвояване се наблюдава и вън, и вътре в укрепения град. Върху източния страничен зид на големия водопровод, а някъде и по-встрани от него е изграден по-малък водопровод. Стените му са градени както на големия - с ломени камъни и хоросан, примесен с трошена тухла. Различава се от големия по това, че напречното сечение на вътрешния отвор е U-образно. Широк е 0,21 м и е дълбок 0,28 м. Покрит е с големи тухли с размери 0,58 x 0,41 x 0,035 м, споени с червен хоросан. Вътрешността е измазана с розова мазилка. Така са устроени зиданите водопроводи на Филипопол[20], Нове[21] и др. При пресичането на крепостния зид малкият водопровод е преустроен в глинен тръбопровод, поместен върху източната стена на големия зидан водопровод. Дължината на тръбите е 0,48 м с вътрешен диаметър 0,12 м. Отгоре тръбите са били покрити с тухли. Такова устройство малкият водопровод има само в сектора около северната порта с дължина 22,00 м. В южната част на града той отново преминава в зидан водопровод. Вероятно малкият водопровод е бил изграден допълнително, след като големият е бил повреден.

При археологически разкопки през 1988 г. в централното градско ядро беше разкрита част от по-късно изграден водопровод (вероятно от втората половина на V в.), който пресича една от улиците *(decumanus)* и е изграден върху каменните бордюри (обр. 87). Той е покрит с цилиндричен свод. Открит беше и един от утаителите на водопровода. Това е подземна квадратна шахта с размери 0,90 х 0,90 м и дълбочина 0,80 м. Отгоре вероятно е била покрита с каменна плоча. При разчистването и беше изваден много ситен пясък, наслоен върху дъното. По всяка вероятност на определени разстояния водопроводът е имал и други утаители, които периодично са били почиствани. Следи от зидания водопровод са открити и на няколко места в източната половина на града, северно от сегашната поща.[22]

Освен зиданите водопроводи на различни места в града се откриват и глинени водопроводи. Те са направени от глинени тръби, които имат цилиндрична форма с дължина 0,50 - 0,55 м и вътрешен диаметър 0,15 м (обр.88). За свързване една с друга тръбте в единия си край имат втулки. Чрез глинените водопроводи водата е била отклонявана от зидания водопровод и отвеждана в обществените сгради и частните жилища, където е била събирана в големи глинени долиуми. При изкоп за строеж на нова сграда през 1951 г. на 40,00 м южно от северната порта (в двора на Иван Рачев) беше открито разклонение на глинен водопровод от зидания водопровод за пълнене с вода на голям глинен долиум, вкопан в земята.[23] Долиумът е пробит към страната на водопровода и съединен с него чрез глинена тръба.

Зиданият водопровод на Диоклецианопол е един от вариантите на римските зидани водопроводи по нашите земи. По своята форма и устройство големият водопровод се отнася към тип IV, а малкият - към тип I от класификацията на М. Любанска.[24] Данните от проучването на мястото, където водопроводът е пресичал северната крепостна стена, показват, че неговото изграждане е станало едновременно с първоначалното изграждане на крепостна стена - в края на III и началото на IV в.

В тясна връзка с водоснабдяването на града е и съществуващата водопроводна галерия между минералната баня "Русалка" (бивша "Кюпчеза"), която се намира вън от крепостната стена, в близост до западната порта и баня "Свежест" (бивша "Инджеза"), вътре в укрепения град (обр.89). При каптирането на двата минерални извора на баня "Русалка" през 1932 г. е бил открит по-стар каптаж, иззидан от редуващи се каменни и тухлени пояси, споени с примесен с трошени тухли хоросан[25]. Каптажът е имал четириъгълна форма с вътрешни размери 7,0 х 5,0 м. Вътрешното пространство е имало дренаж от речни камъни на височина 0,90 м от основата. От югозападния му ъгъл чрез глинени тръби, поставени в цилиндричен канал (галерия), водата е била отвеждана в кръгло мраморно корито, разположено на 3,50 м западно от каптажа. В срещуположната страна на коритото е имало друг отвор, от който е започвал втори глинен водопровод с посока към минералния извор на сегашната баня "Русалка". Очевидно е, че водата на двата минерални извора е била събирана в мраморното корито и оттук чрез зидана засводена галерия е била отвеждана в укрепения град[26].

Банска постройка върху тези два извора през римската епоха не е съществувала. За отвеждането на водата вътре в укрепената част на града е била прокопана водопроводна галерия дълбоко в земята, с оглед да се преодолее високият ляв бряг на рекичката Славеев дол (Кюпчез дере), по най-високата част на който е трасирана западната крепостната стена. Галерията е дълга 1,90 м и има посока северозапад - югоизток.

В началото при мраморното корито тя е на 3,00 м дълбочина от сегашното ниво на терена. Под крепостната стена между кули 6 и 7 дълбочината достига 11,00 м, а в противоположния край до баня "Свежест" - 5,00 м. Наклонът ѝ е 12°. На разстояние 3,00 м от мраморното корито тя е изградена само от тухли и има размери: ширина 0,50 м и височина 1,80 м. В останалата част, по цялото протежение, височината и е намалена на 1,20 м, като е запазена същата ширина. Стените и са градени с речни гранитогнайсови камъни, споени с хоросан, примесен с чукани тухли. В отделни сектори в зидарията са използвани нарядко и тухли. Сводът на галерията е направен от две керемиди (тегули), поставени една до друга, с дължина 0,70 м, ширина на хордата 0,35 м и дебелина 0,025 м. Над тях сводестата дъга е оформена с два реда камъни. С две керемиди са изградени и сводовете на отточните канали на римските бани при Хасковските минерални извори[27]. Зидовете на галерията са дебели 0,50 м. Подът се състои от дребни камъни без хоросанова спойка (дренаж), дебел 0,20 м и настлан отгоре с пясък (обр. 90). Върху пясъка е бил поставен глинен водопровод, през който е протичала топла минерална вода. Тръбите на водопровода имат размери: дължина 0,60 м, вътрешен диаметър 0,18 м и дебелина на стените 0,020 м. При ремонта на галерията през 1932 г. римските тръби са били заменени с нов каменинов водопровод, който сега отвежда топлата минерална вода в баня "Свежест". Температурата на въздуха в галерията е 40°C, а на минералната вода при извора - 45°C. При преминаването и през дългата 1,90 м галерия тя се охлажда и при басейна на баня "Свежест" спада на 41°C. Тази баня е една от по-хладките бани в Хисар. Нейната вода в сравнение с водите на останалите минерални извори е най-силно минерализирана (414 мг на литър). Големите ѝ лечебни качества са били оценени още през римската епоха и затова чрез специална зидана галерия тя е била отвеждана вътре в укрепения град. Сегашната баня "Свежест" е изградена върху останките на по-стара римска баня, чиито следи са били открити през 1921 г.[28] Проучвания не са правени.

За дата на изграждане на зиданата галерия Д. Цончев приема втората половина на IV в., след изграждането на крепостната стена на Диоклецианопол, когато изворът е бил останал вън от града.[29] Тази дата не противоречи на нейните строителни белези. Археологическите проучвания показват, че Диоклецианопол е имал сложна водопроводна мрежа, изградена под улиците и портиците на сградите, която е отвеждала водата от резервоара до обществените постройки и частните жилища.

Канализация

Съществена част от градоустройството на Диоклецианопол е неговата канализация за нечистите и атмосферните води. Тя не е достатъчно проучена. Като се изключат отточните канали, пресичащи напречно крепостната стена, които са изследвани изцяло, за останалата канализационна мрежа разполагаме с по-малко данни. Главният канал, по който изтичали вън от града нечистите и атмосферните води е този, който преминава под базилика 1 (вж. обр. 72). Той има посока север - юг. Точно откъде започва, не е известно. При археологически разкопки той е бил открит на няколко места, на юг от централното градско ядро и западно от главната улица *(Cardo maximus)*. Преминава пред голямата перистилна жилищна сграда с магазините и продължава на юг под една от казармените постройки, която по-късно е била преустроена в базилика 1. Под прага на потерна III той е пресичал южната крепостна стена, където нечистите и дъждовните води изтичали вън от града. Отвесният разрез на канала представлява правоъгълник с ширина 0,50 м и височина 0,70 м. Стените му са градени с тухли, споени с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Покрит е бил с цилиндричен свод. Под потерната покритието му се състои от голям каменен блок, който е служил и за праг на потерната (вж. обр.18). Във външната страна каналът не продължава навън от куртината, както е при западната и източната порта. Такова продължение навън не е могло да се осъществи поради стръмно спускащия се терен пред фронта на потерната. Голямата ширина на канала е давала възможност противникът при нападение да се промъкне през него в града. Поради тази причина той по-късно е бил стеснен с отвесно поставен по средата каменен блок. В главния канал са се вливали други второстепенни канали. При археологически разкопки на няколко места, източно от главната улица *(Cardo maximus)* са откривани по-малки по размери канали с посока изток - запад. Прави впечатление, че трасето на главния канал не е в ос с главната улица (*Cardo maximus*), свързваща северната с южната порта. По всичко личи, че каналът е изграден при първоначалното ограждане на града с крепостната стена, когато южната порта не е била на сегашното ѝ място, а вероятно при потерна III, под която е преминавал главният канал. По-късно, след изграждането на южната порта между кули 16 и 17, е била трасирана нова улична мрежа. При нейното изграждане старата канализация на града е била запазена.

Друг голям канал, по който изтичали вън от града нечистите води от римските бани, е бил този при Банското дере (бившо Хавуз дере).[30] Тази малка рекичка, която днес е канализирана и превърната в хубав парк, започва от днешните бани "Топлица", "Свежест" и "Бистрица". На 150 м южно от баните тя пресича крепостната стена между кули 12 и 13 и се влива като ляв приток на рекичката Славеев дол. На мястото, където Банското дере пресича крепостната стена, е имало голям отточен канал, чийто отвесен разрез представлява правоъгълник. Поради големите разрушения не бяха установени точните му размери при преминаването му през крепостния зид. Каналът е продължавал навън от куртината по десния бряг на Банското дере, където бяха открити неговите останки. Зидовете му са градени с ломени камъни, споени с хоросан, примесен с трошени тухли. Запазен е западният зид, който е дебел 1,70 м. Дъното му е настлано с тухли и е запазено на ширина 0,40 м. Целият канал е бил изграден върху предварително набити колове в земята (пилоти), чиито отвори в зида са запазени и сега. Между коловете са били иззидани основите. Този начин на изграждане е бил наложен от големия наклон на терена и нездравата почва, с оглед да се запази зидарията на свличане.

Голям отточен канал беше открит при проучването на казармената постройка, разположена западно от южната порта (обр. 78). Той е изграден под постройката с посока север - юг. Формата му е правоъгълна с размери: височина 0,90 м и ширина 0,50 м. Дъното му е настлано с тухли, а отгоре е покрит с полуцилиндричен свод. В северната страна при казармената постройка каналът е свързан с шахта, в която са се събирали атмосферните и нечистите води, за да бъдат отведени вън от крепостната стена в околовръстния ров. В същата шахта се е вливал по-малък канал, свързан с казармената постройка. Друг по-малък канал с посока изток - запад също се е вливал в тази шахта. През него са изтичали нечистите води от казармата, разположена източно от южната порта (Камилите). Той има правоъгълна форма с размери: дълбочина 0,40 м и ширина 0,34 м. Отгоре е покрит с тухли.

През 1973 г., при проучване на крайната казармена сграда, разположена западно от южната порта, която по-късно е била преустроена в базилика, беше открит голям отточен зидан канал с посока изток - запад (обр. 91). Той е извеждал нечистите води от казармата в близкото Банско дере. Формата му е правоъгълна, с размери: височина 0,65 м и ширина 0,50 м. Стените му са иззидани с тухли. Покрит е с триъгълен свод.

На западната крепостна стена между кули 3 и 4 е разположен отточен канал, свързан с битовата канализация на града. Първоначално през него са изтичали вън от крепостната стена атмосферните води, които са се събирали край този сектор на крепостта. По-късно обаче той е бил свързан с градската канализация. Изграден е бил нов канал, долепен на фуга до крепостния зид. Стените му са градени с камъни, споени с калов разтвор, а дъното му е настлано с тухли. Отгоре е бил покрит с каменни плочи. През него са изтичали вън от крепостната стена нечистите води от северозападния сектор на града.

Проучването на канализационната мрежа показва, че канализацията на Диоклецианопол е била на необходимата техническа и хигиенно-санитарна висота. При сегашното състояние на археологическите проучвания не разполагаме с достатъчно данни за цялостното й устройство. Нейното пълно проучване ще бъде една от важните задачи на бъдещите археологически разкопки.

Архитектура

В укрепената част на Диоклецианопол, както и в кварталите вън от крепостните стени досега са открити и проучени множество обществени и жилищни сгради от римската и ранновизантийската епоха.

Военни сгради - казарми

Диоклецианопол е бил защитен от непристъпната си укрепителна система, допълнена с живата сила - въоръжените войници, организирани в постоянен крепостен гарнизон. За нуждите на този гарнизон са били построени казармени сгради, долепени до вътрешното лице на южната и източната крепостна стена. В плана на града те са условно означени с латински цифри от I до VII, оградени с кръгче.

Казармени сгради до южната крепостна стена

Проучването на казармените сгради, разположени край южната крепостна стена, започва през 1960 г. и след известно прекъсване продължи от 1971 до 1974 г. По цялото протежение на стената са били изградени седем продълговати сгради, разделени една от друга посредством широки коридори, през които се е влизало в крепостните кули. Две от тях се намират западно от южната порта (Камилите), а останалите пет източно от нея. Проучени са пет сгради[31]. Всички са долепени до вътрешното лице на куртината и са строени по-късно от нея. Напречните им стени застъпват банкета на крепостта, без да се свързват конструктивно с нея. Нашето изложение при изграждането на казармените сгради ще следва посоката от запад на изток, така както са разгледани елементите на укрепителната система.

Сграда I. Първите археологически разкопки върху този обект са проведени през 1909 г. от Б. Филов, който е разкрил само източната половина на сградата[32]. Тъй като по-късно тази сграда е била преустроена в двукорабна базилика, нещо което Филов не е забелязал, в публикацията си той дава описание и тълкуване само на базиликата и крепостната стена. Според него първоначално към средата на V в. на това място е била построена трикорабна базилика с тристранна абсида. По-късно, през VI в., по времето на Юстиниан I (527 - 565), Б. Филов приема, че е била изградена крепостната стена, при трасирането на която южният кораб на базиликата е бил разрушен и тя продължила своето съществуване с два кораба.

От направените сондажни проучвания през 1954 г. Ст. Бояджиев стига до нови заключения за последователността и датировката на строежите на това място[33]. Според него по-голямата част от зидовете на базиликата принадлежат на по-стара постройка - казарма, изградена след крепостната стена, доленена до вътрешното и лице. По-късно казармата е била преустроена в двукорабна базилика с тристранна абсида. Първоначалният градеж на крепостната стена Ст. Бояджиев датира във втората половина на II в., казармата - към средата на IVв.

В продължение на две години (1973 - 1974) проведохме редовни археологически разкопки в този сектор, които дадоха възможност сградата да бъде разкрита в своята цялост. Резултатите от разкопките потвърдиха заключенията на Ст. Бояджиев, отнасящи се до последователността на строежите на това място и тълкуването на трите паметника. Поради сондажния характер на проучванията изследователят ни предлага частичен и непълен план на сградите. Допуснати са редица съществени неточности както при съставянето на плана, така и при датировката на постройките.

По план казармата представлява продълговата постройка с надлъжна ос изток - запад (обр.92). Дълга е 62,00 м и широка 17,50 м. В източната страна тя започва на 4,00 м от входа на кула 15 и следва на запад, успоредно на крепостната стена, като завършва до стръмния бряг на Банското дере, при кула 13. При първоначалното изграждане тя е била дълга 72,50 м и широка 17,50 м. По-късно при преизграждането и след насилствено разрушение тя е била скъсена на 62,00 м, като е достигала на запад до източната стена на кула 13. Двете крайни помещения на западната страна пред входа на кула 13 са били изоставени с оглед да се освободи от градежи пространството пред входа на кулата за по-бързо и безпрепятствено проникване на защитниците в нея.

Основните строителни материали, използвани при градежа на казармата, са камък, тухла и хоросан. Камъните са ломени, необработени, от местен произход - гранит и гнайс. Тухлите са с червен цвят, добре изпечени, направени от глина, в която преобладава дребнозърнестият пясък от местния терен. Формата им е квадратна, с размери от 0,32 х 0,32 м до 0,35 х 0,35 м и дебелина 0,04 м. В цялата конструкция е използван зидарски хоросан, примесен с късчета трошени тухли, както зидарията на укрепителната система.

Градежът на казармата не се различава от този на крепостната стена. Изпълнен е в три основни техники: *opus caementicum, opus mixtum, opus testaceum.* Те са употребени самостоятелно или в съчетание една с друга. Opus caementicum е употребена самостоятелно при изграждането на основите. Надземната част (суперструкцията) е градена в смесена зидария opus mixtum, т.е. редуване на каменни пояси с четириредови тухлени пояси, които пресичат цялата дебелина на зидовете. Тухлената зидария (*opus testaceum*) е приложена при оформлението на страниците на входовете, колоните и арките над тях.

Субструкцията на зидовете е дълбока от 0,80 до 1,00 м и широка 1,20 м. Горе завършва от двете страни с банкети, широки от 0,15 до 0,22 м. Суперструкцията е дебела 0,80 м. Изключение прави само крайният зид на западната страна, който е дебел 1,00 м, тъй като теренът на това място се спуска стръмно към Банското дере. Височината на зидовете е запазена от 0,90 до 2,00 м. Първият тухлен пояс започва на 1,00 - 1,20 м над основите. Хоризонталната и вертикалната фуга между тухлите са от 0,035 до 0,045 м. Сградата се състои от два реда помещения. Помещенията от южния ред, за южна стена на които служи крепостният зид, имат по-малки размери и са били предназначени за складове. Помещенията от северния ред имат по-големи размери и са служили за спални. Един непрекъснат напречен зид между помещенията, стоящ перпендикулярно на западното рамо на крепостната стълба, разделя сградата на две части. Този зид е отбелязан в плана на Ст. Бояджиев само между големите помещения от втория ред, и то с вход в средата[34]. Затова той мисли, че на южната страна сградата е имала два продълговати коридора, разделени помежду си със споменатия непрекъснат напречен зид. В обема на цялата сграда са разположени 13 помещения и 3 продълговати коридора. На северната страна сградата завършва с портик, отвътре ограничен с плътна стена, а отвън от поредица масивни тухлени стълбове (обр. 93). Неправилно е становището на Б. Филов, че това е колонада на църковния атриум[35]. Портикът е широк отвътре 4,00 м, а заедно с колонадата - 5,20 м. Тухлените колони са иззидани върху основа (крепидома), широка 1,40 м. Те имат квадратна форма с размери 1,20 х 1,20 м и запазена височина до 1,40 м. Разстоянието между тях варира от 3,60 до 4,75 м. Крайните две колони в източната и западната страна на сградата имат Г-образна форма. Втората колона от изток на запад е възседната от дебелите основи на северния зид на изградената по-късно базилика. В дебелината на тази част от зида е изградено с тухли продълговато съоръжение, чиито къси стени в източната и западната страна са извити. Коментирайки този детайл от сградата, Ст. Бояджиев мисли, че е налице масивен тухлен стълб, в средата на който се намира широко вертикално елипсовидно отвърстие за изтичане на нечистите води от горния етаж в канала под постройката[36]. Подобно отвърстие не съществува. Подът на съоръжението е плътен зид, настлан отгоре с тухли. Налице е вероятно място за съхранение мощите на светеца-мъченик или гроба на светеца, името на който е носила базилика. (На този въпрос ще се спрем по-подробно при разглеждането на църковната постройка). Празното пространство между колоните от източната половина на сградата при преустройството и в базиликата е било запълнено с плътна камена стена. Изградена е била нова колонада, която е разделяла северния от южния кораб на базиликата. По-късно пространството между първата и четвъртата колона от запад на изток е било затворено с каменни зидове, споени с калов разтвор. Четвъртата колона от запад на изток е била преустроена в латрина-писоар (обр.94). Това е полукръгла ниша, чиято основа е свързана с канал със силен наклон на запад. Във външната страна каналът е свързан с правоъгълна яма, за южна стена на която е бил използван зидът на стилобата на колонадата. Ямата е дълга 2,70 м, широка 0,90 м и дълбока 0,85 м. Стените и са зидани с ломени камъни, свързани с хоросан. Отгоре е била покрита с големи плочести камъни. В латрината се е влизало от южната страна с едно каменно стъпало. Влизането от портика в западната половина на сградата е ставало през вход, разположен в северния зид на голямото помещение 12. Входът е широк 3,00 м. Страниците му са иззидани с тухли, както на всички входове.

Помещение 12 в тази част на сградата е с най-големи размери: дължина (север - юг) 9,00 м и ширина 7,00 м. Източно и западно от него са разположени помещения 11 и 13, които имат почти квадратна форма с размери 7,00 х 7,00 м. Два входа, широки по 2,00 м, разположени в средата на междинните стени, разделящи помещенията, давали възможност да се премине от едно помещение в друго. В помещение 11 се е влизало и през вход, широк 2,00 м, разположен в северния му зид. Друга врата с ширина 1,70 м, разположена в западния зид на помещение 13, е осигурявала проникването в сградата и от западната страна. Размерите и разположението на помещения 11, 12 и 13 дават основание с голяма вероятност да се приеме, че те са били предназначени за войнишки спални. Южно от тези три помещения е разположен продълговат коридор с размери: дължина 16,70 м и ширина 3,00 м. В източната половина той е стеснен на 1,00 м от масива на западното рамо на крепостната стълба, извеждаща войниците от коридора върху платформата (бойната тераса) на крепостната стена. Коридорът посредством три двойки срещуположно стоящи тухлени стълба е разделен на три части. Южните стълбове са долепени на фуга до вътрешното лице на куртината, а северните са конструктивно свързани с надлъжния зид, разделящ помещенията на сградата на два реда. В коридора се е влизало през два широки входа, разположени в южната страна на голямото помещение 12. Входовете са разделени помежду си посредством масивен Т-образен тухлен стълб (обр. 95). При сигнал за опасност войниците от спалните помещения са преминавали в коридора и оттам по западното рамо на крепостната стълба са заемали позиция за отбрана върху крепостната платформа. През същия коридор се влизало в продълговатото помещение 3. То е дълго 7,70 м и широко 3,00 м. При първоначално изградената казарма това помещение всъщност е било част от продълговатия коридор, тъй като през него се е приманавало, за да се влезе в помещение 2 и оттам в крепостна кула 13. Тогава между помещения 2 и 3 е имало вход, широк 1,60 м. По-късно при преустройство на казармата този вход е бил зазидан и под него изграден отточен канал (обр.91). В близост до началото на канала беше открит масивен тухлен стълб, долепен на фуга до северната стена на помещение 3. Той има квадратна форма с размери 1,30 х 1,30 и запазена височина 1,10 м. В средата на стълба има вертикално отвърстие с размери 0,40 х 0,40 м. В долната си част то е свързано с хоризонтален отвор с височина 0,40 м и ширина 0,30 м (обр.96). По всяка вероятност през него нечистите води от горния етаж на казармата са се вливали в споменатия канал, за да бъдат изведени извън сградата в близкото дере. Не е изключено наличие на кухненско съоръжение (готварска печка), изградено при преустройството на казармата, когато може би помещение 3 е било превърнато в кухня, свързана със споменатия канал.

Към обема на първоначално изградената постройка, както вече беше отбелязано, спадат двете по-малки помещения 1 и 2, разположени пред входа на кула 13. В помещение 2 се е влизало през вход, широк 2,00 м, разположен в северната стена. Най-вероятно в него са почивали дежурните стражи, които при опасност бързо са влизали в кулата за да заемат позиция за отбрана. Малкото помещение 1, в което се е влизало през помещение 2, е било най-вероятно склад за боеприпаси. След насилствено разрушение на сградата при нейното преизграждане тези две помещения са били изоставени с оглед да се освободи пространството пред входа на кулата за бързо и безпрепятствено влизане на войниците в нея.

В източната половина на сградата се е влизало също през северната страна чрез вход, широк 3,30 м, разположен в северната стена на помещение 9, което е с дължина 10,00 м и ширина 8,00 м. Два широки входа, разположени в напречните зидове на помещението, са давали възможност да се влезе в помещения 8 и 10. Големината на тези помещения и разположението на входовете между тях дават основание да се приеме, че те са служили за спални. От южната страна на помещение 9 посредством два входа се е влизало в продълговат коридор, разположен по цялото протежение на източното рамо на крепостната стълба. При изграждането на базиликата тези два входа са били зазидани и е била оформена нейната южна стена. В помещение 9 с посока север - юг изцяло е била изградена нова стена, разделяща притвора от наоса на базиликата. Продълговатият тесен коридор е осигурявал достъпа на войниците от спалните помещения към източното рамо на крепостната стълба, извеждаща на върхната платформа. За да се осигури по-широко пространство до стълбата, последните и две стъпала са били скъсени и превърнати в малка площадка.

От двете страни на коридора на изток и запад са били оформени двете малки помещения 4 и 5. В плана на Ст. Бояджиев тези две помещения не са отбелязани и не се коментират. Помещение 4 е разположено под нишата на крепостната стълба. Западната му половина е стеснена от масива на крепостната стълба. Използвано е било най-вероятно за склад. Помещение 5 е дълго 7,00 м и широко 3,00 м. То също е било предназначено за склад. Разположено е пред входа на кула 14, който още преди изграждането на казармената сграда е бил зазидан, а кулата изоставена[37]. За да не бъде използвана от противника, тя е била разрушена до основи. Изградената по това време потерна между кули 14 и 15 на мястото на старата южна порта при новите условия е била охранявана само от кула 15.

Източно от помещение 8 пред потерна III е разположен напречен коридор, дълъг 11,60 м и широк 4,00 м, който е осигурявал достъпа до потерната. Под него с посока север - юг преминава отточен канал, извеждащ нечистите и дъждовните води вън от крепостната стена. В съседство с коридора в източната страна са разположени последните две помещения 6 и 7. Помещение 7 е дълго 7,00 м и широко 4,00 м. В него се е влизало през врата, широка 1,70 м, разположена в южната част на зида, разделящ напречния коридор от помещение 7. Друга врата, в южната стена на помещение 7, е осигурявало достъпа до малкото помещение 6. Най-вероятно тези две помещения са били предназначени за командира на войсковото подразделение, настанено в сградата. Ако се приеме, че там е била настанена една центурия (около 60 войници), което е много вероятно, то с двете по-малки помещения 6 и 7, осветлявани и от източната страна, е разполагал центурионът (командирът на центурията). Становището на Бояджиев, че казармената сграда е завършвала на изток до потерната и тези две помещения (6 и 7) принадлежат на друга постройка, не се потвърди[38]. Оказа се в същност, че това е обща сграда, която на изток е завършвала на 4,00 м от входа на кула 15. При преустройството на казармата в базилика върху помещение 7 е била изградена тристранна абсида. Описанието и тълкуването на базиликата ще се извърши при разглеждането на култовите сгради.

Стратиграфските наблюдения, извършени при археологическото проучване на сградата установиха три културни пласта. Най-горният пласт достига дълбочина 0,80 м от горното ниво и е наслоен върху подовото ниво на базилика. Той се състои от пръст, разрушена зидария, сред която се срещат фрагменти от късноантична сиво-черна груба керамика от V - VI в. Тя е изработена от недобре пречистена глина. Съдовете са със заоблена форма, с равни дъна и няколко концентрично врязани линии в горната част. Устията им са с профилиран, завит навън ръб. Сред тази керамика най-често срещани са гърнетата с равно отрязани дъна, дълбоки паници и купи. Те се срещат в почти всички наши антични и късноантични обекти[39].

Вторият културен пласт започва под подовото ниво на базиликата и достига дебелина до 1,00 м. В него се срещат също отпадъци от разрушена зидария, пръст, много фрагменти от късноантична керамика. Сред тях преобладава сиво-черната груба керамика. Срещат се и фрагменти от червенолакова тънкостенна фина керамика.

Най-долният пласт, който е наслоен върху пода на първоначално изградената сграда, достига дебелина 0,35 м. Състои се от пръст, опожарени останки и много фрагменти от червенолакова тънкостенна фина керамика. Съдовете от този тип са изработени от добре пречистена и смесена глина, с бежов или бежово-кафяв цвят след изпичането. Лакът върху тях е с червен до кафяв цвят, неравномерно нанесен и без блясък. В този тип керамика съществува по-голямо разнообразие в изработването на отделните детайли на съда. Обикновено дъната на всички съдове завършват с пръстеновидно столче, а ръбът на устието е строго профилиран. Сред съдовете преобладават дълбоките купи, разлати паници, гърнета с една или две дръжки и амфорите. Тази керамика има близки аналогии с керамиката на античните керамични центрове край Хотница[40], Павликени[41], Бутово[42], вилата при Ивайловград[43] и др. Нейното производство по нашите земи се отнася към II-IV в[44].

Освен керамиката сред развалините бяха открити още: множество глинени лампи, тежести за тъкачен стан, прешлени за предене, костени украшения, костени дръжки от ножове, стъклени поставки от чаши, железни гвоздеи, върхове на стрели и копия, много животински кости от едър рогат добитък, от коне, свине, овце, птици, медни римски и византийски монети от Гета (211-212), Максимин (235-238), Валериан (253-260), Максимиян (286-305), Константин I (306-337), Лициний (308-324), Констанций II (337-361), Аркадий (395-408), Анастасий (491-518), Юстиниан I (527-565).

От архитектурния анализ и статиграфските наблюдения е видно, че първоначално изградената сграда при нападение е била насилствено разрушена. При нейното възстановяване крайните две помещения 1 и 2 са били изоставени и разрушени до основи, за да се открие свободен достъп до входа на кула 13. По-късно казармената сграда е претърпяла второ разрушение, след което е била преустроена в двукорабна църква с тристранна абсида. Големият масив на крепостната стълба не е позволил да бъде изграден трети южен кораб. При изграждането на църквата строителите използвали почти всички по-стари зидове.

При сегашното състояние на изследваната постройка няма точни данни, показващи на колко етажа е била тя. Сравнително дебелите ѝ зидове (0,80 м) и масивната тухлена колонада навеждат на мисълта, че тя се е развивала и във височина и е била най-вероятно на два етажа. Що се отнася до нейното покритие данните са в полза на предположението, че тя е имала масивно засводена водоустойчива и огнеустойчива конструкция.

От направения преглед на продълговатата сграда, долепена до вътрешното лице на южната крепостната стена, е ясно, че тя е била свързана с отбраната на града. Като се вземат предвид характерът на плана, размерите и разпределението на помещенията, ширината на вратите, тяхната връзка с крепостната стълба и откритите находки, следва да се приеме с голяма вероятност, както вече беше споменато, че се касе за една от казармените постройки на постоянния крепостен гарнизон, дислоциран в Диоклецианопол.

Писмени сведения, отнасящи се пряко до изграждането на казармата, не са открити. В замяна на това обаче най-новите археологически разкопки в този сектор ни предлагат данни за датиране на сградата, ограничено в сравнително по-тесни граници. Ст. Бояджиев я датира около 308 г., тъй като изграждането на крепостната стена той неправилно отнася към края на II в., а преизграждането и в този сектор - към края на III в.[45]. Въпросът за датата на изграждането на крепостната стена беше разгледан при датирането на укрепителната система и беше дадено следното тълкуване: изграждането на първоначалната крепостна стена е станало след първите готски нашествия - към края на III и началото на IV в. Претърпяла известни разрушения в някои сектори по време на големите готски въстания през втората половина на IV в., стената е отново възстановена и отчасти преустроена при император Теодосий (379 - 395).

Тъй като казармата е долепена до вътрешното лице на преустроената част от крепостната стена, следва, че тя е изградена по-късно от нея. Преустройството на казармената сграда в двукорабна базилика с тристранна абсида към средата на V в.[46]. При тази постановка може да се заключи, че изграждането на казармата е станало във времето от последната четвърт на IV в. до средата на V в., най-вероятно в последната четвърт на IV в. На тази датировка не противоречат строителните белези, стратиграфските наблюдения, находките и особено нумизматичния материал, сред който преобладаващите монети са от втората половина на IV в.

Частичното разрушаване на първоначално изградената казарма и нейното възстановяване вероятно е станало при император Аркадий (395 - 408). Още в първата година на неговото управление хуните нахлули в империята през замръзналия Дунав в Тракия, където извършили големи опустошения[47].

Второто разрушение на казармата следва да се свърже с тежките хунски нашествия в балканските земи в средата на V в., когато пострадали много градове, селища и пътни станции[48]. След това сградата е прекъснала своето съществуване като казарма и е била преустроена в двукорабна базилика с една тристранна абсида.

Сграда II. Проучването и беше извършено през 1971 - 1972 г. Разположена е източно от сграда I между входа на кули 15 и 16, фланкираща южната порта от запад (обр.96). Двете сгради са разделени помежду си посредством широк 9,00 м коридор (свободно пространство), през който се е осигурявал безпрепятствен достъп до входа на кула 15. Постройката е правоъгълна и е долепена на фуга до вътрешното лице на крепостната стена (обр. 97). Основите и застъпват както при сграда I банкета на субструкцията на куртината, без да се свързват конструктивно с нея. Дълга е 64,00 м и широка 17,00 м в западната половина. В източната половина тя постепенно се стеснява от запад на изток, като в източния край ширината и достига 13,50 м. Най-вероятно това стеснение се дължи на обстоятелството, че пред тази част на сградата и южната порта може би е бил оформен някакъв малък площад. Съществуващият сега асфалтират площад на това място не дава възможност да се проучи североизточният ъгъл на сградата. Зидовете на постройката са дебели 0,80 м и запазени на височина до 2,30 м. Градени са със същите строителни материали и строителни техники както при сграда I. По протежение на надлъжната ос сградата е съставена от два реда помещения. В първия ред, за южна стена на който служи крепостния зид, са разположени 12 по-малки помещения, а във втория - 7 големи помещения (обр.98). Един непрекъснат напречен зид с посока север - юг, разделя сградата на две половини. На север по протежение на цялата дължина тя завършва с масивна тухлена колонада, принадлежаща на портика пред постройката. Проучени са девет колони. Те имат квадратна форма с размери 1,20 х 1,12 м. Запазени са на височина до 1,10 м. Разстоянието между тях варира от 4,00 до 4,70 м. Колоните са иззидани върху каменна основа (крепидома), широка 1,40 м. Крайната колона на западната страна има Г-образна форма. Най-вероятно на северо-източната крайна част на сградата е имало още две колони, като крайната е била с Г-образно сечение.

Проникването в западната половина на сградата се е осъществявало през северната страна посредством широк 2,70 м вход, разположен в средата на северния надлъжен зид на помещение 18. Страниците му както на всички останали входове са зидани с тухли. Голямото помещение 18 е с дължина 12,60 м и ширина 7,20 м. Два други входа, широки по 2,20 м, разположени на източния и западния зид на помещение 18 са осигурявали достъпа до съседните помещения 17 и 19. Те имат еднакви размери: дължина 7,80 м и ширина 7,20 м. Предназначени са били за спални. Два масивни тухлени стълба с Т-образно сечение в южната страна на помещение 18 оформят три входа, широки по 1,65 м, през които се е влизало в помещения 3, 4 и 5. Малките помещения 1, 2, 3, 4, 5, 6 и 7 са свързани помежду си посредством амфилада от шест врати, широки по 1,25 м. Тухлените стълбове, оформящи страниците на тези входове от южната страна, са долепени на фуга до крепостния зид, а от северната страна са конструктивно свързани с надлъжния зид, разделящ малките от големите помещения. Върху някои от тях са запазени петите на надвходните дъги. В малките помещения се е влизало и през други две врати, широки пр 1,30 м, разположени в южните надлъжни зидове на помещение 17 и 19. По-късно тези две врати са били зазидани с камъни, споени с калов разтвор. Всички помещения от първия ред имат правоъгълна форма с размери, както следва: помещение 1 - 3,60 х 3,00 м, помещение 2 - 3,50 х 3,00 м, помещение 3 - 3,80 х 3,00 м, помещение 4 - 3,30 х 3,00 м, помещение 5 - 3,80 х 3,00 м и помещение 6 - 3,50 х 3,00 м. Най-вероятно са били складове за храни, боеприпаси и вещеви помещения.

Влизането от портика в източната половина на сградата е ставало през вход, широк 2,70 м, разположен в средата на надлъжния северен зид на централното помещение 15, което е дълго 11,00 м и широко на западната страна 6,40 м, а на източната - 5,10 м. Под това помещение преминава дълбок канал с посока север - юг, който е извеждал нечистите и дъждовните води вън от крепостната стена. Два входа, широки по 2,20 м, разположени в средата на напречните зидове на помещение 15, са давали възможност да се проникне в помещения 14 и 16. Помещение 14 е дълго 7,00 м и широко в западната страна 4,90 м, а в източната 4,00 м. Западната стена на помещение 16 е дълга 7,10м, южната - 6,80 м, а източната 6,30 м.

Най-вероятно тези три големи помещения, свързани помежду си с входове, са служили за спални. На южната стена на голямото помещение 15 е имало други два входа, широки по 3,30 м, през които се е влизало в малките помещения от първия ред. Всички малки помещения 8, 9, 10, 11, 12 са свързани помежду си с широки входове. Входът между помещения 10 и 11 по-късно е бил зазидан с камъни, споени с калов разтвор. Широки входове, разположени в северните надлъжни зидове на малките помещения, са осигурявали връзката и с големите помещения от втория ред. По всяка вероятност малките помещения са били използвани за складове. В помещение 11 беше открита еднораменна крепостна стълба, разположена по надлъжната ос на помещението и долепена на фуга до вътрешното лице на крепостната стена. Стълбата е дълга 5,30 м и широка 2,00 м със запазена височина 3,00 м. Стъпалата и са направени от тухли. Изкачването по тях до крепостната платформа е ставало от изток на запад. Първото стъпало и цялата суперструкция на стълбата стоят на 1,20 м над подовото ниво на казармените помещения. Съвсем очевидно е, че тя е била построена по-късно, когато казармената постройка е била вече разрушена. В източния край сградата завършва с едно по-малко помещение 13, в което се е влизало през вход, широк 1,10 м, разположен в източната му стена. То е било свързано с вход с малкото помещение 12. Източният вход на помещение 13, който извежда до близко стоящата южна порта (Камилите), дава основание да се предположи, че то е било предназначано за караулно помещение на дежурната стража, която е контролирала влизането и излизането през портата.

При археологическото проучване на сграда II стратиграфските наблюдения очертаха по-основно три културни пласта. Най-горният достига дълбочина 1,00 м от сегашното ниво. Той се състои от разрушена зидария, примесена с пръст, сред която се срещат много фрагменти и цели съдове ранносредновековна българска керамика (IX - X). На това ниво някои от помещенията на сградата през ранното средновековие са били преустроени в жилища.

Вторият културен пласт, добел около 0,50 м, достига дълбочина 1,50 м от горното ниво. В него също се срещат много отпадъци от разрушена зидария, фрагменти и цели съдове от късноантична сивочерна керамика (V - VI). Срещат се нарядко и фрагменти от червенолакова керамика.

Най-долният културен пласт, наслоен върху първоначалното подово ниво на сградата, достига дебелина 0,25 м. Състои се от пръст, опожарени останки и много фрагменти от късноантична керамика, сред които преобладават червенолаковите тънкостенни съдове, изработени от добре пречистена глина. В културния пласт бяха открити още: глинени лампи, костни дръжки от ножове, костна апликация от конска амуниция, железни върхове на стрели и копия, тежести за стан, прешлени за предене, стъклени поставки от чаши, бронзови и медни монети от Лициний (308 - 324), Константин Велики (306 - 337), Константин II (337 - 361), Аркадий (395 - 408), Юстиниан (527 - 565), Йоан Цимиский (969 - 976). Намерени бяха и голямо количество кости от домашни животни - едър рогат добитък, коне, овце, свине и др. В помещение 10 бяха намерени и няколко големи отломъка от покривната конструкция на сградата. По всяка вероятност постройката е била на два етажа.

Плановата схема на сграда II е много близка с тази на сграда I. Нейното местоположение, плановото и обемното решение са достатъчни аргументи за определяне предназначението и като сграда, която е имала конкретни военни функции - да бъде казарма. Общите стилови белези и еднаквият начин на градеж със сграда I са указание, че двете сгради са строени едновременно - през последната четвърт на IV в., както вече беше отбелязано.

През ранното средновековие (IX - X в.) разрушената казарма е била преустроена и приспособена за жилища на новото население на славяно-българското селище.

Сграда III. Тя е разположена източно от южната порта, между входа на кула 17, фланкираща портата от изток, и кула 18. Проучена е през 1960 г. В сравнение с останалите казармени сгради тя е с най-малки размери (обр.99). Дълга е 29,00 м и широка 16,00 м. Зидовете й са дебели 0,80 м и са запазени на височина до 1,50 м. Градени са в същата техника както останалите казармени сгради. На няколко места бяха открити двойни зидове, което е показател за разрушаването и преизграждането на първоначално изградената сграда. Тя се състои от седем помещения, разположени по протежение на надлъжната и ос в два реда. В северната и западната страна сградата завършва с портици. Колоните са изградени с тухли, както на останалите казармени сгради, и имат същата форма и размери.

Влизането в сградата е ставало през северната страна посредством вход, широк 2,80 м, разположен в средата на северния зид на помещение 6. Два други входа, широки по 1,80 м, амфиладно разположени в напречните зидове на същото помещение, са осигурявали достъпа до двете големи помещения 5 и 7. Трите големи помещения 5, 6 и 7 имат квадратна форма с еднакви размери - 7,00 х 7,00 м. Подът им е настлан с тухли с размери 0,34 х 0,34 х 0,035 м. Те не са свързани с входове с малките помещения, разположени южно от тях както е при другите казармени сгради. Най-вероятно в тях е бил разположен командния състав на гарнизона.

Помещенията от южния ред са четири. Всички са широки по 2,80 м. Първото и второто имат дължина 5,50 м, а третото и четвъртото 7,20 м. В тях се е влизало през вход, широк 1,70 м, разположен на северният зид на помещение 1. Амфилада от три врати е давала възможност да се премине от едно в друго помещение. Те са служили за складове. В помещение 4 бяха намерени долните части на шест глинени долии (обр. 100).

В ъгъла, сключен между вътрешното лице на крепостната стена и западния краен напречен зид на сградата, беше открито плътно иззидано, долепено на фуга до двете стени полукръгло съоръжение. То е изградено в смесена зидария на четириредови тухлени пояси. За спойка е употребен зидарски хоросан, примесен с трошени тухли, запазен на височина 2,30 м. В средата има вертикално отвърстие с правоъгълно сечение с размери 0,30 х 0,20 м. В долния си край отвърстието е свързано с отточен канал, свързан с канализацията на града. При неговото разчистване бяха открити кости от различни животни, ножове, подставки на стъклени чаши, глинени лампи и фрагменти от късноантична керамика. Най-вероятно това са останки от умивалня или кухненско съоръжение, разположено на втория етаж на сградата.

При проучването на казармена сграда III се очертаха също както при сграда II три културни пласта. Най-горният принадлежи на ранносредновековното българско селище. В него сред рушевините бяха намерени много фрагменти и цели съдове от ранносредновековна българска керамика (IX - X)[49], една медна византийска монета от Роман II и две от Цимисхий (969 - 976). Средният културен пласт е сравнително най-дебел (0,80 м). Наред с рушевините в пласта бяха открити много фрагменти и цели съдове от къснoантична керамика (IV - VI), медни монети от Максимиян (305 - 311), Лициний (308 - 324), Константин I (306 - 337), Грациян (367 - 375), Теодосий II (408 - 450), Анастасий (491 - 518), Юстиниан I (527 - 565), Юстин II (565 - 578) и Тиберий II (578 - 582). Най-долният културен пласт, дебел около 0,30 м, е наслоен върху тухления под на сградата. Състои се от черна горяла пръст, рушевини, сред които бяха намерени и множество фрагменти и цели съдове от римска червенолакова фина керамика. Върху пода на всички помещения имаше следи от голям пожар.

След развалините при разкопките бяха открити няколко еднофитилни глинени лампи, железни гвоздеи, части от стъклени чаши, костни дръжки от ножове, железни ножчета и халки, глинени прешлени и тежести за стан, големи части от желязо до 5 - 6 кг, сгурия, много кости от животни, мраморен фронтон с изобразен върху него заек, бягащ наляво, мраморна оброчна плоча на Аполон, почти гол, само с хламида, преметната през дясното рамо.

Архитектурният анализ на казармена сграда III дава основание за извода, че и тя както останалите казармени постройки е била на два етажа. Начинът на градеж, употребените строителни материали и стратиграфските наблюдения сочат, че тя е била изградена едновременно с цялата поредица от казармени сгради, долепени до вътрешното лице на южната крепостна стена през последната четвърт на IV в. Следите от пожар върху тухления под, наличието на две подови нива, двойните зидове в някои помещения са указание, за насилствено разрушаване на сградата и нейното преизграждане. През ранното средновековие (IX - X в.) сградата е била използвана от новото население на града.

Сграда IV. Намира се на 9,00 м източно от сграда III между входа на кула 18 и входа на кула 19 (обр.101). Незастроеното пространство между двете сгради срещу входа на кула 17 е давало възможност на бранителите бързо и безпрепятствено да влизат в кулата. По същия коридор са преминавали защитниците, за да се изкачат през западното рамо на крепостната стълба върху крепостната платформа. За целта, при изграждане на крайния западен зид на сградата е бил оставен вход, широк 1,20 м, разположен върху първото стъпало на крепостната стълба. Сградата както останалите казармени постройки има правоъгълна форма и е долепена до вътрешното лице на крепостния зид. Дълга е 59,00 м и широка 16,00 м. Зидовете и са дебели 0,80 м и запазени на височина до 2,00 м. Градени са в техника *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси.

Сградата се състои от дванадесет помещения и два продълговати коридора. Помещенията са разположени по протежение на дължината в два реда. На север постройката завършва с масивна тухлена колонада. Един непрекъснат напречен зид с посока север - юг я разделя на две равни части. Влизането в западната половина е ставало през вход, широк 2,80 м, разположен в средата на северния зид на помещение 11, което е с дължина 8,40 м и ширина 7,00 м. Други два входа, разположени в средата на двата напречни зида на помещение 11, са давали възможност да се проникне в помещения 10 и 12. Те имат еднакви размери: дължина 8,80 м и ширина 7,00 м. Южната половина на напречните им зидове, които ги разделят от помещение 11 са двойни. Навярно и тук сградата е била разрушна и преизградена. В южната страна на помещеие 11 посредством един Т-образен тухлен стълб са оформени два широки по 2,80 м входа, които са осигурявали достъпа до продълговатия коридор, разположен пред масива на двураменната крепостна стълба. Коридорът е дълъг 28,00 м и широк 3,00 м. Пред масива на двете рамена на крепостната стълба той е стеснен на 1,00 м. Пред последното стъпало на източното рамо на крепостната стълба и върху третото, четвъртото и петото стъпало са изградени при построяването на сградата два тухлени стълба, които са носили сводовата конструкция на коридора. Такъв тухлен стълб е бил изграден и в нишата на крепостната стълба срещу големия Т-образен стълб, който е имал същото предназначение. Изграждането на тухлените стълбове пред и върху стъпалата на източното рамо на крепостната стълба е било осъществен така, че да не възпрепятства подходът от коридора по стълбата до крепостната платформа.

В източната половина на сградата са разположени три големи помещения и шест малки. Влизането в тази част на сградата е ставало както при западната и половина - през северната страна, чрез широк 2,80 м вход, разположен в средата на голямото помещение 8, което е с дължина 8,30 м и ширина 7,00 м. Източно и западно от това помещение се намират други две големи помещения 7 и 9. Помещение 7 е дълго 9,30 м и широко 7,00 м, а помещение 9 има дължина 8,70 м и ширина 7,00 м. Влизането в тях е ставало чрез входове, широки по 2,00 м, разположени в средата на напречните зидове, разделящи тези помещения от средното помещение 8.

Малките помещения 1, 2, 3, 4, 5 и 6 за южна стена на които е служил крепостният зид, имат еднакви размери: дължина 4,00 м и ширина 3,00 м. Влизането в тях е ставало през входове от големите помещения 7, 8 и 9. Други пет врати, амфиладно разположени в средата на междинните стени, разделящи малките помещения, са давали възможност да се преминава от едно в друго. Най-вероятно и при тази сграда големите помещения, които са били осветявани от северната страна, са служили за спални, а малките, са били предназначени за складове.

Стратиграфските наблюдения при археологическите разкопки и при сграда IV очертаха по-основно три културни пласта. Най-горният културен пласт принадлежи на ранното средновековие. В тази сграда е открита най-много ранносредновековна българска керамика от IX - X в. В малките помещения 1 и 2 освен множество цели ранносредновековни глинени съдове бяха открити и много сгур, въглени, парчета олово и няколко огнища. Хр. Джамбов допуска, че тези помещения през ранното средновековие са били превърнати в грънчарска работилница[50]. Вторият и третият културен пласт принадлежат на късната античност. В тях сред руините бяха намерени много фрагменти и цели съдове от късноантична керамика (IV - VI). Сграда IV както всички останали казармени сгради е била насилствено разрушена при нападение и отново преизградена. За това свидетелстват следите от голям пожар, наслоен върху първоначалния под и съществуващите двойни зидове в някои помещения. Комплексното изследване на сградата сочи, че тя е била изградена едновременно с останалите казармени постройки.

Сграда V. Включена е между входовете на кули 19 и 20. Тя има също правоъгълна форма и е долепена до вътрешното лице на южната крепостна стена на 8,40 м източно от сграда IV (обр. 102). Дълга е 56,00 м и широка 16,00 м. Зидовете и са дебели 0,80 м и запазени на височина до 1,50 м. Градени са в същите строителни техники както останалите казармени сгради.

В сградата са разположени 12 помещения и един коридор. В северната страна тя е завършвала вероятно с масивна тухлена колонада. Върху тази част днес е трасирана асфалтирана улица, която попречи да бъде проучена изцяло постройката. Най-вероятно и при тази сграда влизането е ставало през вход от северната страна. Петте големи помещения - 8, 9, 10, 11, 12, са свързани помежду си с четири амфиладно разположени врати, които давали възможност да се преминава от едно в друго помещение. Всички тези помещения имат широки входове и в южните си стени, през които се влизало в малките помещия 1, 2, 3, 4, 5, 6 и 7, предназначени най-вероятно за складове както при другите казармени сгради.

В източната страна сградата завършва с коридор с надлъжна ос север - юг. Той е дълъг 11,60 м и широк 6,00 м. Разделен е на три части посредством две двойки срещуположно стоящи пиластъра. Пиластрите на западната стена са зидани с тухли, а тези на източния зид са градени с големи каменни блокове. Коридорът е разположен пред потерна IV и чрез него се е осигурявал достъпът до нея. В ъгъла, сключен между източния зид на казармата и крепостната стена, е поместена перпендикулярно на куртината зидана тухлена стълба, от която са запазени най-долните две стъпала. Тя е конструктивно свързана със зида на сградата. Широка е 1,80 м с размери на стъпалата: ширина 0,25 м и височина 0,30 м. Чрез нея най-вероятно се е осигурявал подходът до втория етаж на постройката. По-късно потерна IV е била зазидана, а коридорът е бил превърнат в складово помещение.

Източно от сграда V, до входа на югоизточната ъглова кула, са били разположени още две казармени сгради, долепени до вътрешното лице на южната крепостна стена, които още не са проучени.

Казармени сгради до източната крепостна стена

Казармeният комплекс на Диоклецианопол се е простирал и край източната крепостна стена северно и южно от източната порта. Сградите северно от източната порта не са проучени. Южно от източната порта са били разположени две казармени постройки. При тяхното изследване, започнало през 1984 г. и завършило през 1987 г., бяха проучени само източните половини на двете сгради. Върху западната им половина, успоредно на крепостната стена, е трасирана съвременна асфалтирана улица с интензивно движение, което попречи да бъдат разкопани и проучени изцяло.

Казармените сгради, разположени край източната крепостна стена, имат аналогична планова схема на намиращите се край южната крепостна стена. Те са строени допълнително след изграждането на крепостната стена и са долепени до вътрешното лице на куртината.

Сграда VI. Тя се простира между входа на югоизточната ъглова кула 22 и входа на кула 23 (обр. 103). Надлъжната и ос е с посока северозапад - югоизток. Дължината и в източната страна до крепостния зид е 56,30, в западната страна е скъсена на 43,70 м. Ширината и достига 14,50 м. Южният краен напречен зид на постройката не е изграден перпендикулярно на куртината, както са останалите напречни зидове, а под остър ъгъл, с оглед да се осигури свободен достъп до входа на ъгловата кула. Срещуположно на този зид, на южната крепостна стена, е разположен крайният напречен зид със същата посока на друга казармена сграда, долепена до южната крепостна стена. При това разположение на двете сгради е било оставено незастрено пространство - коридор между тях - широко 6,00 м, което е давало възможност безпрепятствено да се влезе в югоизточната ъглова кула.

Сградата се състои от два реда помещения, разположени по надлъжната и ос. Край крепостната стена са изградени редица от по-малки помещения, които са служили предимно за складове на храни и боеприпаси. При разкопките в едно от тях бяха открити няколко глинени долии с вкопана долна част в земята. На запад от малките помещения следват няколко по-големи помещения. Те не са изцяло проучени, тъй като върху тях преминава съвременна асфалтирана улица. Сградата най-вероятно на запад е завършвала с колонада, както е при другите казармени постройки.

Зидовете на постройката са широки 0,80 м със запазена височина до 3,00 м. Градени са в техника *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси. За спойка е употребен зидарски хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Влизането в постройката е ставало най-вероятно през входове, разположени на западната страна на големите помещения. Тъй като сградата не е напълно разкрита, не се знае точното разпределение на всички помещения, техните размери и разположението на входовете. Откритите при археологическите разкопки големи късове от засводената покривна конструкция на сградата са доказателство, че тя е била покрита с масивен водоустойчив и огнеустойчив покрив, както останалите казармени постройки.

Сграда VII. Разположена е на 9,00 м северно от сграда VI между входа на кула 23 и входа на кула 24. Тя има правоъгълна форма с посока на надлъжната и ос северозапад-югоизток (обр.104). Дълга е 59,30 м и широка 14,50 м. Разкрита беше само източната и половина. Останалата част по цялото протежение от северния до южния край попада под уличното платно на съвременна асфалтирана улица. Напречните зидове на сградата застъпват банкета на крепостната стена и са долепени на фуга до вътрешното и лице. Основите и достигат дълбочина 1,00 м и са градени в техника *opus caementicum*. В двете страни горе завършват с отстъп (банкет), широк 0,15 м. Зидарският хоросан е примесен с трошени тухли. Сеперструкцията е изпълнена в техниката *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси. Зидовете и са широки 0,80 м със запазена височина до 2,00 м.

Сградата се състои от 16 помещения, разположени в два реда, успоредно на крепостната стена (обр. 105). Напрекъснат зид по средата на постройката с посока югозапад - североизток я разделя на две половини. Във всяка една от тях има по осем помещения. В западната страна тя е завършвала с колонада. В отделни сектори беше разкрита крепидомата, върху която са стояли колоните. Най-вероятно те са били зидани с тухли, които са извадени. В някои сектори крепидомата е напълно разрушена. В северния край колонадата не завършва до края на сградата. Последната Г-образна колона достига до средата на крайното помещение 11.

Първият ред помещения, за източна стена на които е служил крепостният зид, имат по-малки размери. Всички са широки по 3,00 м и дълги от 3,50 до 8,50 м. Разделени са помежду си едно от друго чрез срещуположно стоящи тухлени стълбове. Стълбовете на западната страна са конструктивно свързани с надлъжните зидове, а тези на източната са долепени на фуга до вътрешното лице на куртината. Четири амфиладно разположени врати между малките помещения в северната половина на сградата и четири в южната половина са давали възможност да се преминава от едно в друго помещение. Всички помещения от първия ред, с изключение на 1 и 6, са били свързани с широки врати с големите помещения от втория ред. Някои от тях по-късно са били зазидани с камъни, споени с калов разтвор. Те са били предназначени за складове.

На запад от поредицата малки помещения следва втори ред от шест по-големи помещения, на които беше проучена само източната половина. Те са дълги от 6,50 до 9,40 м с вероятна ширина 6,30 м. Двата входа в западната стена на помещения 12 и 15, през които се е влизало в двете половини на сградата, бяха поставени въз основа на напълно проучените аналогични сгради I и II, разположени край южната крепостна стена. По всяка вероятност и големите помещения са били свързани помежду си с широки врати, както е при останалите казармени сгради. Считаме, че и тази сграда е била на два етажа. Нейното покритие обаче за разлика от останалите казармени сгради е било с керемиди от двата вида - тегули и имбрици, открити в голямо количество при археологическите разкопки.

В северозападната крайна част на постройката е разположена зидана стълба, конструктивно свързана с казармата и долепена до вътрешното лице на крепостната стена. Тя е поместена в масивен пилон с правоъгълна основа с дължина 5,10 м и ширина 3,75 м. Стълбището е вътрешно, с ширина 0,85 м. Стъпалата са зидани с тухли и са високи 0,30 м и широки 0,25 м. Открити бяха отчасти запазени първите три стъпала. Влизането е ставало от северната външна страна на сградата. Не е изключено през нея да са се изкачвали бранителите за заемане позиция за отбрана върху бойната платформа на крепостната стена в този сектор.

При стратиграфските наблюдения на сградата бяха установени два културни пласта. Първият е на дълбочина до 0,80 м от горното ниво. В него преобладава примес от пръст и разрушена зидария, сред които бяха открити множество фрагменти от късноантична сивочерна керамика (IV - VI). Вторият пласт, който е наслоен върху подовото ниво на сградата, е на дълбочина от 0,80 до 1,30 м. Състои се от рушевини и черна пръст, сред които има повече късове от късноантична тънкостенна фина керамика (IV - V). Сред развалините бяха открити още: две глинени еднофитилни лампи, бронзова еднофитилна лампа с дълга дръжка, мраморна глава на Телесфор, няколко глинени тежести за стан и медна монета от Констанций (337 - 361).

От анализа на поредицата продълговати сгради, долепени до южната и източната крепостна стена, става ясно, че те са били свързани с отбраната на града. Характерът на плана, размерите и разпределението на помещенията показват, както вече беше подчертано, че това са били военни сгради - казарми, в които е бил разквартируван постоянният гарнизон, охраняващ античния град. Броят на военните сгради и тяхната големина дават основание за предположението, че в Диоклецианопол е била дислоцирана значителна войскова част (около една кохорта, а може би и повече), подсилвана при нужда от жителите на града и близките селища. При обсадата на града от аварите в 587 г. Теофилакт Симоката съобщава за активното участие на неговите жители в отбраната[51]. Военни сгради с подобна планова схема, долепени до вътрешното лице на крепостната стена, са открити в Кабиле[52], Абритус[53], Ятрус[54], Кюстендилския Хисарлък[55] и др. Ако се направи сравнение между казармите от римската епоха и от късната античност, каквито са тези на Диоклецианопол, ще се види, че съществува известно различие във външния им архитектурен вид. За казармите от римската епоха се знае, че се състоят от отделни помещения, наредени едно до друго около правоъгълен вътрешен двор[56]. Такъв план има казармата на Първа Аврелианова кохорта на пътната станция Субрадице при с. Христо Даново, Пловдивска област, която се датира от втората половина на III в.[57]. При казармените постройки на Диоклецианопол, които са изключително характерна конструкция от късната античност, обширните помещения са разгърнати в дълги постройки с верижен план.

В духа на късноантичната архитектурна традиция продължава строителството на казарми и в ранното средновековие. Особено характерни и близки в това отношение са продълговатите казармени постройки на Омуртаговия аул на Тича, долепени до каменната стена[58] и военните сгради на средновековния град Червен[59].

Плановата схема на казармените сгради на Диоклецианопол, строителните техники и стратиграфските наблюдения сочат, че изграждането на целия казармен комплекс е станало едновременно. Най-сигурни данни за определяне на приблизителното време на изграждането на постройките ни дават строежите при казармена сграда I. При нейното разглеждане беше направен опит за нейното датиране и беше прието, че тя е била изградена през последната четвърт на IV в. По това време най-вероятно е бил изграден целият казармен комплекс на Диоклецианопол.

Прегледът на казармените сгради показва, че всички постройки са претърпели някакво голямо разрушение и опожаряване, което следва да се свърже с тежките хунски нашествия над балканските земи към средата на V в. Възстановени по-късно, те са обитавани в този си вид до края на VI и началото на VII в., когато градът отново е бил подложен на разрушения. През ранното средновековие (VIII - X) разрушените казармени сгради са били преустроени и приспособени за жилища за българското население.

Бани

Диоклецианопол, със своето голямо термоминерално находище е бил важен балнеологичен център. Тук са идвали на лечение хора от различни краища на Тракия, Мизия и други провинции. Баните заемали видно място сред обществените постройки в града. Досега са известни три обществени бани. Две от тях са разположени в района на западна група минерални извори, в укрепената част на града, а третата - на 250 м източно от крепостната стена, в района на източната група минерални извори, върху сегашния извор Момина баня.

Късноримска баня в укрепената част на града

През 1935 г. при каптирането на западната група минерални извори в централния бански парк на града върху минералния извор Топлица (бивша баня Хавуза) бяха открити останките на голяма късноримска баня. В плана на града (обр. 10) тя е отбелязана с латинската цифра VIII, оградена с кръгче. За нейните следи пръв съобщава през 1892 г. френският археолог Алберт Дюмонт в своя доклад за Тракия[60]. Банята е била проучена през 1935 г. от Д.Цончев[61], след което останките й са били засипани. По своята монументалност и великолепен външен вид тя е на първо място от досега разкритите постройки в Диоклецианопол. Банята е голяма солидна сграда с надлъжна ос изток - запад (обр.106). Дълга е около 45,00 м и широка над 35,00 м. Южната част на банята, застъпена от зидовете на съвременната баня, не е проучена. Не са изследвани и североизточната и югоизточната част на постройката. При разкопките зидовете й са били запазени на височина от 0,50 м до 2,50 м. Дебелината им е от 1,00 м до 2,10 м. За строителен материал са били използвани камък, мрамор и хоросан. Камъните са ломени, необработени и полуобработени. Много рядко се срещат и заоблени речни камъни. Петрографските изследвания показват, че използваният камък има местен произход - гранит и гнайс.

Второ място сред строителните материали заемат тухлите, употребени в зидарията в четириредови тухлени пояси. С тухли са изградени сводовете в зидовете, отводните канали за студена вода, каналите под подовете на помещенията, които са отвеждали топлата вода в хипокауста, подовата настилка в басейните, съблекалнята, пода на хипокауста и др. Тухлите имат червен цвят и са много добре изпечени. Направени са от глина, която съдържа голямо количество дребнозърнест гранитогнайсов пясък, типичен за местния терен.

Като строителен материал е бил използван и мрамор, чиято роля е изключително декоративна. С мраморни плочи са били облицовани всички помещения на банята. Той е бил бял, с тъмнографитни петна, какъвто е и родопският мрамор. Мраморните плочи имат квадратна или правоъгълна форма. От лицевата страна те са полирани, а от обратната - грубо одялани. От мрамор са направени и бордюрите между отделните бански помещения. Някои от подовете на източните помещения на банята са покрити с шиферни плочи, ломени най-вероятно от каменоломната при с.Свежен (Пловдивско), която и днес функционира.

Използваният за градежа на банята хоросан е много здрав и устойчив на влага. Наситен е силно с дребни късчета от трошени тухли. При облицовката на стените и подовата настилка е използван дебел пласт хоросан, примесен с тухлен прах. Мраморните плочи освен с хоросан са прихванати и с медни куки, поставени в самия хоросан. По същия начин са прихванати мраморните плочи на римската баня в източната част на Пловдив[62].

Градежът на банята е изпълнен в три основни техники: *opus caementicum*, *opus testaceum*, *opus mixtum*. Те са употребени самостоятелно или в съчетание една с друга.

Opus caementicum е употребен самостоятелно при изграждането на основите и в ядрото на суперструкцията. Основите са градени с камъни, пространството между които е запълнено със сивобяла глина, която е изолирала минералната вода и не й е давала възможност да излиза нагоре през основите, а да изтича само през изградения каптаж. Надземната част е градена в смесена зидария - *opus mixtum*, на четириредови тухлени пояси. Тухлената зидария (*opus testaceum*) е приложена при оформлението на страниците на входовете, сводовете в зидовете, каналите под подовете на помещенията и суспензурата на хипокауста. Някъде цели части от зидовете на сградата са градени само с тухли.

Плановата схема, композицията и разпределението на отделните помещения показват, че банята е римска, с тази разлика, че някои от отделенията са по-опростени, намалени и приспособени за по-специалното им предназначение - лечението с минерална вода. В нея липсват и някои отделения, като префурниума за отопление и изкуствено загряване на водата, тъй като за тази цел е била използвана естествената топла минерална вода.

В описанието на отделните помещения Д.Цончев[63] започва с най-важното отделение - калдариума. След това се спира на тепидариума и накрая разглежда аподитериума. Така описани, отделните помещения не дават възможност правилно да се проследят всички бански процедури. Считаме, че е правилно при описанието да се следва последователността на процедурите, които се извършват в банята, като се започне от съблекалнята (аподитериум) и се премине към следващите отделения. Тъй като южната част на сградата не е проучена, а от северната страна не са открити входове, може да се допусне, че влизането в банята е ставало от южната й страна. При изкопи за направа на резервоар през 1940 г. са били разкрити южният краен зид на постройката и част от две нови помещения, свързани помежду си с вход, широк 1,20 м, който е бил по-късно зазидан[64]. По всяка вероятност входът за влизане в сградата е бил разположен в тази част. Несъмнено тук е имало предверие, от което се е влизало в съблекалнята, разположена южно от помещение 3. Точният план и размерите на преддверието и съблекалнята ще бъдат уточнени при цялостно проучване на банята.

От съблекалнята къпещите се са преминавали в съседния тепидариум (помещение 3) за извършване на първата процедура - подготовка на тялото за топлия басейн. Тепидариумът[65] в римските бани е бил отделение с умерено топъл въздух и се е намирал обикновено в съседство с калдариума (отделение за топлата баня). В него се подготвяло тялото за топлия басейн, за почивка и за изтриване. В някои тепидариуми, макар и рядко, се срещат малки басейни или вани за къпане.

Тепидариумът има правоъгълна форма с размери: дължина 15,00м и широчина 6,00м. Около всички стени е имало седалки, високи по 0,50м и широки 0,60м, иззидани с тухли. Цялото помещение е било облицовано с мраморни плочи. Тъй като по-голямата част от южния му зид е застъпена от съвременната баня, не е открит входът, който го е свързвал със съблекалнята, която допускаме, че се е намирала южно от него. В северната част на тепидариума е имало малък басейн за единични къпания (4) с размери: дължина 3,25 м, ширина 1,65 м и дълбочина 0,75 м. Облицован е бил с мраморни плочи. В него се е влизало през врата, разположена в източната му стена. Подобни малки басейни за единични къпания в различните отделения е имало в много римски бани. Така са били устроени баните Baies, близо до Неапол[66], баните в EL. Hamman (Aquae Flavianae) в северна Африка[67] и др.

Западно и в съседство с тепидариума са били разположени двете къпални (1 и 2). Влизането в тях е ставало през тепидариума чрез вход, широк 1,00 м. Те са отделение за топла баня (*caldarium*). При обикновените (не топломинерални) бани калдариумът е бил винаги с хипокауст и префурниум за сгряване на водата и въздуха. Най-важният елемент в него е била ваната (подвижна) или басейнът (*alveus - calda lavatio*), където се е извършвало къпането. Освен него в калдариума имало *labrum* - бронзов или мраморен съд с вода за измиване на тялото[68]. При баните с топла минерална вода, какъвто е разглежданият обект, липсва калдариум в истинския смисъл на думата. Тази роля е била изпълнявана от двата басейна, разположени успоредно един до друг. Префурниумът е заменен с естествено топлата минерална вода на изворите, която е била използвана не само за миене и лечение чрез къпане, но и за отопление, както на калдариума, така и на съседния тепидариум.

Северният басейн е дълъг 14,30 м, широк 4,25 м и дълбок 1,40 м. На западната страна има пет полукръгли стъпала, а на източната - четири прави (обр. 107). Върху двете надлъжни стени има широк 0,90 м обход на височината на най-горните стъпала, който давал възможност на къпещите се да обикалят басейна свободно и да сядат при къпане или на стъпалата, или на обхода. Басейнът е построен върху самия минерален извор, като водата му е била каптирана предварително по следния начин. Първоначално около извора е била иззета пръстта до гранит-гнайсовата скала. След това тази площ е била дренирана с дребни камъчета. Върху дренажа е бил поставен пласт от пет реда тухли, споени с хоросан, примесен с чукана тухла, а върху него - замазка с червен хоросан, наситен с тухлен прах. Над тази замазка следва мраморната облицовка. Стъпалата и обходът на басейна са били иззидани с тухли и облицовани с мраморни плочи. Върху извора след дренажа са били поставени два мраморни каптажни камъка, чиято горна повърхност е на височината на пода на басейна. През двата кръгли отвора на южния камък е изтичала в басейна топлата минерална вода (обр. 108). В ъглите на камъка има три кръгли отвора, запълнени с олово. Вероятно това са местата, където са били запоени верижките на запушалките за затваряне на отворите след напълване на басейните. При построяването на турската баня "Хавуза" през XVIII в. върху римския каптаж е бил построен с тухли квадратен каптаж (2,00 x 2,00 м), от който с глинени тръби минералната вода е била отвеждана в банята.

Преградният зид между двата басейна е широк 1,80 м и е зидан отвън с тухли, а вътре емплектонът е с ломени камъни, споени с хоросан, примесен с чукана тухла. Дали този зид е продължавал и нагоре и двата басейна са били разположени в отделни помещения, не е известно. По-вероятно е двата басейна да са били разположени в едно помещение, като върху преградния зид е имало колонада, носеща сводовата конструкция. След напълването на северния басейн водата преминавала в южния през специален каменен улей, вграден в източната част на междинния зид.

Южният басейн има същата дължина, но е малко по-широк (4,70 м). В източната и западната му страна са разположени по три стъпала. Стените и стъпалата са облицовани с мраморни плочи, а облицовката на пода е с мраморни и шиферни плочи. В североизточната част е открита глинена тръба под пода, от която е идвала минерална вода в басейна от съседния извор на сегашната баня "Бистрица". Видно е, че южният басейн е бил захранван с минерална вода от два извора: чрез преливник от северния басейн на сегашния извор Топлица и съседния минерален извор на сегашната баня "Бистрица". Съществуването на врата, свързваща калдариума с тепидариума, показва, че банята не е била използвана едновременно за жени и мъже. По всяка вероятност до обяд тя е била за мъже или жени и обратно. Подобно устройство с два басейна за къпане с топла минерална вода е имала и римската баня при Старозагорските минерални бани[69].

Източно от тепидариума(3) са разположени пет помещения (5, 6, 7, 8 и 9), а северно - едно(10), които първоначално са били свързани с къпалните, а в последствие са образували самостоятелно отделение. В публикацията си Д.Цончев ги описва под наименованието източни помещения[70]. Централно място в тях заема помещение 5. То има почти кръгла форма с една само права стена към източната страна. Диаметътът на кръглата му част е 5.00 м. Подът му е покрит с шиферни плочи. Входът, широк 1,15 м, разположен на южната му страна, е свързвал помещението с двете помещения 6 и 7. Друг вход, също широк 1,15 м, разположен на северната страна, е давал възможност да се влзве в помещение 8 и оттам в малкия басейн 9. На западната страна помещение 5 е имало също вход, широк 1,00 м, който го е свързвал с тепидариума и оттам с две къпални (калдариума). По-късно този вход е бил зазидан и са били изградени седалки, широки 0,60 м и високи 0,50 м. По всяка вероятност това помещение, както при първоначалното изграждане на банята, така и в последствие е изпълнявало ролята на преходна зала. Д.Цончев мисли, че това е вестибюл[71]. След затварянето на западния му вход то е било изолирано от тепидариума и къпалните и отопляванo от двете помещения с хипокауст (6 и 7), но то е продължило да изпълнява ролята на преходна зала между тези помещения и малкия басейн 9. Влизането в басейна е ставало през помещение 8 чрез вход, широк 1,00 м. Басейнът е дълъг 3,50 м, широк 1,50 м и дълбок 0,75 м. Подът му е настлан с шиферни плочи и тухли. В източната му страна, наравно с пода, е вградена глинена тръба за изтичане на нечиста вода. Този басейн също е бил използван за единични къпания, вероятно за тежко болни или за лица с по-високо обществено положение. Захранването на басейна с минерална вода е ставало от извора, разположен източно от банята, наречен днес Момина сълза.

Западно от малкия басейн (9) е разположено помещение 10, дълго 5,75 м и широко 1,60 м. При разкопките не е открит вход за влизане в него, въпреки високо зиданите му стени. Понеже е крайно помещение в северната страна на банята, Д.Цончев мисли, че то е служело за изолиране на студения въздух от север или за резервоар на студена вода за разхлаждане на водата в банята[72]. Второто предположение е по-вероятно, тъй като при новите разкопки северно и непосредствено до това помещение се откри глинен водопровод с вътрешен диаметър 0,15 м с посока на север към главния римски зидан водопровод за студена вода. Южно от кръглото помещение 5 са разположени двете помещения 6 и 7, свързани помежду си с вход, широк 0,90 м. Помещение 6 е широко 3,00 м и дълго 5,00 м, а помещение 7 - широко 5,00 м и дълго 6,00 м. Подът на двете помещения е бил покрит с мраморни плочи, под които е бил построен хипокауст (подподова отоплителна инсталация). Хипокаустът у римляните е бил практикуван както за отопление на обществени сгради, така и в жилищата на богатите хора[73]. Това остроумно изобретение заместило твърде сполучливо токсичните мангали, причиняващи често задушаване. Главните елементи на хипокауста са били: пещите за огън (*praefurnium*), казаните за затопляне на водата, канали за движение на затопления въздух, хипокаустни помещения, колони, върху които се поставял разделителният пласт (*suspensura*), кухините в стените и свързаните с тях отдушници - комини.

Хипокаустът в разглежданата баня е бил опростен. В него липсват пещите и казаните, тъй като за отопление е била използвана изобилната естествено топла минерална вода. Каналите за движението на топлия въздух са били пригодени за движение на топлата вода. Така е бил отопляван и хипокаустът на римската баня при Старозагорските минерални бани[74]. Изграден е бил по следния начин: след изземване на пръстта от помещенията върху открития гнайсов терен е била поставена подложка от обикновени ломени камъни, а върху тях - тухлен под с хоросанова спойка. Върху него се подреждали в прави линии на разстояние 0,30-0,40 м една от друга колони - глинени тръби (обр.109). Те са високи 0,60 м и имат цилиндрична форма. В средата, долната или горната половина на тръбите са разположени два срещуположни елипсовидни отвора (обр. 110). През тях е прониквал топлият въздух, който е затоплял частта от пода, лежаща непосредствено върху тръбите. Висящият под (*suspensura*), поставен върху тръбите, бил направен от тухли. Първоначално върху всяка колона-тръба била поставена по една тухла. След това върху четири тръби била поставена по една голяма бипедална тухла, чиито ъгли достигали до центъра на тръбите. Над тях следвали още четири реда големи тухли, върху които се е намирал дебел пласт хоросан, а върху него - мраморните плочи. Така изградена, суспензурата достигала дебелина 0,70 м. Тази хипокаустна конструкция се среща в много наши римски градове: Ескус[75], Одесос[76], Пауталия[77], Филипопол[78], вилата при Ивайловград[79], вилата при Мадара[80] и др.

Освен за отопление на висящия под (*suspensura*) топлият въздух от минералната вода бил използван и за затопляне на стените през специалните кухини, направени в тях чрез удвояване на стените и свързани с хипокаустните помещения. В мазилката на външните каменни стени посредством Т-образни гвоздеи са били закрепени глинени тръбички, разположени перпендикулярно на стените. Във вътрешния край те са заловени между отвесно поставените тухли на вътрешните стени, след които следва вътрешната мазилка на помещенията. Глинените тръбички са дълги 0,07 м с диаметър 0,06 м, а вътрешният диаметър на отвора, в който са били поставени железните гвоздеи, е 0,02 м. Те са разположени в прави успоредни редици на известно разстояние една от друга. Празното пространство между двете стени (кухините), където е циркулирал свободно топлият въздух, е равно на дължината на глинените тръбички - 0,07м. Стенно отопление с малки тръбички между стените е известно в Ескус[81], с.Присово[82], В.Търновско, Сердика[83], Никополис ад Иструм[84], Одесос[85], Германия (с.Сапарева баня)[86] и др. Това е най-разпространеният начин на стенно отопление през римската епоха в Италия и римските провинции.

За отопление на хипокауста, както вече беше отбелязано, е била използвана топлата минерална вода. Парата на постоянно течащата топла минерална вода, циркулираща на известна височина между отвесните колонки-тръби на хипокауста, е затопляла висящия под (*suspensura*) и е преминавала в кухините между стените на стаите. При постоянното изтичане на топлата вода в хипокаустните помещения с температури при извора 48°С е била осигурявана нормална температура в стаите на банята според годишното време. Вземайки предвид хипокаустното отопление на двете помещения (6 и 7), Д.Цончев приема, че те са служели за аподитериум и елеотезиум на малките басейни за единични къпания, в които се къпели вероятно тежко болни или хора с по-високо обществено положение[87]. Аподитериуми за здрави и аподитериуми за болни са имали баните в Badenweiler в Югозападна Германия, където тези, за болни са били с хипокауст[88].

Топлата минерална вода за захранване на хипокауста под помещения 6 и 7 е била вземана от специално каптирания за тази цел минерален извор. Той се намира на 15,00 м североизточно от банята. Неговото каптиране се различава от това на извора при басейните на банята. Минералната вода на този извор извира от пукнатина в гранитогнайсовата скала с посока изток - запад, дълга 15,00 м. Тя е изкуствено разширена на 0,50 м и дълбочина 0,80м. Върху пукнатината е бил изграден сводов каптаж, широк 0,80 м и висок 1,40 м (обр. 111). Поради големите разрушения на останките, при разкопките не е установена точната връзка на каптажа с различните канали, които са отвеждали водата по предназначението ѝ. Южно от каптажа е разположено помещение 11, в което са открити три вида канали: зидани с тухли, глинени и оловни. Един от каналите е бил свързан с мраморен разпределител (обр. 112). Каналът Д, който е разположен непосредствено до зида на помещението, е отвеждал минералната вода в хипокауста. Той е зидан с тухли и е минавал под кръглото помещение 5. Западно от помещение 11 са разположени помещения 12 и 13, широки по 3,25 м. Помещение 12 горе е завършвало с тухлен свод. При разкопките в помещение 13 са намерени няколко цели и много фрагменти от мраморни оброчни плочи на нимфите, разхвърляни върху разрушения под, а някои използвани отново като строителен материал. Тези две помещения продължават на запад и вероятно са свързани с банята. Наличието на множеството открити оброчни плочи на нимфи дава основание да се предположи, че това са следи от нимфеум - светилище на нимфите, богини на минералните извори. В потвърждение на това е и откритата преди няколко години в Диоклецианопол мраморна ара с гръцки надпис, посветен на термалните нимфи. Най-често светилищата на нимфите са неразделна част от термите[89]. Дали нимфеумът при разглежданата от нас баня е бил част от нея или е съществувал отделно по-рано, не е известно. Фактът, че много от оброчните плочи са били използвани вторично като строителен материал в зидовете показва, че нимфеумът е съществувал може би преди изграждането на банята. За изясняване на този въпрос и точното предназначение на всички помещения е необходимо да се разкрие наново и цялостно постройката. Но тъй като по постройката. Но тъй като този минерален извор, носещ името сега Момина сълза, се използва за питейно лечение, теренът около него е охраняема зона и археологически разкопки са невъзможни.

Нимфеумът е бил изграден и при изграждането на римската баня при днешните Старозагорски минерални бани. В открития там строителен надпис се изброяват помещенията на банята: две съблекални (аподитериум) и нимфеум[90]. Голямата дебелина на зидовете на банята и липсата на керемиди сред находките дават основание да се приеме, че тя е имала сводов покрив.

При проучването на банята, на 2,25 м северно от нея Д.Цончев е открил част от зид, дебел 0,55 м с няколко контрафорса. Тълкувайки неговото предназначение, той предполага, че това са следи от ограден зид[91]. Новите разкопки коригираха становището на Д.Цончев. Оказа се, че зидът принадлежи на друга постройка, изградена по-късно от банята. Тя има правоъгълна форма с дължина 17,50 м и ширина 12,00 м. Зидовете ѝ са градени с ломени камъни, споени с бял хоросан, положени в нездрав терен. За по-голяма устойчивост в северната, западната и южната страна те имат контрафорси. Подовото ниво на единственото помещение на сградата е с 1,00 м по-високо от това на банята. В помещението вероятно се е влизало през източната страна. Строителната техника и откритата при разкопките керамика сочат нейното изграждане през V - VI в. Непосредствената ѝ близост до банята показва, че предназначението ѝ е тясно свързано със съществуващия тук голям балнеологичен комплекс. Вероятно допълнително до банята за нуждите на комплекса е било изградено голямо складово помещение. Не е изключено сградата със своето единствено голямо помещение да е била използвана и за културни прояви.

Сред развалините на банята при археологическите разкопки е открита част от мраморна плоча с латински надпис[92]. В него се загатва начинът, по който изворната вода на римската баня при Хисар е могла да бъде използвана за къпане, като е била непрекъснато охлаждана и напълно обезмирисявана. Освен надписа намерени са още: 4 цели и 11 фрагмента от мраморни оброчни плочи на нимфите[93], 1 фрагмент от статуарна група на Асклепий, Хигия и Телесфор[94], части от мраморни пиластри, мраморни капители с елементи в коринтски и йонийски стил, няколко еднофитилни глинени лампи, глинени стомни и много фрагменти от късноантична керамика (IV - VI).

В източният извор и в този под басейн 1 бяха намерени множество автономни, императорски и колониални монети: на Александър Велики (336-323) г.пр.н.е.), Пловдивска псевдоавтономна монета на Нерон (54-68), Антоний Пий (138-161), Каракала (211-217), Диадумениян (217-218), Александър Север (222-235), Гордиян (238-224), Проб (276-282), Аврелиян (270-275), Диоклециан (284-305), Констанций I Хлор (305-306), Лициний-баща (308-323), Константин I Велики (306-337), Крисп (317-326), Валенс (364-378), Грациян (375-383), Теодосий I (379-395).

Изграждането на банята според Д.Цончев е станало през втората половина на IV в.[95] Строителните техники, които са много близки с тези на римската баня върху извора Момина баня, датирана с надпис от началото на IV в.[96], дават основание да се коригира датировката на Д.Цончев. Според нас изграждането на банята е станало към края на III в. По това време градът е бил обграден със здрава каменна стена, и то заради неговите топли минерални извори, и съвсем естествено е в неговата укрепена част да е била изградена солидна банска постройка. По всяка вероятност банята е била изградена върху по-стара банска постройка, строена още през втората половина на II и началото на III в. Към това предположение ни насочва и нумизматичният материал.

Банска постройка през римската епоха е имало и на мястото на днешната баня "Свежест" (бивша "Инджез"), която е разположена на 30м западно от късноримската баня при извора Топлица. Нейните следи били открити през 1921 г., когато е била поправена съвременната баня[97]. Проучвания не са правени. Банята е била захранвана с топла минерална вода от извора при сегашната баня "Русалка" (бивша "Кючеза"), разположена вън от крепостната стена, до Западната порта. Оттук водата е била отвеждана в укрепената част на града по глинен водопровод, поставен в засводена зидана галерия (обр.89).

Солидна римска банска постройка е съществувала и върху сегашния извор Момина баня. Тя е разположена вън от укрепената част на града, на 250 м източно от източната крепостна стена, в началото на Горещото дере. При разширението на сегашната "Момина баня" през 1928 г. бил открит зид, дълъг 19,50 м, дебел 2,20 м, със запазена височина до 5,00 м. Южната му част 10 години преди това, при друга преправка на банята е била разрушена. Той е изграден с ломени камъни. За спойка е използван зидарски хоросан, примесен с късчета от трошени тухли. Върху зида е запазена по-голямата част от тухлен латински надпис, дълъг 16,30 м. Над него има четириредов тухлен пояс. Попълнен, надписът е следният: *"D(ominorum) N(ostrorum) (duorum) Maximiani et Licinii Aug(ustorum) et Maximini et Constantini filior(um) [Aug(ustorum) aed] ificatum ..."* Според Т.Иванов изграждането на стената с надписа е станало от 11 ноември до 31 декември 308 г.[98]. От него е видно, че в самото начало на IV в. при двамата императори-съавгусти Максимилиян Галери (293-311) и Лициний-баща (308-324) върху този минерален извор е била изградена банска постройка[99].

Как е изглеждала тя и какъв е бил нейният план, не е известно. Археологично проучване на това място е невъзможно да се извърши, тъй като върху римската постройка днес се издига голяма съвременна баня.

Късноримска обществена сграда

На 17,20 м северно от късноримската баня са открити останките на голяма масивна късноримска обществена сграда (обр.113). В плана на града (обр.10) тя е отбелязана с римската цифра IX, оградена с кръгче. Археологически е проучена от 1966 до 1969 г. Разположена е в централния бански парк на града, върху наклонен терен от север на юг. Тя е продълговата постройка с надлъжна ос североизток - югозапад (обр.106). Дължината й заедно със северното крило е 68,00 м, а ширината (север-юг) - 42,00 м. Цялата й площ възлиза на около 1170 м^2. При археологичното проучване беше направена нивелационна снимка, като за кота 0 беше прието нивото на прага на помещение 2, което, свързано с триангулачната мрежа, е равно на 355 м надморска височина.

В сравнение с разкритите досега постройки в Диоклецианопол тази сграда е най-добре запазена. Зидовете и в отделни сектори са запазени на височина до 5,80 м. Дебелината им варира от 1,40 м до 2,00 м. В няколко помещения са запазени и части от зидовете на втория етаж на постройката. За градеж са използвани ломени необработени камъни и тухли. В горните части тухлените късчета са по-малко, а в някои сектори липсват. Субструкцията на зидовете достига дълбочина 1,20 м и е изпълнена в техника *opus caementikum*, а суперструкцията - в *opus mixtum* на двуредови и четириредови тухлени пояси (обр. 114). Ширината на тухлените пояси е от 0,28 м до 0,32 м. Хоризонталната и вертикалната фуга между тухлите е от 0,045 до 0,055 м. Каменните пояси са широки от 0,90 до 1,20 м. Тухлената зидария (*opus testaceum*) е приложена при оформлението на страниците на входовете и сводовата конструкция. Тухлите имат квадратна форма с размери 0,35 х 0,35 х 0,05 м. В разкритата част на сградата са проучени 7 помещения, които в горната си част завършват с масивен тухлен свод.

Помещение 1. Това е крайното помещение в западната страна (обр. 115). Формата му е правоъгълна с размери 7,00 х 6,70 м. Входът му е разположен на южната страна и е широк 1,90 м. Страниците му са оформени с тухли. Стените на помещението са дебели 1,40 м и са запазени на височина до 4,30 м. Първият четириредов тухлен пояс е на височина 0,25 м от пода. На 0,90 м над него следва вторият тухлен пояс. В горната си част помещението завършва с полуцилиндричен тухлен свод, съставен от един ред тухли. Стъпките на свода започват над втория тухлен пояс. В северната страна, западно от това помещение, сградата завършва с дълъг 5,80 м зид. Той е служел за подпора против свличания на стръмно спускащия се терен на юг. Помещението е било предназначено по всяка вероятност за склад.

Помещение 2. То е разположено източно от помещение 1 и има квадратна форма с размери 7,00 х 7,00 м, Зидовете му са дебели 1,70 м и са запазени на височина до 5,80 м. Подовото му ниво при прага на входа е с 1,50 м по-ниско от това на помещение 1. В северната половина тази разлика в подовите нива е 0,75 м. Върху тази част беше открит тухлен под. В източния напречен зид, между помещения 2 и 3 е запазена част от зида на втория етаж на постройката, висок 0,50 м с дебелина 0,87 м. В горната си част помещението завършва с полуцилиндричен тухлен свод, съставен от един ред тухли. На нивото на втория тухлен пояс, под петите на свода, в дебелината на напречните зидове са разположени по две правоъгълни дупки с размери 0,40 х 0,30 м и дълбочина 0,35 м за работното дървено скеле, върху което е бил изграден тухленият свод. Такива правоъгълни дупки на същата височина са запазени във всички помещения на сградата. Има ги и под арките на западната и южната порта на крепостната стена на града.

Празното пространство между сводовете на съседните две помещения 1 и 3 е запълнено до горното ниво на сводовете с камъни и хоросан. Над тухления свод има дебела 0,10 м хоросанова замазка, над която е бил поставен дървен гредоред. Запазени са добре няколко от дупките в напречните зидове между помещенията на втория етаж, в които са лежали дървените греди. От тях е видно, че гредите са имали квадратно сечение с размери 0,30 х 0,30 м. Целият гредоред освен в краищата си е имал опора и в средата на помещението, върху най-високата част на свода. Върху гредите е бил накован дъсченият под. Така са били устроени помещения 1, 2, 3, 4, 5.

Входът на помещението се намира в средата на южния зид. Той е широк 1,90 м. На 1,20 м западно от него е разположен друг по-малък засводен отвор, широк 1,40 м и висок до зенита на свода 1,70 м. Страниците и сводът са оформани с тухли. Подобен по-малък засводен отвор е разположен и на южната половина на източния напречен зид, който разделя помещение 2 от следващото помещение 3. Той е широк 0,80 м и висок 1,13 м. Нивото на тези по-малки отвори стои на 0,30 м по-ниско от нивото на прага на входа на помещението.

Такива отвори има и в следващите две помещения. По всяка вероятност те са изпълнявали ролята на вентилационното устройство против голямата влага и подпочвената вода, която съществува на това най-ниско място от застроеното петно.

Както беше отбелязано, нивото на прага на помещение 2 и на следващото помещение 3 стоят 1,50 м по-ниско от това на помещение 1. Това се дължи на голямата денивелация на терена, върху който са построени тези помещения. За нейното преодоляване и улеснение на подхода към прага на помещение 1 и обратно, непосредствено пред сградата на това място е бил изграден двусводов мост. На височина 0,50м стълбовете на моста са градени с ломени камъни, а над тях конструкцията е изпълнена с тухлена зидария с размери на тухлите 0,32 х 0,34м. Зидарският хоросан е примесен с чукана тухла. Мостът е широк 2,95м и дълъг 4,40м. Двата отвора са широки по 1,40м и високи до зенита на свода 1,35м. Пространството между двата свода е запълнено с тухлена зидария. На изток от моста е изградена с ломени камъни и хоросан преходна рампа с лек наклон от запад на изток, която постепенно се слива с терена пред най-ниската част на сградата. Ширината й е равна на ширината на моста. Така устроено това мостово съоръжение е давало възможност за предвижване не само на пешеходци, но и на превозни средства, които са доставяли материали, съхранявани в големите приземни помещения на сградата. През двата отвора на моста е изтичала на юг събираната пред сградата подпочвена и атмосферна вода.

Помещение 3. Намира се източно от помещение 2. Формата му е правоъгълна с размери 7,00 х 6,70 м. Западният му зид е запазен на височина 5,80 м, а източният - 5,40 м. Както останалите помещения, в горната си част то завършва с полуцилиндричен тухлен свод, съставен от един ред тухли. Входът му е разположен на южната стена и е широк 2,10 м. По-късно той е бил стеснен на 0,80 м. На 1,40 м западно от входа е разположен засводен отвор, както при помещение 2, широк 1,00 м и висок до зенита на тухления свод 1,10 м. При разкопките той беше открит зазидан с тухли и хоросан. Други два подобни отвора е имало помещението и на южната крайна част на напречните зидове. Те са отворени към помещения 2 и 4. По-късно построен зид, разположен пред ъгъла, сключен между южния и източния зид, свързан конструктивно със зида, който е стеснил входа, е изолирал източния малък отвор от помещението. Стесняването на входа, изолацията на източния засводен отвор и зазиждането на южния засводен отвор са свързани с някои по-късни преустройства, когато това складово помещение е било пригодено вероятно за живеене.

Помещение 4. Това е най-голямото помещение в сградата. Разположено е източно от помещение 3. Формата му е правоъгълна с надлъжна ос север - юг. Дълго е 39,00 м и широко 8,25 м с дебелина на надлъжните зидове 2,10 м и запазена височина 5,40 м. На източният зид е запазен отчасти зидът на втория етаж на постройката. Първият тухлен пояс в надлъжните стени на помещението е на височина 0,80 м и се състои от два реда тухли, а вторият е четириредов. Над него започва засводената конструкция, която е изградена от два реда тухли с размери 0,35 х 0,35 х 0,45 м. В средата на южния зид е разположен вход, широк 2,80 м. Нивото на прага му е 0,54 м по-високо от това на съседното помещение 3. На 1,50 м източно и западно от входа са разположени два засводени отвора, широки по 1,00 м и високи 1,20 м. Други три подобни отвора има и в надлъжните зидове на помещението. Единият от тях е отворен към помещение 3, а другите два - разположени в средната част на надлъжните зидове, са отворени навън. Това помещение не е напълно разкопано. В средната му половина зидовете са открити на 1,50 м от горното ниво. По всяка вероятност в тази част на надлъжните зидове е имало още два засводени отвора, отворени навън.

На височина 1,20 м от трамбования с хума под на помещението, над първия тухлен пояс в надлъжните стени, са разположени правоъгълни дупки с рамери 0,30 х 0,20 м и дълбоки 0,35 м. Разстоянието между тях е 0,30 м. Най-вероятно това е гредоред, преминаващ над засводените малки отвори, служещи за вентилация. Над тези дупки, на височина 1,50 м над втория тухлен пояс се намира друга поредица от по-големи дупки в страничните зидове с размери 0,45 х 0,45 х 0,35 м. Разстоянието между тях е 2,00 м. Такива дупки има в напречните зидове и на останалите засводени помещения. В тях са лежали дебели греди, носещи конструкцията на работното дървено скеле, върху което бил изграден тухленият свод.

Успоредно на надлъжните зидове на помещението, на разстояние 0,50 м, са разположени два зида, допълнително градени по-късно. Те са зидани с ломени камъни, споени с бял хоросан и са долепени на фуга до вътрешното лице на южния зид. Дебели са 0,55 м и запазени на височина 0,60 м. Чрез тях са били изолирани всички засводени отвори, разположени на южната, западната и източната стена на помещението. По всяка вероятност приземното помещение 4 е било използвано за складови нужди. При разкопки в това помещение бяха намерени няколко каменни мелници (хромели), каменни хавани, глинени лампи, прешлени за вретено и много керамични фрагменти от късната античност.

Помещение 5. Намира се източно от помещение 4. Формата му е квадратна с размери 6,80 х 6,80 м. То е сравнително най-добре запазено. Северният му зид е напълно запазен до зенита на свода. От него става ясно, че височината на помещението е достигала 4,00 м. Сводът му е изграден от един ред тухли. Върху напречните зидове над свода са запазени останки от зидовете на втория етаж на постройката, които са дебели 0,95 м.

В средата на южната стена е разположен входът му, който е широк 1,95 м. Нивото на неговия праг стои на 1,50 м по-високо от нивото на прага на помещения 2 и 3 и на 1,00 м по-високо от нивото на помещение 4. Това се дължи на денивелацията на терена. На 1,45 м западно от входа е разположен засводен отвор, широк 1,00 м и висок 1,20 м. Подобен отвор, със същите размери е разположен на ъгъла, сключен между северния и западния зид на помещението. Първоначално тези два отвора са изпълнявали ролята на вентилационно устройство, както при другите помещения. По-късно през тях и по протежение на цялото помещение е бил прокаран зидан водопровод за студена вода, вземана от каптаж, разположен северно и непосредствено до постройката и отвеждана в къснопримската баня. Помещение 5 е също приземно помещение както разгледаните вече помещения и по всяка вероятност то е било използвано за склад. Непосредствено до западната страница на входа на помещението се откри по-късен зид с посока север - юг, долепен на фуга до сградата. Той е граден с камъни, споени с хоросан, примесен със счукана тухла. Вероятно това е по-късно разширение на постройката.

Източно от помещение 5 се очертават още две помещения с форма и размери както на описаните 1, 2, 3 и 5. Археологически проучвания в този сектор на сградата не са извършвани, тъй като върху тях преминава широка съвременна паркова алея с масивно стълбище, водещо към водопийния павилион Момина сълза. В северното крило на сградата е разположена северната четвъртина на разгледаното вече голямо помещение 4 и още две помещения, едното от които е екседра.

Помещение 6. То има правоъгълна форма с надлъжна ос изток- запад. Дълго е 20,00 м и широко 8,50 м. Зидовете му са дебели 0,90 м със запазена височина до 2,00 м. Подът му е застлан с тухли и се изравнява с подовите нива на вторите етажи на помещения 1, 2, 3, 4, 5. това се дължи на голямата денивелация на терена. При това положение следва да се приеме, че помещение 6 е било на един етаж, без мазе. В средата на източната му стена е разположен вход, широк 1,70 м, който го е свързвал със следващото помещение 7. В източния край на южната му стена е бил допълнително отворен друг вход, широк 1,00 м. Прагът му стои на 0,40 м над банкета на стената. Страниците му са оформени с тухли, споени с калов разтвор. По всяка вероятност помещението е било свързано с вход и с втория етаж на голямото помещение 4, с което е конструктивно свързано. Следите му не се откриха, тъй като зидът между тези две помещения е разрушен на това ниво. Големите размери на помещени 6 дават известни основания да се допусне, че то е било предназначено за трапезария и официални угощения.

Помещение 7. То е последното помещение в източната страна на северното крило на постройката, което в северната страна е оформено с голяма полукръгла екседра. Широко е 8,70 м и дълго с дълбочината на екседрата 11,60 м. Зидовете му са дебели 0,90 м и са запазени на височина до 2,20 м. В средата на западната му стена е разположен вход, който го свързва с помещение 6. Вероятно широк вход е бил разположен и на южната му страна, но тази част от помещението попада под съвременна асфалтирана алея, която попречи да бъде разкопано. Подът на помещението е дълбоко запълнен с камъни, обилно залети с хоросан, и се изравнява както при помещение 6 с подовите нива на вторите етажи на останалите помещения. Оформлението на това помещение с широка полукръгла екседра дава основание да се мисли, че вероятно това е била разкошна зала за приеми.

При описанието на помещение 5, както беше отбелязано, беше открит зидан водопровод, който северно от помещението е поместен в зидана засводена галерия с посока север-юг. Галерията преминава под северното крило на постройката и е свързана с каптаж за студена вода. Каптажът представлява квадратна подземна засводена шахта с размери 2,00 х 2,00 м. Той е изграден върху здрава гранито-гнайсова скала с една пукнатина, през която извира студена вода. Стените на шахтата са градени с ломени камъни, споени с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Сводът й е висок до зенита 2,20 м и направен от една тухла с размери 0,34 х 0,34 х 0,04 м. На височина 0,80 м от нивото на каптажа в южната стена е разположен отвор, широк 0,60м и висок 0,80 м. На 0,40 м под прага на отвора е взидана в стената глинена тръба с диаметър 0,15 м. През нея е изтичала събираната вода в каптажа на юг по засводената галерия. Сега тръбата е задръстена, част от галерията разрушена и водата от каптажа изтича през попуканата западна стена на каптажа в голямото помещение 4. Галерията започва от южната стена на каптажа, минава под помещение 7 и достига северния малък засводен отвор на помещение 5, където е долепена на фуга до външното лице на стената. Дълга е 35,00 м, висока 1,65 м и широка 1,00 м. В нея е изграден зидан водопровод, по който е изтичала водата. Дъното му е покрито с тухли. Отвесният разрез на вътрешния отвор има правоъгълна форма. Отвътре е измазан с розова мазилка, а отгоре е покрит с тухли. По цялото протежение сега е затлачен с тиня. След влизането на водопровода в помещение 5 през северния малък отвор той върви успоредно на западната стена и излиза през южния му засводен отвор, пред който е изграден утаител (обр. 117). Той има правоъгълна форма с дължина 0,85 м, ширина 0,50 м и дълбочина 0,55 м. Стените му са долепени на фуга до външното лице на постройката. Градени са с тухли, споени с хоросан, примесен с късчета чукани тухли. Отгоре е покрит с голяма каменна плоча. Периодично плочата е била измествана и утаителят е бил почистван от наслоените върху пода му утайки(много ситен пясък). В южната му стена има кръгъл отвор, свързан със зидан водопровод, който продължава на юг към късноримската баня. Отворът сега е зазидан с цимент и в стената е избит друг отвор. Това е станало по-късно. Водопроводът южно от ъсно. Водопроводът южно от утаителя има форма на латинската буква U. Дълбок е 0,27 м и широк 0,22 м. Стените му са градени с тухли. Вътрешността му е измазана с розова мазилка. Дъното му е оформено с извити керемиди (имбрици), а отгоре е покрит с тухли. Така оформен, водопроводът продължава до късноримската баня, където е пълнел с вода голям глинен долиум, поместен до стената на едно от крайните северни помещения. Водата е студена и сигурно е била използвана за пиене. Преминаването на водопровода през малките засводени отвори на помещение 5, долепването на галерията и утаителя на фуга до стените на сградата показват, че той е построен по-късно от нея.

При стратиграфските наблюдения при археологическото проучване на сградата бяха установени три културни пласта. Най-горният, който достига на дълбочина до 1,00 м от горното ниво, се състои от пръст, смесена с рушевини(хоросан, парчета тухли и камъни). В него се срещат доста фрагменти от турска керамика (стомни, паници и др.). Вторият културен пласт достига дълбочина до 2,20 м от горното ниво. Сред рушевините и пръстта в него се срещат нарядко и фрагменти от ранносредновековна българска керамика VIII - X в. На това ниво до северната стена на помещение 3 беше открито средновековно огнище, оградено с по-големи камъни и тухли. В него бяха намерени много късове ранносредновековна българска керамика, която се среща почти във всички помещения на сградата. Този факт показва, че помещенията на постройката през този период са били използвани за жилища от новото население на средновековното българско селище[100]. Най-долният културен пласт, който е наслоен върху пода на помещението, се състои от рушевини, а в някои помещения - и черна обгоряла пръст. Сред тях са открити много фрагменти от римска и ранновизантийска керамика, която според технологичните признаци може да се раздели на две основни групи: сивочерна керамика, работена на грънчарско колело, и червенолакова и червена обикновена фина керамика.

Глинените съдове от първата група са изработени от недобре почистена глина с примес от песъчинки. Вследствие на неравномерното й изпичане тя има сивочерен цвят. Най-често срещаните сред тази керамика са паниците, гърнетата и капите. Тази керамика се среща във всички наши обекти от римската и ранновизантийската епоха и се датира от II до VI в. По форма те отговарят на съдовете от Ятрус[101], вилата край Мадара[102], вилата при Ивайловград[103] и др. Червенолаковата керамика е представена от разнообразни по форма съдове (паници, купи, чаши, стомни, гърнета и много амфори), изработени от фина, добре пречистена глина. Лакът върху тях е с червен или светлокафяв цвят без блясък. Повечето от съдовете са от местно керамично производство. Срещат се съдове и от луксозна вносна керамика. Многобройни са паралелите на тази керамика в Тракия и Мизия[104]. У нас тя е била масово произвеждана в античните керамични центрове в Хотница, Павликени, Бутово, Бяла Черква и се датира от II - IV в.[105].

Освен керамиката сред развалините на сградата при разкопките бяха намерени: глинени лампи, каменни хавани, каменни мелници (хромели) и фрагмент от мраморна оброчна плоча, в долната рамка на която е записано името на дарителя, по професия архитект. За специалисти-архитекти се споменава в надписи от Пауталия[106] и Месембрия[107]. Названието *architectus magister* е отбелязано в Диоклециановия едикт като специалист, който обучава по-млади хора[108]. В помещение 4 беше намерена медна монета от Валентиниан I (364-375) и две медни монети от Юстиниан I (527-565). Сградата е била покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици, които при разкопките бяха открити във всички помещения. Намерени бяха и много парчета стъкла от прозорците на втория етаж.

Архитектурният анализ на постройката сочи наличието на масивна обществена сграда на два етажа. Приземният етаж, който е запазен напълно, е бил снабден със специални засводени отвори-отдушници. По всяка вероятност това е било вентилационно устройство за отстраняване на голямата влага в тези помещения и за оттичане на подпочвените води. Такова устройство са имали големите обществени постройки в Сердика[109], Ескус[110], Одесос[111]. При тях вентилацията е осъществена чрез специални коридори в основите на зидовете[112]. Устройството при разглежданата сграда е по-просто, но е ефективно средство за премахване или поне за намаляване на влажността. Непрекъснатото течение от горещ сух въздух, идващ отвън, намалява до голяма степен пълзящата влага нагоре по стените.

Стиловите белези на сградата, строителните техники, стратиграфските наблюдения и нумизматичният материал с най-ранни монети от IV в. сочат, че нейното изграждане е станало в първата половина на IV в. Трябва определено да се приеме, че предназначението на постройката е в тясна връзка с водолечението, което се е провеждало тук през тази епоха. Фактът, че тя се намира в непосредствена близост до късноримската баня, показва, че тя е обслужвала хора с по-високо обществено положение, които са отсядали тук при пребиваването си в курорта. Помещенията на горния етаж са били използвани за спални, трапезария и приеми. Влизането в тях е ставало от северната страна, където е била използвана денивелацията на терена. Приземните помещения са служили за складове, а по всяка вероятност и за магазини. Не е изключено тук да се е извършвала търговска дейност.

Амфитеатър

Едно от най-посещаваните и най-любимите обществени места за развлечение през римската епоха е бил амфитеатърът. Това е открита отгоре и затворена околовръст сграда със седалища, разположени около елиптична арена за провеждане на гладиаторски игри и борби с животни[113]. Терминът *amphitheatrum* има гръцки произход. Амфитеатърът като архитектура и игрите в него са римски и нямат връзка с Гърция. Първият римски амфитеатър е бил построен в Помпей и се датира с надпис между 70 и 65 г.пр.н.е.[114]. Това ново съоръжение в надписа е било отбелязано с наименованието *spectacula* (място за зрелища).

Между 59 и 46 г.пр.н.е. в Рим е била издигната и първата сграда, носеща името амфитеатър[115]. Строежът на амфитеатри се е засилил особено много през време на принципата (I - III). Тогава в Рим, както и в почти всички значителни градове на провинциите, са били създадени грандиозни постройки за увеселение - театри, амфитеатри и стадиони. Най-изтъкнат представител на този вид сгради е Колизеят в Рим (75-80).

В провинциите Мизия и Тракия досега са разкрити и проучени амфитеатрите на градовете Марцианопол[116] и Диоклецианопол. Амфитеатърът на Диоклецианопол е разположен в югоизточната част на града на 50м южно от късноримската баня. Разкрит и проучен е през 1981 г.[117]. Мястото за неговото изграждане е избрано много сполучливо. Използван е бил естествено наклоненият терен на западния скат на долинката, по която протичат водите на топлите минерални извори, което изисква възможно най-малко изкопни работи. За целта е бил изсечен в най-ниската част на височина 3,00м стръмният склон и на него е била опряна западната половина на елиптичната каменна стена на арената (обр.118). Над нея върху наклонения терен е била разположена кавеата с дървени седалища. Цялата източна половина на кавеата вероятно е била изградена от дървена конструкция. Следи от нея не са открити. Арената на амфитеатъра има форма, близка до елипса. Тъй като при нейното изграждане е била използвана конфигурацията на терена, северната ѝ част е стеснена и тя е получила крушовидна форма (обр.119). Надлъжната ѝ ос е ориентирана север - юг и е дълга 38,60м, а по-малката ос (изток - запад) е 23,50м. При тези размери тя заема площ около 765 м^2. Височината на стената е 2,80м, а дебелината - 0,60м. Строена е с ломени камъни на зидарски хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Субструкцията ѝ е изпълнена в *opus caementicum* и е дълбока 0,60м, а суперструкцията - в *opus mixtum* на един четириредов тухлен пояс. Вътрешното ѝ лице е измазано с розова хоросанова мазилка, дебела 0,015м. Подът на арената се състои от варо-пясъчна настилка с дебелина 0,10м. Той стои на 0,30м по-ниско от нивото на праговете на входовете. От него беше разкрита само малка част. Постоянно бликащата подпочвена вода в арената ни попречи да го разкрием изцяло.

В южната и северната страна на амфитеатъра са разположени два засводени прохода за влизане в арената. Южният е дълъг 6,30м и широк 4,40м. Долепен е на фуга до стената на арената. Той не стои точно перпендикулярно на арената по надлъжната ѝ ос, а е извит на изток. Това е наложено от конфигурацията на терена. Западният му зид е опрян в изсечения за целта стръмен склон. Южно от него е изграден подпорен зид, дълъг 5,50м. Влизането в него е ставало през южната страна, където е била разположена широка 3,00м двукрила врата. Зидовете на прохода са дебели 1,40м със запазена височина до 2,80м. Техниката на градежа е *opus mixtum* както на стената на арената. В северната му страна, в стената на арената, е разположен вход за влизане в нея. Той е широк 1,15м. Страниците му са оформени с тухли. Прагът му се състои от мраморен блок, който в предната си част към страната на арената е вдлъбнат и е оформен зъбец, висок 0,03м. В двата края на прага са издълбани две квадратни гнезда, в които са стояли отвесни вратни оси. От тях и от зъбеца на прага е видно, че вратата се е отваряла към арената. След затваряне тя плътно се е опирала на оформения зъбец в прага, който не е позволявал при натиск от арената да се отвори. В дебелината на източната стена на прохода на височина 0,30м от тухления под е разположена засводена ниша с височина 1,10м и ширина 0,60м. В нея най-вероятно е стояла статуя на божеството-покровител на участващите в игрите гладиатори и бестиарии. Проходът в горната си част е завършвал с масивен тухлен свод с наклон към арената. Той е съставен от два реда тухли с размери 0,34 x 0,34 x 0,04м. Петите на свода са добре запазени на западната стена. Наклонът му към арената е явен показател, че над него е имало амфитеатрално разположени зидани седалища за зрителите. Вероятно тук е била официалната ложа на амфитеатъра. От това място се открива най-добра видимост върху цялата арена, а и слънцето остава в гръб и не пречи на погледа на зрителите.

Северният проход има размери 6,50 x 4,70м. Източният му зид е дебел 1,00м, а западният - 0,80м. Запазени са на височина 1,40м. Успоредно на западния зид е изграден дълъг 8,00м подпорен зид, опрян на отвесно насечен наклонен скат. Влизането в прохода е ставало през северната страна, където е имало двукрила врата. На южната му страна са разположени четири входа. Средният е широк 1,10м и е устроен както този, разположен на южната страна на арената. Прагът му се състои от гранитен блок, вдлъбнат към страната на арената, което показва, че и тази врата се отваря към арената. Другите три входа са широки по 0,60м със запазена височина до 1,20м. Те са били затваряни с падащи врати (катаракти). Страниците им са оформени с каменни блокове, в които са вдлъбната отвесни жлебове за катарактата (обр. 120). В каменните им прагове също са издълбани жлебове, в които е влизала падащата врата при затворено положение. Каменните страници на източните два входа са извадени. Запазен е само в долната си част един от каменните блокове на източния краен вход. Разстоянието между отделните входове е било иззидано с тухлени колонки, за които са били прихванати каменните страници. Няма съмнение, че тези малки входове с падащи врати са били предназначени за пропускане на животни в арената. Боят между гладиаторите не е единственото зрелище на арената. Широко практикувани са били борбите на човек с диви свирепи животни с домашни животни[118]. За тези зрелища много добра представа ни дава откритата в Сердика през 1920 г. мраморна плоча с изображение на различните видове борби с хора и диви животни, провеждани в амфитеатрите[119]. От размерите на малките входове с падащи врати на северната страна на арената е видно, че в нея за участие в борбите са били пускани по-малки животни - мечки, кучета, глигани и др. При археологически разкопки в северния проход бяха открити няколко зъба от глигани.

В западната страна на амфитеатъра е разположено четириъгълно помещение с форма на трапец (обр. 121). То е долепено на фуга до външната стена на арената. Стените му са градени в *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси. За неговото изграждане стръмният склон на това място е бил дълбоко изкопан до подовото ниво на арената. В изсечения терен са били опрени стените на помещение, което е разположено изцяло в земята. Западната му стена е дълга 4,00м със запазена височина 3,60м. За източна стена на помещението е служила стената на арената. Тя е дълга 3,40м със запазена височина 1,80м. Южната и западната му стена са дълги по 4,50м със запазена височина до 3,00м. На височина 2,80м в тези две стени са запазени по две срещуположно стоящи кръгли дупки с диаметър 0,18м. По всяка вероятност в тях са лежали гредите на дървения гредоред на покривната конструкция на помещението. Влизането в него е ставало през две стълбища, разположени в южната и северната страна, успоредно на стената на арената (обр. 122). До тях се е стигало по опасващата арената долна обходна пътека. Стълбищата са изградени изцяло от тухли. Широки са по 0,85м. Тухлените стъпала са високи 0,28м и широки 0,30м. В средата на източната стена на помещението, която всъщност е част от стената на арената, е разположен вход, широк 1,15м. През него се е влизало в западното помещение на арената. Страниците му са иззидани с тухли, а прагът му се състои от гранитен блок с две дупки в краищата, в които са стояли отвесните вратни оси. Вдлъбването на прага във външната стена показва, че вратата на входа се е отваряла към арената. По всяка вероятност това помещение е било предназначено за обслужващият персонал на амфитеатъра.

Южно от това помещение се откриха каменните основи на правоъгълно съоръжение, чиито зидове са долепени на фуги до външната стена на арената. То е с дължина 6,70м и ширина 2,40м. Подовото му ниво се изравнява с най-горната част на стената на арената. Най-вероятно това са зидове, носещи седалищата на кавеата.

В източната страна на амфитеатъра е разположено друго правоъгълно помещение с дължина 9,00м, ширина в северната страна 4,50м, а в южната 3,20м. Зидовете му са дебели 0,80м и са иззидани на фуга до стената на арената върху по-дебели основи на по-стар градеж, чиито останки продължават на изток. Оформените тук съвременни алеи с базалтова настилка пред водопийния павилион с минерална вода ни попречи да извършим цялостни археологически проучвания. Влизането в помещението е ставало през източната страна, където е разположен вход, широк 1,40м. Друг вход, широк също 1,40м, се намира в южната половина на западната му огънатата стена, която е стената на арената. Чрез него се е осигурявало влизането от помещението в арената. Устройството и начинът на затварянето му са както на останалите входове, водещи към арената. Най-вероятно това помещение е било предназначено за гладиаторите. Вход за влизане в арената е имало и в югоизточната част на нейната стена. Той е широк 1,20м и е оформен както останалите входове. В тази част във външната страна на арената е съществувало вероятно някакво малко помещение или ходник, през който са били изнасяни може би убитите на арената по време на борбите. Проучени са отчасти два зида, които продължават на изток под масивното стълбище на съвременния водопиен павилион.

Североизточната част на стената на арената е пресечена от глинен водопровод, който при преминаването през стената е единичен, а северно от нея - двоен (обр. 123). Тръбите на водопровода са дълги от 0,37м до 0,45м с диаметър 0,11м. Той стои на 0,40м над подовото ниво на арената. Двата водопровода, положени успоредно един до друг вън от амфитеатъра, продължават на север към къснoримската баня, от където е била вземана вода най-вероятно за измиване на арената, върху която се е проливала кръв и се е налагало ежедневно след игрите тя да бъде почиствана.

Както вече беше отбелязано, кавеата на амфитеатъра е била с дървени седалища, разположени върху естествено наклонения терен в западната половина и върху дървена конструкция в източната половина. На колко ранга хоризонтално е била разпределена кавеата и колко седалки е имало не се знае, тъй като освен наклонения терен, нищо друго не е запазено. Влизането на зрители в кавеата е ставало вероятно през западната страна на амфитеатъра, където теренът осигурява естествен достъп до тази цел. Логично е да се приеме, че вертикално кавеата е била разпределена на радиални сектори от дървени стълбища, които са пресичали разположените под наклон седалищни редове.

Находките от археологическото проучване на амфитеатъра са оскъдни. Намерени бяха малко фрагменти от късноантична керамика и две силно изтрити монети от IV в. На 50-60м южно от амфитеатъра при изкопи за водопровод през 1960г. е открита част от мраморен барелеф, сега с дължина 0,23м, ширина 0,17м и дебелина 0,08м. На него са изобразени две фигури на мъже (бестиарии), облечени в къси туники (обр. 124). В ръцете си те държат по един дървен прът в готовност за прескок вероятно на атакуващо ги животно. Тези опасни акробатични изпълнения, характерни за III - VI в., се изобразяват често върху глинени лампи и консулски диптихи[120]. За тях ни съобщава в хрониките си Касиодор Сенатор. Той описва ловкостта на борците в амфитеатъра, които с помощта на дървен прът прескачат тичаща мечка[121]. Подобни изображения от циркови игри се срещат и в диптиха на консула Ареобинд (506 г.)[122]. По всяка вероятност мраморният барелеф, в отчупената по-голяма част на който е имало и други сцени, е бил поставен в някой от коридорите на амфитеатъра като рекламен афиш.

Архитектурният анализ на постройката показва, че е налице сравнително малък провинциален амфитеатър. В него липсва онази чистота на линиите на каменната конструкция, която наблюдаваме в римския Колизей и амфитеатрите в големите градове на провинциите. Подобна конструкция на кавеа има амфитеатърът в гр. Трир в Германия, въпреки че той е строен по-рано[123]. Много точна аналогия по план, конструкция и време на изграждане амфитеатърът на Диоклецианопол намира в амфитеатъра на Виндониса (днешния Виндиш, Швейцария), строен около 300г.[124]

Комплексното изследване на амфитеатъра (форма, съобразена с конфигурацията на терена, строителни техники, строителни материали, стратиграфски наблюдения и находки) показва, че той носи белезите на строеж от първите десетилетия на късната античност. През този период вследствие на икономическия упадък архитектурата е загубила чистотата на старата монументална римска традиция с богат лапидарен материал и хармонични пропорции. Като се има предвид, че Диоклецианопол, получава статут на град по времето на

Диоклециан, когато е бил ограден със здрава каменна стена и оформен като значителен градски център с необходимите обществени постройки, считаме, че по това време - края на III и началото на IV в. е бил изграден и неговият амфитеатър.

Предхристиянска култова сграда

На 70м северозападно от късноримската баня при редовни археологически разкопки през 1980 г. беше открита масивна сграда от римската епоха[125]. В плана на града (обр. 10) е отбелязана с арабската цифра 10, оградена с квадратна рамка. Тя има правоъгълна форма с полукръгла абсида на западната страна (обр. 125). Надлъжната й ос е с посока изток - запад. Дълга е 18,85м и широка 9,50м. Градена е с ломени камъни, споени с бял хоросанов разтвор. Субструкцията й е изпълнена в *opus caementicum*, а суперструкцията в *opus mixtum* на триредови и четириредови тухлени пояси. Зидовете й са дебели от 1,00м до 1,80м със запазена височина 3,00м. Първият каменен пояс е на височина 0,70м от подовото ниво. Над него следва триредов тухлен пояс с размери на тухлите 0,34 x 0,34 x 0,04м. Вторият каменен пояс е висок 1,00м, а над него отново тухлен пояс от четири реда тухли. На тази височина в северния и южния зид на сградата са иззидани с тухли две срещуположно стоящи полукръгли ниши, широки 1,50м и дълбоки 0,80м. Северната ниша е запазена на височина 1,00м (обр. 126), а южната е разрушена.

Сградата се състои от три части: източно помещение (преддверие), дълго 6,30м и широко 3,30м, централно помещение, дълго 7,70м и широко 6,30м, и полукръгла абсида, широка 6,00м и дълбока 2,15м. В източната страна абсидата е затворена с напречен зид. В югозападния ъгъл на голямото помещение е разположен зидан с камъни кладенец с диаметър 0,80м. Същият беше разкрит на дълбочина 2,00м. По всяка вероятност влизането в сградата е ставало през източната страна. В тази част зидовете са най-разрушени и следи от вход не бяха открити. Голямата дебелина на зидовете, липсата на керемиди при разкопките и намерените няколко къса от тухлен свод са показател, че сградата е имала масивна засводена конструкция.

Данните от археологическите разкопки показват, че първоначално изградената постройка е била насилствено разрушена вероятно при нападение и по-късно отново възстановена. При преизграждането й подовото ниво е било повдигнато на височината на последния ред на втория тухлен пояс. На това ниво е бил поставен тухлен под, който беше открит добре запазен в предабсидното пространство. Към втория строителен период се отнасят и двете полукръгли ниши в двата надлъжни зида на постройката.

При стратиграфските наблюдения по време на разкопките бяха установени два полукръгли пласта. Първият достига дълбочина около 1,00м и е наслоен върху тухления под на преизградената сграда. Той се състои от рушевини, горяла пръст, сред която бяха намерени множество фрагменти от сивочерна късноантична керамика (IV - VI). Долният културен пласт, който принадлежи на първоначално изградената постройка, се състои от рушевини и горяла пръст. В него бяха открити доста фрагменти от червенолакова фина керамика (II - IV). Намерено беше и едно голямо вотивно яйце от гранит.

Яйца от мрамор или гранит се намират много често в Диоклецианопол. В представите на хората от древността, яйцето олицетворява началото на живота и здравето, поради което често се среща като атрибут на Асклепий[126]. Подобно яйце с такава големина е открито и в Пауталия, където топлите минерални извори са били под покровителството на Асклепий[127]. Яйцата са били поставяни в храма или хвърляни във извора като оброчен дар на бога лечител. Върху тухления под на предабсидното пространство беше открита добре запазена медна монета от Диоклециан (284 - 305).

Стиловите белези на сградата, строителните техники, стратиграфските наблюдения и находките сочат първоначалното изграждане на сградата към първата половина на III в. Насилственото й разрушаване следва да се свърже с големите готски нашествия от средата на III в. Преизграждането на постройката е станало най-вероятно към края на III началото на IV в. Към тази дата ни насочва и откритата монета от Диоклециан. Плановата схема на сградата с абсида на западната страна, двете срещуположно стоящи полукръгли ниши дават основание за предположението, че това е било култова сграда.

Раннохристиянски базилики

През IV - VI в. Диоклецианопол е бил не само голям балнеологичен център, но и важно християнско средище - седалище на епископ. По това време в града е имало забележително църковно строителство. Досега тук са открити 10 раннохристиянски базилики, две от които в укрепената част на града и 8 вън от крепостните стени. В по-голямата си част тези църкви са богати разновидности на базилики с едноделен и сложен олтар, със скъсен и удължен наос и двор. Абсидите им най-често са полукръгли, но се срещат и тристранни. Една от тях има напречен кораб (трансепт). Две от базиликите са с баптистери. Независимо от голямото разнообразие в плановете им, по-голямата част от тях имат и много общи черти. В плана на града (обр. 10) базиликите са номерирани с арабски цифри от 1 до 9, обградени с квадратна рамка (с изключение на базилики 6 и 9).

Базилика 1. При изграждането на казармените постройки на Диоклецианопол вече беше отбелязано, че казармана сграда I, долепена до вътрешното лице на южната крепостна стена, на 100 м западно от южната порта, е била преустроена в двукорабна базилика. По реда на откриването и изследването тя е първата базилика в Хисар и е отбелязана под N1. Първите археологически разкопки за нейното проучване са извършени през 1909 г. от Б.Филов[128]. Тълкувайки нейния особен план (двукорабна) и обстоятелството, че тя е долепена до вътрешното лице на южната крепостна стена, Филов идва до заключението, че първоначално на това място е била построена трикорабна едноабсидна базилика с притвор и силно удължен атриум. По-късно според него южният кораб е бил разрушен и върху него е била построена крепостната стена. Това той счита, че е било наложено от стръмно спускащият се на юг от базиликата терен, върху който не било удобно да се построи стената. Тази теза на Филов остава меродавна до 1954 г., когато въз основа на нови сондажни проучвания беше отхвърлена от Ст. Бояджиев[129]. Новите данни показаха, че първоначално на това място е била построена крепостната стена. Впоследствие до вътрешното й лице е била долепена продълговата казармена сграда, която по-късно е била преустроена в двукорабна базилика. През 1973 и 1974 г. бяха проведени редовни археологически разкопки в този сектор, които дадоха възможност базиликата да бъде разкрита изцяло. Резултатите от проучванията потвърдиха заключенията на Ст. Бояджиев за последователността на строежите при базилика 1. Анализът на данните показва, че базиликата не е замислена и построена отведнъж като трикорабна постройка, както ни сочи Б. Филов, а като двукорабна, издигната върху по-стара казармена постройка (обр. 127). При изграждането на църквата строителите използвали за основи по-голямата част от зидовете на казармата, които са били разрушени на височина до 1,10м от подовото ниво. (В плана - обр. 127, новоизградените зидове на базиликата са запълнени с черно, а тези на казармата, използвани при оформянето на базиликата - с точки.) На тази височина е бил изграден подът на базиликата. Изцяло е била изградена нова стена, разделяща наоса от притвора. Новоизградени са били тристранната абсида и колонада, разделяща двата кораба. Цялата дължина на базиликата заедно с абсидата и притвора е 27,50м, а ширината - 14,00м. Зидовете й са дебели 0,80м и са запазени на височина до 1,20м. Те са градени в техника *opus mixtum* на четирипредови тухлени пояси. Зидарският хоросан е примесен с късчета натрошени тухли.

Абсидата на базиликата е изградена върху едно от крайните източни помещения на казармата. Тя е полукръгла отвътре и тристенна отвън (обр. 128). Отворена е широко към по-големия кораб и е широка 6,30м и дълбока 3,30м. Олтарът заема доста голяма площ, разположен в абсидата и предабсидното пространство. Подът му е бил настлан с мраморни плочи. Предабсидната част на олтара е отделена от наоса с олтарна преграда (кацел). От нея са запазени на място продълговатите каменни блокове, дълги до 1,40м и широки 0,55м, върху които се е издигала оградата, съставена от правоъгълни мраморни плочи. На запад от абсидата те затварят от трите страни правоъгълно пространство (хор) с размери 4,20 x 3,74м. В краищата на каменните блокове са издълбани квадратни дупки с размери 0,12 x 0,12м. В тях са били прихванати с железни щифтове преградните мраморни плочи на олтара, стоящи във вертикално положение. При първото археологическо проучване четири от тези плочи са били намерени около олтара на църквата, които сега се съхраняват в Националния археологически музей в София[130]. Те имат правоъгълна форма с дължина от 1,04 до 1,69м, ширина от 0,92 до 0,97м и дебелина 0,12м. В двете страни са орнаментирани с розети и кръстове (обр. 129, 130). Една от плочите има по-сложна декорация, образувана от три ромба, поставени един в друг (обр. 131). В най-малкия ромб се намира четирилистна розета. В четирите ъгъла са разположени триъгълници с един акантов лист в тях. В едната дълга и двете къси страни в дебелината на плочите има по една дупка за прихващане за базисните каменни блокове и съседните плочи. Мраморните плочи не са прилепвали плътно една до друга. За по-голяма устойчивост между тях са били поставени мраморни четириъгълни колонки с дупки в двете страни за прихващане с железни щифтове. При разкопките една от тези колонки е била намерена на място, прихваната във вертикално положение върху базисните каменни блокове. Сред развалините са били намерени и няколко по-малки парчета от тези колонки. От ширината на мраморните плочи е видно, че олтарната преграда на базиликата е била висока около 1,00м. Този начин на оформяне на олтарното пространство с олтарна ограда е бил приложен при базилика 2 в крепостта "Крумово кале" до

Търговище[131], трикорабната базилика от Търново[132], базиликата от Сандански[133], базиликата в с.Орешец(Софийско)[134], базилика "А" във Филипи[135], Мраморната базилика в Тропеум Траяни[136] и др.

Наосът на базиликата е твърде своеобразен.Той се състои от два кораба. Южен, трети кораб, не е имало, защото на това място е разположен големият масив на двураменната крепостна стълба.

Северният кораб на базиликата е широк 3,00 м и е настлан с тухли. При неговото изграждане за северна стена е била използвана колонадата на казармената постройка, като празното пространство между тухлените колони е било зазидано с каменна стена. В източния край, на разстояние 4,80м, северната стена е разширена с 1,50 м. Върху това разширение, под което попада една от тухлените колони на казармата, е било изградено продълговато съоръжение с извити къси стени с дължина 3,50 м и ширина 0,80 м. Стените му са градени с тухли. Южната му надлъжна стена е дебела 0,40 м, а северната 0,30 м. Запазената височина на източната стена е 0,50 м. Подът е настлан с тухли. В публикацията си Б.Филов само съобщава за съдържанието, без да коментира неговото предназначение.[137] Ст.Бояджиев въз основа на плана на Б.Филов достига до заключението, че това е вероятно тухлен стълб, в средата на който се намира вертикално отвърстие за изтичане на нечистите води от горния етаж на казармата в канала, преминаващ под тази част на постройката.[138] Съоръжението е изградено, както беше отбелязано, върху масивен зид без отверстие, достигащо до канала. При това положение тълкуването на Ст. Бояджиев е неубедително. По всяка вероятност това е било място, предназначено за съхраняване на мощите (или на на част от тях) на светеца-мъченик, името на който е носила базиликата. Може да се допусне и предположението за гроб, в който е погребано духовно лице. В източната стена на северния кораб е разположен вход, широк 0,90 м. По-късно той е бил разширен и пред него е изградена с тухли на калов разтвор малка абсида. Двата кораба са били разделени един от друг с тухлени колони с размери 1,00 х 1,20 м. Разстоянието между тях е 3,60 м. Между колоните по-късно е бил изграден тухлен зид, споен с калов разтвор, широк около 0,40 м. По всяка вероятност по-късно в източната половина на северния кораб е бил оформен малък параклис. Прави впечатление, че при изграждането на колонадата между корабите, строителите не са използували за стилобат съществуващия по-стар казармен зид, а са я изместили с 0,40 м по на север. В резултат на това изместване първият стълб до абсидата не сключва прав ъгъл с източната стена. Вероятно това е направено за увеличение ширината на главния кораб.

Главният кораб, срещу който се отваря абсидата, е широк 8,10 м. При неговото изграждане за южна стена е бил използван изцяло съществуващият на тово място по-стар зид на казармената постройка. Зазидани са били с нов зид само разположените на това място два входа, през които войниците са преминавали от казармата, за да изкачат платформата на крепостната стена. Подът на главния кораб е бил оформен с мраморни плочи, както този на олтара.

Притворът е разположен на западната страна. Дълъг е 12,00 м и широк 3,00м. Подът му е настлан с тухли. За западна страна при оформлението му е бил използуван съществуващият казармен зид. Издигната е била нова стена в северната половина, с която е бил преграден портикът на казармата. Изцяло е била изградена нова стена, която разделя притвора от наоса.

В предверието са разположени 4 входа. Най-широк (2,20 м) е разположеният в северната му половина. В същата половина в източния зид се намира друг вход, широк 1,60 м, през който се влизало в северния кораб. В южната половина има също два входа, широки по 1,60 м. Източният вход, разположен в новоизградената стена, е давал възможност да се влиза от преддверието в главния кораб, а през западния - от базиликата в правоъгълно помещение с размери 7,10 х 6,20 м. Това е едно от казармените помещения, чийто под при преизграждането на казармата в базилика е бил повдигнат и настлан с тухли. Тълкувайки помещението, Б. Филов счита, че то е било предназначено за жилище на клисаря на църквата[139]. Това обяснение не е задоволително. Ако то е било определено за жилище на клисаря, би трябвало да има вход и отвън. Неговото местоположение и връзката му с притвора сочат, че то, по всяка вероятност има култов характер. Не е изключено да е било използувано за диаконикон, където вярващите оставяли донесените храни, а свещеникът записвал имената им, за да бъдат споменати в молитвите. Това предположение отговаря напълно на изискванията за разположението на диаконикона, който според Testamentum Domini се е намирал до южния кораб и притвора.[140] Сред многобройните в това отношение примери спада и новооткритата през последните години базилика 1 в Кабиле[141]. През VI в. диакониконът е бил разположен в непосредствена близост до олтара[142].

Базиликата не е имала атрии. Становището на Б. Филов, че съществуващата поредица от тухлени стълбове западно от църквата принадлежат на атрия, не се потвърди[143]. В същност това са аркадните стълбове на казармата в северната й страна, които са били зарити при нейното разрушаване. Тъй като разкопвачът намира подовото ниво на портика и цялата казарма с 1,10 м по-ниско от това на базиликата, той счита, че между църквата и атриума съществува голяма денивелация, дължаща се на наклонения терен на запад. Опитът му да открие следи от стъпала пред западното лице на портика за влизане в него остава безуспешен, защото, както беше отбелязано, атриум не е имало. Западно от базиликата се простира останалата част от казармената постройка, която при преустройството и в църква е останала дълбоко зарита в земята.

Цялата базилика отвътре е била измазана и изписана с фрески. Покривът и е бил дървен, покрит с керемиди от двата вида - тегули и имбрици. По всяка вероятност главният кораб се е издигал по-високо от северния и е бил директно осветлен.

Освен откритите при първите археологически разкопки мраморни преградни плочи и колонки от олтара, при второто проучване на базиликата през 1973 - 1974 г. бяха намерени 2 мраморни колонки (бифори), два мраморни кемпфера от страниците на прозорците и фрагменти от една мраморна маса.

1. Колонка, счупена на три части, висока 1,60 м (обр. 132). Дължината на горната елипсовидна част е 0,43 м, а ширината 0,20 м. Крайната долна част на колонката е отчупена. По цялата надлъжна част на двете страници е оформена изпъкнала ивица. Останалата част на колонката е гладка.

2. Горна част от колонка с височина 0,52 м, подобна по форма на предходната (обр. 132). Дължината на запазената горна елипсовидна част е 0,37 м., а ширината - 0,16 м.

Двата кемпфера имат трапецовидна форма. Горната им част е правоъгълна, а долната - елипсовидна. Върху двете надлъжни страни е оформена изпъкналост във форма на трапец, чиято повърхност е грапава. Останалата повърхност на кемпферите е гладка.

1. Кемпфер, напълно запазен, с височина 0,27 м. Горната му част е дълга 0,81 м, широка 0,40 м и дебела 0,09 м. Елипсата е с размери 0,37 х 0,16 м (обр.133).

2. Кемпфер, напълно запазен, с височина 0,27 м. Горната му част е дълга 0,81 м, широка 0,39 м и дебела 0,085 м. Елипсата е с размери 0,43 х 0,20 м.

Мраморни бифори и кемпфери с подобна форма са открити в базиликата от Сандански[144], базилика А от Хераклея [145] и др.

Върху тухлената настилка на западната половина на северния кораб на базиликата бяха открити 13 фрагмента от мраморна маса (обр.134). Подобни маси, които се срещат най-често в църквите, са служили за олтарни (*mensae sacrae*) или за култови маси, върху които са били поставяни храни и дарове в памет на светците-мъченици или умрелите (*mensae martyrum*)[146]. Масата има форма на закръглена сигма и в това отношение тя принадлежи към олтарните маси от първия тип на група А, наречени от Т.Иванов "сигмаподобни"[147]. Всъщност в общи линии това е полукръг с външни размери 1,50 х 1,31 м. По краищата на цялата маса обикаля широка 0,08 м. и висока 0,04 м. периферна ивица, която загражда иферна ивица, която загражда вдлъбнатата вътрешност. Ивицата не е позволявала поставените предмети на масата да падат. В средата на правата страна тя е прекъсната, което дава възможност по-лесно да се почиства и измива. По цялото протежение на вътрешната страна на ивицата е оформен улей за украса. На 0,20 м навътре от периферната ивица е оформено второ вдлъбване с форма като тази на масата. То има размери 0,82 х 0,69 м и дълбочина 0,015 м. В средата на правата му страна вдлъбването е скосено, което е в ос с прекъсването на периферната широка ивица и позволява лесно почистване и изтичане на водата при измиване на масата. По форма мраморната маса от базилика I намира близък аналог с олтарна маса от Сандански.[148] Тъй като фрагментите от масата не се намериха на първоначалното й място, а разхвърляни върху тухления под на базиликата, не можа да се определи точното и предназначение - дали тя е била употребявана като олтарна маса или като маса за дарове в памет на умрелите или мъчениците. Като се вземе предвид, че за олтарни маси са били използвани често правоъгълни и сигмаподобни, може да се допусне предположението, че тази маса е била употребявана като олтарна маса. Не е, разбира се, изключено и предположението тя да е била използвана за поставяне на храни и дарове в памет на светците (*mensae martyrum*).

При първото археологическо проучване на базиликата сред развалините са намерени следните монети: една от Александър Велики (336-323), от Антоний Пий (138-161), от Гордиан (238-244), от Константин I Велики (306-337), от Грациан (375-383), от Анастасий (491-518), две от Йоан Цимисхий (969-976) и една от Роман II Диоген (1068-1071).

От архитектурния анализ на базилика 1 е видно, че тя има своеобразен незавършен план. Въпреки това тази сграда съдържа един специфичен елемент - тристенната абсида, която дава възможност да бъде датирана в по-тесни граници. Известно е, че единичната тристенна абсида се появява след средата на V в. Към най-ранните примери в това отношение се отнася засвидетелстваната монументална базилика "Йоан Кръстител" в Студийския манастир в Цариград, построена през 436 г.[149] Към началото на втората половина на V в. се отнасят и църквите "Св. София" в София,[150] Старата митрополия в Несебър,[151] базилика 3 в Хисар[152] и др.

При разглеждането на казармените постройки, върху една от които е разположена базилика 1, беше отбелязано, че казармата е изградена след крепостната стена между последната четвърт на IV в. и средата на V в., като за най-вероятна дата беше приет краят на IV в. Констатираното насилствено разрушаване би могло да се свърже с големите хунски нашествия. При тяхното възстановяване веднага след тази дата една от казармените постройки е била преустроена в двукорабна базилика. Така възникнала оригиналната по форма базилика 1, чието построяване всички изследвачи отнасят в V в.[153]. Построяването на базиликата върху един съществуващ комплекс от постройки с военно предназначение ни дава основание да мислим, че тя е обслужвала преди всичко личния състав на постоянния гарнизон на Диоклецианопол. Очевидно налице е войнишка базилика.

Базилика 2. Намира се в укрепената част на града на 115 м западно от източната крепостна стена, в непосредствена близост със сградата на Археологическия музей. За първи път с проучването на базилика 2 се е занимавал през 1921 г. Кр. Миятев, който при спасителни разкопки (строеж на жилищна сграда) успял да проучи западната половина на южния кораб и части от зидовете на други две масивни римски сгради с тухлени колонади (портици), разположени южно от църквата.[154] Разкритите части от двете постройки още тогава са били разрушени и върху тях е била изградена жилищната сграда на хисарският жител Иван Добрев. По-късно, през 1936 г., В. Иванова чрез сондажни разкопки е проучила източната половина на южния кораб на базиликата и южната половина на полукръглата и абсида.[155]

Редовните археологически разкопки през 1988 г. дадоха възможност да се проучи базиликата изцяло. Установено беше, че тя е изградена върху по-стара голяма римска сграда с надлъжна ос изток - запад. Това е същата сграда, южната част на която е била изследвана от Кр. Миятев през 1921 г.

При изграждането на базиликата строителите използвали два от съществуващите зида на северната част на по-старата постройка с посока изток - запад, отстоящи на разстояние 22,40 м един от друг. Между тях е била разположена църковната постройка. Останалите зидове на по-старата постройка, попадащи под новоизградената базилика, са били разрушени до основи. Изградени са били изцяло два нови зида, оформящи притвора. Новоизградена е била полукръгла абсида и двата източни зида на северния и южния кораб. Поставена е била нова подова настилка върху тухления под на по-старата постройка. Всички новоизградени стени са зидани изцяло с тухли и са долепени на фуга до двата външни надлъжни зида на базиликата. Тези два зида, които в същност принадлежат на по-старата постройка, продължават на изток и запад от църквата. Тяхното цялостно проучване е невъзможно поради обстоятелството, че теренът на изток е лозе, а на запад се намира жилищна сграда. Те са градени с ломени камъни на бял хоросан, а при новоизградените стени е използван зидарски хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Дебелината на зидовете е 0,90 м. Изключение правят само зидът, разделящ наоса от притвора, който е дебел 0,70 м, и абсидният зид, дебел 1,30 м. По-голямата част от стените са разрушени до субструкцията. Само в отделни сектори те са запазени на височина до 0,50 м.

Базиликата е трикорабна с полукръгла абсида, дълбок притвор и двор (обр.135). Дължината ѝ заедно с абсидата е 39,40 м. Абсидата ѝ е широко отворена към централния кораб (ширина 7,60 м.) и е дълбока 3,60 м. Наосът ѝ има правоъгълна форма с вътрешни размери: дължина - 27,30 м и ширина - 22,40 м. Той е разделен на три кораба, от които централният е широк 11,40 м, а страничните - по 4,60 м. Колоните, разделящи корабите, са по 6 във всяка редица. Разстоянието между тях е от 2,50 до 3,40 м. Те са били съставени то гранитогнайсови барабани, поставени върху квадратни зидани с тухли бази. Открити бяха на място и три квадратни каменни бази. На северната колонада са запазени 2 бази. Останалите 4 са разрушени. Барабаните са високи до 0,70 м с диаметър 0,35 м. За стилобат на базите е служил солидно изграденият под на базиликата, дебел 0,30 м. Върху тухления под на по-старата постройка е бил поставен дебел пласт от дребни камъни и чакъл, обилно залети с варо-пясъчен разтвор без примес от трошени тухли. Над този пласт следва подовата замазка, дебела 0,05 м. Тя се състои от червен хоросан, силно наситен с тухлен прах и ситно натрошени късчета тухли. Подовото ниво на южният кораб е с 0,25 м по-високо от това на централния и северния кораб.

Източната крайна част на южния кораб по-късно е била преградена. За целта двете колони между средния и южния кораб в тази част на базиликата са били вдигнати и е било оформено по-малко помещение. По всяка вероятност след разрушаването на базиликата на това място е бил изграден малък параклис. Стенната мазилка със стенописи и части от черни букви, открити по време на вторите разкопки в параклиса, се датират от IX - X век.[156]

Планът на наоса, който се отличава, от една страна, с известна тенденция към скъсяване, а от друга, със силно увеличение на средният кораб спрямо страничните кораби (1:2,50), дава основание базилика 2 да бъде поставена към преходната подгрупа между базиликите с удължен и базиликите със скъсен наос.[157] Близки аналогии по форма и пропорции тя намира в базилика 1 от Сердика[158] и др. Влизането в наоса е ставало през три входа, разположени на западната му стена, която го разделя от притвора. Северният вход е широк 1,65 м, средният 2,20 м, а южният 2,00 м. Друг вход, широк 1,20 м, разположен на източната стена, е въвеждал в южния кораб. Последната част на базиликата е нейният притвор. Той е дълъг 22,40 м и е широк 5,70 м. В него се е влизало през три входа, разположени на западната му стена. Те са в ос с входовете на наоса и имат същите размери. Подовото ниво на притвора е със 0,25 м. по-ниско от това на северния и централния кораб и със 0,50 м от южния. Тази денивелация е била преодолявана от две стъпала, разположени пред входа между притвора и южния кораб. Разликата между подовите нива на притвора и наоса се дължи на обстоятелството, че подът на притвора не е устроен както този на наоса с дебел пласт чакъл, а само с подова замазка, дебела 0,05 м, поставена върху тухления под на по-старата постройка.

Северният зид на базиликата продължава на запад от притвора и на 21,50 м се отправя под прав ъгъл на юг. Запазен е на височина до 1,10 м. Пространството южно от него е покрито с тухли и нивото му е изравнено с нивото на праговете на входовете на притвора. Запазената височина на зида западно от притвора, който принадлежи на по-старата постройка, показва, че при преустройството на тази сграда в църква той е бил запазен и е служил по всяка вероятност за ограден зид на двора на базиликата, покрит с тухлен под. Дворът се очертава с приблизителни размери 21,50 х 22,40 м. Влизането в него вероятно е ставало от западната страна. Оградните зидове на западната и южната страна на двора не бяха проучени, тъй като теренът в този сектор е застроен със съвременна сграда. В източната част оградният зид е пресечен от зидан с тухли канал с посока североизток - югозапад. Той е покрит с каменни плочи, върху които е поставен тухленият под на двора. Продължението на този канал е открито през 1921 г. от Кр. Миятев при проучването на помещенията на по-старата постройка, разположена южно от базиликата. На 6,00 м южно от северния зид на двора беше открит друг масивен зид с посока изток - запад, чиято източна част попада под базиликата. Очевидно той принадлежи на по-ранна постройка, преустроена в църква.

Южно от базиликата при спасителни разкопки през 1921 г. Кр. Миятев е успял да заснеме плана на няколко помещения, принадлежащи на по-старата постройка. От плана е видно, че в южната страна постройката е имала масивна тухлена колонада (портик). Западно от тази постройка следват останките от друга масивна постройка също с портик на южната страна. Разкопвачът се въздържа от тълкуване на сградите поради малката разкрита част от тях. По всяка вероятност тук е била разположена голяма къснoримска обществена постройка. Строителните техники и вложените строителни материали показват, че тя е била построена през IV век. Към тази дата насочва и намереният при разкопките нумизматичен материал с преобладаващ брой монети от IV в. За изясняване на цялостния план на постройката, нейното предназначение и датировка са необходими нови археологически разкопки и проучвания. На този етап това обаче е невъзможно поради обстоятелството, че теренът на това място е застроен със съвременни жилищни сгради.

При първото проучване на базиликата през 1921 г. сред развалините и са били намерени няколко къса от мраморни преградни плочи, части от стенна мазилка с ярко червен цвят, гранитни барабани от колони, късове от арки, много човешки кости и няколко бронзови гривни. Човешки скелети в големи количества бяха намерени разпръснати сред развалините на постройката и по време на последните археологически разкопки. От тези погребения произхождат и разнообразни средновековни накити (бронзови и стъклени гривни, обици, пръстени), които се датират от X - XI в.[159] Съвсем очевидно е, че през средновековието този терен е бил използван за некропол.

Архитектурният анализ на базилика 2 показва, че това е най-голямата по размери и най-богата в архитектурно-художествено оформление от откритите до сега 10 раннохристиянски базилики в Диоклецианопол. Нейният план я определя като изявен представител на елинистичния тип базилики с плосък покрив.[160] По отношение на покритието й Кр. Миятев, въз основа на откритите при разкопки множество късове от арки и свод смята, че цялата базилика е била засводена.[161] В. Иванова допуска наличието на цилиндрични сводове само над страничните кораби и притвора, но в заключение приема, че покривът на базиликата е бил дървен.[162] Голямата ширина на средния кораб (11,40 м) изключва възможността базиликата да е била засводена. Късовете от арки и свод най-вероятно произхождат, както мисли и В. Иванова, от полукупола на абсидата и от арките, които са свързвали колоните.

Запазената суперструкция на зидовете на базиликата (0,50 м) не показва дали тя е била същинска базилика с по-високо издигащ се кораб със самостоятелно покритие или псевдобазилика с общ двускатен покрив. Дебелината на зидовете и, голямата ширина на средния кораб и каменните колони между корабите, съставени от отделни барабани, дават известно основание да допуснем, че тя е била същинска базилика с по-високо издигащ се среден кораб, който получава осветление в горната си част от високо разположените прозорци на надлъжните стени.

Много близък паралел по планово решение базилика 2 намира в базилика 1 от Сердика, датирана от началото на V в.,[163] базилика 8 в Хисар,[164] базиликата в Сандански[165] и др.

Съдейки по: полукръглата плитка абсида; нейната планова композиция, в която проличава тенденция към скъсяване на наоса при увеличена разлика в съотношението между ширината на централния спрямо страничните кораби; входът, разположен в източния зид на южния кораб, следва изграждането на базилика 2 да бъде отнесено към първата половина на V в. Вероятно съществуващата на това място стара постройка е била разрушена по време на големите хунски нашествия в Тракия през V в., след което към средата на V в. е била преустроена в базилика.

Базилика 3. Разположена е вън от укрепената част на града на 120 м южно от южната порта (Камилите). Първите археологични разкопки за проучване на базиликата са били извършени през 1936 - 1937 г. от В. Иванова, която поради недостатъчни средства е успяла да проучи само източната и половина и част от северната и западната стена на двора.[166] Във връзка с подготовката на обекта за консервация през 1980 г. базиликата беше цялостно проучена.

Тя е трикорабна със скъсен наос, тристенна отвън абсида, едноставен притвор и двор (обр.136). Дължината и заедно с абсидата без двора е 33,55 м, а ширината и 20,00 м. Субструкцията на зидовете и е изпълнена в *opus ceamenticum*. Зидарскиат хоросан съдържа малко късчета от трошени тухли. Над основите зидовете са градени в *opus mixtum*. Първият тухлен пояс започва на височина 0,70 м над подовото ниво. Запазени са само два реда от него. Тухлите имат размери 0,35 x 0,35 x 0,05 м. Дебелината на зидовете е 0,70, а тази на абсидната стена достига 1,00 м.

Абсидата на базиликата във вътрешната страна е полукръгла, а отвън - тристенна (обр.137). широка е 7,70 м и дълбока 4,00 м. Зидовете и са построени върху по-стара полукръгла абсида. Налице е преправяне на по-стара полукръгла абсида в тристенна. Подът на абсидата е настлан с тухли и стои на едно стъпало над този на наоса. Концентрично на вътрешното и полукръгло лице на разстояние 1,00 м е изградена втора ниска стена без фундамент, която образува между двете коридор (*dembulatorium*), тясно свързан с църковния ритуал.[167] Тесен коридор (*dembulatorium*) е имала базилика С в Ятрус[168], базилика 2 в крепостта "Крумово кале" до Търговище[169], базиликата в местността Дели Душка в Преслав[170] и др. Полукръгът на абсидата се затваря с права стена (основа), която принадлежи на по-ранната базилика с полукръгла абсида. Подобна права стена, затваряща полукръга на абсидата е имала Хисарската базилика 4а, базиликата до крепостната врата на Тропеум, която се отнася към IV в.[171] и др.

Предабсидната част на олтара е отделена от наоса с преграда (канцел), чиито следи са били запазени при първото проучване на базиликата. Те затварят правоъгълно пространство (хор), в средата на което се издигал самият олтар, засенен от кивории, носен от четри колони. Запазени са на място мраморните бази на колоните и тухления под. Целият под на хора е повдигнат с 0,06 м над нивото на наоса, а квадратът, включен между колоните на кивория е отново повдигнат с 0,09 м.

Наосът на базиликата е дълъг 23,00 м и широк 18,20 м. Разделен е на три кораба, от които централният е широк 9,60 м, северният - 3,20 м и южният - 3,00 м. Корабите са били разделени помежду си с 5 двойки колони, поставени върху непрекъснат стилобат, широк 0,70 м. Разстоянието между тях от център до център е около 3,50 м. В източния и западния край стилобатът е долепен до пиластрите, с които завършват колонадите. Колоните са зидани със сегментни тухли, върху груби каменни бази с височина от 0,25 до 0,40 м. Те са били измазани с розова мазилка, дебела 0,02 м. Подът е настлан изцяло с тухли. Формата на наоса, която е близка до квадрат и съотношението между страничните кораби и средния кораб 1:3 дават основание тя да бъде поставена в подгрупата на базиликите със скъсен наос.[172] Много близки аналогии в това отношение тя намира в базилика 1 от Кабиле,[173] Старата митрополия в Несебър[174] и др. В наоса се е влизало през притвора. В сравнително добре запазения зид, разделящ северния и южния кораб от притвора, входове не бяха открити. По всяка вероятност входа е бил един, през който се е влизало в централния кораб. В тази част зидът между централния кораб и притвора е разрушен до основи.

В източния край на северния кораб е разположена каменна стълба, широка 2,70 м, с 4 стъпала, високи по 0,22 м. Пред стълбата в тази част на източната стена на северния кораб е съществувал вход, който е давал възможност да се влиза в базиликата и от източната страна. Изграждането на стълбата е било наложено от обстоятелството, че подовото ниво на базиликата стои на 0,85 м по-ниско от нивото на терена източно от църквата. Аналогичен вход има Хисарската базилика 1, базилика 2 в крепостта "Крумово кале",[175] една базилика от остров Крит[176] и др. Притворът на базиликата, разположен на западната и страна, е едноставен с вътрешни размери 18,20 х 3,75 м. Западната му стена е разрушена до основи и входове за влизане в него не бяха открити. Вероятно входът е бил един, разположен в ос с входа, въвеждащ в наоса.

Западно от базиликата се е простирал обширен двор. Формата му е близка до квадрат (18,20 х 17,57м). Оградната му стена е долепена на фуга до западната стена на базиликата. Тя е дебела 0,70 м и е запазена в северната страна до 0,45 м, а в южната е разрушена до основи. Градена е с камъни, споени с кал. Целият двор е бил настлан с тухли. Част от тази подова настилка е открита както при първото, така и при второто археологическо проучване. Предположението на В. Иванова,[177] че дворът е бил навес край стената, т.е., че е бил атрий, не се потвърди. Влизането в двора е ставало през вход, широк 2,00 м, разположен в източната третина на северната оградна стена.

Сред развалините при разкопките са открити два фрагмента от мраморните колонки на олтара. Единият е част от ствол, а другият - капител, по който има вдлъбнати линии, наподобяващи листа. В предабсидното пространство, оградено с канцел, е намерен мраморен къс от олтарната маса, върху която е издълбан кръст с раздвоени краища. Подобен кръст в средата на гладката повърхност има една олтарна маса със сигмаподобна форма от Сандански.[178] Сградата е била разрушена от пожар. Това е видно от пласта пепел и въглени от дървената конструкция на покрива върху тухления под. Сред пепелищата са открити 15 медни монети, от които 12 от Константин Велики (306-337) и синовете му, една от Аркадий (395-408), една от Теодосий II (408-451) и една от Цимисхий (969-976). В източния край на северния кораб, дълбоко под пода, при първите археологически разкопки е бил открит зидан гроб. От скелета на погребания са били запазени само бедрените кости и част от черепа. В близост до гроба е намерена мраморна плоча с гръцки надпис, който разкрива, че базиликата е била посветена на Св. Стефан. В нея е бил погребан някой си Теодор и неговият син - протекторът Йоан. Въз основа на палеографските данни В. Иванова датира надписа към средата на VI в.[179] От същата базилика произхожда и сребърна кутия - мощехранителница, която е била изровена от иманяри преди археологическите разкопки.[180] Тя има елипсовидна форма с издут в средната си част капак (обр.138), дължина - 0,136 м, ширина - 0,071 м и височина - 0,06 м.

Анализът на данните от археологическите разкопки показват, че базилика 3, посветена на Св. Стефан, е била насилствено разрушена при неприятелско нападение и отново възстановена. При нейното възстановяване строителите запазили първоначалната и планова схема с изключение на абсидата, която била изменена от полукръгла в тристенна. Планът, конструкцията и пространственото оформление показват, че както първоначалната, така и поправената базилика принадлежат към елинистичния тип с дървен покрив и вероятно с по-високо издигащ се среден кораб със самостоятелно покритие (обр.139, 140).

Аналогичен начин на престрояване на по-ранна базилика с полукръгла абсида е Хисарската базилика $4^{а}$, върху която е била построена по-късно базилика $4^{б}$ с тристенна абсида. Престрояване на по-малка трикорабна базилика с полукръгла абсида има във външното укрепление на аула на Омуртаг при гара Цар Крум, която се отнася към IV в.[181], в базилика В в Ятрус, датирана с монети към средата на IV в.[182], в базилика 2 в Сердика от IV в.[183] и др.

Следите от полукръглата абсида, откритите в най-долния слой монети от Константин Велики и синовете му, както и стената, която затваря към запад полукръга на абсидата, дават основание за предположението първоначалната базилика да е била изградена към средата или втората половина на IV в. Към тази дата отнася нейното изграждане и В. Иванова.[184]

Разрушаването и опожаряването на първоначалната базилика би могло да се свърже с хунските нашествия на Балканския полуостров към средата на V в., когато много градове и кастели са били разрушени. При тези нападения Диоклецианопол също е бил засегнат. Разрушени са били източната и северната порта на града и голяма част от неговата архитектура. При тяхното възобновяване към началото на втората половина на V в. е била преизградена и базиликата "Св. Стефан", когато абсидата и е била преустроена в тристенна. През VI в., по времето на император Юстиниан (527-565), в този храм са били погребани Теодор и синът му протекторът Йоан.

Източно от базиликата е разположен един от най-големите християнски некрополи на Диоклецианопол, където до сега са открити няколко засводени гробници с неподвижно зидани гробни легла и множество зидани гробове.[185] Това определя и характерът на първоначалната базилика, която по всяка вероятност е била гробищна. По-късно, през V в., при разширението на града около базиликата възникнал малък квартал, което е видно от съществуващите на това място останки от късноантични съдове и керамика. Не е изключено през този период преустроената базилика да е била преустроена в епорийска.

Базилика 4^{а}. Разположена е на десния бряг на рекичката Орфеев дол, на 70,00 м североизточно на крепостната стена. Разкопана и проучена е била през 1937 г. от Д. Цончев.[186] Първоначално на това място е съществувала по-стара постройка, която, както мисли разкопвачът, е била езически храм. След нейното разрушаване върху основите и е била построена базилика 4^{а}. По-късно базиликата е била насилствено разрушена и върху нея е била изградена голямата базилика 4^{б} с напречен кораб (обр.141).

Надлъжната ос на първоначално изградената постройка е с посока изток - запад. От нея са запазени в субструкция два успоредни зида, градени с ломени камъни и бял хоросан. Дълги са 15,70 м и дебели 0,45 м. Разстоянието между тях е 4,20 м. В източния край те завършват с чупка под прав ъгъл на север и юг. В западния си край зидовете също имат продължение под прав ъгъл на север и юг. Тези продължения както на източната, така и на западната страна са пресечени от зидовете на по-късно изградената базилика 4^{а}. На 2,10 м от западния зид на базилика 4^{а} са разположени два полукръга, свързани конструктивно с надлъжните зидове на първоначалната постройка. Зидовете им са дебели 0,35 м. Отвътре са измазани с хоросан. Д. Цончев не коментира тяхното предназначение. Вероятно те са две срещуположно стоящи кръгли ниши, принадлежащи на първоначалната постройка. Върху пода на южното полукръгло съоръжение е открита монета от IV в. Между двата надлъжни зида на постройката е запазен отчасти тухления и под, поставен върху здрава хоросанова подложка. Както беше отбелязано, след разрушаването на тази първоначална постройка върху основите и е била издигната трикорабна раннохристиянска базилика 4а, ориентирана изток - запад (обр.142). Зидовете и са дебели 0,60 м и са градени с ломени камъни, споени с бял хоросан. В план тя се състои от три кораба и една полукръгла (подковообразна) абсида, широка 6,00 м и дълбока 3,50 м. Концентрично на вътрешното и лице, на 0,40 м разстояние, е изградена втора абсидна стена с плитки основи. Вероятно това са останки от синтрона на базиликата. Малката ширина на прохода между двете концентрични абсиди не дава основание да се мисли за *dembulatorium*. В западната страна полукръгът на абсидата се затваря с дебел зид така, че базиликаата е без наличие на предабсидно пространство.

Централният кораб на базиликата е широк 9,80 м, а страничните - 2,30 м с дължина 16,50 м. Колоните, разделящи трите кораба по пет във всяка редица, са били иззидани със сегментни тухли върху груби каменни бази. За стилобат на колонадата са били използвани двата надлъжни зида на първоначално изградената постройка. Базиликата не е имала притвор. Покритието и по всяка вероятност е било дървено и се е носело от колонно-архитравна конструкция. Във вътрешнопространственото и оформление е доминирал със своята голяма ширина средният кораб, който обединявал обемите на по-тесните странични кораби. Фасадното и оформление се характеризира с гладки неразчленени плоскости. Само на източната и фасада се е издавал високият обем на подковообразната и абсида. Удължените пропорции на базиликата (съотношението между ширината към дължината на наоса - 2:3) показват, че тя спада към установената от Н. Чанева подгрупа на базилики с удължен наос и едноделен олтар.[187] Престрояване на по-малка трикорабна базилика с полукръгла абсида има във външното укрепление на аула на Омуртаг при гара Цар Крум, Варненска област, чието изграждане се отнася пред IV в.[188] Към IV в. се отнася и малката трикорабна базилика в Ятрус.[189]

Стиловите белези на базилика 4^{а} и особено стената, която затваря полукръга на абсидата от запад - елемент, характерен за църквите от IV в.,[190] показват, че тя е била изградена по всяка вероятност към втората половина на IV в. Нейното разрушаване, както мисли и Д. Цончев, би могло да се свърже с големите хунски нашествия в Тракия през средата на V в.

Базилика 4^{б}. След разрушаване на базилика 4^{а} по-късно върху нея е била изградена базилика 4^{б}. Проучена е била през 1936 г. от Д.Цончев.[191] Нейната ориентация е същата както на базилика 4^{а}. Тя е трикорабна с една тристанна абсида, напречен кораб (трансепт), притвор, баптистерий и катехумений (обр.143). Дълга е заедно с абсидата и притвора 37,50 м, с ширина на трите кораба 18,50 м. Зидовете на базиликата са градени в техника *opus mixtum* с ломени камъни и тухли. Зизарският хоросан е примесен с късчета трошени тухли. С изключение на абсидния зид, южният зид на трансепта и западния зид на притвора, които са дебели по 0,80 м, всички останали достигат дебелина 0,60 м.

Абсидата и отвътре е полукръгла, а отвън - тристенна. Широка е 7,30 м и дълбока 3,90 м. Основите и са фундирани по-дълбоко от останалите зидове и достигат дебелина 1,80 м. Суперструкцията е дебела 0,80 м. За по-голяма устойчивост в източната страна към стръмния скат тя е имала и контрафорси, широки 0,90 м. и дълги до 1,50 м. Западно от абсидата е разположен напречен кораб. Това е ново архитектурно решение, получено от пресичането на трите надлъжни кораба от изток с напречен кораб.[192] Той излиза извън правоъгълното очертание на църквата, вследствие на което тя е получила формата на кръст. Трансептът е дълъг 24,70 м и широк 6,50 м. Северната му част, излизаща извън правоъгълното очертание на сградата, е дълга 3,30 м, а южната - 3,50 м. В средната част на трансепта е бил разположен хорът на базиликата, ограден с канцел. Той е дълъг 2,40 м и широк 1,80 м с дебелина на преградния зид 0,55 м. Тук се извършва църковната служба. Страничните части на трансепта са били определени за нисшия клир и певците, участващи в богослужението. В средата на преграденото пространство с канцел, под пода, при разкопките е открит реликвиара - оловна кутия с реликвите, поставена в оградено квадратно пространство с размери 0,50 х 0,50 м, покрито с тухли.

От разкритите досега базилики у нас, базилика 4^{б} от Диоклецианопол е единствена с развито и оформено изцяло трансептно решение. Като паралел може да се посочи Сердикийската базилика 2, но при нея страничните части, излизащи извън правоъгълния контур на църквата, са много малки.[193] Сравнително широко разпространени са базиликите с трансепт в Гърция, където много близки аналогии нашата базилика намира в базилика А в Никополис (Епир).[194] Подобно архитектурно решение има и базиликата с трансепт в Тропеум Траяни в днешна Румъния[195] и др.

Трите надлъжни кораба на базиликата са дълги 19,50 м. Средният е широк 8,50 м, а страничните 3,40 м. Те са били разделени един от друг с колони, поставени върху стилобат, широк 0,60 м. Вън от базиликата е открита груба гранитна база с правоъгълна основа, вероятно от църковната колонада. Многото сегментни тухли, намерени сред развалините, дават основание да се приеме, че колоните са били зидани, както повечето от разкритите досега базилики в Диоклецианопол. Средният кораб е бил отделен от трансепта вероятно чрез триумфална арка. Към това предположение ни насочват срещуположно стоящите лизени на това място. Арката има естетична и конструктивна функция - разпределя тежестите разположени под покрива.

Притворът на базиликата, разположен в западната и част, е дълъг 16,16 м и широк 4,60 м. Поради големите разрушения не са открити входовете му. Вероятно в него се е влизало през вход, разположен в средата на западния зид. Друг вход, разположен в зида, разделящ наоса от притвора, е водел към централния кораб. Цялата базилика е настлана с тухли с размери: 0,45 х 0,45 х 0,05 м и 0,37 х 0,37 х 0,04 м. Тухлите в олтара са поставени върху здрава хоросанова подложка, а в останалата част - върху пръстта.

В северозападната част на църквата допълнително са били изградени баптистерий и катехуменей. Те са долепени на фуга до външното лице на северния зид на църквата. Баптистерият е изпълнявал специфични култови функции - в него се извършвал обредът "кръщение".[196] Това е квадратно помещение с размери 5,20 х 5,20 м. В източната му страна е разположена малка абсида, широка 0,95 и дълбока 0,70 м. В него се е влизало през два входа. Северният е широк 0,95 м, а западният, които го е свързвал с катехумения - 1,75 м. Вход вероятно е имало и на южната страна за влизане в северния кораб на базиликата. Суперструкцията на зида в тази част на баптистерия е обезличена напълно. Западно и в съседство с баптистерия е било разположено предверие - катехумен. Той има правоъгълна форма с размери: дължина 7,30 и ширина 5,10 м. На северната и източната му страна са запазени зидани пейки за сядане, широки 0,50 и високи 0,30 м. Влизането в него по всяка вероятност е ставало през западната страна. Възможно е и да е имало вход и към притвора. Тъй като зидовете му във тези части са разрушени до основи, следи от входовете не са открити.

По отношение на плановата форма на баптистерия, базилика $4^{б}$ стои много близко до баптистерия на Хисарската базилика 8. Баптистерий, предхождан от предверие - катехумен има в Еленската църква при Пирдоп,[197] базилика 1 в Кабиле[198] и др.

Сред развалините при разкопките бяха открити много керемиди от двата вида - тегули и имбрици, части от стъкла, две железни стрели и три медни монети. Двете са от Констанций II (337 - 361), а третата - от Евдокия, жена на Аркадий (395 - 404). В западната част на южния кораб е намерена мраморна надгробна плоча с гръцки надпис. От нея е ясно, че това е погребение на млад мъж на име Карос, който вероятно е бил погребан в базиликата или около нея. Д. Цончев датира надписа от V - VI в.[199] От същата базилика произхожда и друга мраморна надгробна плоча на жена.[200] Надписът на нея е на гръцки език. През турско време плочата е била извадена от това място и пренесена в Калофер, където е покривала гроба на калоференца Драган Манджюков, починал през 1868 г., видно от изписания надпис на обратната страна на плочата.[201] От Калофер плочата е била прибрана в Пловдив, а по-късно в Националния археологически музей, където се съхранява и сега. Двата надписа, произхождащи от базилика $4^{б}$, си приличат много и стилистично, и палеографски. Тази прилика обединява двата надписа и със останалите християнски надписи от Диоклецианопол и едновременно ги отделя от останалите християнски надписи, открити у нас. Това показва, че текстовете на този вид надписи са правени по шаблон, характерен за Диоклецианопол. По всяка вероятност, както мисли и В. Иванова, в Диоклецианопол е съществувала работилница за надгробни надписи със свои отличителни белези в изписването на буквите и съставянето на текста.

Архитектурния анализ на базилика $4^{б}$ показва, че тя най-вероятно е била с обикновен седловиден дървен покрив. Ново архитектурно решение в нея е напречният кораб (трансепт), които е нарушил канона на обикновенната базиликална църква в план, обемно изграждане и силует. Нов композиционен елемент е и тристенната отвън абсида, която сочи нейното изграждане към втората половина на V в. Съществуващите останки от зидове около базиликата, повечето от които са зидани с камъни, споени с калов разтвор, показват, че в този район през V в., при разширението на града, е съществувал квартал със своя енорийска църква.

Базилика 5. Разположена е на 200 м северно от укрепената част на града в непосредствена близост до сегашната гара. Цялата и северна половина при строежа на гарата през 1937 г. е била разрушена. Проучването на южната и половина е извършено през същата година от В. Иванова.[202]

Базиликата е трикорабна с една полукръгла абсида и тесен неразчленен притвор (обр.144). Зидовете и са дебели 0,80 м и са градени с ломени камъни, споени с хоросан, примесен с чукана тухла. Абсидната стена е дебела 1,15 м. Наосът на базиликата е дълъг 26,50 м и широк 19.00 м. Южният кораб е широк 3,15 м, а средният, почти три пъти по-широк - около 9,00 м. Ширината на притвора достига 3,60 м. Колоните, разделящи трите кораба, са били изградени със сегментни тухли, поставени върху груби кръгли гранитогнайсови бази с височина от 0,36 до 0,50 м и диаметър 0,95 м. Стилобатът под базите има същата ширина като останалите зидове. Цялата постройка е била настлана с тухли, поставен върху глинена подложка. Планът на наоса, значителните му размери и колните, носещи покривната конструкция, показват, че базиликата е била от елинистичен тип с плосък таван и дървен покрив.[203] Съотношението между ширината и дължината на наоса е 2:3, а съотношението между ширината на централния и страничните кораби - 1:3. Всичко това дава основание тя да бъде отнесена към подгрупата на базилики с удължен наос.[204] Близки аналогии - по план и пропорции, базилика 5 намира в Хисарската базилика 2, базилика 1 от Сердика[205], базилика С от Ятрус[206] и др.

От базиликата произхожда един мраморен реликвиар, намерен в олтарната и част, който сега се съхранява в Националния археорогически музей (обр. 145). Той е бил поставен в правоъгълно пространство с дължина 1,00 м, оградено с каменни стени. Реликвиарът представлява продълговато ковчеже дълго 0,13, широко 0,082 и високо 0,135 м, капакът на което се изтегля по дължината. Стените му са гладки, капакът седловиден с високо издигната средна част и заоблени акротери на четирите ъгъла. В. Иванова отнася реликвиара към V - VI в.[207] По начина на изработка мощехранителницата намира близки аналогии с открития мраморен реликвиар в базиликата при Чобан дере, които се датира от V - VI в.[208] Сред развалините на базиликата е намерен и бронзов кръст с верига, съхраняван сега в експозицията на Археологическия музей в град Хисар (обр. 146). Четирите краища на рамената на кръста са разширени. Отвесното рамо е дълго 0,145 м, а хоризонталното - 0,096 м. В двата края на отвесното рамо има по една кръгла дупка. В горната дупка е прикачена бронзова верига, дълга 0,535 м. Дупката в долния край показва, че там е била окачена верига или кандилница. Върху едната страна на кръста са написани с точки на гръцки думите Φιλιππου πρεσβυτερου. По смисъл надписът в превод се чете "дар, оброк от свещеника Филип". Бронзов кръст с подобен надпис е открит в Палестинската мадаба.[209] Според палеографски данни В. Иванова датира бронзовият кръст от V - VI в., а изграждането на базилика 5 тя с основание отнася към първата половина на V в.[210] Към тази дата води и полукръглата и абсида, тесният едноставен притвор и средният кораб, три пъти по-широк от страничните. Останките от късно антични сгради около базиликата показват, че тя е обслужвала гъсто населен квартал, възникнал при разширението на града през V в. северно от крепостната стена.

Базилика 6. Намира се вън от укрепената част на града на 650 м южно от югоизточния крепостен ъгъл на десния бряг на рекичката Орфеев дол в близост до минералния плаж. Разкрита и проучена е през 1938 г. от Д. Цончев.[211]

В план тя е трикорабна базилика с една полукръгла абсида, притвор и двор (обр. 147). Ориентирана е югозапад - североизток. Дължината й заедно с абсидата без двора е 30,70 м, а широчината - 15,30 м. Зидовете й са градени с ломени камъни и тухли, спосни с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Дебели са от 0,80 до 1,00 м със запазена височина до 0,60 м. Субструкцията им е изпълнена в *opus caementicum*, а суперструкцията - в *opus mixtum*. При разкопките са били запазени само два реда от първия тухлен пояс. Абсидата на базиликата е полукръгла с размери: ширина 6,30 и дълбочина 3,50 м. Дебелината на зида е 1,00 м. Във външната страна към брега на реката по цялото протежение тя има подпорен зид дебел 0,50 м. За по-голяма устойчивост южно и северно от абсидата във външната страна на източните зидове на диаконикона и протезиса са иззидани два контрафорса. Наосът на църквата се състои от три кораба, дълги по 14,00 м и широки: средният 7,70 м, а страничните по 2,80 м. Те са разделени помежду си с колони, поставени върху стилобат, широк 1,00 м. Колоните са били зидани със сегментни тухли върху груби квадратни каменни бази със страни 1,00 х 1,00 м и високи 0,35 м. В източната част на двата странични кораба в двете страни на олтара са разположени две по-малки помещения - диаконикон и протезис.[212] Те имат правоъгълна форма с размери: дължина 5,30 и широчина 2,80 м. В тях се е влизало от страничните кораби през входове, широки по 1,60 м. Входове, широки по 1,70 м, те са имали и в северните си зидове, водещи към предабсидното пространство. Диакониконът и протезиисът са елементи на групата базилики със сложен олтар.[213] При някои от тях, каквато е базилика 6, той не се очертава фасадно с три самостоятелно развити абсиди, а само във вътрешното пространство. Много близък паралел в това отношение тя намира с базиликата в местноста Пиринчтепе край Варна.[214]

В предабсидната част на олтара в източния край на средния кораб под пода на базиликата е разположена крипта. Това е малко засводено помещение с размери 1,40 х 1,40 м и височина 1,70 м. Зидовете й са зидани със ломени камъни, а свода - само от тухли. В нея се е влизало чрез стълба, разположена на източната и страна точно под средата на олтара. Тя се състои от пет стъпала, изградени с камъни и тухли. Те са високи и широки по 0,35 и дълги 0,65 м. Най-горното стапало е на 0,50 м дълбочина от подовото ниво на базиликата. На височина 1,05 м от пода на криптата, в средата на северната, западната и южната й стена са иззидани по една малка засводена ниша. Те имат почти еднакви размери: ширина 0,35 м, дълбочина 0,50 м и височина 0,45 м. Стените на криптата са измазани с дебела 0,02 м мазилка, изписана цветно по следния начин. Върху трите й стени са разположени цветни правоъгълници, чиито страни са оформени с черна боя. Основните тонове на всеки от така очертаните правоъгълници са различни. По всяка вероятност в средата е имало фигури. Мазилката в тази част на правъгълниците е обезличена. Запазени са само две успоредни зигзаговидни линии с различни цветове. Основният цвят на южната стена е червен, а зигзаговидните линии са черни, на северната стена - зелен с черни линии и на западната - бледожълт с червени линии; северната стена на стълбата е червена, а южната - жълта. Вероятно сводът е бил също изписан, но това остава неизвестно, тъй като той е бил разрушен. Предназначениието на криптата по всяка вероятност е било да съхранява мощите или част от тях на светеца-мъченик, името на които е носела базиликата. Подобна крипта, разположена на същото маясто, е имала църквата под Дженевар тепе до Варна[215], църкавата "Св. Димитър Солунски"[216], "Св. Мина" в Египет[217] и др.

Притворът на базиликата е широк 4,20 м и дълъг 15,30 м. Отвътре е разчленен с лизени. Влизането в него е ставало през западната страна посредством три входа. Страничните входове са широки по 1,60 м, а средният - 2,10 м. Във външната старана на средният вход (от двете му страни) са открити два зида, дълги по 1,60 м с дебелина 0,65 м. Вероятно те са носили малък навес над входа. Други три входа, разположени в източния зид, който го разделя от наоса, са давали възможност от притвора да се влиза в трите кораба. Шесте входа са разположени симетрично един срещу друг. Праговете на външните врати са мраморни, а на вътрешните - гранит-гнайсови. Двете квадратни дупки, издълбани в ъглите им за отвесните вратни оси, показват, че вратите са били двукрили. В южната стена на притвора е имало също вход, широк 1,70 м. До него се стигало чрез две каменни стъпала, широки по 0,50 и дълги 1,70 м. Вход със стъпала в тази част на притвора е имала базилика 2 в крепостта "Крумово кале" до Търговище[218] и Старата митрополия в Несебър[219]. По-късно, при изграждането на двора, пред този вход е било оформено малко помещение с размери 4,00 х 3,50 м, чиито основи са изпълнени в суха зидария без спойка. Подът на цялата базилика е бил покрит с тухли с размери 0,44 х 0,45 х 0,04 м, поставени върху глинена подложка.

В западната част на базиликата се е простирал обширен двор. Той има правъгълна форма с дължина 29,80 м и ширина 12,30 м. Оградната му стена е дебела 0,60 м и е градена с ломени камъни, спойени с калов разтвор. Тя е долепена на фуга до западния зид на базиликата. Успоредно на южния зид във вътрешната страна на двора бяха открити на място останки от четири колони, зидани със сегментни тухли върху груби каменни бази. Разтоянието между тях е 2,20 м. В близост до колоните бяха намерени два мраморни капитела. Единият е с елементи на коринтски стил, а другият - на дорийски. Вероятно те принадлежат на портика на църковния двор, разположен в южната му част. В северната част на двора са открити основите на правоъгълно помещение с размери: дължина 12,30 и ширина 4,70 м. То е изградено допълнително заедно с двора на базиликата. Разкопвачът не определя точното му предназначение, но приема, че то е в тясна връзка с двора[220]. Не е изключено това да е място, определено за непокръстените и покайващите се. Влизането в двора е ставало през западната страна.

Сред развалините, при археологическите разкопки, бяха открити множество парчета от керемиди от двата вида - тегули и имбрици, парчета стъкла от прозорците и фрагменти от късноантична керамика. Според данните от архитектурния анализ базилика 6 е представител на елинистичния тип базилики с дървен покрив, чийто среден кораб вероятно се е издигал по-високо и е имал самостоятелно покритие. Планът на наоса, чийто централен кораб е много по-широк и просторен от страничните, наличието на сложен триделен олтар с диаконион и протезис, очертан само във вътрешното пространство, и разчлененият притвор сочат изграждането на базиликата през VI в. Останките от битова керамика и разрушени зидове около базиликата показват, че и в този район, южно от укрепената част на града, през VI в. вероятно е съществувал малък квартал със своя енорийска църква.

Базилика 7. Открита е през 1960 г. при строеж на летен театър, на 22 м източно от източната порта на крепостната стена[221]. Тя е трикорабна с една полукръгла абсида и притвор (обр.148). Цялата източна част на базиликата с изключение на част от абсидата е разрушена до основи. Зидовете ѝ са дебели 0,80 м и са градени с ломени камъни, спойени с хоросан, примесен с късчета трошена тухла. Абсидната стена е дебела 1,20 м. Дължината ѝ заедно с абсидата е 28,00, а ширина - 17,04 м. Абсидата е широка 5,00 м и дълбока 2,50 м. Наосът е разделен на три караба. Централният е широк 7,00 м, а страничните - по 3,20 м. Корабите са били разделени един от друг с колони, изградени със сегментни тухли, поставени върху груби кръгли гранитни бази, високи 0,30 м, с диаметър 0,64 м. В двете страни базите имат по един отвесен жлеб, широк 0,13 м и дълбок 0,07 м. В тях са били поместени преградните плочи на колоните. В източната половина на северния стилобат, между северния и централния кораб, беше открит вход широк 1,60 м, за преминаване от северния в централния кораб и обратно. Допустимо е в тази част на базиликата да е била оформена малка стаичка (протезис), служеща за дарохранителница. Не е изключено подобно отделение (диаконикон) да е било оформено и в източната крайна част на южния кораб. В тази част обаче базиликата, както беше отбелязано, е напълно разрушена, поради което не е археологически проучена. Последната част на базиликата е нейният притвор. Той е триделен с дължина 15,00 м и ширина 3,00 м. В трите отделения са разположени по два входа, през които се е влизало в притвора и оттам в трите кораба. Двата входа, разположени в средното отделение, са широкино 2,20 м, а останалите по 1,60м. Цялата базилика е била настлана с тухли, поставени върху хоросанова подложка (бял хоросан) дебела 0,05 м. Тухлите на централния кораб имат размери 0,46 х 0,46 х 0,04 м, а тези на страничните кораби и притвора - 0,34 х 0,34 х 0,035 м.

Сред развалините на постройката бяха намерени много парчета керемиди, части от стъкла, гвоздеи, фрагменти с т.нар. "гребенчата украса" (V - VIв.) и две медни монети от Константин Велики (306 - 337).

Анализът на плана на базиликата, съотношението между ширината и дължината на наоса, както и съотношението между страничните и централния кораб дават основание тя да бъде поставена в преходната подгрупа базилики, където съществува тенденция към скъсяване на наоса и увеличаване на ширината на средния кораб за сметка на страничните[222]. Най-близки аналогии в това отношение тя намира с базилика 8 в Хисар. Съдейки по формата на абсидата и триделният притвор, чието прилагане в нашите земи започва през втората половина на V в.[223], следва изграждането на базилика 7 да бъде отнесено към последната четвърт на V в.

Базилика 8. Намира се на 300 м източно от укрепената част на града в днешния квартал "Момина баня" във близост до творческия дом на писателите и читалищния дом (обр.142). Открита е през 1960 г. Цялостното й разкопаване и проучване беше извършено през 1962г.[224] Тя е трикорабна едноабсидна базилика със силно разчленен притвор, баптистерий и двор (обр.150). Зидовете й са градени с ломени камъни и хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Те са дебели 0,80 м и са запазени на височина до 0,50 м. Ъглите на притвора и страниците на входовете са оформени с дялани гранитни блокове. Голямото количество тухли, намерини при разкопките, дават основание за предположението, че тухлите са влизали като градивен материал (пояси) в стените.

Дължината на базиликата заедно с абсидата без двора е 23,50 м, а ширината на трите кораба - 15,00 м. Абсидата е полукръгла с ширина 5,00 и дълбочина 2,70 м. На 0,55 м западно от вътрешното лице на абсидната стена беше открит престолният камък със страни 0,45 х 0,45 м. Горната му част е отчупена и се издига на 0,20 м над тухления под.

Наосът на базиликата има правоъгълна форма с размери 17,00 х 13,00 м. Централният кораб е широк 6,70 м, а страничните - 2,55 м. Корабите са били разделени чрез колонада от 5 двойки колони. Те са зидани върху непрекъснат стилобат, широк 0,60 м. За база на колоните е служело специално разширение в стилобата. Разстоянието между тези разширения от център до център е от 1,45 до 2,00 м. Колоните най-вероятно са имали правоъгълно сечение и са били зидани с камъни. При разкопките не бяха открити сегментни тухли. Върху стилобата между централния и северния кораб е била изградена стена с камъни, споени с калов разтвор. В източната част на стената е бил разположен вход широк 1,20 м за преминаване от северния в централния кораб.

Цялата постройка е настлана с тухли. Тези на олтара имат размери 0,34 х 0,32 х 0,04 м, а тези на корабите - 0,44 х 0,44 х 0,04 м. Навсякъде тухления под е поставен върху пръстта без хоросанова подложка. В западната част на южния кораб бяха откритe два пода. Тухлите на първоначалния под са наредени успоредно на зидовете. При втория под външните крайни тухли са наредени по същия начин и образуват рамка, а вътре - фигура с тухли, наредени под ъгъл към зида. Налице е разрушаване и преправяне на базиликата в тази част.

Най-добре запазената част на постойката е притворът. Той е дълъг 13,40 и широк 3,00 м. Характерна е неговата голяма разчлененост от седем входа. Три от тях, разположени в западната стена, са давали възможност от двора да се влезе в притвора. Средният е широк 1,50 м, а двата стараничли 1,30 м. От притвора през три входа, разположени в източната му стена се е влизало в наоса. Друг вход, широк 2,00 м, разположен в северния зид, е давал възможност да се проникне в баптистерия.

Западно от базиликата бяха открити следи от двор. Южния зид на постройката продължава западно от притвора и на 3,50 м прави чупка на юг. Дебелината му е 0,70 м. Северно от този зид, успоредно на западния зид на притвора, бяха намерени на място две груби гранитни бази на разстояние 2,90м една от друга. Базите са кръгли с диаметър 0,40 м. Поставени са върху здравия терен. По всяка вероятност северно от тези бази е имало още три такива, върху които са стояли колоните на портик, разположен пред външните врати на базиликата. Не е известно дали колоните са били монолитни или зидани. На това място бяха открити и два римо-дорийски мраморни капитела, които вероятно принадлежат на портика. Какви са били точните размери на двора не можа да се установи, тъй като западно от базиликата е оформен асфалтиран площад, който прави невъзможни проучванията в този сектор.

Към корпуса на базиликата, до външното лице на северния ѝ зид до притвора, по-късно е било долепено малко правъгълно помещение - баптистерий. Дължината му е 4,60 м, а ширината - 3,10 м. Зидовете му са градени с ломени камъни, споени с хоросан примесен с чукана тухла. Дебели са 0,65 м и са запазени на височина 0,35 м. Малката абсида на източната стена е полукръгла с дълбочина 0,60 м и ширина 1,00 м. Градена е в техника *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси. Влизането в баптистерия е ставало по всяка вероятност през вход, разположен на западната му стена, който е кореспондирал с двора на базиликата. Следите на този вход не бяха открити, тъй като суперструкцията на зида в тази част на баптистерия е напълно обезличена. Друг вход, разположен в южната му стена, която е всъщност е северна стена на притвора, е давал възможност покръстените от баптистерия да преминат в базиликата. Така разположени, входовете на кръщелната са позволявали да се отделят пътищата на непокръстените от християните и спокойно разгращане на кръщелния обряд.

В източната част на баптистерия, в самата абсида, е поместена писцина (обр.151). Тя има форма на полукръг, затворен със зид от западната страна. Зидовете ѝ са градени с камъни, споени с хоросан, примесени с чукана тухла. Отвътре са измазани с фина розова мазилка, от която е запазена съвсем малка част. От същата мазилка е измазан и пода на писцината. Достъпът до нея е ставал през западната ѝ страна. Зидът тук почти се изравнява с пода на баптистерия, така, че дълбочината на писцината от тази страна е 0,35 м. Може би този зид е разрушен и дълбочината и е била по-голяма. Абсидната стена от дъното на писцината е запазена на 0,85 м височина. Не беше открит канал за изтичане на водата след кръщение. Вероятно след приключване на кръщелния обряд водата е била изчерпвана със съд. По плановата си форма баптистерият на базилика 8 спада към многобройната група кръщелни с правоъгълна форма[225]. Близки аналогии в това отношение той намира с баптистерия на базиликата в с. Брани поле, Пловдивско[226], църквата от с. Исперихово, Пловдивско[227], базилика 1 в Кабиле[228], базилика $4^{б}$ в Хисар, Еленската църква в Пирдоп[229], църквата в Дар-Кита, Сирия[230] и др.

Западно и непосредствено до северния зид на баптистерия беше открит зид, дълъг 7,20 м, с малка чупка в средата. По всяка вероятност това е част от северния зид на двора на базиликата.

В двора на базиликата на 4,95 м западно от притвора беше разкрита гробница за единично погребение с дължина 2,80 м, ширина 1,10 м и дълбочина 1,10 м. Стените ѝ са изградени с тухли с размери 0,32 x 0,32 x 0,35 м. Отгоре е покрита също с тухли. В нея не бяха намерени кости. Вероятно е била подготвена за погребение, но не е използувана. На 2,00 м източно от нея, между двете бази на портика, беше открит обикновен гроб с дължина 1,80 м, ширина 0,60 м и дълбочина 0,50 м. В него бяха намерени парчета от стъкло и няколко кръгли поставки от чаши. Сред развалините на базиликата бяха открити парчета стъкла от прозорците, парчета керемидии от покрива и медна монета от Константин I (306 - 337).

От описанието на базиликата се вижда, че тя е претърпяла две преправки. Първата се свързва с изграждането на втория тухлен под в южния кораб. Вероятно тази част на базиликата е била насилствено разрушена при нападение и поправена отново. Втората поправка се свързва с преизграждането на източната част на северния кораб със слаба стена, градена с камъни на калов разтвор. Подобно преизграждане се наблюдава при Хисарските базилики 1 и 2 и Еленската църква при Пирдоп[231]. Те са по-късни и се свързват според находките с ранното средновековие - X - XI в.

Анализът на данните от разкопките дава възможност да се възстанови вероятният облик на базиликата. Централният ѝ кораб по всяка вероятност се издига по-високо от страничните и е получавал директно осветление. Западната ѝ фасада е била разнообразена от малък потрик, а източната - от полукръглата ѝ абсида. В план, конструкция и наосно пространство базилика 8 спада към преходната подгрупа, където наосът се отличава от една страна, с известна тенденция към скъсяване, и от друга, с увеличение на ширината на средния кораб. В това отношение тя стои много близо до Хисарската базилика 2, базилика 1 от Сердика[232], базилика 1 в Кабиле[233] и др. Планово-пространствената композиция на базилика 8 с нейната полукръгла отвън и отвътре абсида сочи изграждането и през V в., и то в неговата първа половина. През втората половина на V в. започвали да се изграждат тристенни абсиди и тридели притвори[234]. При разглеждането на баптистерия беше отбелязано, че той е строен по-късно. Изграждането му е станало вероятно през първата половина на VI в., когато е започнал процесът на масово покръстване на възрастното население[235].

За характера на базилика 8 трябва определено да се приеме, че тя е била енорийска църква на нововъзникналия квартал през V в. при разширението на града източно от укрепената му част. Базиликата е разположена до извора Момина баня, върху който в началото на IV в. е била изградена масивна баня. Може да се допусне, че църквата е обслужвала и къпещите се в тази прочута със своята лековитост баня.

Базилика 9. През 1961 г. при обработване на терена с трактор южно и непосредствено до гаража на АПК в гр. Хисар са били изровени няколко различни по форма мраморни плочки. По-късно през есента на същата година при редовни археологически разкопки, на това място бяха разкрити останките на старохристиянска базилика[236]. Тя се намира на 700 м южно от южната крепостна порта, на 50 м в ляво от старото шосе за кв. "Миромир" в района на най-големия некропол на Диоклецианопол.

Базиликата е трикорабна, триабсидна със силно разчленен притвор (обр.152). Ориентирана е изток - запад с едно отклонение на север с 15°. Дълга е 18,40 м и широка 12,85 м. Зидовете и са дебели 0,60 м със запазена височина 0,30 м. Градени са с ломени камъни, споени с калов разтвор. Олтарът на базиликата е сложен, триделен, съставен от презвитерий, протезис и диаконикон. Той е очертан не само във вътрешното пространство, но и отвън с три самостоятелно развити полукръгли абсиди. Средната абсида е дълбока 2,00 м и широка 4,45 м, а страничните съответно - 0,95 м и 1,85 м. Протезисът и диакониконът, разположени в абсидното и предабсидното пространство на страничните абсиди, са с размери 3,00 х 2,70 м. В тях се е влизало през страничните кораби и презвитерия. Входовете им са широки по 1,00 м. Близки аналогии - по олтарно решение тази базилика намира в базиликата от Брани поле, Пловдивска област датирана от VI в.[237] Наосът на църквата се състои от три кораба. Средният е широк 5,00 м, а страничните по 2,50 м. Те са били разделени помежду си вероятно с колони. Следи от тях не бяха открити, освен непрекъснати зидове (стилобати), върху които са стояли. Не е изключено колоните да са били дървени.

Предабсидното пространство на олтара, оформено в източната част на средния кораб, където се е извършвала литургията, е било покрито с мраморни и тухлени плочи, споени с розов хоросан, наредени в различни фигури оформящи мозаечна настилка (обр.153). В източната част настилката се състои от няколко реда тухли с размери 0,31 х 0,31 х 0,04 м, ъглите на които са изрязани във вид на дъга. При слепването на четири тухли в центъра се образува кръгло пространство в което е била поставена мраморна плочка с диаметър 0,11 м и дебелина 0,025 м. След тухлените зидове на запад следва един ред от големи мраморни плочи с размери 0,50 х 0,50 м. Непосредствено до тях започва нова фигура от квадратни и правоъгълни плочки, между които са поставени триъгълни тухлени форми. Правоъгълните мраморни плочки са дълги 0,32 м, широки 0,10 м и дебели 0,025 м, а квадратните са със страна 0,13 м и дебелина 0,025 м. Тухлените форми представляват равнобедрени триъгълници с основа 0,16 м и височина 0,10 м. Цялата тази фигура по краищата завършва с рамки от правоъгълни мраморни плочки. В средата на рамката са оформени други фигури от мраморни плочки във форма на ромбоиди и квадратни тухлени форми, поставени между четири ромбоида.

Притворът на базиликата е разделен на три части. Дълъг е 13,00 м (север - юг) и широк 6,00 м (изток - запад). Южното му отделение е широко 3,50 м и излиза извън очертанията на наоса с 1,50 м в южна посока. Влизането в притвора е ставало от южната страна през вход, широк 2,25 м. Друг вход, широк 1,25 м, е осигурявал подхода от южното в централното отделение. Подобен вход вероятно е имало и между централното и северното отделение, но сега не личи поради големите разрушения. Възможно е да е имало вход и от западната страна, но и там това не може да се установи по същите причини. От притвора посредством вход, широк 1,80 м, се е влизало в централния кораб. Подобни входове е имало вероятно и за преминаване от притвора към страничните кораби. Базиликата със своите относително тънки стени най-вероятно е била покрита с общ двускатен дървен покрив. Сред развалините бяха намерени много фрагменти и цели керемиди от двата вида - тегули и имбрици, които са покривали постройката.

Западно от базиликата бяха открити два гроба. Големият е дължина 1,80 м и ширина 0,80 м и малкият - съответно 1,00 м и 0,40 м. Стените им са зидани с тухли. Малкият гроб е бил застъпен от западния зид на притвора при построяването на базиликата. Това показва, че тя е била построена върху съществуващ некропол.

При разкопките бяха намерени няколко мраморни колонки от олтара. Три от тях са запазени в долната си част. Те са с квадратни бази със страна 0,10 м и височина 0,05 м. Над базите след три успоредно врязани линии колонките преминават в гладък ствол. Две други имат в долната си част врязан геометричен орнамент.

Сложният триделен олтар на базиликата с главна абсида, който е резултат от настъпилите изменения в култовия обряд и силно скъсеният наос, сочат нейното изграждане през втората половина на VI в. Обстоятелството, че е разположена в района на най-големия некропол на Диоклецианопол, дава основание да се приеме, че е налице гробищна базилика.

Прегледът на култовата архитектура на Диоклецианопол показва, че старохристиянският култов център на града (IV - VI в.) не е бил съсредоточен на едно място. По отношение на местоизграждането си разкритите базилики могат да се разделят на две групи. В първата са базиликите, разположени в укрепената част на града (базилика 1 и 2). Те са били с по-големи размери и по-богата архитектурно-декоративна украса. Към втората група спадат базиликите, разположени в кварталите и некропола извън укрепената част на града (базилики 3, 4^а, 4^б, 5, 6, 7, 8, 9). Те са били по-малки постройки с по-скромна архитектурна украса. Разкритите базилики дават възможност да се направи сравнително добра характеристика на църковната архитектектура в Диоклецианопол и да се проследи историческият път, по които тя се развива през трите столетия (IV - VI в.).

От архитектурно-конструктивния анализ е ясно, че всички базилики са с елинистични планове и конструкции с дървен покрив. Строени са в типичния за епохата смесен градеж (*opus mixtum*), като за свързващо средство е използван предимно хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Само при базилика 9 за спойка е използван глинен разтвор. Всички базилики с изключение на базилика 1 са трикорабни постойки, средният кораб на които е бил по-широк и вероятно по-висок от останалите и е доминирал във вътрешнопространственото оформление. Корабите са били разделени един от друг с колони в повечето случаи зидани със сегментни тухли.

По отношение формата на наоса като основен композиционен елемент базиликите са разграничени в установените три групи - с удължен, нормален и скъсен наос.

Една разновидност, която отличава базилика 4^б от останалите, е нейният напречен кораб (трансепт). Това е нова пространствена концепция, намерила развитие у нас през втората половина на V в.

Повечето базилики (1, 2, 3, 4^а, 4^б, 5, 7, 8,) имат еднodелен олтар поместен в полукръгла или тристенна абсида. Две от базиликите (6, 9) са със сложен олтар, оформен в три самостоятелни пространства - презвитерий, протезис и диаконикон. Разликата в планово-пространственото изграждане на тези две базилики е характерна за VI в. и вероятно се дължи на промените настъпили в култовите обреди. В олтарното пространство под пода на базилика 6 е поместена крипта.

Всички базилики с иизключение на 4^а притежават притвори, разграничени в три вида: едноделни (базилики 1, 5), триделни (базилики 6, 7, 9), разчленени (базилики 2, 8). Няколко базилики (3, 6, 8) са имали обикновени дворове. Дворът на базилика 3 е без портик, а тези на 6 и 8 имат единичен портик към една от стените. Две от базиликите (4^б и 8) са с баптистери, долепени до северната стена на притвора. Те са строени по-късно, вероятно през VI в.

Макар и с ниско запазена суперструкция, разкритите базилики, съпоставени с някои сравнително добре запазени раннохристиянски култови сгради у нас и в чужбина, дават известна представа за фасадното им оформление. Общо взето, те са били големи монументални постройки. Гладките им фасадни плоскости са били оживени от някои детайли, като входове, прозорци, абсиди, портици и др. Главната фасада е била западната. Нейното лице е гладко, разнообразено с един или три входа, въвеждащи в притвора. При базилика 8 западната фасада е раздвижена с малък портик. Двете надлъжни фасади - северната и южната, са били разнообразени с ритмично наредени прозорци, а при базилика 6 и с врата, водеща в притвора. На източната фасада се издавал обемът на висока полукръгла или тристенна абсида. При базилика 9 тази фасада е оформена от три абсиди. Всички базилики в горните си части са разрушени и не дават точно указание дали тяхното покритие е било базиликално или псевдобазиликално. Може да се допусне, че базиликите от 1 до 8 са имали базиликално покритие, а само базилика 9 със свойте слаби стени е имала вероятно общ двускатен псевдобазиликален покрив.

Проследяването на хронологичното развитие на базиликите в Диоклецианопол показва, че тук християнството е проникнало твърде рано. Още през IV в. са били построени базилика 4^а и първоначалната базилика с полукръгла абсида, върху основите на която по-късно е била издигната базиликата "Св. Стефан". В потвърждение на това е и откритият надпис в Хисар, отнасящ се за духовника Флорентий, който по собствено желание е бил погребан в църквата на "Четвъртата декада светци". Надписът датира от IV в.[238] Тези най-ранни базилики имат прост базиликален план с издължен наос и голяма полукръгла или подковообразна абсида от изток.

Най-много базилики са построени през V в.(1, 2, 3, 4б, 5, 7, 8). В плановата композиция на тези църкви проличава тенденция към скъсяване на наоса. До средата на V в. базиликите са с полукръгла абсида (2, 5, 8). През втората половина на V в., когато започват да се строят базиликите с тристенна асида, са били построени базилики 1, 3, 4б, а към края на века - базилика 7, която е с триделен притвор.

По-характерни разлики в планово-пространственото оформление се наблюдава в базиликите строени през VI в. (6, 9). Промените в култовия обред налагат изграждането на сложния триделен олтар, съставен от презвитерий, протезис и диаконикон. При базилика 6 сложния олтар е очертан само във вътрешното пространство, а при базилика 9 - фасадно с три самостоятелно развити абсиди. Наосното пространство на тези две базилики е силно скъсено с почти квадратни пропорции. Олтарът им е триделен.

Състоянието, в което се намират сега тези сгради, не дава възможност да се види цялостно тяхната красота. Въпреки това богатото разнообразие и оригиналност в планово-архитектурните им особености е достатъчно свидетелство за архитекрурното творчество в града през тази епоха. Базиликите свидетелстват за интензивния културен и духовен живот през IV - VI в. Те потвърждават сведенията на писмените извори за града като за важно християнско средище - седалище на епископ - още едно доказателство за неговото процъфтяване през упоменатия период.

Жилищни сгради

Във укрепената част на Диоклецианопол досега са разкрити и проучени 5 жилищни сгради. В плана на града (обр.10) те са номерирани с арабски цифри от 1 до 5, оградени с триъгълна рамка.

Сграда 1. Намира се в централното градско ядро източно от главната улица (*Cardo maximus*) непосредствено до сегашния хотел "Република". Открита е през 1960 г. при строеж на жилищен блок. Цялата източна половина на сградата при изравняване на строителната площадка с булдозер е унищожена до основи. Запазена е само част от субструкцията на зидовете, по която беше уставенен планът на сградата. През 1965 г. при редовни археологичесски разкопки върху западната половина на сградата беше открит обширен перистилен двор и няколко други помещения[239]. Сградата е дълга 60 м, широка 34 м и заема площ от около 2000 м^2 (обр.154). Надлъжната и ос е с посока североизток - югозапад. Всички зидове са изградени върху основите на по-стара постройка, която при нападение насилствено е била разрушена и по-късно отново възстановена. Зидовете и са градени с ломени камъни. За спойка при първоначалното изграждане на постройката е бил използуван бял хоросан, а при преизграждането и зидарският хоросан е примесен с късчета трошени тухли. Дебелината на зидовете е от 0,75 до 1,00 м със запазена височина в западната половина до 0,90 м. Голямото количество тухли, намерени сред развалините, дава основание за предположението, че те са влизали като градивен материал в стените (*opus mixtum*).

В сградата са разположени 22 помещения и перистилен двор. Влизането в нея е ставало по всяка вероятност през западната и страна пред която е преминавала главната улица на града (*Cardo mdximus*). Зидът в предполагаемото място за входа е запазен само в субструкция. Теренът на запад е застроен със съвременна сграда - хотел "Република". В северозападната част на сградата е разположено правоъгълно помещение (22) с размери 10,00 x 4,00 м. Южно от него следват зидовете на друго подобно помещение, южната половина на което попода под сегашния хотел "Република". Непосредствената близост на тези помещения до главната улица дава основание за предположението, че те са били предназначени за магазини. Не е изключено в тази си част сградата да е имала и портик. Поредица от магазини към една от главните улици е имала голямата жилищна сграда в Абритус[240] и жилищна сграда 2 в Диоклецианопол[241].

Перистилния двор има правоъгълна форма с ширина 19,30 м и дължина 33,00 м. Северната, южната и западната страна на двора са заобиколени с колонада (перистил). Жилищни сгради с перистилен двор у нас са открити в Абритус[242], вилата край с. Мадара[243] и др. Подобна П-образна форма на перистила имат някои римски вили в Панония[244]. Колоните са зидани със сегментни тухли върху квадратни тухлени бази с размери 0,60 x 0,60 м. Те са без стилобат, поставени върху здравата пръст. Разстоянието между тях от център до център е от 3,50 до 4,00 м. В югозападната част на двора беше открит отточен канал, който е събирал дъждовните води и ги е отвеждал вън от постойката. Той е дълъг 7,50 м, с дълбочина 0,45 м и ширина 0,30 м. Стените му са зидани с ломени камъни, споени с хоросан примесен с трошена тухла. Началото на канала е свързано с дренаж, в който се събирали водите. По-късно пространството между колоните на двора е било зазидано с камъни, споени с калов разтвор. По това време е бил поставен и тухлен под в югозападната му част, включен между колонадата и западния зид. Тухлите са с размери 0,34 x 0,34 x 0,03 м. По всяка вероятност това пространство по-късно е било пригодено за живеене или за складови нужди.

От перистилния двор през три входа се е влизало в жилищната част на сградата. Северният и южният вход са широки по 1,80 м, средният - 1,40 м. Страниците им са оформени с тухли. Северният и средният вход водят за помещения 15 и 16, които вероятно са били коридори, свързани помежду си с врата широка 2,00 м. Помещение 15 е дълго 7,00 м и широко 3,40 м, а помещение 16 съответно 7,60 и 3,60 м. Двете помещения са настлани с тухли с размери: 0,34 x 0,34 x 0,04 м (обр.155). Южният вход извежда в помещение 6, през което чрез два други входа се влиза в помещения 1 и 7. Всички те са настлани с тухли. Помещения 6 и 7 имат еднакви размери: 5,50 x 3,00 м. Помещение 1 е по-малко. Вероятно помещение 6 е било коридор, а в помещения 1 и 7 е живеела прислугата на жилището.

В средата на жилищната част е разположено голямото помещение 14, което доминира със своите размери: 11,30 x 7,30 м. По всяка вероятност това е било трапезарията на жилището (*triclinium*). Влизането в него най-вероятно е ставало през коридора 15. Входовете и цялата суперструкция в тази част на сградата са унищожени. Това не дава възможност да се определи по-точно връзката между отделните помещения и да се прецизира тяхното предназначение. Северно от трапезарията са разположени помещения 17 и 18, които имат еднакви размери: 7,50 x 5,80 м. Навярно те са били свързани с трапезарията е са били използувани за спални. В северната страна сградата завършва с три правоъгълни помещения 19, 20 и 21. Всички те са широки по 4,00 м с дължина от 8,10 до 8,70 м. Предназначени са били за складове. Южно от трапезарията са разположени две правоъгълни помещения 5 и 8, с размери 10,70 x 3,00 м. Близостта им до залата за угощения и приеми 14 дава основание за предположението, че са били използвани като сервизни. Двете правоъгълни помещения 2 и 3 в южната крайна част са широки по 3,70 м и дълги съответно 11,00 и 7,80 м. Навярно са били предназначени за спални. В източната част на сградата се намират две големи правоъгълни помещения- 12 и 13 и четири по-малки - 4, 9, 10, 11. Не е изключено тази част на сградата да е била предназначена за даване под наем на временно пребиваващите в града за балнеолечение. В североизточния и югоизточния ъгъл сградата завършва с два полукръгли ризалита с ширина на вътрешното пространство 2,90 м и дебелина на зида 0,90 м. Освен като естетически елементи тези куловидно оформени ризалити по всяка вероятност са били предназначени и за защита на сградата. В средата на източната крайна част е оформен друг правоъгълен ризалит с външни размери 10,00 x 7,00 м. В него са разположени две помещения 11 и 10. Не е изключено на това място да е имало вход за влизане в сградата през източната и страна.

По своето оформление източната част на сградата намира близък паралел с една римска вила в Парндорф - Панония[245], която в ъглите е оформена с два полукръгли ризалита и един правоъгълен ризалит, разположен в средата на източната стена. Според Едит Тапос правоъгълният ризалит е служел за издигане на входа, разположен в тази част на сградата, респективно като база на стълбището[246].

Сред развалините бяха намерени разнообразни находки: две мраморни колонки, част от мраморна оброчна плочка на Зевс и Хера, малка глинена главичка на дете със забрадка, два бронзови кръста, два гръцки надписа от III в.[247], фрагменти от късноантична керамика, керемиди от покрива на сградата, пет глинени еднофитилни лампи, пирамидални глинени тежести за стан, кръгли стъклени поставки от чаши, парчета скъкла от прозорци, сребърна лъжица, бронзов хирургичен инструмент за почистване на рани (*cyattiscomele*), железен сърп, стъклени гривни, три бронзови монети от Максимилиан Херкул (293 - 311), една от Каракала (211 - 217) и една от Валент (364 - 378).

От архитектурния анализ на постройката е видно, че е налице сравнително голяма градска жилищна сграда с перистилен двор и куловидно оформени ъглови ризилити. Първоизточникът на перистилните жилищни сгради е елинистическата къща. Този план е усвоен и развит по-късно от римляните и пренесен в провинциите[248]. В Тракия тези сгради се появяват през втората половина на I и началото на II в. Към втората половина на III в., когато е трябвало да се мисли повече за защитата, се е преминало към изграждането на постройки с ъглови ризилити[249]. Докато в Италия този тип сгради с куловидно оформени ризилити са рядкост, то в провинциите той се налага поради своите отбранителни функции. Стиловите белези и употребените строителни материали в сградата сочат нейното първоначално изграждане към първата половина на III в. Към средата на III.в., вероятно по време на големите готски нашествия (250 г) тя е била разрушена почти до основи. Нейното възстановяване следва да се свърже с последните десетилетия на III в. и началото на IV в., когато селището е било възстановено и е получило статут на град. На тази датировка не противоречи и нумизматичния материал.

Жилищни сгради 2, $2^{а}$. Те са разположени на 80 м северно от южната крепостна стена в близост до казармените постройки и базилика 1. Проучването им се извърши при редовни археологически разкопки в периода 1980 - 1981 г.[250] Първоначално на това място е била построена жилищна сграда 2, а по-късно след нейното разрушаване върху североизточната и част и северно от нея е била изградена жилищна сграда $2^{а}$. Застроената площ на двете сгради е около 2637 м^2. Те бяха разкрити изцяло (обр.156).

Сграда 2. Тя има правоъгълна форма с надлъжна ос североизток - югозапад (обр.157). Дълга е 59,00 м, широка 35,00 м и заема площ 2065м^2. В нея са разположени 25 помещения и перистилен двор. Основните строителни мателиали използувани при строежа на постройката, са ломени камъни и тухли свързани с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Само в една малка част от двата надлъжни зида в южната страна на сградата е използуван калов разтвор. Градежът на постойката е изпълнен в три основни техники: *opus ceamenticum*, *opus mixtum* и *opus testaceum*. *Opus ceamenticum* е приложена при изграждането на субструкцията. Надземната част (суперструкцията) е градена в *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси. Тухлената зидария (*opus testaceum*) е приложена при оформянето на страниците на входовете и колоните на портика и перистилния двор. Цялата сграда отвътре е била измазана с розова хоросанова мазилка. Зидовете на постройката са дебели 0,60 м и са запазени на височина 1,40 м. Първият тухлен пояс е на височина 0,90 м над основите. Хоризонталната и вертикалната фуга между тухлите е от 0,35 до 0,45 м.

Постройката е била изградена на два етапа. През първия е строена източната половина заедно с южното и западното крило, а през втория - северното крило, когато е затворен перистилният двор от северната страна. Това се вижда от образуваната фуга при неговото долепване до съществуващите вече зидове. Основите на крайните зидове на новоизграденото крило възсядат отчасти основите на по-ранната постройка.

Пред източната фасада е оформен портик (колонада) (обр.158). Той е дълъг 35,00 м и е широк отвътре 3,00 м, а заедно с колонадата 4,30 м. Северната крайна част на портика е преградена с каменен зид, принадлежащ на по-късната жилищна сграда $2^{а}$. Основата (крепидомата), върху която са стояли базите на колонадата, е широка 1,30 м и образува буквата П. Нейните къси страни ограждат портика от северната и южната страна. Тя е изградена с ломени камъни и хоросан. Горната и повърхност се изравнява с подовото ниво на вътрешната страна на портика, което се състои от трамбована пръст. Всички каменни бази на колонадата с изключение на крайната от север и крайната от юг, бяха запазени на място. Те са от добре издялани сиенитни блокове с правоъгълна форма и размери 0,80 х 0,80 м и височина 0,50 м. Поставени са върху обработени сиенитни правоъгълни стилобати с ширина 1,00 м, дължина от 1,20 до 1,40 м и дебелина 0,30 м. Предпоследната база в северната страна е възседната от по-късен зид при изграждането на сграда $2^{а}$. Повечето от базите са вторично използувани (сполии). Разстоянието между тях е от 3,00 до 4,20 м. Колоните са били иззидани със сегментни тухли. Върху едната от базите беше открита добре запазена кръгла хоросанова подложка с отпечатъци от първия ред сегментни тухли. От нея е видно, че колоните са били кръгли с диаметър 0,60 м. Горе над колоните, вместо каменен фриз-архитрав, е била използувана най-вероятно дебела дървена хоризонтална греда. Цялата покривна конструкция на портика е била дървена, покрита с керемиди и наклонена на изток (обр.159). Пред колонадата е преминавала улица в посока север - юг (*cardo*). Улицата е без настилка и бордюри.

Западно и непосредствено до портика следват шест по-малки помещения (1, 2, 3, 5, 6, 7). Помещения 1, 2, 6 и 7 имат квадратна форма с размери 5,20 х 5,20 м, а 3 и 5 са с правоъгълна форма с размери 5,20 х 2,70 м. Страниците им са зидани с тухли. С изключение на двете по-малки помещения 3 и 5, входовете на които са широки по 1,90 м, на всички останали входовете са широки по 2,40 м и са имали двукрили врати. Разположенитето на тези помещения, успоредно на цялото протежение на портика и входовете им към него, дава основание да се приеме, че е налице поредица от шест магазина в които е търгувал собстветикът на сградата. При археологическите разкопки в магазините бяха намерени много фрагменти от различни видове глинени съдове - амфори, паници, купи и много стъклени и бронзови гривни. Само два от магазините (1 и 7) имат входове отвътре - от запад, широки по 1,40 м. През тях се е влизало през помещения 8 и 11, които имат размери 6,00 х 5,50 м. Връзката на тези две помещения с магазините показва, че са били предназначени за складове. В южната част на зида, разделящ магазин 7 и складовото помещениие 8, е разположен засводен отвор с размери: ширина 0,40 м и височина 0,45 м. Неговото предназначение вероятно е било да се поддържа еднаква температура в двете помещения. При разкопките в тези две помещения и върху входа между тях бяха открити основите на три зидани правоъгълни колони, принадлежащи на перистилния двор на по-късно изградената сграда 2^{а}. Аналогично разположение на шест магазина е имала и перистилната жилищна сграда в Абритус[251].

Главният вход на сградата е разположен на източната и страна по средата между магазини 3 и 5. Той е широк 2,40 м. Западно от него със същата ширина е разположен коридор 4 дълъг 13,00 м, които е осигурявал достъпа до вътрешността на сградата. В двете страни на коридора зад магазините се намират две големи правоъгълни помещения 9 и 10, дълги 8,50 м. В тях се е влизало през входове широки 1,20 м, разположени на западната страна към перистилния двор. Входът на помещение 9 по-късно е бил зазидан. Вероятно тези две помещения са били предназначени за спални или за складове.

В централната част на сградата е разполжен перистилен двор с правоъгълна форма и размери: дължина (изток - запад) 21,80 м и ширина (север - юг) 7,50 м. Четирите страни на двора са заобиколени с колонада (портик). На място бяха открити 12 квадратни каменни бази, върху които са стояли колони. Те са поставени направо върху здравата пръст без крепидома. Три от базите бяха намерени върху по-големи каменни блокове служили за подложка. Разстоянието между тях не е еднакво. В източната и западната страна то е от 1,80 до 2,50 м, а в северната и южната - от 3,50 до 4,70 м. Базите са с размери 0,65 х 0,65 м и височина 0,40 м. Колоните най-вероятно са били зидани със сегментни тухли. При разкопките в двора бяха намерени няколко цели тухли и парчета от тях. Архитравът над колоните е бил дървен. В източната страна перистилът е имал втори ред колони (горен етаж). До него се е достигало чрез каменна стълба, от която са запазени само най-долните две стъпала - два каменни блока дълги по 1,00 м, широки 0,35 м и високи 0,27 м. Подходът по тях е от север. От горния етаж на перистила се влизало в стаите на втория етаж, какъвто тя вероятно е имала само в източната половина. Празното пространство между първата и втората колона от изток на запад в северната страна на перистила е било зазидано по-късно с каменен зид, а върху първата база е била изградена тухлена колона. Със зидове от камък, споени с калов разтвор са били преградени в тази част двата портика. Образувано е ново помещение с неправилна форма. В тази затворена по-късно част, при разкопки бяха намерени фрагменти и цели съдове от ранносредновековна българска керамика (IX - X в.). В източната половина на северния портик на двора бяха открити два добре запазени долиума, вкопани до средата в земята (обр.160).

Влизането в сградата през северната страна се осъществявало чрез два входа. Източният е широк 2,80 м. При разкопките той беше открит, зазидан с камъни, споени с калов разтвор. От него се преминава в коридор 13, дълъг 8,70 м и широк 2,80 м, за да се отиде в открития двор. При първоначалното изграждане на това крило вход в тази част не е имало. Коридорът е бил затворено помещение. Цялото това крило е претърпяло насилствено разрушение. При неговото възстановяване е бил оставен вход от северната страна и оформен коридора. Източно от коридора е разположено помещение 12 с правоъгълна форма и размери 8,70 х 5,50 м. В него се е влизало през вход, широк 1,50 м, разположен на южната страна към перистилния двор. Откритият в него глинен долиум с вкопана долна част в земята дава основание да приемем, че то е било използвано за склад. Западно от коридора се намира правоъгълно помещение 14 с размери 11,40 х 8,60 м. В него се е влизало от коридора през вход, широк 1,90 м (обр.161). Стените му са били измазани със светлорозова мазилка. Разположението, размерите и вътрешната украса на това помещение дават основание да приемем, че то е било трапезария (*triclinium*) за семейни и официални угощения. Два входа, широки по 1,40 м, разположени на западната стена, са давали възможност да се влезе в две по-малки помещения 15 и 16. Те имат квадратна форма с размери 4,00 х 4,00 м. Връзката им с трапезарията показва, че едното от тях е било използвано вероятно като сервиз, а другото за спалня.

Западно от тези две помещения се намира друг вход за влизане в сградата от северната страна. Той е широк 1,20 м. В по-късно време входът е бил зазидан с камъни, споени с калов разтвор. От входа се е влизало в малък коридор извеждащ в перистилния двор. Коридорът е дълъг 8,70 м и широк 2,20 м. Този вход е също допълнително изграден при преизграждането на това крило. В сградата се е влизало и през западната и страна през два входа, широки по

1,00 м, разположени на западната стена на голямото помещение 19. То има правоъгълна форма с размери 18,30 х 7,30 м. В южния край на източната му стена има друг вход, широк 1,50 м, който е осигурявал връзката на помещението с перистилния двор. Входове е имало и на северната и на южната стена, през които се е влизало в помещения 18 и 20. В южната половина на помещение 19, на източната и западната му стена, са разположени два засводени отвора, широки по 0,30 м, вероятно за изтичане на дъждовните води от открития двор. Следи от зидан канал вътре в самото помещение не бяха открити. Не е изключено тук да е имало тръбопровод, който е бил изваден. Това помещение е с най-големи размери. Неговото разположение, двата входа разположени в западната стена, през която се излизало вън от сградата, дават основание да се допусне, че помещение 19 е имало стопанско предназначение. Северно от него е разположено помещение 18 с размери 7,20 х 6,00 м (изток - запад). Вероятно то е било обитавано от прислугата на жилището. Южното помещение 20, свързано с вход с голямото помещение 19, е с дължина 9,50 и ширина 7,80 м. На източната стена има малък засводен отвор като този между помещения 7 и 8. То е било използвано за склад.

Малък вход е имала сградата и на южната страна, разположен между помещения 21 и 23. От него се е влизало в коридор 22 с размери: 7,20 х 2,20, който извеждал в перистилния двор. Западно и източно от коридора са разположени три по-малки помещения - 21, 23 и 24 и едно по-голямо 25 с правоъгълна форма. Помещение 21 е с размери: 7,20 х 5,00 м. Двете помещения 22 и 23 имат еднаква дължина 7,20 м и ширина съответно 3,50 и 4,40 м. По-голямото помещение 25 е с размери 12,00 х 7,20 м. Източната му половина е по-тясна - 6,60 м. Това стеснение се е получило от малката чупка, която прави на това място южният краен зид на сградата. Тези помещения не са свързани помежду си с входове. В тях се е влизало през входове, разположени в северната страна към перистилния двор. Вероятно цялата тази част от сградата е била използувана за стопански цели.

Напълно изясненият план на постройката, както и данните от конструкцията, дават възможност да се направи опит за реконструкция. Вероятно източната половина на сградата е била на два етажа, а западната с перистилниия двор на един (обр.162). Дебелината на зидовете в тази част е достатъчна за да издържи двуетажна конструкция. Към това предположение насочва и масивната колонада (портик) в източната страна на сградата и откритата каменна стълба. Подобни примери се срещат често в римската и ранновизантийската жилищна архитектура. Нагледна представа за тях дават стенописите от Помпей и Неапол[252]. Аналогичен план и реконструкция има голямата перистилна сграда от Абритус[253], вилата край с. Мадара[254], римската вила при Хосцухетени в Панония[255] и др. Сградата е била покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици, от които бяха намерени няколко цели и много парчета.

При стратиграфските наблюдения бяха установени два културни пласта. Първият достига дълбочина 0,70 м от горното ниво. В него преобладават примес от разрушена зидария, много фрагменти и няколко цели съда от ранносредновековна българска керамика. Това са обикновенно гърнета със сиво-черен цвят, работени на грънчарско колело от недобре пречистена глина. Устието им е широко с изаден навън заоблен ръб. На някои от съдовете цялата повърхност на тялото е украсена с врязани хоризонтални линии. Срещат се съдове и с гладка повърхност[256]. Вторият културен пласт, който е наслоен върху пода на сградата е дебел около 0,80 м. Състои се от разрушена зидария (камъни, парчета тухли, хоросан), следи от пожар и много фрагменти от късноантична сиво-черна груба керамика (IV - VI в.) и червенолакова тънкостенна фина керамика (II - IV в.).

Освен керамиката сред развалините при археологическите разкопки бяха открити още: множество пирамидални глинени тежести за стан, глинени прешлени за предене, две глинени лампи, стъклени подставки от чаши, каменен хаван, три ръчни каменни хромели, две варовикови бази, два римо-дорийски капитела, десет стъклени гривни с тъмносин цвят и 14 бронзови отворени гривни. Нумизматичният материал е малоброен. Намерени бяха две римски бронзови нечетливи монети от IV в. и една медна от Юстиниан (527 - 565).

От архитектурния анализ на постройката е видно, че е налице сравнително голяма по размери градска жилищна сграда с обширен перистилен двор. В план тя е сходна с жилищна сграда 1. Обединителното звено в двете е перистилния двор с разположените около него помещения. Съществено различие има обаче във външното оформление. Съществуващия портик в източната страна на новооткритата сграда е нов елемент в жилищната архитектура на Диоклецианопол, който придава по-голяма завършеност и монументалност на постройката. Той е имал и практическо предназначение. Предпазвал е минувачите при дъждовно време и от палещите лъчи на слънцето през горещите летни дни. Като близка аналогия на жилищна сграда 2, където са в съчетание вътрешен перистилен двор и външен портик, може да се посочи жилищната сграда в Абритус[257], вилата край с.Мадара[258], вилата във Вик в Швейцария[259], вилата на мистериите в Помпей[260], вилата при Висичина в Югославия[261] и др.

Планът, устройството и находките от жилищната сграда, снабдена с всички удобства, показват, че нейният притежател е бил богат местен земевладелец и търговец. Наличието на шестте магазина и няколко складови помещения дават основание да приемем, че собственикът е извършвал оживена търговия. В магазините си той е продавал не само земеделски продукти от своето имение, но и различни занаятчийски произведения, глинени съдове, накити и др. Непосредствената близост на сградата до минералните извори и голямата късноримска баня дава основание да допуснем, че част от жилищния фонд е бил даван под наем на временно пребиваващите на балнеолечение в града.

При описанието на отделните компоненти беше посочено, че сградата е била построена на два етапа по предварително разработен план. Начинът на градеж показва, че двата етапа от изпълнението са близки по време. Стиловите белези, строителните техники, употребените стоителни материали, стратиграфските наблюдения и откритите находки сочат, че изграждането на постройката е станало през IV в., и то през неговата първа половина. Към тази дата насочват керамичният и нумизматичният материал. Анализът на фактите показва, че сградата е била насилствено разрушена и опожарена. Кога точно е станало това, могат да се правят догатки. Като се вземе предвид, че градът е бил плячкосан към средата на V в. по време на тежките хунски нашествия, допустимо е разрушаването на сградата да е станало тогава. След разрушаването й по-голямата част от къщата е била изоставена. Само върху североизточната й част и на север от нея по-късно е била изградена нова жилищна сграда с перистилен двор. Откритата в няколко помещения ранносредновековна българска керамика (IX - X) показва, че разрушената сграда през тази епоха е била приспособена за жилище на ранносредновековното българско население.

Сграда 2^{а}. Сградата беше проучена през 1981 г. Тя е разположена върху североизточната част на жилищната сграда 2 и северно от нея. За южен краен зид на сградата е бил използван зидът, разделящ помещения 7 и 8 от помещения 6 и 9 от разрушената жилищна сграда 2. За оформянето на тази част от сградата е била преградена и една малка част от портика на по-рано построената.

В общи линии сграда 2^{а} има форма на неправилен четириъгълник с една чупка в южната част на западния краен зид и друга по-малка чупка на източния зид (обр.163). Надлъжната й ос е с посока североизток - югозапад с отклонение от основните посоки север - юг около 25°. Източната й стена е дълга 32,50 м, а западната - 30,00 м. Ширината й достига 21,00м. При тези размери тя заема площ от около 670 м^{2}. Зидовете й са градени с камъни на зидарски хоросан, примесен с чукана тухла. Зидарията е груба. Камъните са ломени от каменоломната в местността Акациите (бившето Ахча тепе). Експлоатацията на тази каменоломна започва по-късно от тази в землището на с.Момина баня (квартал на гр.Хисар). Камъните са трошливи и се цепят лесно на листове. Със същия вид камъни е построена през V в. протейхизмата на укрепителната система на Диоклецианопол и са извършени преустройства на някои от разрушените сгради. Тухлите са използвани само при оформлението на някои от колоните на перистилния двор. Те имат квадратна форма с размери: 0,34 х 0,34 х 0,04 м. Дебелината на зидовете е 0,60 м със запазена височина до 0,80 м. Подът е оформен без настилка и нивото му стои на 1,00 м по-високо от подовото ниво на жилищна сграда 2.

Влизането в сградата е ставало от северната страна през вход, широк 2,00 м, разположен на северния зид на голямото помещение 2. Това помещение е с най-големи размери: дължина 13,60 м и ширина 8,50 м. В средата му се откри основата на правоъгълна зидана колона, която е подпирала дървения гредоред над помещението. Друг вход, широк също 2,00 м, разположен на южната стена на помещението, е давал възможност да се влезе в перистилния двор на сградата. Големите размери на помещение 2 и обстоятелството, че то се отваря към перистилния двор, ни дава основание да мислим, че е било предназначено за приемна зала. Западно от голямото помещение 2 е разположено по-малко помещение 1. То е дълго 9,70 м и широко в северната страна 4,30 м, а в южната 5,20 м. В него се влиза през вход, широк 1,20м, разположен на северния зид на сградата. Вероятно това помещение е било предназначено за склад, тъй като в него бяха открити останки от натрошени долиуми.

Южната по-голяма част на сградата е заета от обширен перистилен открит двор. Той има правоъгълна форма с дължина (север - юг) 13,50 м и ширина (изток - запад) 8,00 м. Четирите страни на двора под открито небе са заобиколени с колонада. При разположението на колоните се наблюдава известна несиметричност и те не са наредени точно в права линия.

Разстоянието между тях варира от 1,50м до 3,00м. Не е еднаква и ширината на портиците на двора между колонадата и плътните зидове на сградата. Тази ширина на западната страна достига 4,00м, на източната 5,50м, на северната и южната - 2,20м. Някои от колоните имат квадратна форма с размери 0,70м х 0,70м, а други - правоъгълна. Зидани са с камъни, споени с хоросанов разтвор. Върху каменните основи на две от тях беше открита тухлена надстройка. Празното пространство между една от колоните на западната колонада на двора и крайния плътен зид на сградата е било преградено по-късно с каменен зид, споени с калов разтвор. Южно от това преграждане при разкопките бяха намерени множество фрагменти от ранносредновековна българска керамика (IX - X). Южната колонада на двора е разположена в помещения 7 и 8 на по-рано съществуващата на това място перистилна сграда 2 (обр. 164). За извеждане на атмосферните води навън от перистилния двор е бил изграден канал с посока север - юг. Той е широк 0,30м и дълбок 0,35м. Стените му са изградени с тухли, споени с хоросанов разтвор и покрити с каменни плочи. Източно от перистилния двор до голямото помещение 2 е разположено по-малко помещение 3. То е дълго 5,50м и широко 3,70м. Влизането в него е ставало през перистилния двор. Входът, разположен в средата на западната му стена, е широк 1,60м. Най-вероятно това е било спалнята на собственика на жилището. При стратиграфските наблюдения бяха очертани културни пластове, които са различни в северната и южната част на сградата. В южната четвъртина на постройката, която е изградена върху разрушената първоначално сграда 2, културните пластове са три. Най-горният, който достига дълбочина 0,35м от горното ниво, се състои от отпадъци от разрушена зидария и пръст, сред която бяха открити множество фрагменти от ранносредновековната българска керамика (IX - X). Тази керамика беше намерена в най-горния културен пласт на почти всички помещения на двете жилищни сгради 2 и 2^{а}. Вторият културен пласт е дебел около 0,40м и достига дълбочина 0,70м от горното ниво. Той е наслоен върху пода на новоизградена жилищна сграда 2^{а}. Състои се от рушевини (камъни, хоросан и пръст), сред които се срещат много парчета сиво-черна груба късноантична керамика (V - VI). Третият, най-долният културен пласт е най-дебел - 0,80м. Той е затворен пласт между подовите нива на жилищни сгради 2 и 2^{а}. Това е всъщност вторият културен пласт на жилищна сграда 2. Той е наситен както с червенолакова фина керамика, така и с груба сиво-черна керамика. Тези съдове се срещат почти във всички наши късноантични обекти.

В северната по-голяма част на сградата, под която не бяха открити следи от по-ранни постройки, се очертаха два културни пласта. Горният пласт е ранносредновековен. Почти във всички помещения в този пласт бяха намерени фрагменти от ранносредновековна българска керамика (IX - X). Долният пласт, който е наслоен върху подовото ниво на сградата се състои предимно от рушевини (камъни и хоросан), сред които има и множество фрагменти от късноантична керамика (V - VI).

Архитектурният анализ на сградата показва, че е налице средна по големина късноантична градска къща с перистилен двор. За височината й сме склонни да приемем, че тя е била едноетажно здание с двускатна покривна конструкция, покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици, от които бяха намерени множество както цели, така и парчета от тях.

Нарушената планова схема на постройката като цяло, неправилната форма на почти всички помещения и перистилния двор и грубата строителна техника са данни, които сочат, че изграждането й е станало в неспокойно и смутно време на известен упадък в жилищното строителство, характерно за развитието на града през V - VI в.[262]

При описанието на сградата беше отбелязано, че малка част от нея е изградена върху основите на по-рано изградената жилищна сграда 2, за която беше споменато, че е била разрушена по време на тежките хунски нашествия към средата на V в. и изоставена. По всяка вероятност през втората половина на V в. върху североизточната част на сграда 2 и северно от нея е била изградена нова жилищна сграда 2^{а}. На тази дата не противоречат стратиграфските наблюдения и откритите археологически находки. Нейното разрушаване следва да се свърже с големите и тежки разрушения от края на VI в., когато тя окончателно е прекратила своето съществуване.

През ранното средновековие останките на двете жилищни сгради са били преустроени чрез преграждане на отделните помещения и затваряне на някои входове с каменни зидове, споени с калов разтвор от новото население на българското селище.

Сграда 3. Намира се на 110 м северно от южната крепостна стена и 196м западно от източната крепостна стена в двора на почивния дом на транспортните работници. Проучена беше през 1984 г. Това е сравнително по-малка по размери градска къща със застроена площ около 220м^2. Формата й е правоъгълна с надлъжна ос югоизток - северозапад. Дълга е 19,60м и широка 11,20м. В нея са разположени 4 помещения (обр.165). Основните строителни материали, използвани при градежа, са камъни и тухли. Зидарския хоросан е примесен с късчета трошени тухли. Зидовете й са дебели 0,60м със запазена височина до 0,70м. На тази височина бяха открити тухлени пояси, но вероятно такива е имало, тъй като сред развалините бяха намерени много парчета тухли.

Входът за влизане в сградата е разположен на южната страна. От него се влиза във вестибюл (3), широк 4,00м и дълъг 9,70м. В северната част на двата надлъжни зида на вестибюла са разположени два входа, широко по 2,00 и 10,00м. През западния вход се влиза в помещение 1. То има правоъгълна форма с дължина 7,20м и ширина 6,10м. На южната му стена има два по-малки входа, широки по 1,20м водещи за малкото помещение 2, което е с дължина 7,20м и ширина 3,00м. По всяка вероятност помещение 1 е било предназначено за трапезария и приемна, която чрез двата входа на южната страна е била свързана със сервизното помещение 2. Източно от вестбюла е разположено помещение 4, което има правоъгълна форма с дължина 9,70м и ширина 5,90м. Вероятно това е била спалнята на жилището. Сградата по всяка вероятност е била едноетажна, покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици.

При стратиграфските наблюдения бяха установени два културни пласта. Горният пласт, който достига дълбочина 0,45м от горното ниво на терена, е наситен с фрагменти от ранносредновековна българска керамика (IX - X). Долният пласт е наслоен върху пода на сградата. Той се състои от рушевини (камъни, тухли, хоросан), сред които се срещат много фрагменти от късноантична керамика (IV - VI).

Архитектурният анализ на постройката, строителната техника и многото керамика, открита при разкопките, показват, че е налице жилищна сграда, строена вероятно през втората половина на IV в. През ранното средновековие сградата, след известни преправки, е била използвана като жилище.

Сграда 4. Това е сравнително малка по размери градска къща, разположена на 110м северно от жилищна сграда 3. При проучването й през 1984 г. беше разкрита само нейната западна половина. Останалата част попада под съвременна сграда - склад на Санаторно-курортния комплекс.

Постройката има правоъгълна форма с надлъжна ос югоизток - северозапад. Разкритата част е дълга 15,00м и широка 9,50м. В нея са поместени 3 помещения. Зидовете й са дебели 0,60м със запазена височина до 1,20м. Градени са с ломени камъни. Зидарският хоросан е примесен с късчета трошени тухли. Влизането в разкритата част на сградата е ставало през вход, широк 2,00м, разположен в южния зид на помещение 2. То има правоъгълна форма с размери 5,20 х 8,20м. Друг, по-малък вход, разположен в западния зид на помещение 2 е давал възможност да се влезе в помещение 1. То има също правоъгълна форма с дължина 8,20м и ширина 4,60м. Източно от помещение 2 беше разкрита част от помещение 3, което е широко 8,20м. В него вероятно се е влизало през южната му страна. Каква е дължината на това помещение и колко помещения са разположени източно от него засега остава неизвестно.

При разкопките на сградата се очертаха два културни пласта. Първият, който достига на дълбочина до 0,50м, е наситен с ранносредновековна българска керамика (IX - X). Пластът под него е дебел 0,60м. Той е наслоен върху пода на постройката. Освен рушевините, в него бяха открити много фрагменти от късноантична груба сиво-черна керамика (IV - VI). Стиловите белези, стоителната техника, употребените строителни материали и откритата керамика сочат, че сградата е била изградена по всяка вероятност към втората половина на IV в.

Прегледът на разкритите и проучени жилищни сгради, макар и малко на брой, дават добра представа за характера на жилището и жилищното строителство на Диоклецианопол. Разположените в укрепената част на града жилищни сгради въз основа на архитектурно-конструктивни решения могат да се разграничат в две основни групи. Към първата група спадат големите по размери жилищни сгради с перистилни дворове. Те имат обикновено правоъгълен план. Градежът им е изпълнен в типичната за късната античност смесена зидария (*opus mixtum*). Външните им плоскости са неразчленени, измазани или само фугирани. Покривната им конструкция е дървена, покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици. Във вътрешното оформление разпределението на отделните помещения следват ясен и логичен план. Около обширен перистилен двор с тристранен или четиристранен портик е развит ансамбъл от големи просторни помещения: спални, стаи за приеми, стаи за почивка през деня, сервизни и складови помещения, стаи за обслужващия персонал, стопански и търговски блок. Приспособени за различни потребности, жилищните сгради задоволявали са чувството за "функционалност" на своите собственици. Тези сгради, собственост на висшия слой от населението на града, са разположени покрай главните улици в централното градско ядро.

Втората група жилищни сгради, намиращи се в периферните части на града, са обикновено малки постройки с по няколко помещения (сгради 3 и 4). Някои от тях са градени с хоросан, примесен с чукана тухла, а при други за спойка е използван калов разтвор. Собственици на тези къщи са представителите на нисшето свободно градско население (плебс), в което влизали дребни собственици и занаятчии.

Икономическата и политическата криза, неспокойното и смутно време през V - VI в. бележат упадък в жилищното строителство. Насилствено разрушените сгради при военни сблъсъци са били възстановявани набързо със старите материали. При перистилните сгради се наблюдава преграждане на пространството между колоните с каменна зидария, споени с калов разтвор и на мястото на въздушния перистил са образувани затворени помещения (жилищна сграда 1). Новоизгражданите сгради са с нарушена планова схема и груба строителна техника (жилищна сграда $2^{а}$).

Търговска сграда.

Разположена е на 135м северно от южната порта (Камилите) западно и непосредствено до главната улица - *Cardo maximus*. В плана на града (обр. 10) е обозначена с арабската цифра 5, обградена с триъгълна рамка. Проучена беше при спасителни разкопки през 1988 г. във връзка с подмяната на съвременния водопровод на града. Върху нея сега е трасирана съвременната главна улица на града, покрита с дебела асфалтова настилка.

Сграда е с надлъжна ос югоизток - северозапад (обр. 166). Разкритата й част е дълга 65,00м и широка 13,60м. Зидовете й са градени в техника *opus mixtum* на четириредови тухлени пояси. Запазен е само в отделни сектори първият тухлен пояс. За спойка е използван зидарски хоросан, примесен с трошена тухла. дебелината на зидовете е 0,80м със запазена височина до 1,20м. Само един от напречните зидове е дебел 1,20м. По цялото протежение на източната страна на сградата е разположен портик широк 6,40м. Разкрити бяха три квадратни каменни бази от колонадата. Те имат размери 0,90 x 0,90м и лежат върху западния бордюр на *Cardo maximus*. Колоните над тях са били вероятно зидани с тухли. Двете колони в северната част на портика са зидани с тухли направо върху бордюра. Нивото на северната четвъртина на портика е по-високо с 0,50м от южната му по-голяма част. Тази денивелация е била преодолявана с две каменни стъпала, дълги 1,00м и широки и високи по 0,25м.

Западно от портика са разположени поредица от три помещения. Те имат правоъгълна форма с еднаква ширина (5,50м). Помещения 3, 4 и 5 са дълги по 15,20м. Най-малко е помещение 2 (дължина 6,20м). Разкритата част на помещение 1 е дълга 8,60м. Влизането в помещения 2, 3, 4 и 5 е ставало откъм страната на портика. Тъй като зидът, разделящ помещенията от портика, попада под съвременната асфалтирана улица, той остава неразкрит и точното разположение на входовете не е уточнено. В останалите зидове на тези помещения, които са сравнително добре запазени, входове не бяха открити. Неразкритото изцяло помещение 1, чиято северна част попада под съвременна базалтова алея, е имало вход, широк 1,60м, разположен на западната стена. По всяка вероятност постройката е била едноетажна, покрита с керемиди от двата вида - тегули и имбрици. Сред развалините по време на разкопките бяха открити множество фрагменти от късноантична керамика (гърнета, паници, стомни, амфори). Местоположението на сградата, успоредно и непосредствено до главната улица на града, наличието на портик към страната на улицата и разположението и формата на поредицата помещения дават основание в порядъка на предположение да допуснем, че се касае до търговска сграда с няколко магазина, в които са били продавани различни стоки. Вероятно в магазините собственикът на сградата е продавал произведенията от имението си или пък магазините са били давани под наем на търговци.

Строителните техники, вложените строителни материали и откритата керамика сочат изграждането на постройката през късната античност. Построяването й е тясно свързано с положената втора улична мрежа на града, когато е била оформена и новата главна улица (*Cardo maximus*), трасирана в ос с отворите на северната и южната порта. Това преустройство на уличната мрежа е било осъществено едновременно с преустройствата, извършени в укрепителната система през втората половина на IV в., когато е била изградена и новата южна порта (Камилите). Всичко това дава основание за заключението, че търговската сграда е била изградена през втората половина на IV в.

Северно от търговската сграда, западно и непосредствено до главната улица са разположени поредица от късноримски сгради, установени при спасителни разкопки. Разкрита е само източната им дълга стена. Техният цялостен план, размери и предназначение ще бъдат установени при бъдещите археологически проучвания.

Склад за храни.

При редовни археологически разкопки през 1983 г. на 25,00м северно от южната крепостна стена (потерна IV) и на 10,00м северно от казармена сграда V, в парка на санаториума на транспортните работници беше открит и проучен късноантичен склад за храни (обр. 167). В плана на града той е обозначен с арабската цифра 6, ограден с триъгълна рамка. Сградата има правоъгълна форма с дължина 23,40м и ширина 15,30м. Надлъжната й ос е ориентирана югоизток - северозапад. Зидовете й са градени с ломени камъни, споени с хоросан, примесен с трошена тухла. Дебели са 0,70м със запазена височина до 1,00м.

Постройката се състои от две помещения и навес на западната страна. Голямото помещение 1 има правоъгълна форма с дължина 18,00м и ширина 10,60м. Влизането в него е ставало през западната му страна, където е разположен вход, широк 2,00м. Страниците на входа са оформени с големи каменни блокове, взети от по-стари градежи (споли). Единият от тях в двете си къси страни има издълбани легла за скоби с форма на лястовича опашка. В средната част на помещението и покрай източната му стена бяха открити 8 големи глинени долиума, чиято долна третина е вкопана в земята (обр. 168).

Северното помещение 2 има по-малки размери: дължина 10,60м и ширина 3,70м. В него се е влизало през вход, широк 1,50м, разположен на западната му стена. По-късно този вход е бил зазидан с камъни на калов разтвор. Друг вход, широк също 1,50м, е свързвал двете помещения. В по-малкото помещение по време на разкопките бяха открити множество фрагменти от големи долиуми.

По цялото протежение на западната страна на сградата е бил разположен портик, широк 3,50 м. Южната ъглова колона на портика е зидана с тухли и има Г-образна форма. Северно от нея беше открита на място груба кръгла каменна база, поставена върху сравнително плитка основа (крепидома), градена с ломени камъни. Останалите бази на север липсват. По всяка вероятност са взети при разрушаването на постройката. Крайната колона в северозападния ъгъл е зидана с тухли и има правоъгълна форма с размери 1,40 x 0,45м. В северната част на портика по-късно е било оформено малко помещение чрез преграждане със зидове на калов разтвор. Такова преграждане на портика беше открито и пред входа на помещение 1. Покривната конструкция на сградата е била дървена, покрита с керемиди - тегули и имбрици, от които при разкопките бяха намерени доста фрагменти.

Стратиграфските наблюдения по време на разкопките очертаха два културни пласта. Горният пласт достига дълбочина до 0,50м от сегашното ниво на терена. В него освен пръст, примесена с разрушена зидария, се срещат и много фрагменти от ранносредновековна българска керамика (IX - X). Долният културен пласт е наслоен върху трамбования под на сградата. Той е дебел от 0,50 до 0,70м и се състои от разрушена зидария, въглени и пепел от изгорялата дървена конструкция и много фрагменти от сиво-черна груба и фина червена керамика (IV - VI). Срещат се и много фрагменти от късноантични големи по обем глинени съдове - долиуми, гърнета с по две масивни дръжки и амфори. Освен керамиката сред развалините бяха открити два мраморни римо-дорийски капитела, железен сърп, желязна стрела, бронзова фибула, две глинени лампи, две глинени тежести за стан и бронзови монети от императорите: Тацит (275-276), Лициний (308-329), Константин II (337-340), Валент (364-378), Хонори (393-424), Юстиниан I (527-565), Маврикий (582 602), Йоан Цимисхи (969-976) и една византийска анонимна от Михаил IV (1034-1041).

Архитектурният анализ на постройката, долиумите и другите находки, открити при разкопките, определят нейния характер и предназначение като склад за хранителни продукти. Подобни складове са открити в Мадара[263], Пауталия[264], Кадин мост[265] и др. Разположението му в непосредствена близост до казармените постройки на Диоклецианопол дава основание да се приеме, че той е обслужвал личния състав на градския гарнизон. Стиловите белези, строителната техника, откритите находки (керамика, нумизматичен материал) сочат изграждането на постройката към втората половина на IV в., когато са били построени и казармите. Откритата в голямо количество ранносредновековна българска керамика (IX - X) е показател, че през ранното средновековие сградата е била използвана за жилище.

От направения преглед на градоустройството и архитектурата на Диоклецианопол се изясни, че при неговото изграждане са спазвани основните изисквания на късноримската урбанистика. Градът е бил добре планиран и устроен с прави улици, пресичащи се под прав ъгъл, с водопровод и канализация. Минералните му извори са били здраво каптирани, а върху тях са били изградени солидни бански постройки. В града е имало амфитеатър и други обществени постройки. За нуждите на личния състав на гарнизона са били изградени масивни казармени сгради, разположени във верижен план до вътрешното лице на южната и източната крепостна стена. Като един от изявените духовни центрове градът се отличава с монументалната си ранноxристиянска църковна архитектура. Многобройните базилики изпъкват със своите солиден градеж, обемност и украса. Строени са големи по размери жилищни сгради с перистилни дворове, собственост на висшия слой от градското население. Те са разположени обикновено в двете страни на главните улици и централното градско ядро. Периферните части са били застроени с по-малки по размери жилищни постройки с по няколко стаи, собственост на нисшето свободно градско население - дребни собственици и занаятчии. Всички постройки са в типичната за късната античност техника *opus mixtum*, и то в повечето случаи на четириредови тухлени пояси. Зидарският хоросан обикновено е примесен с чукана тухла.

Резултатите от разкопките досега показват, че Диоклецианопол не е бил плътно застроен както другите големи градове от римската и рановизантийската епоха. Между отделните сгради съществуват доста големи незастроени петна, вероятно просторни градини и паркове, присъщи за курортните центрове. Проучванията продължават и новите археологически разкопки, провеждани ежегодно, ще разширят и допълнят нашите познания.

БЕЛЕЖКИ

1. **Маджаров,К.** Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години. - Археология, 7, 1965, N3, с.29.
2. **Иванов,Т.** Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. - Археология, 9, 1967, N4, с.10 сл.
3. **Димитров,Д.П.** Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. - Археология, 2, 1960, N1, с.6.
4. **Бобчев,С.** Сердика. Т.1. С., 1964, с. 111 сл.
5. **Иванов,Т.** Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. - Археология, 17, 1975, N1, с.2.
6. **Ботушарова,Л.** Нови данни за Филипопол през римската епоха. - ГМПО, N2, 1956, с. 111; Улици на Филипопол от римската епоха. - ГНАМП, 4, 1960, с. 165 сл.
7. **Иванов,Т.** Градоустройството през римската ..., с. 13.
8. **Ivanov,T.** Archaologische Forschungen in Abritus (1953 - 1963). - Acta antiqua Philipoppolitana. Sofia, 1963, p. 90.
9. **Иванов,Т.** Археологически проучвания при Сапарева баня. ИАИ, N21, 1957, с. 228 сл.
10. **Маджаров,К.** Късноримска перистилна сграда в Хисар. - Археология, 9, 1967, N1, 50 - 56.
11. **Димитров,Г.** Хисарските, Карловските и Красновските бани. Пловдив, 1889, с. 12.
12. **Цончев,Д.** Хисарските бани (с.Хисаря, Карловско) - географски, исторически и археологически очерк. ГПНБМ, 1935 - 1936, 160 - 162.
13. **Маджаров,К.** Северната порта на Хисарската крепост. Археология, 16, 1974, N1, 60 - 62.
14. **Cagnat,R., V.Chpot.** Manuel d'archeologie romaine. Paris, 1917, p. 85.
15. **Иванов,Т.** Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха. - Археология, 9, 1967, N2, с.17.
16. **Цончев,Д.** Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 93.
17. **Стефанов,С.** Римските водопроводи на Нове. - ИБАИ, 6, 1930 - 1931, 265 - 279.
18. **Шкорпил,Х. и К.** Римският водопровод в гр.Варна. - ИВАД, 2, 1905, с.5.
19. **Николов,Д.** Августа Траяна - Берея (II - VI в.). - Археология, 7, 1965, N3, с.17.
20. **Цончев,Д.** Приноси ..., с. 92, обр. 95.
21. **Стефанов,С.** Цит. съч., с.267, обр.200.
22. **Цончев,Д.** Антични паметници от Южна България. - ГМПО, 1954, с.287.
23. Пак там.
24. **Lubanska,M.** Wodociaci Rzymskie i wczesnobizantyjskie z obszaru mezji dolnej i polnocnej tracji. Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk, 1973, p.180.
25. **Василев,Г.** Хисарските минерални извори и техните каптажи. - ТПБМИБ, 1936, N 2, 33-44.
26. **Василев,Г.** Каптажът и водопроводната галерия на държавната минерална баня Инджеза. - КД, 1935, N 5, с.84; Цончев, Д. Хисарските бани..., 157-159.
27. **Цончев,Д.** Старините около Хасковските топломинерални извори. - ГПНБМ, 1937 - 1939, 101-102.
28. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.86.
29. Пак там, с.159.
30. Пак там, с.120-121.
31. **Маджаров,К.** Казармените постройки на Диоклецианопол. - ИМЮБ, 8, 1982, 77 - 96.
32. **Филов,Б.** Хисарската крепост в Пловдивско и нейната базилика. - ИБАД, 2, 1911, 99 - 146.
33. **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени. - ИАИ, 30, 1967, 101 - 111.
34. Пак там, с.103.
35. **Филов,Б.** Цит. съч., с.132.
36. **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени., с.104.
37. **Маджаров,К.** Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. - ИАИ, 30, 1967, с.128.
38. **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени., с.103.
39. **Кузманов,Г.** Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV-началото на VII в.). - РП, 13, 1985, 26 - 55.

40. **Султов,Б.** Новооткрит керамичен център при с.Хотница от римската и старобългарската епоха. - Археология, 11, 1969, N 4, 12 - 24.
41. **Султов,Б.** Античните центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. - Векове, 1979, N 3, с.14.
42. **Султов,Б.** Един занаятчийски център в Долна Мизия. - Археология, 4, 1962, N4, 30 - 34.
43. **Кабакчиева,Г.** Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в. - РП, 15, 1986, 9 - 27.
44. **Султов,Б.** Античните центрове..., с.21.
45. **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени, с.108.
46. **Филов,Б.** Цит. съч., с.128; **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисар. - АИА, 11, 1937, с.295; **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени, 106 - 107.
47. **Кулаковски,Ю.** История на Византия. Т.I. Киев, 1910, с.160 сл.; **Велков,В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с.39.
48. За тия събития вж: Велков,В. Градът в Тракия и Дакия..., с.41 и цит. там лит.
49. **Джамбов,Хр.** Принос към проучване славянската керамика в Пловдивския край, - ГНАМП, 4, 1960, 151 - 161.
50. Пак там, с.153.
51. **Теофилакт Симоката.** История. - Гръцки извори за българската история. Т.2, С., 1958, с.310.
52. **Танчева,Н.** Военният лагер Кабиле. - В: Поселищен живот в Тракия. Втори национален симпозиум. Ямбол, 1986, с. 135.
53. **Иванов,Т., Ст.Стоянов.** Abritus. История и Археология. С.,1985, 40 - 41.
54. **Иванов,Т.** Археологически проучвания в кастела Ятрус. - Археология, 3, 1961, N 3, с.26.
55. **Иванов,Й.** Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. - ИБАД, 7, 1919 - 1920, 102 - 103.
56. **Cagent,R., V.Chapot.** Цит. съч., с. 261.
57. **Маджаров,М.** Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Субрадице. - Археология, 28, 1986, N 1, 45 - 54.
58. **Дремсизова,Ц.** Омуртаговият аул на Тича. - ИАИ, 28, 1965, 5 - 23.
59. **Димова,В.** Средновековният Червен. Т.1, С., 1985, 62 - 72.
60. **Dumont,A.** Rapport sur un voyage archeologique en Thrace. Melamges d'drchelogie et d'epigraphie. Paris. 1892, p.502.
61. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., 128 - 157.
62. **Цончев,Д.** Римската баня в източната част на Пловдив. - ГНАМП, 2, 1950, 142 - 143.
63. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.132 сл.
64. **Цончев,Д.** Археологически вести. - ИАИ, 15, 1946, с.212.
65. **Cagent,R., V.Chapot.** Цит. съч., с.223; **Marquardt,J.** La vie privee des romains. T.I. Paris, 1892, p.329; **Saglio,E., M.Daremberg.** Dictionnaire des antiquites grecques et romaines. T.1, Paris, 1887, p.651.
66. **Saglio,E., M.Daremberg.** Цит. съч., с.654.
67. **Drum,J.** Die Baukunst der Etrusker und Remer. Stuttgart, 1905, p.716.
68. За калдариума вж.: Vitruvii, De architectura, lib.5, cap.10; Saglio,E., M.Daremberg. Цит. съч., с.654.
69. **Николов,Д.** Строителен надпис от римската баня край Ст. Загора. - Археология, 10, 1968, N 1, с.43.
70. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.138.
71. Пак там.
72. Пак там, с.139.
73. **Vitruvii.** lib.5, cap.10; **Saglio,E., M.Daremberg,** Цит. съч., Т.3, 345 - 350; **Durm,J.** Цит. съч., с.395; **Иванов,Т.** Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. - Археология, 13, 1971, N 1, 23 - 24 и цит. там лит.
74. **Николов,Д.** Строителен надпис..., с.44.
75. **Иванов,Т.** Проучвания върху хипокауста..., с.30.
76. **Мирчев,М.** Римските терми във Варна. Actes du Premier congres internacional des etudes balkaniques et Sud-Est europeenes. 2, I. Sofia, 1970, с.457 сл.
77. **Слокоска,Л.** Римска обществена сграда в Паауталия. - Археология, 6, 1964, N 1, с.35 сл.
78. **Цончев,Д.** Новоткрита римска баня във Филипопол. - ГПНБМ, 1937 - 1939, с.145 сл.
79. **Младенова,Я.** Разкопки на вилата при Ивайловград. - Археология, 7, 1965, N 2, с.20 сл.
80. Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. - ИНКМ, 2, 1963, с.24 сл.
81. **Иванов,Т.** Проучвания върху хипокауста..., с.41.
82. **Султов,Б.** Една villa rustica край с.Присово, Великотърновски окръг. - ИОМВТ, 2, 1964, с.57.
83. **Красименов,П.** Църквата "Св. Георги" в София. - ГНМ, 7, 1942, с.192.

84. Иванов,Т. Разкопки в Nicopolis ad Istrum през 1945 г. - ИАИ, 18, 1952, с.226.

85. Мирчев,М. Римските терми във Варна..., с.446.

86. Иванов,Т. Археологически проучвания в Сапарева баня. - ИАИ, 21, 1957, с.215.

87. Цончев,Д. Хисарските бани..., с.143.

88. Durm,J. Цит. съч., с.717.

89. Saglio,E. M.Daremberg. Цит. съч., с.129.

90. Николов,Д. Строителен надпис..., с.43.

91. Цончев,Д. Хисарските бани..., 147 - 151.

92. Дечев,Д. Античното име на Хисаря. - ГПНБМ, 1935, 1936, с.47.

93. Цончев,Д. Хисарските бани..., 147 - 151.

94. Маджаров,М. Непубликувани оброчни релефи в Хисарския музей. - ИМЮБ, 9, 1983, 63 - 64.

95. Цончев,Д. Хисарските бани..., 155 - 156.

96. Велков,Ив. Новооткрити старини. - ИБАИ, 5, 1928 - 1929, 379 - 380; Миков,В. С. Хисаря (Хисарските бани). Историко-археологически бележки. С., 1932, с.32; Αποστολιδου, Μ. Θρακικα. 7, Αυηναι, 1936, с.186; **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.177; **Иванов,Т.** За датата на строителния тухлен надпис от "Момина баня" в Диоклецианопол. - Археология, 30, 1988, N 3, 27 - 29.

97. Цончев,Д. Хисарските бани..., с.86.

98. Иванов,Т. За датата на строителния тухлен надпис..., с.28.

99. Пак там, с.27.

100. Джамбов,И. Средновековното селище над античния град при Хисар. - ИБИТ, 25, 1983, 5 - 26.

101. Бьотгер,Б. Домашна керамика от IV-VI в. от Ятрус. - Археология, 20, 1978, N2, 26 - 32.

102. Дремсизова-Нелчинова,Цв. Сивочерна керамика от римската вила край с.Мадара, Шуменски окръг. - Археология, 13, 1971, N 2, 21 - 30.

103. Кабакчиева,Г. Цит. съч., 27 - 30.

104. Кабакчиева,Г. Типология и хронология на глинените червенолакови паници от Тракия (I-IV в.). - Археология, 25, 1984, N4, 1 - 12; Типология и хронология на керамиката от вилата при Ивайловград, 9 - 27; **Султов,Б.** Една vila rustica край с.Присово, Великотърновски окръг, с.54.; **Дремсизова,Цв.** Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. - ИНМК, 1, 1960, с.10.

105. Султов,Б. Антични центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика, 14 -21.

106. Слокоска,Л. Надпис за слънчев часовник от Пауталия. - МПК, 1974, N2 -3, с.61.

107. Mihailov,G. Inscriptines graecae in Bulgaria repertae. I. 1956, N328.

108. CIL, III, SuppL., p.1936, 7, 14; **Велков,В.** Градът в Тракия и Дакия..., с.131.

109. Бобчев,С. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града. С., 1943, 50 - 51.

110. Фрова,А. Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. - ИАИ, 17, 1950, 49 - 51.

111. Шкорпил,Х. и К. Двайсетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество. - ИВАТ, 7, 1921, с.15.

112. Кожухаров,Г. Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради. - Археология, 6, 1964, N 1, 1 - 6.

113. Cagant,R., V.Chapot. Цит. съч. с.192 сл.; **Durm,J.** Цит.съч., 667 -700; **Saglio,E., M.Daremberg.** Цит. съч., 241 -247; **Бобчев,С.** История на архитектурата на стария свят. С., 1966, 276 - 279; **Етиен,Р.** Всекидневният живот на Помпей. (превод на: **Михайлова,С.**, С., 1983, 274 - 284); **Honle,A., A.Henze.** Romische amphitheater und Stadien. Basel, 1981, p.132 sg.; **Гречина,М.** Стадионы. История, проектирование и строительство. Киев, 1957, 43 - 50.

114. CIL, X. 852; **Етиен,Р.** Цит. съч., с.276.

115. Saglio,E., M.Daremberg. Цит. съч., с.241; Етиен,Р. Цит. съч., с.276.

116. Петров,Т. Амфитеатърът на римския град Марцианопол. - МПК, 7, 1967, N1, 7 - 10; **Tonceva,G.** L'amphitheatre de Marcianopolis. Spartacus. Simposium rebus Spartaci Gestis. Dedicatum 2050 A. S., 1981, 138 - 141.

117. Изказваме благодарност на проф. Теофил Иванов, който ми помогна при определянето на точното предназначение на сградата като амфитеатър.

118. Saglio,E., M.Daremberg. Цит. съч., с.241; **Етиен,Р.** Цит. съч., с.283; **Honle,A., A.Henze.** Цит. съч., с.13 сл.

119. Велков,Ив. Релеф с циркови игри от София. - ИБАИ, 1, 1921 - 1922, 21 - 30 и цит. там лит.

121. **Велков,Ив.** Релеф с циркови игри от София, с.21.
122. Пак там, с.26, обр.12.
123. **Honle,A., A.Henze.** Цит. съч., с.154.
124. Пак там, обр.143.
125. **Маджаров,М.** Новооткрити култови сгради в Хисар и неговата околност. - ИМЮБ, 11, 1985, 89 - 94.
126. **Кацаров,Г.** Култът на Асклепий в древна Тракия. - В: Сб.Д-р Ст.Ватев, 1936, с.125 сл.; **Герасимов,Т.** Едно вотивно яйце на Асклепий. - ИАИ, 29, 1966, 219 - 221.
127. **Иванов,Й.** Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. - ИБАТ, 7, 1919 - 1920, с.69 сл.
128. **Филов,Б.** Цит. съч., 125 - 146.
129. **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени. 101 - 106.
130. **Филов,Б.** Цит. съч., 133 - 136.
131. **Овчаров,Д.** Базилика 2 в крепостта "Крумово поле" до Търговище. - Археология, 18, 1976, N 3, с.29.
132. **Ангелов,Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. - В: Царевград Търнов. Т.1. С.,1973, с.287, обр.22 и 38.
133. **Dimitrova,A.** Die Fruhbyzantinische Stadt bei Sandanski im licht der arheologischen forschungen. - Etudes balkaniques, 4, 1979, 129 - 130, abb.1.
134. Непубликувани материали на Ал. Милчева.
135. **Lemerle,P.** Philipes et la Macedonie orientale a l'epoque chretienne et byzantine. Paris, 1945, p.361.
136. **Barnea,J.** Nouvelles considerations sur les basilicqes chretiennes de Dobroudja. - Dacia, 11 - 12, Bukarest, 1945 - 1947, p.224.
137. **Филов,Б.** Цит. съч., с.130.
138. **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени, с.104.
139. **Филов,Б.** Цит. съч., с.131.
140. **Sothrion, G. H.** Prodesiz kai diakonikon en th 'arcaia eklhtia. - Qeologia, Periodon B, tom A' (1942). 76 - 100. Цит. по: **Димитрова,А.** Разкопки на базилика N1 в Кабиле. Кабиле. Т.1. С., 1982, с.141.
141. **Димитрова,А.** Разкопки на базилика 1 в Кабиле. 136 - 141.
142. **Битракова-Грозданова,В.** Старохристијански споменици во Охридско. Охрид, 1975, 26 - 28; **Димитрова,А.** Разкопки на базилика 1 в Кабиле, с.141; **Чанева,Н.** Връзките между ранннохристиянските базилики от IV - VI в. с тези в съседните балкански страни. - ИСТИГА, 24,1972, С.203.
143. **Филов,Б.** Цит. съч., с.132.
144. **Иванов,Т. Д.Серафимова, Н.Николов.** Разкопки в Сандански през 1960 г. - ИАИ, 31, 1969, 160 - 168, обр. 46, 48.
145. **Чанак-Медик,А.** Ансамбл на базиликата А от рановизантискиот период. Хераклеја, 2, 1965, табл.10 - цит. по: **Иванов,Т., Д.Серафимова, Н.Николов.** Разкопки в Сандански..., с.168.
146. **Иванов,Т., Д.Серафимова, Н.Николов.** Разкопки в Сандански..., с.169.
147. Пак там, 169 - 170.
148. Пак там, 170 - 172, обр.51.
149. **Ebersolt,J., A.Thiers.** Les eglises de Constantinopole. Parisq, 1913, p.4.
150. **Бояджиев,С.** Софийската църква "Св. София" - В: Сб. в чест на академик Д.Дечев, С., 1958, с.611.
151. **Bojadziev,E.** L'ancienne eglise metropole de Nesebar. Byzantinobulgarica, T.1. Sofia, 1975, p.322.
152. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря. - ИАИ, 11, 1937, 224 - 225; **Бояджиев,С.** Нови данни за хисарските стени, с.107.
153. **Филов,Б.** Цит. съч., с.144; **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.237; **Бояджиев,С.** Нови данни за Хисарските стени, с.107.
154. **Миятев,К.** Приноси към средновековната археология на Българските земи. Нови открития в Хисарската крепост. - ГНМ, 1921, 242 - 244, обр.254.
155. **Иванов,В.** Три новоразкрити базилики в Хисаря, 214 - 217.
156. Пак. там, с.216.
157.**Чанева,Н.** Старохристиянската и рановизантийската базилика от IV - VI в. в България. - Археология, 10, 1968, N 2, с.16.
158. **Станчева,М.** Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. - Сердика, 1, С., 1964, с.160, обр.1.

159. **Джамбов,И.** Средновековни накити от Хисар (X - IX в.). - Археология, 19, 1977, N3, 56 - 59.
160. **Чанева,Н.** Основни композиционни елементи на базиликата от IV - VI в. в България. - ИСТИГА, 22, 1969, с.278.
161. **Миятев,К.** Приноси към средновековната археология на Българските земи, с.243.
162. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.216.
163. **Станчева,М.** Цит. съч., с.167.
164. **Цончев,Д., К,Маджаров.** Две новооткрити базилики в Хисар. - Археология, 7, 1965, N1, с.18, обр.4.
165. **Dimitrova,A.** Die Fruhbyzantinische Stadt Bei Sandanski..., p.129, Abb.1.
166. **Иванов,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, 217 - 232.
167. **Cabrol, F., H.Leclerq.** Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie. Paris, 1920, p. 303.
168. **Иванов,Т.** Старохристиянските базилики в Ятрус (IV - VI в.). - Археология, 18, 1976, N 3, с.18.
169. **Овчаров,Д.** Базиликата 2 в крепостта "Крумово кале"..., с.27.
170. **Иванов,В.** Базиликата на Дели Душка в Преслав. - РП, 3, 1949, с.65, обр.1
171. **Parvan,V.** Cetatea Tropeum. - Bul. Com. Mon. istor.,4. Bukarest, 1911, 13, 1 - 12, 16, 163 - 191; **Zeiller, J.** Les origines chretinnes dans les provinces danubiennes de L'Empire romain. Paris, 1918, 198 - 204.
172. **Чанева,Н.** Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV - VI в. в България, с.16.
173. **Димитрова,А.** Разкопките на базилика N1 в Кабиле, с.132, обр.1.
174. **Bojadgziev,E.** L'ancienne eglise metropole Nesebar, p.322.
175. **Овчаров,Д.** Базиликата 2 в крепостта "Крумово кале"..., с.26.
176. **Delvoye, Ch.** Reallexikon zur ByzantischenKunst. Stuttgard, 1966, p.514, abb.13.
177. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.218.
178. **Иванов,Т., Д.Серафимова и Н.Николов.** Разкопки в Сандански през 1960 г., с.170, обр.51.
179. **Иванов,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, 227 - 229.
180. Пак там, 231 - 232.
181. **Антонова,В.** Две раннохристиянски църкви в аула на хан Омуртаг, Шуменско. - Археология, 10, 1968, N 2, с.57.
182. **Иванов,Т.** Старохристиянските базилики в Ятрус (IV - VI в.). - Археология, 18, 1976, N 3, 6 -14.
183. **Станчева,М.** Цит. съч., 162 - 167.
184. **Иванов,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.224.
185. **Цончев,Д.,А.Саркисян.** Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори. - Археология, 2, 1960, N 4, 36 - 43.
186. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., 164 - 167.
187. **Чанева,Н.** Старохристиянската и ранновизантийската базилика..., с.16.
188. **Антонова,В.** Цит. съч., с.57.
189. **Иванов,Т.** Старохристиянските базилики в Ятрус..., 6 - 9.
190. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.224 и цит. там лит.
191. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., 167 - 172.
192. За трансепта вж: **Cabrol,F., H.Leclerq.** op. cit., 525 -602.
193. **Станчева,М.** Цит. съч., с.160, обр.1.
194. **Swtorion, G.** Ai palaiocristiauikai basiliai tis Ellados, Arcaiolouikh, Ejhmeris, 1929, 161 - 248
195. **Ciurea, D.** La basillica cristiana in Romania,Atti de IV congresso internationale di archeologia cristiana. T.I. Roma, 1940, 381 - 389.
196. За баптистерия срв.: **Cabrol,F., H.Leclerq.** op. cit., 437; **Мутафчиев,П.** Кръстовидната църква при с.Клисекьой. - ИБАД, 5, 1915, с.167; **Чанева,Н.** По въпроса за кръщелните в България. - ИСТИГА, 24, 1972, 223 - 238.
197. **Мутафчиев,П.** Еленската църква при Пирдоп. - ИБАД, 5, 1915, с.137.
198. **Димитрова,А.** Разкопки на базилика едно в Кабиле, с.132, обр.1.
199. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.172.
200. **Kalinka,E.** Antike Denkmaler in Bulgarien. Wien, 1906, 288 - 289, N365.
201. **Иванова,В.** Добавка към статията "Три новоразкопани базилики в Хисаря" - ИБАИ, 11, 1937, 305 - 306.
202. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, 232 - 235.
203. **Чанева,Н.** Основни композиционни елементи на базиликата от IV - VI в. ..., с.278.
204. **Чанева,Н.** Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV - VIв. с.16.
205. **Станчева,М.** Цит. съч., с.159 и сл.

206. **Иванов,Т.** Старохристиянските базилики в Ятрус (IV -VI в.), 18 - 19.
207. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.235.
208. **Мутафчиев,П.** Базиликата при Чобан дере, Ески-Джумайско. - ИБАД, 7, 1919 - 1920, с.30.
209. **Cabrol,F., H.Leclereq.** op. cit. p.882.
210. **Иванова,В.** Три новоразкопани базилики в Хисаря, с.234 - 235.
211. **Цончев,Д.** Една новоразкрита базилика в Хисаря. - ГПНБМ, 1937 - 1939, 185 - 192.
212. За диаконикона и протезиса вж. **Стричевић,Б.** Таконикон и протезис у раннохристанским црквама. - Старинар, 9 - 10, 1958 - 1959, 59 - 66 и цит.там лит.
213. **Чанева,Н.** Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV - VIв. с.16.
214. **Шкорпил,Х. и К.** Древнобългарски паметници. - Притурка към ИВАД, 7, 1921, 22 - 25.
215. Пак там, с.22.
216. **Σωτηριον, Γ.** Цит. съч., 211 - 212.
217. **Kaufmann,C.** Handbuch der christlichen Archaologie. Paderborn, 1922, p142.
218. **Овчаров,Д.** Базилика 2 в крепостта "Крумово кале"..., с.23, обр.1
219. **Bojadgziev, E.** L'ancienne eglise metropole Nesebar, p.333.
220. **Цончев,Д.** Една новооткрита базилика в Хисаря, с.191.
221. **Цончев,Д., К.Маджаров.** Две новооткрити базилики в Хисар, 16 - 18.
222. **Чанева,Н.** Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV - VIв., с.16.
223. **Чанева,Н.** Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. - ИБИД, 29, 1974, с.257.
224. **Цончев,Д., К.Маджаров.** Две новооткрити базилики в Хисар, 18 - 21.
225. **Чанева,Н.** По въпроса за кръщелните в България, с.224.
226. **Цончев,Д.** Старото селище край Брани поле. - ГНАМП, 1, 1948, с.42.
227. **Джамбов,Хр.** Раннохристиянска църква при с.Исперихово, Пещерска околия. ГМПО, 2, 1956, с.175.
228. **Димитрова,А.** Разкопки на базилика N 1 в Кабиле, с.139.
229. **Мутафчиев,П.** Еленската църква при Пирдоп. - ИБАД, 5, 1915, 85 -111.
230. **Cabrol,F., H.Leclereq.** op. cit. p.437.
231. **Мутафчиев,П.** Еленската църква при Пирдоп, с. 27.
232. **Станчева,М.** Цит. съч., с.160, обр.1.
233. **Димитрова,А.** Разкопки на базилика N1 в Кабиле, с.132, обр.1.
234. **Чанева,Н.** Характерни черти на църквите в България ..., с.263.
235. **Чанева,Н.** По въпроса за кръщелните в България, с.229 - 233; **Овчаров,Д.** Базилика 2 в крепостта "Крумово кале"..., с.35.
236. **Маджаров,К.** Базилика N9 в Хисар. - Археология, 13, 1971, N3, 34 - 39.
237. **Цончев,Д.** Старото селище край Брани поле, с.42,обр.10.
238. **Kalinka,E.** Antike ..., p. 287, N 364; **Филов,Б.** Цит. съч., с. 106; **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.180.
239. **Маджаров,К.** Късноримска перистилна сграда в Хисар. - Археология, 9, 1967, N1, 50 - 56.
240. **Иванов,Т., С.Стоянов.** Abritus ..., 27 - 29.
241. **Маджаров,К.** Две новооткрити перистилни сгради в Диоклецианопол. - ИМЮБ, 14, 1988, 105 - 120.
242. **Иванов,Т., С.Стоянов.** Abritus ..., с. 29, обр.30.
243. **Дремсизова-Нелчинова,Цв.** Вилата край с.Мадара, Шуменски окръг. - РП, 11, 1984, 74 - 124.
244. **Tomas,E.** Romische Villen in Pannonien, Budapest, 1964, 112 - 113.
245. Пак там, с. 180, обр. 100.
246. Пак там, с. 179.
247. **Tsoncev,D.** Contributions epigraphiques a l'etude de la domination romaine en Bulgarie meridionale. - Latomus, 21, 1962, 155 - 156.
248. Всеобщая история римской архитектуры. Т.2. М., 1973, с. 475; **Сергеенко,М.** Помпей. М., 1949, с. 282.
249. **Tomas,E.** Цит. съч., с. 361.
250. **Маджаров,К.** Две новооткрити перистилни сгради в Диоклецианопол, 105 - 127.
251. **Иванов,Т., С.Стоянов.** Abritus ..., с. 29.
252. **Swoboda,K.** Romische Rolaste. Wiene, 1924, Tabl. 2, Abb. b, c, d.
253. **Иванов,Т., С.Стоянов.** Abritus ..., с. 36, обр. 37.
254. **Дремсизова-Нелчинова,Цв.** Вилата край с.Мадара, Шуменски окръг, с. 114, обр. 23.
255. **Tomas,E.** Цит. съч., с. 276, обр. 145.

256. **Джамбов,И.** Средновековното селище над античния град при Хисар, с.16; **Маджаров,К.** Две новооткрити перистилни сгради в Диоклецианопол, 116 - 118.
257. **Иванов,Т., С.Стоянов.** Abritus ..., с. 30, обр. 30.
258. **Дремсизова-Нелчинова,Цв.** Вилата край с.Мадара, Шуменски окръг, с. 76, обр. 1.
259. **Laurt-Belart,R.** Nouvelles fouilles romaines en Suisse. - RA, 1959, p.173, fig.2.
260. **Етиен,Р.** Цит. съч., с. 195, обр. 28.
261. **Gremosnik,L.** Rimska villa u Visicina. - Glos. Zem. mus. Saraievo, 20, 1965, p. 147.
262. **Велков,В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност, с. 208.
263. **Дремсизова,Ц., В.Антонова.** Склад за храни в Мадара. - Археология, 6, 1964, N4, 30 - 36; **Велков,И.** Разкопки в Мадара (1924 - 1928). - В: Сб. Мадара, РП, 1, 1934, с. 78.
264. **Иванов,Й.** Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, с. 97, обр. 74, 82, 84.
265. **Иванов,Й.** Разкопки при Кадин мост. - ИБАИ, 1, 1910, с. 187

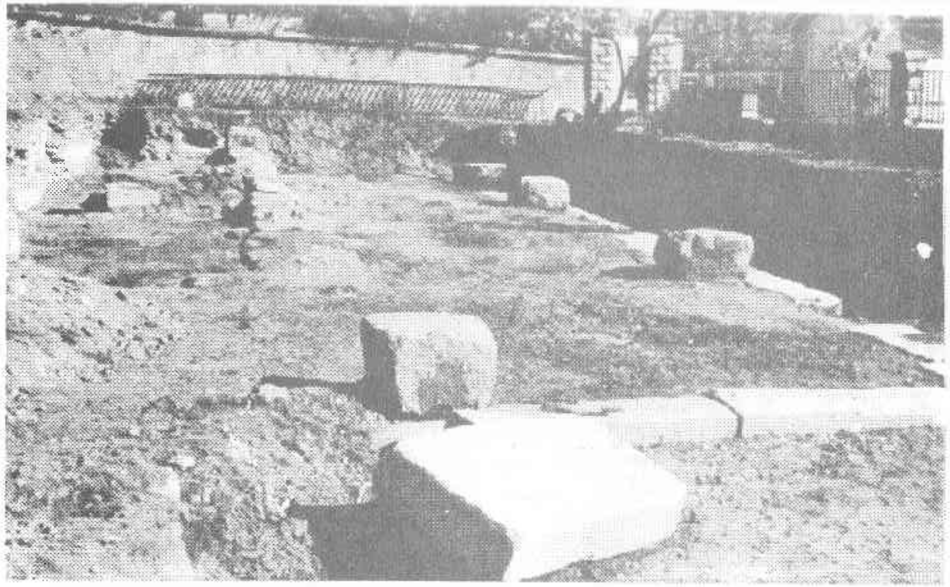

обр. 84. Каменните бордюри на главните улици на Диоклецианопол

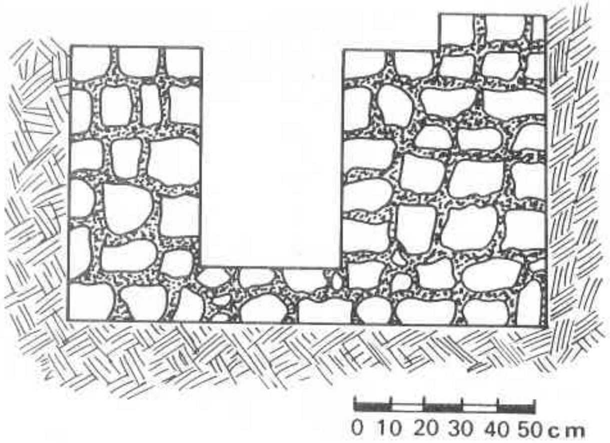

обр. 85. Отвесен разрез на зидания водопровод

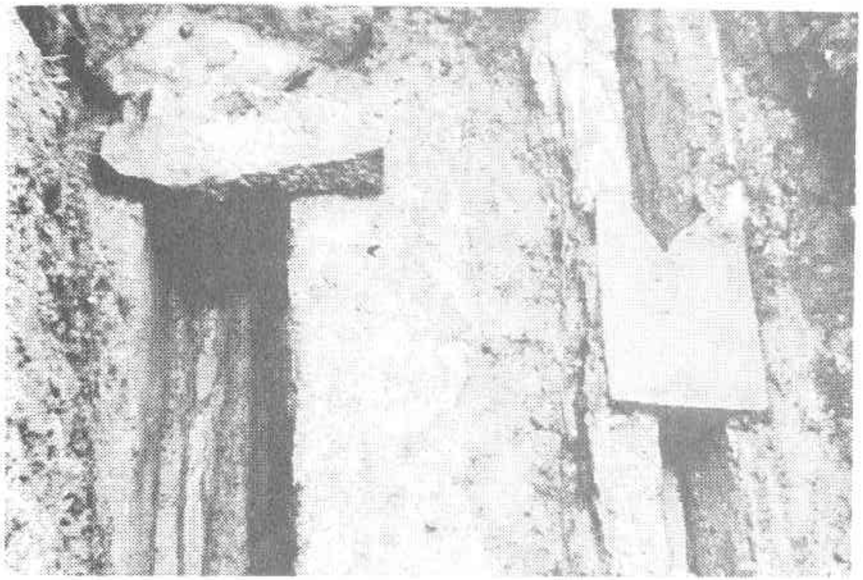

обр. 86. Зиданият водопровод покрит с каменни плочи

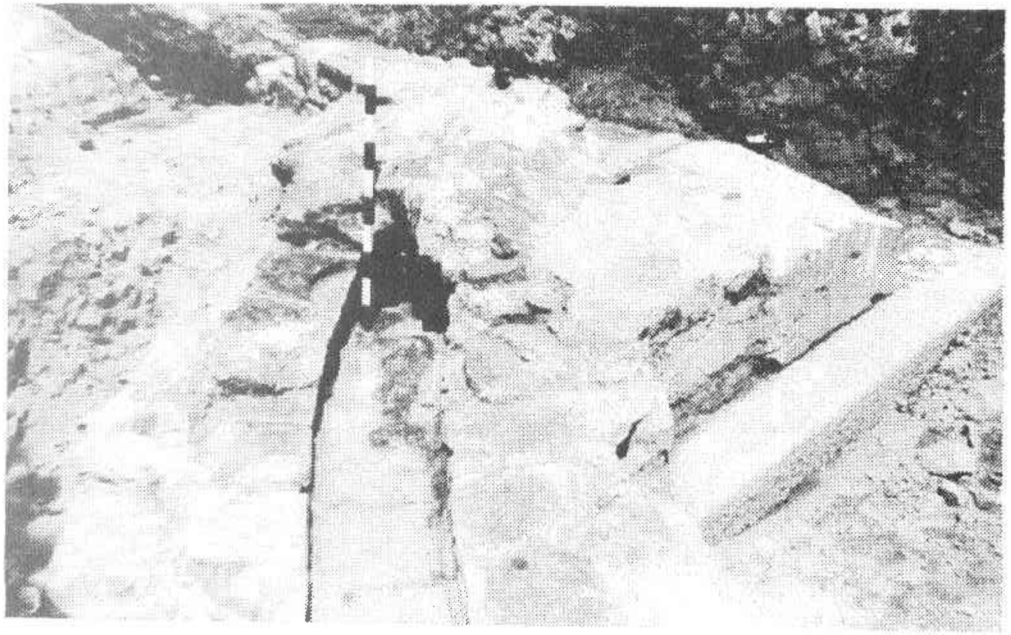

обр. 87. Останки от по - късния водопровод в централното градско ядро

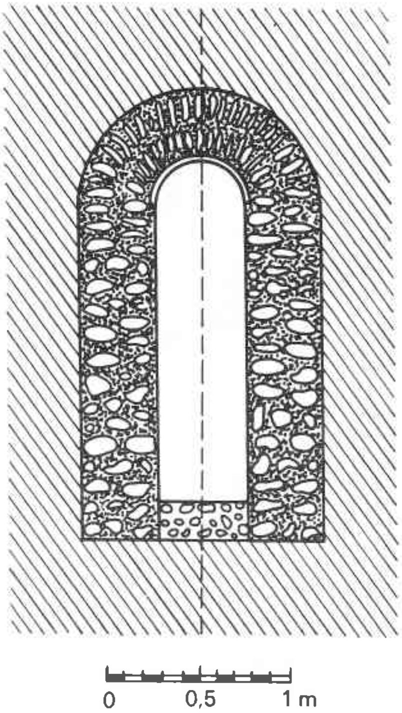

обр. 90. Напречен вертикален разрез на водопроводната галерия

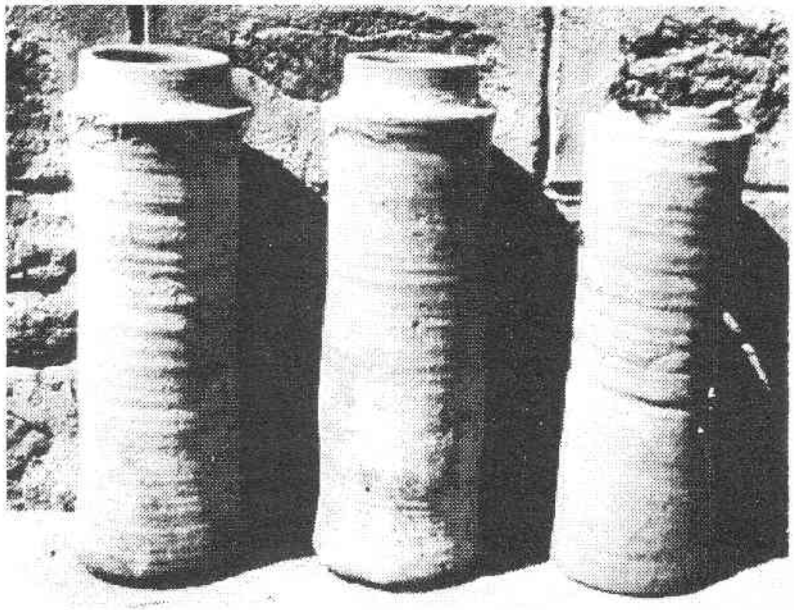

обр. 88. Глинени тръби от водопровода

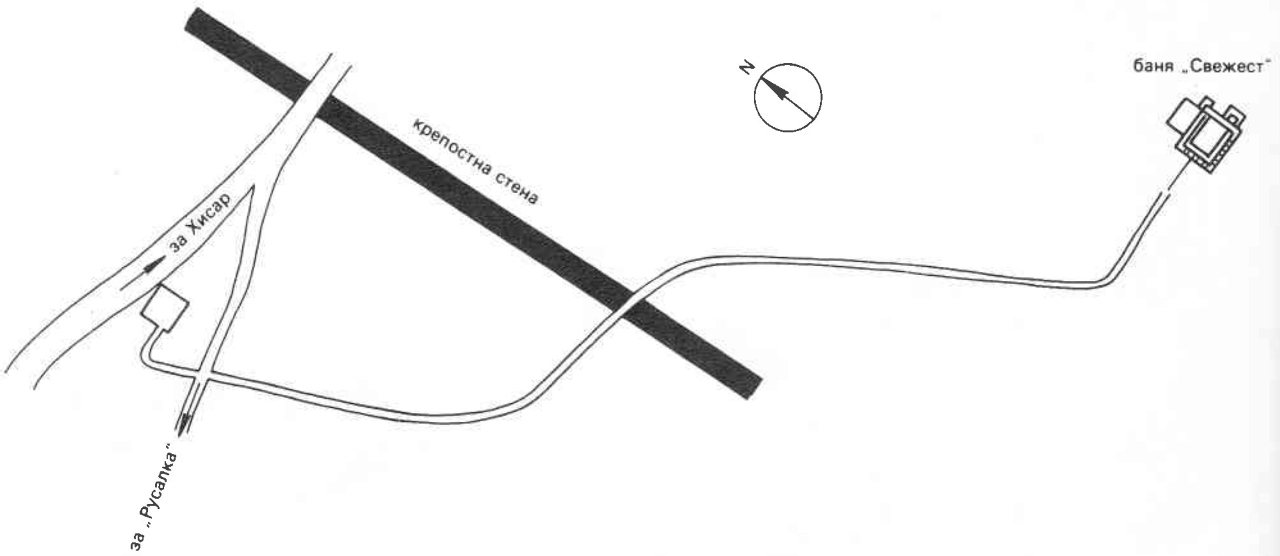
N
баня „Свежест“
крепостна стена
за Хисар
за „Русалка“

обр. 89. Посоката на водопроводната галерия между баня " Русалка " и баня " Свежест "

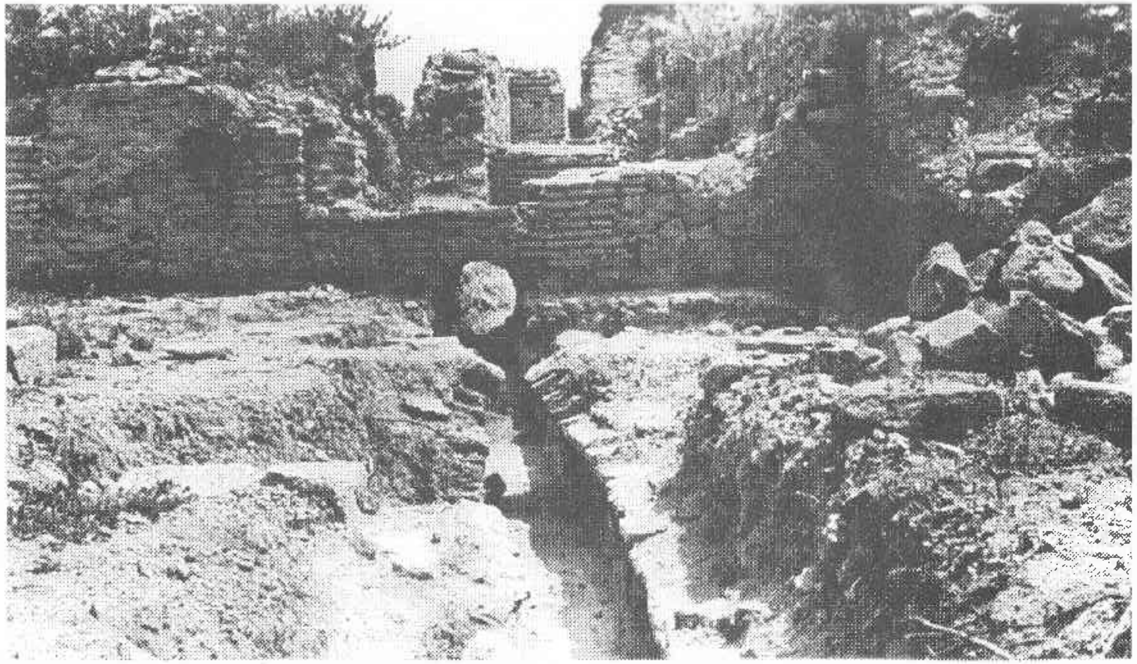

обр. 91. Отточен канал за изтичане на нечисти води от казармена сграда I

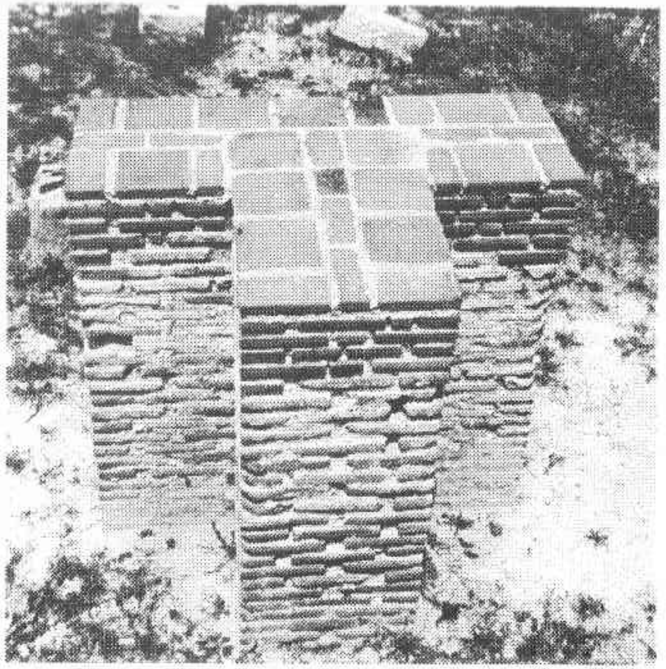

обр. 95. Тухлен стълб с Т - образно сечение в казармена сграда I

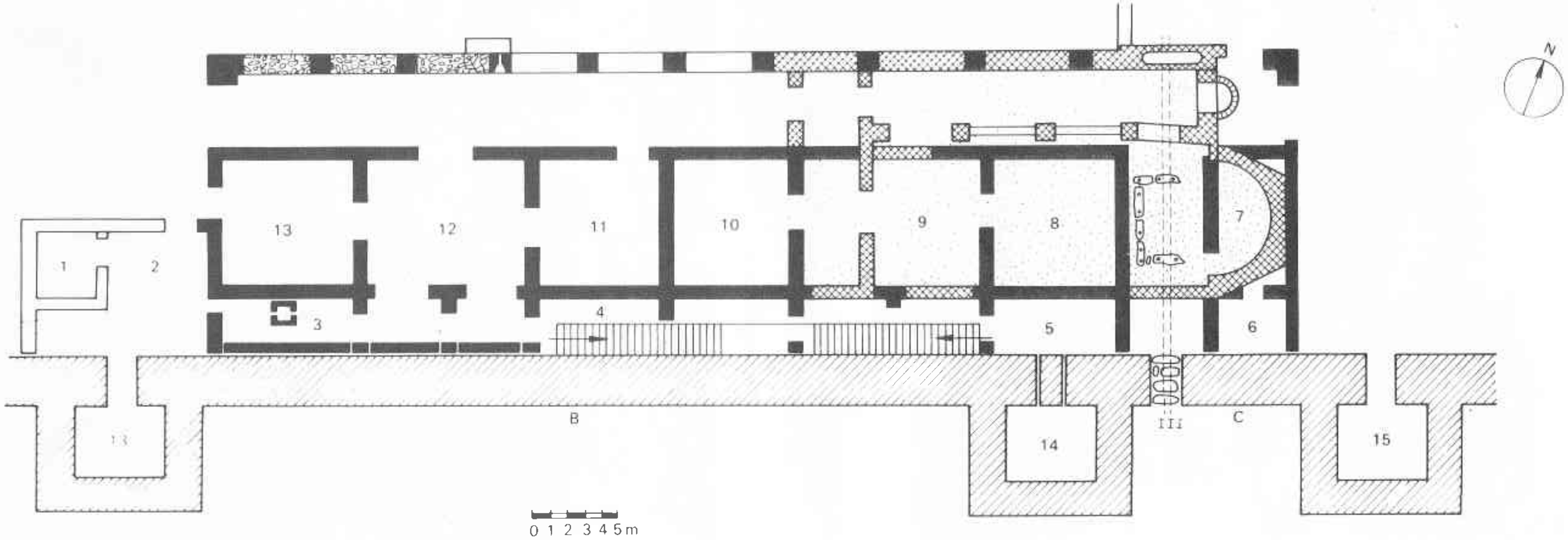
N
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
13
B
C
III
0 1 2 3 4 5m

обр. 92. План на казармена сграда I

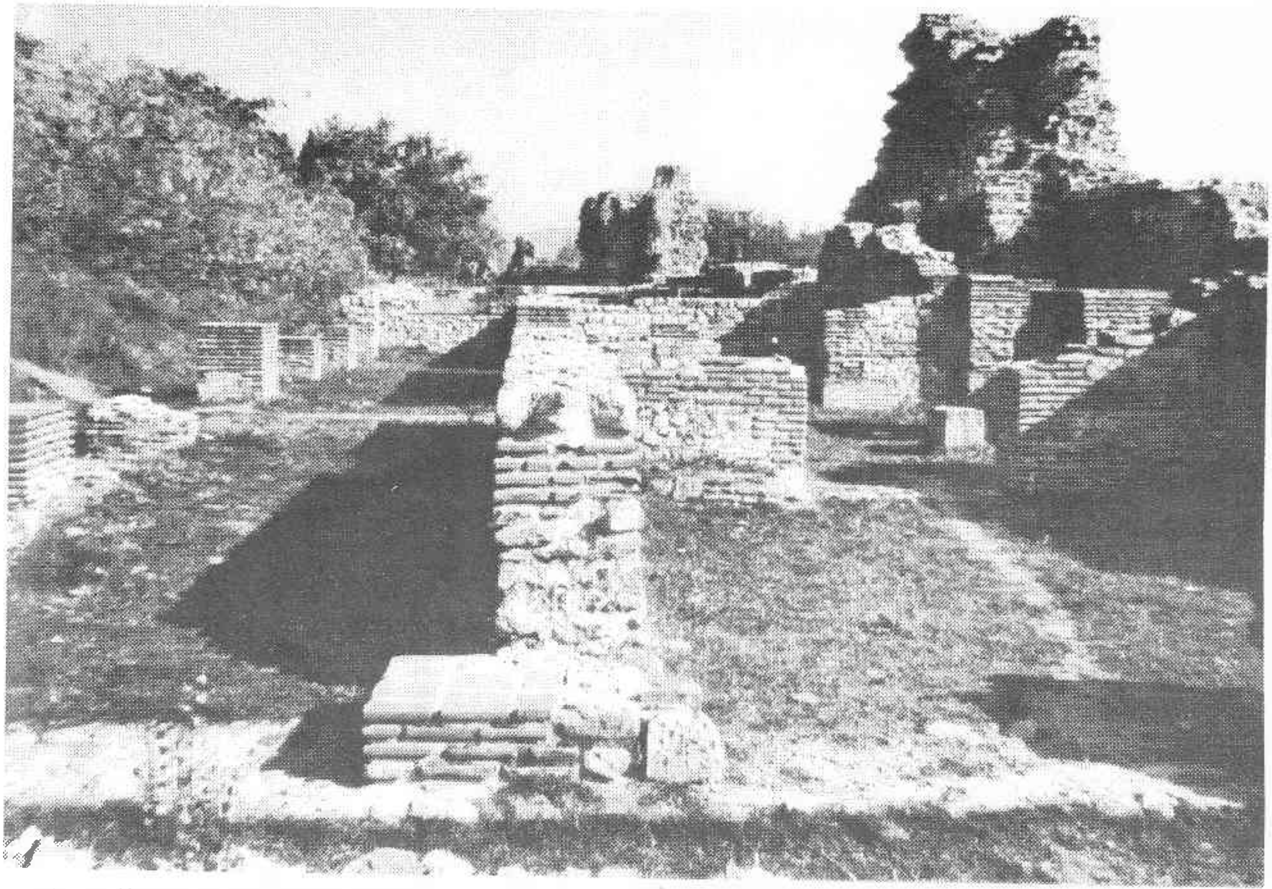

обр. 93. Изглед от казармена сграда I

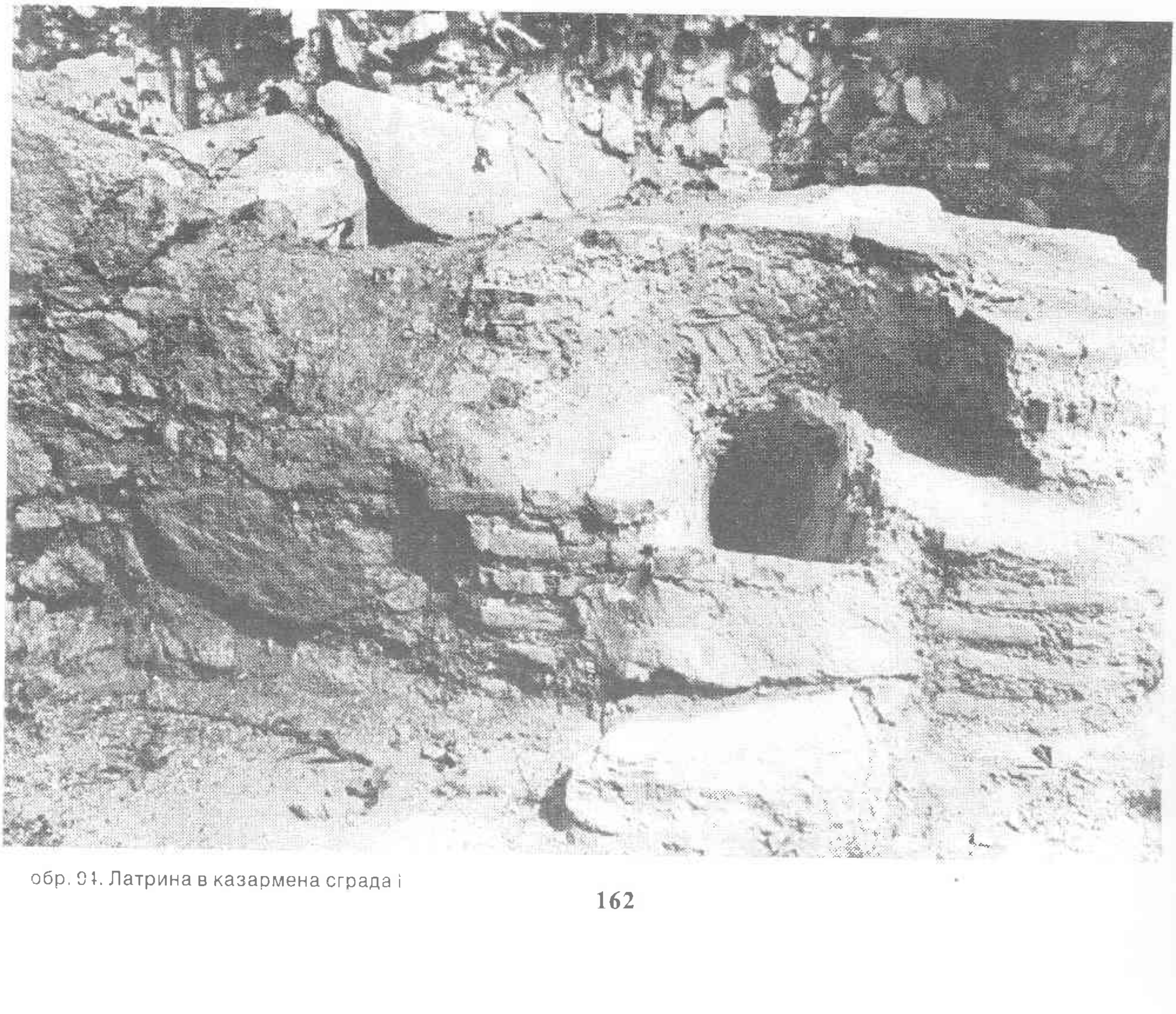

обр. 94. Латрина в казармена сграда I

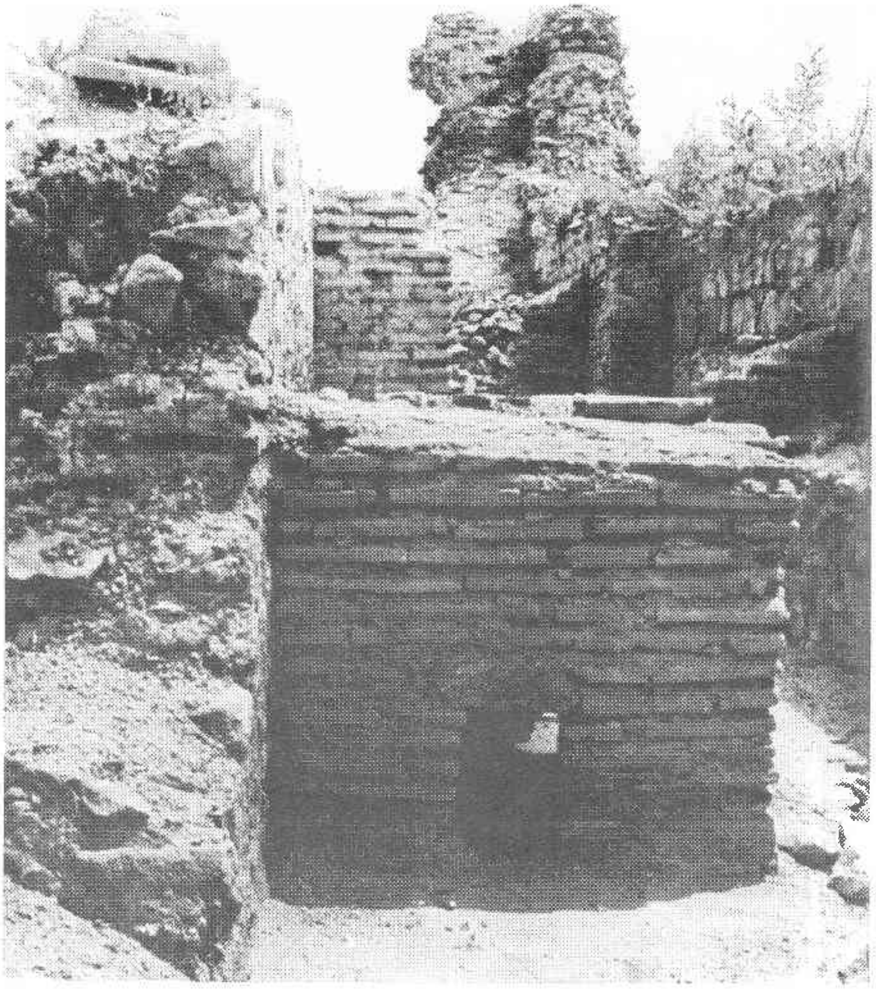

обр. 96. Тухлен стълб с вертикално отвърстие в казармена сграда I

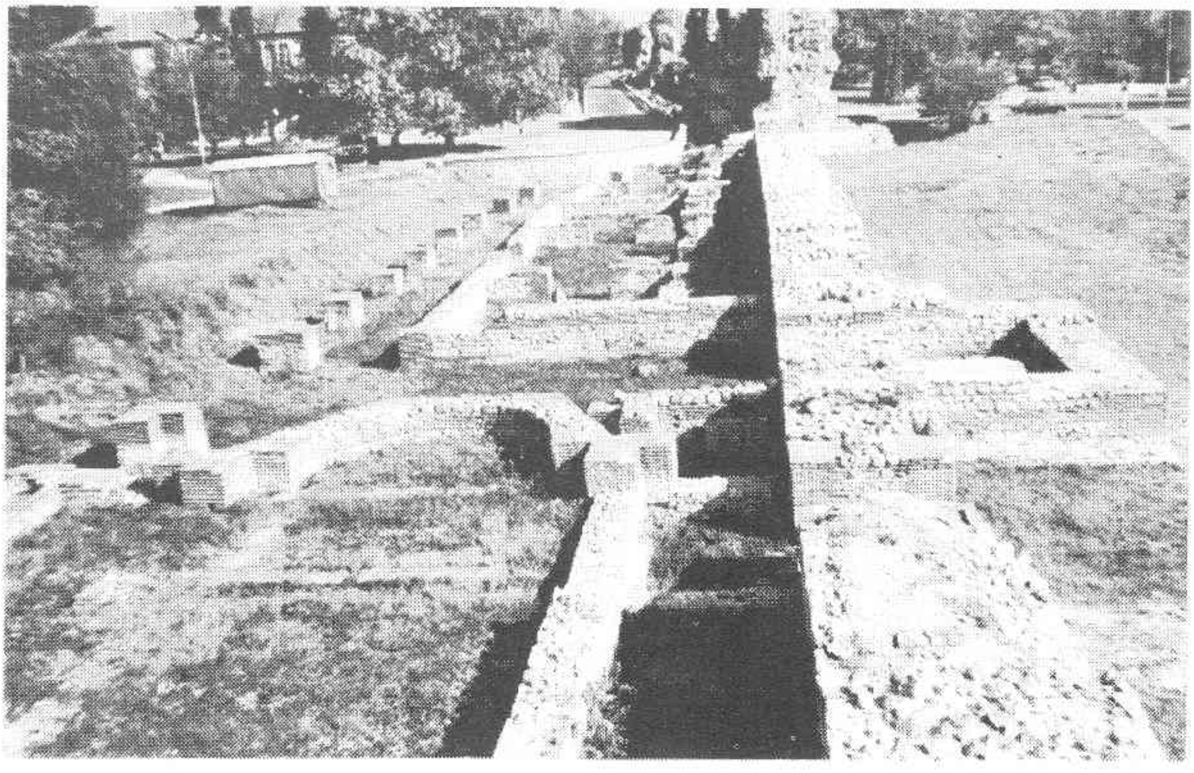

обр. 97. Общ изглед от казармена сграда II и част от базилика 1

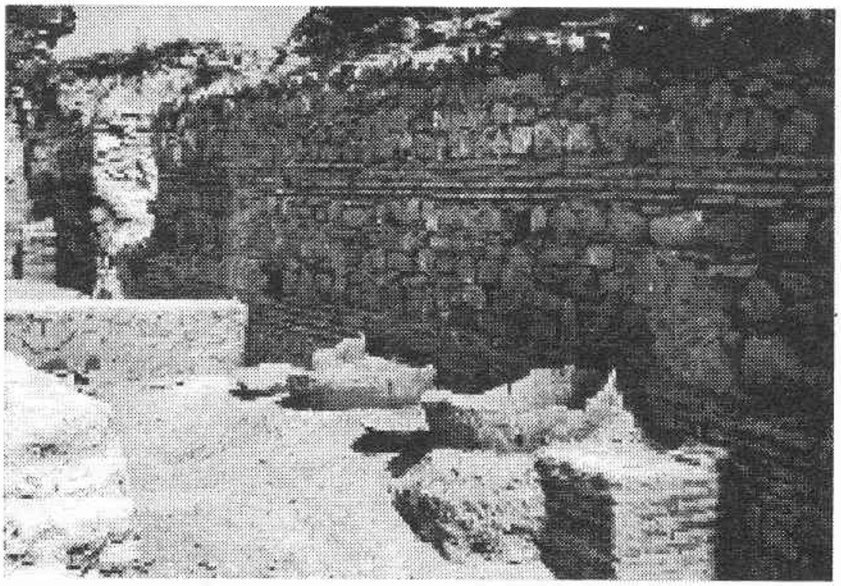

обр. 100. Складово помещение в казармена сграда III

обр. 99. План на казармена сграда III

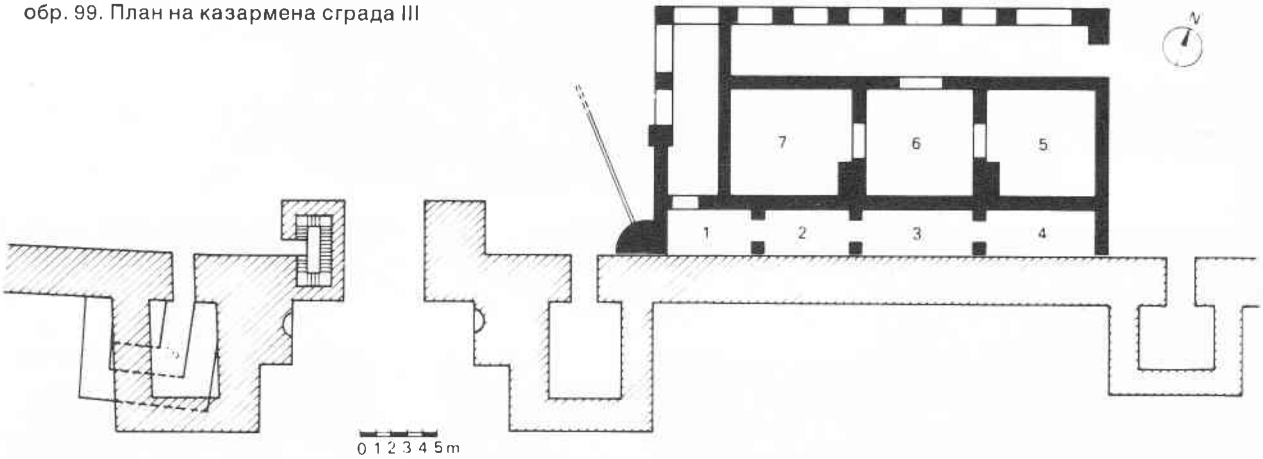
N
7
6
5
1
2
3
4
0 1 2 3 4 5m

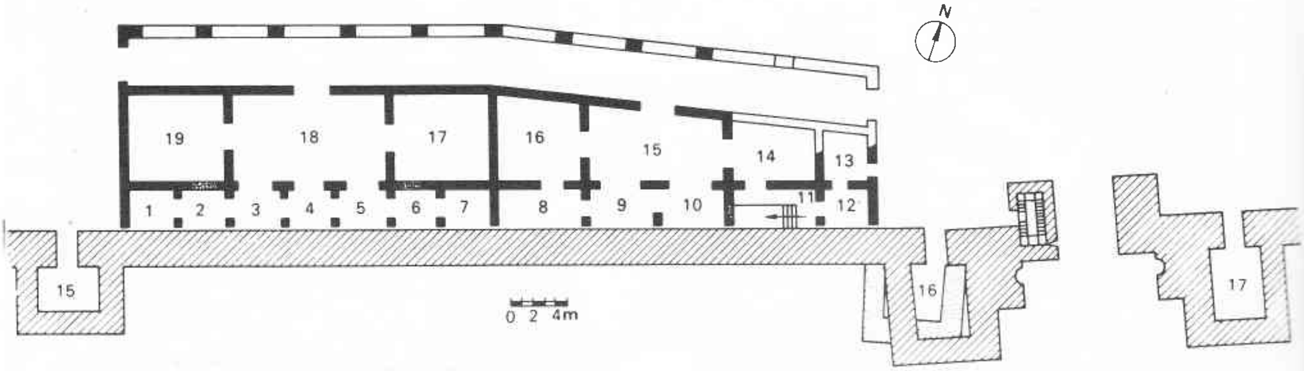
N
19
18
17
16
15
14
13
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
15
16
17
0 2 4m

обр. 98. План на казармена сграда II

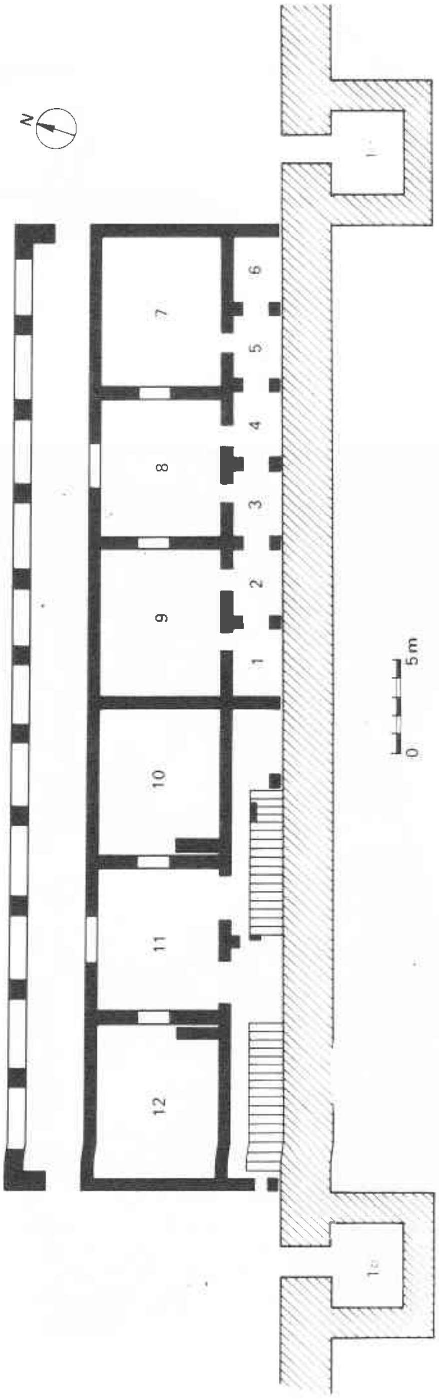
N
7
6
5
4
8
3
9
2
1
10
11
12
0
5 m

обр. 101. План на казармена сграда IV

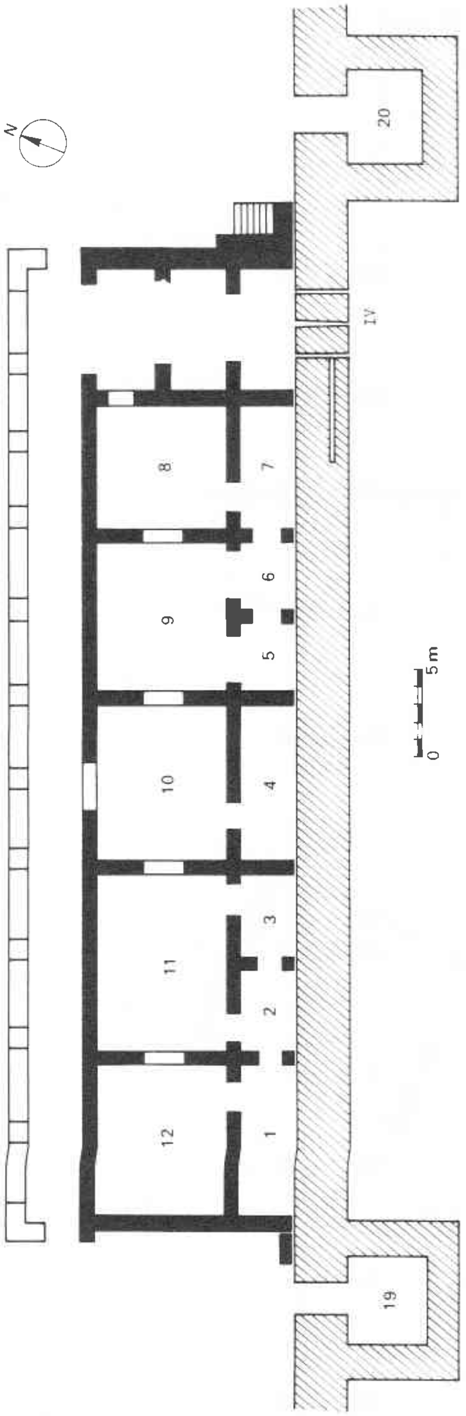
N
20
IV
8
7
9
6
5
10
4
11
3
2
12
1
19
0
5 m

обр. 102. План на казармена сграда V

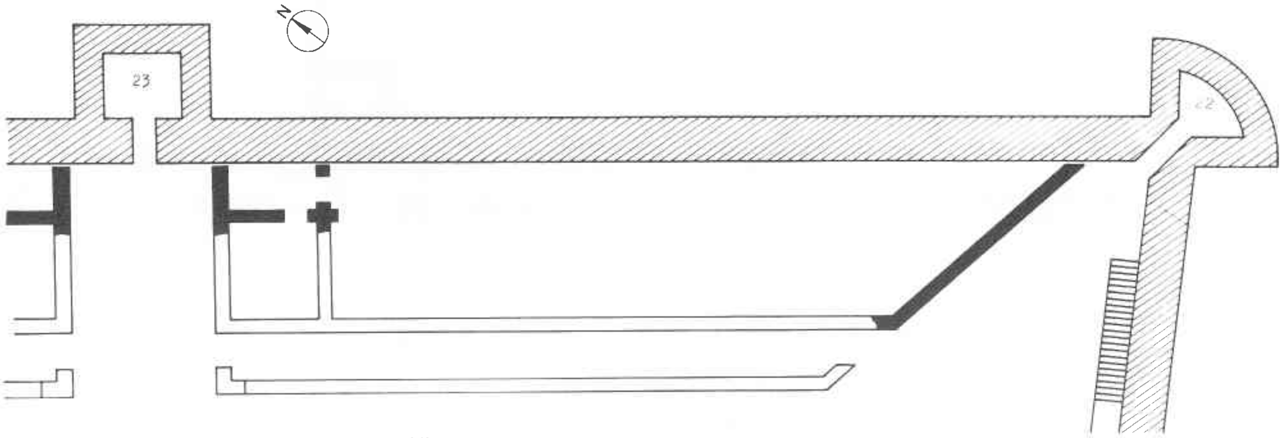

обр. 103. План на казармена сграда VI

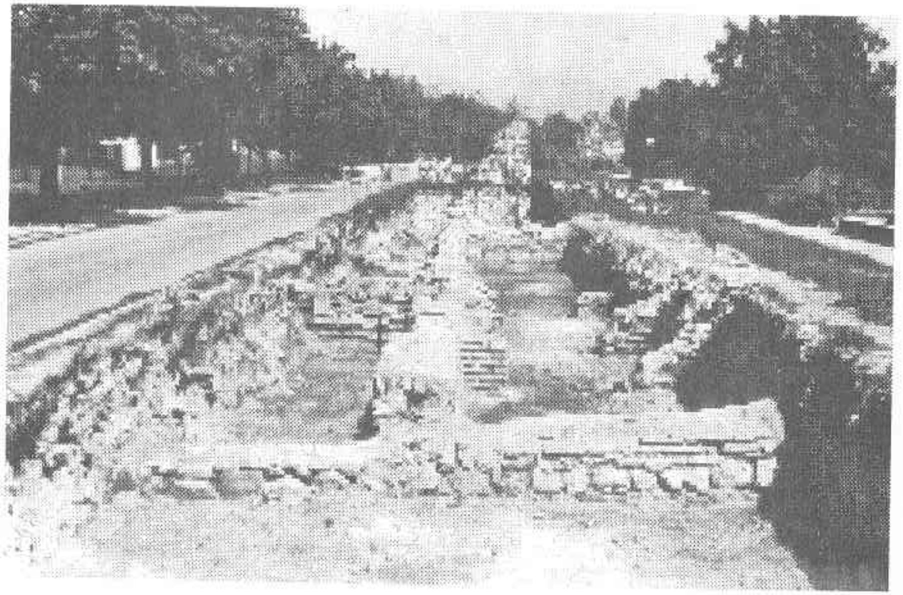

обр. 105. Общ изглед от казармена сграда VII

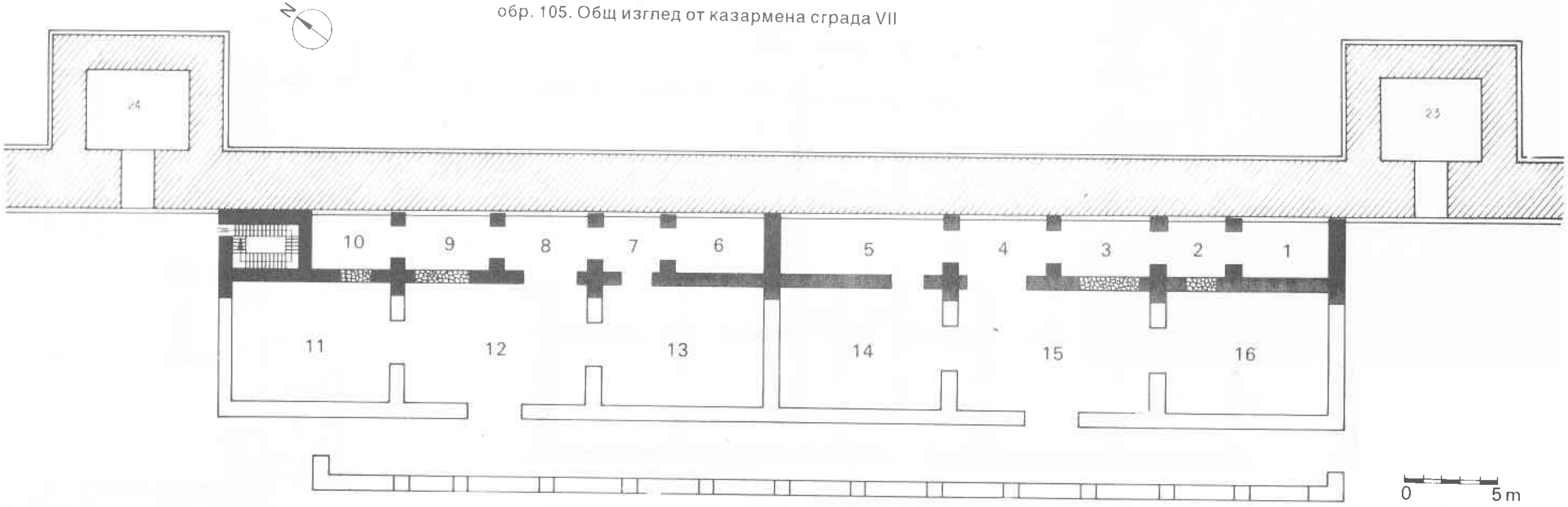
24
23
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
11
12
13
14
15
16
N
0
5 m

обр. 104. План на казармена сграда VII

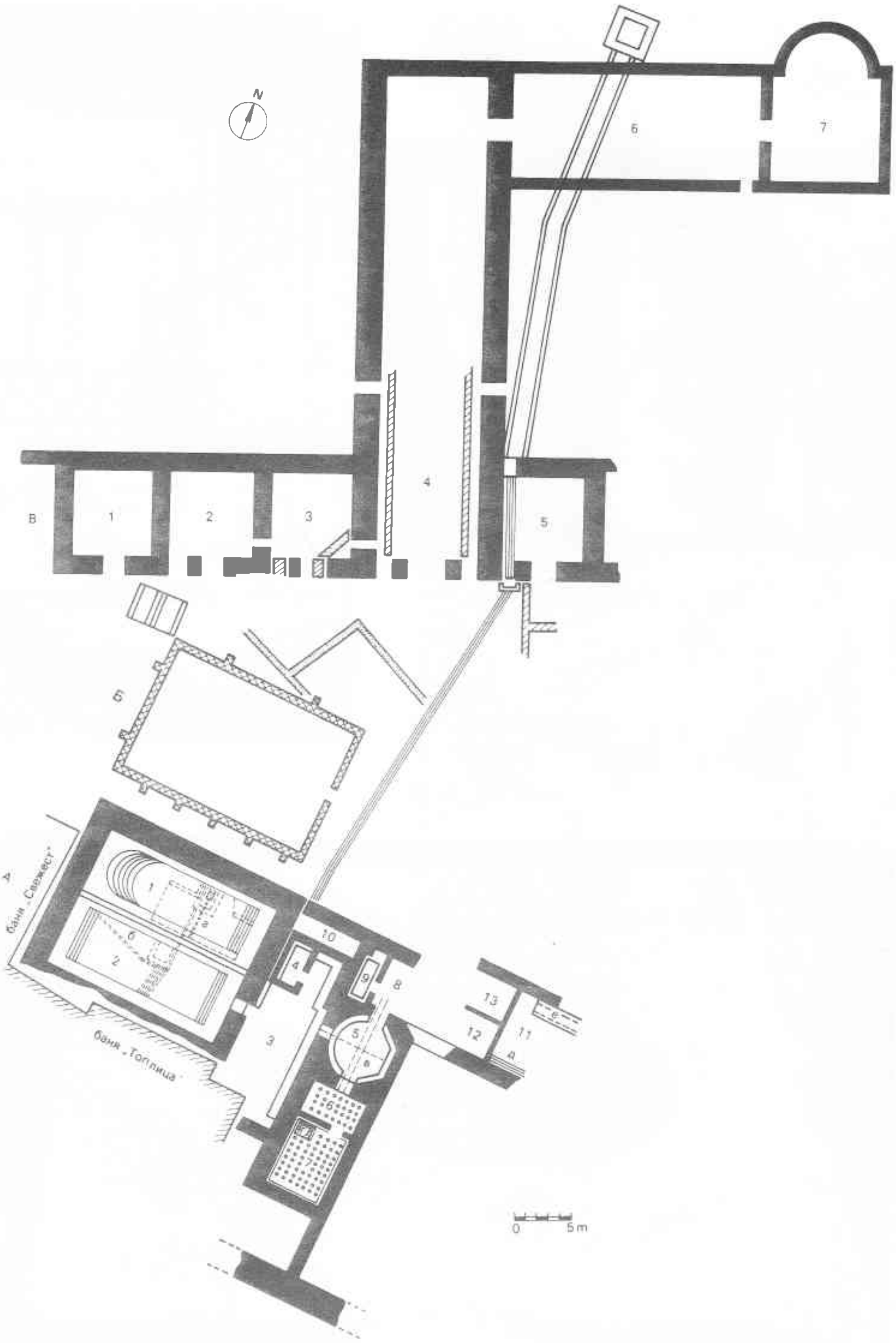
N
6
7
4
В
1
2
3
5
Б
А
баня „Свежест"
1
а
б
2
10
4
9
8
13
12
11
е
д
3
5
в
6
7
баня „Топлица"
0
5 m

обр. 106. План на късноримска баня и късноримска обществена постройка

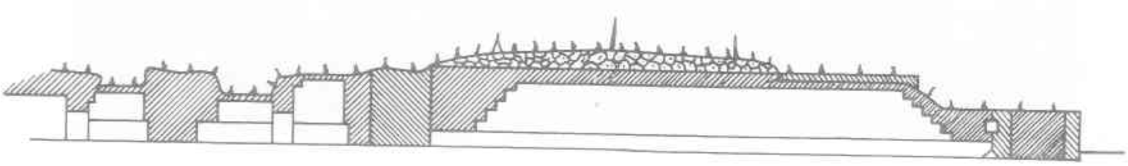

обр. 107. Надлъжен вертикален разрез на банята през северния басейн

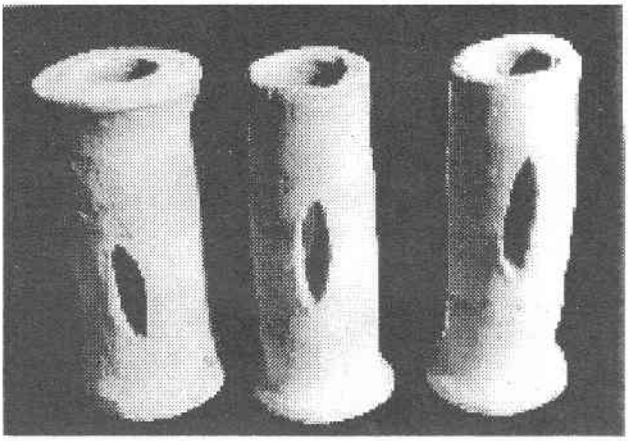

обр. 110. Глинени колони - тръби на хипокауста

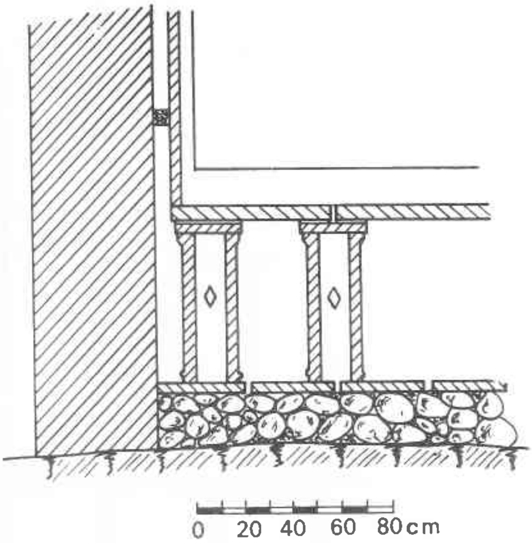

обр. 109. Отвесен разрез на хипокауста

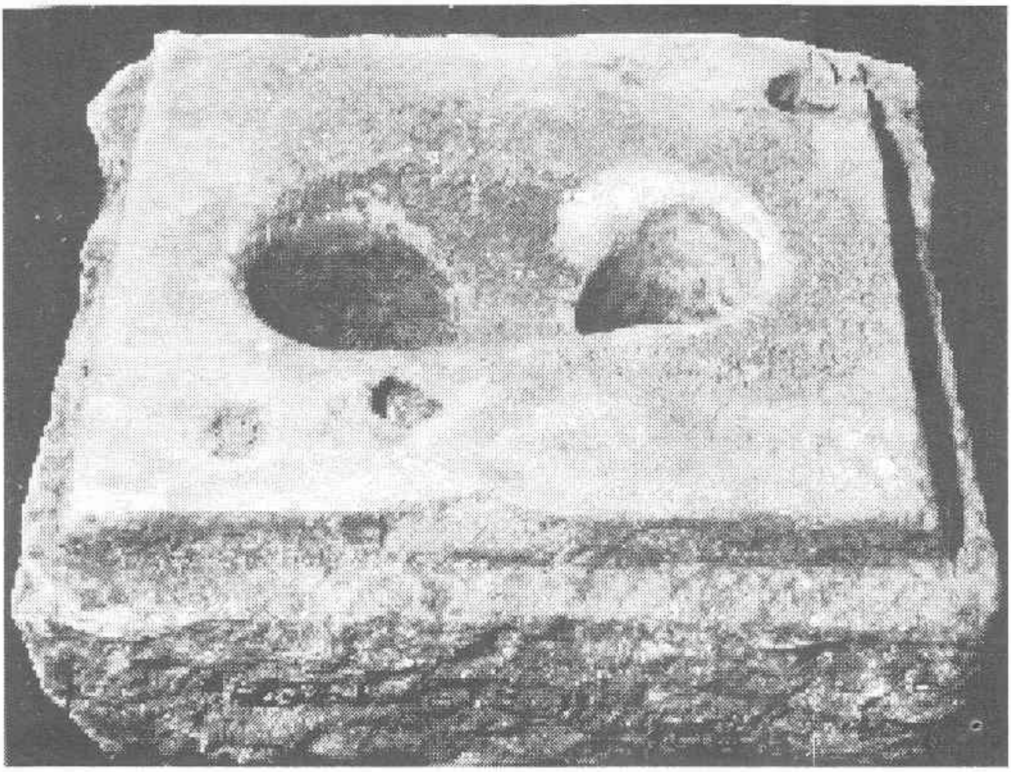

обр. 108. Каптажният камък на северния басйн

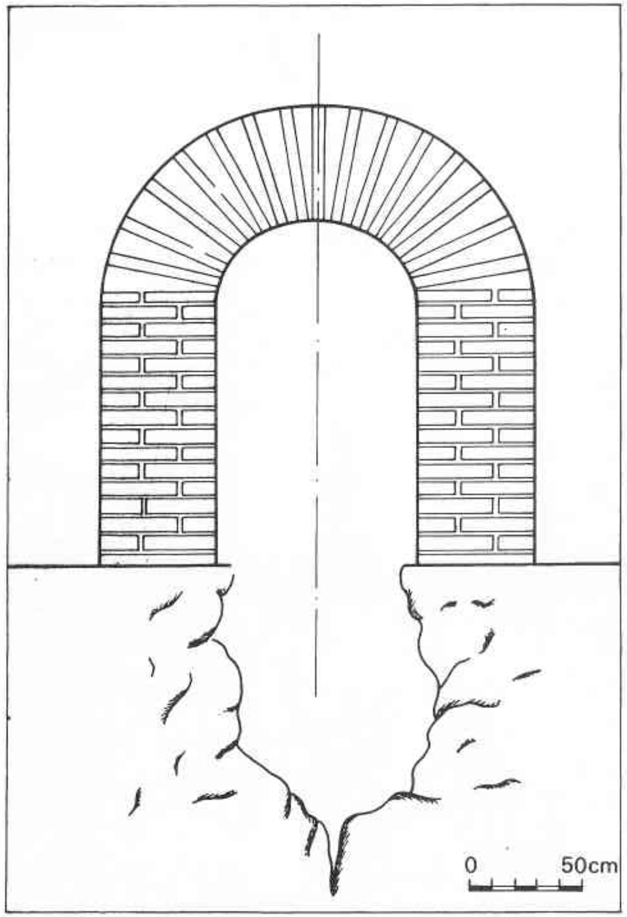

обр. 111. Отвесен разрез на каптажа на източния извор

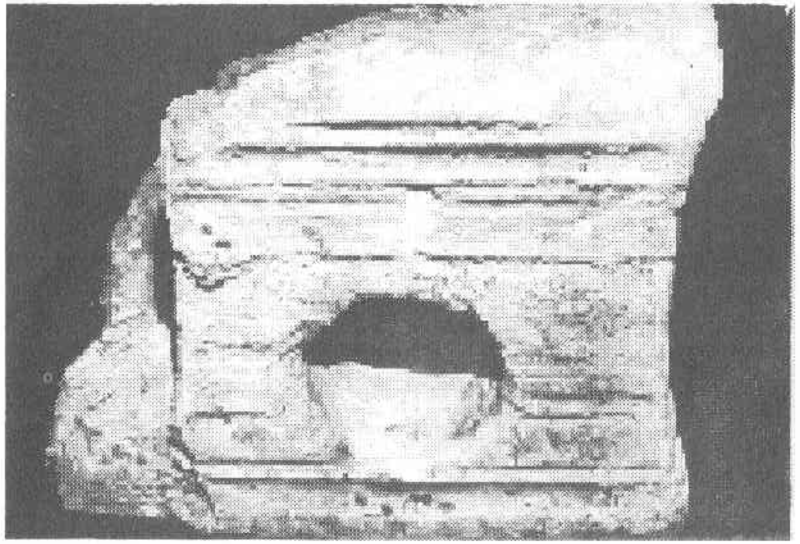

обр. 112. Мраморен колектор от източния извор

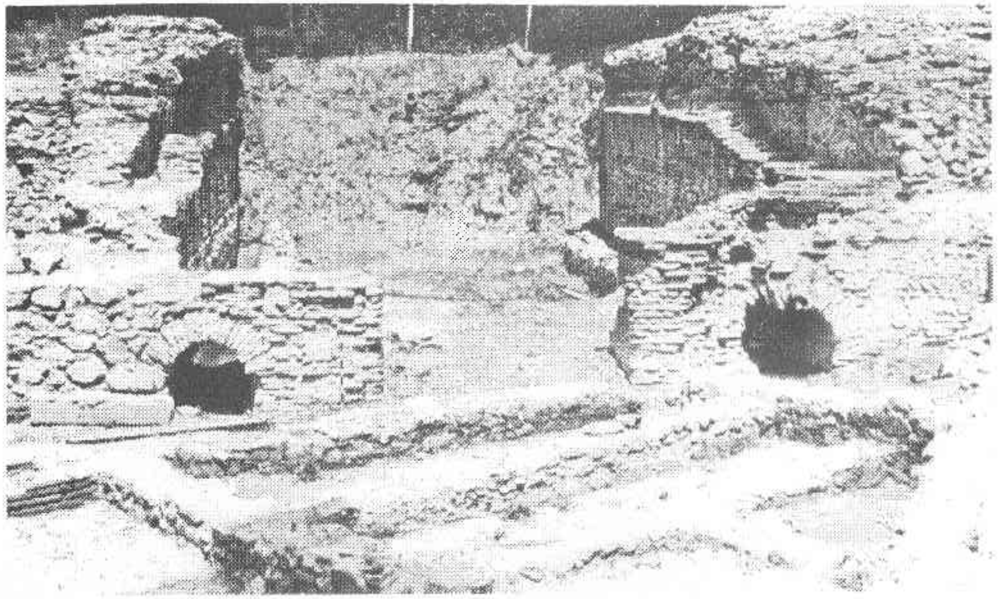

обр. 113. Общ изглед от късно римска обществена сграда

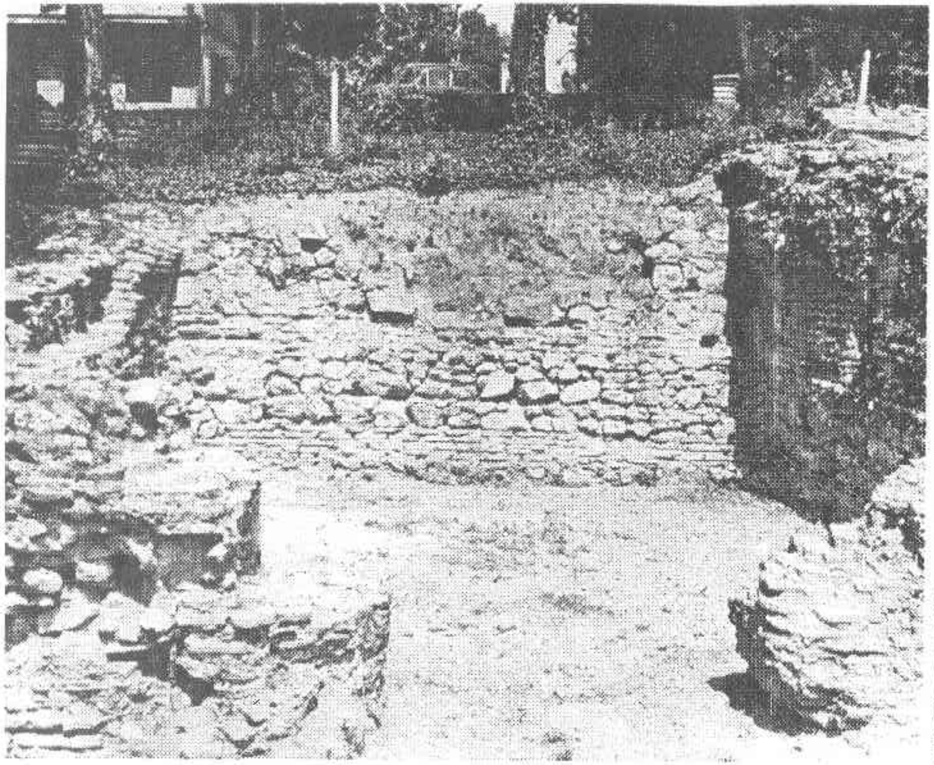

обр. 115. Помещение 1 на къснoримска обществена сграда

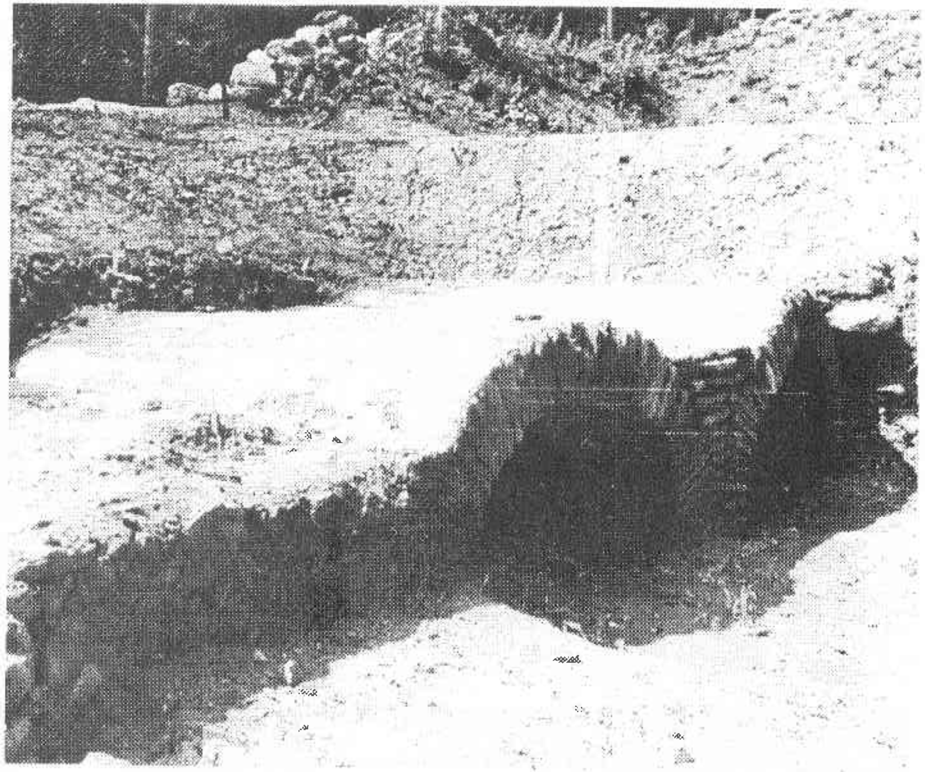

обр. 116. Двусводов мост пред помещение 1 и 2 на къснoримска обществена сграда

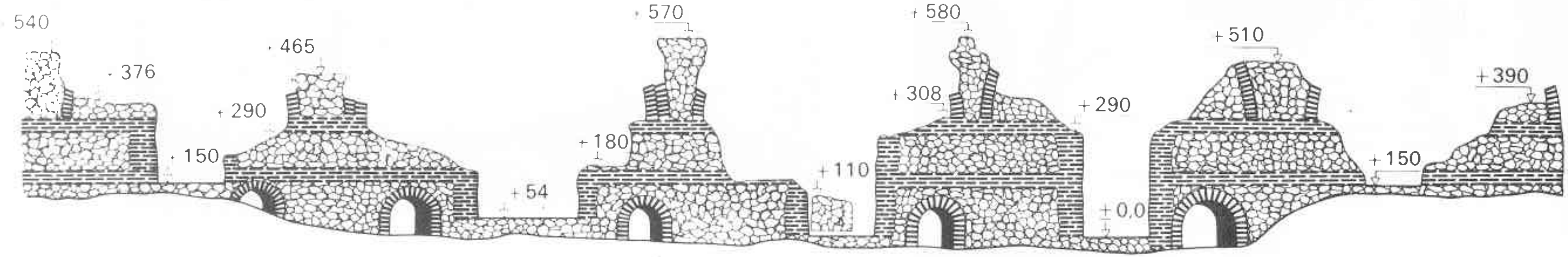
540
376
465
290
150
570
180
54
110
580
308
290
0,0
510
150
390

обр. 114. Изглед от лицето на южната стена на къснoримската обществена сграда

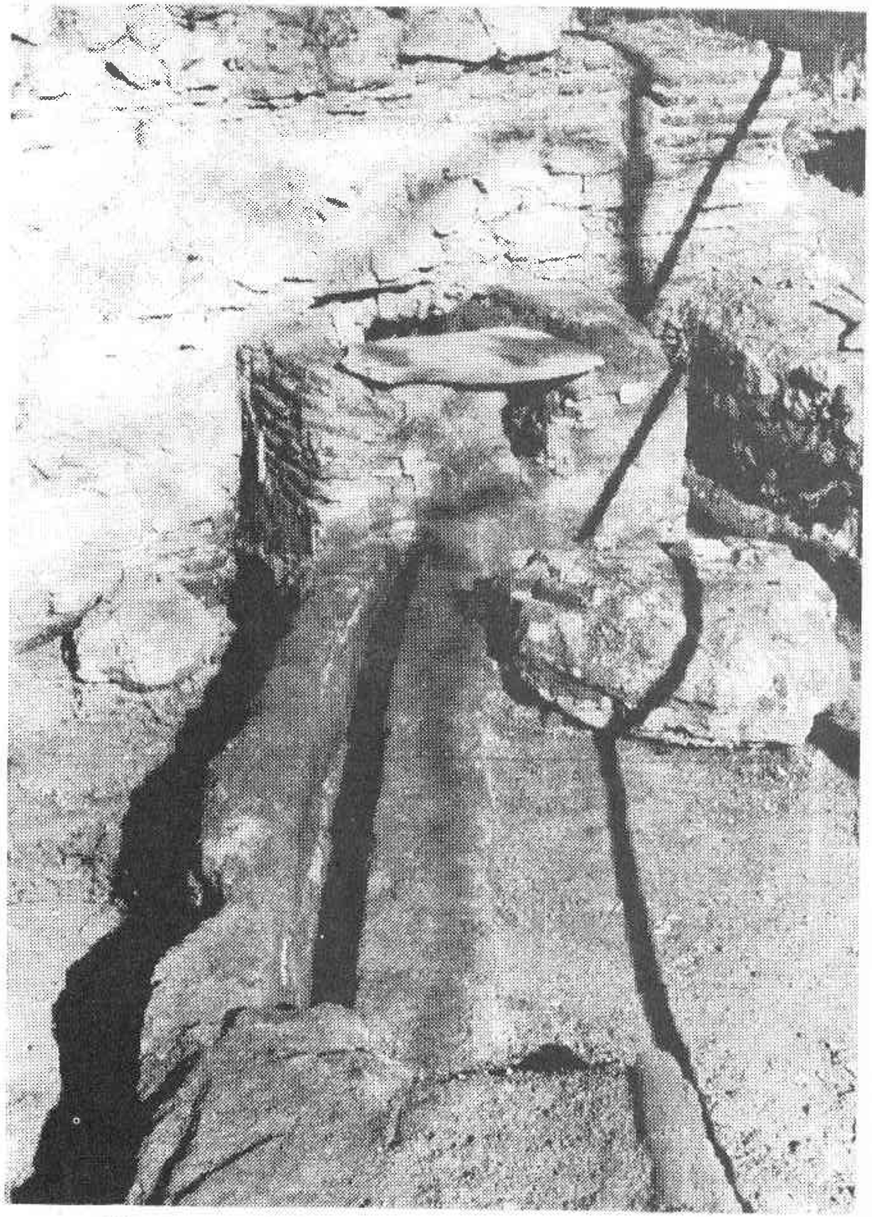

обр. 117. Зидан водопровод южно от късноримската обществена сграда

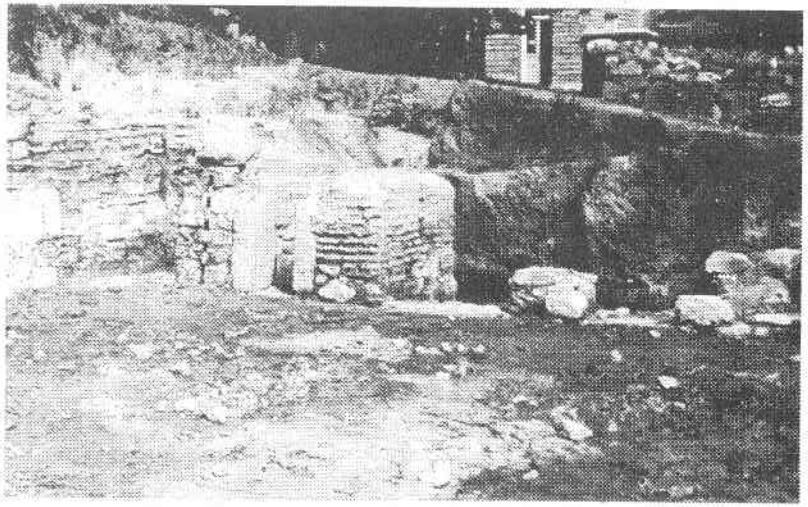

обр. 120. Входовете на северната страна на арената

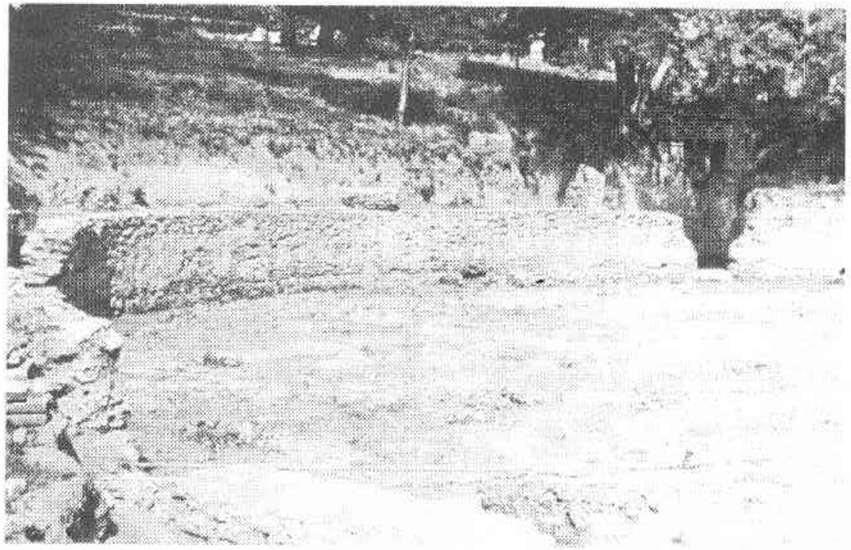

обр. 118. Изглед от арената на амфитеатъра

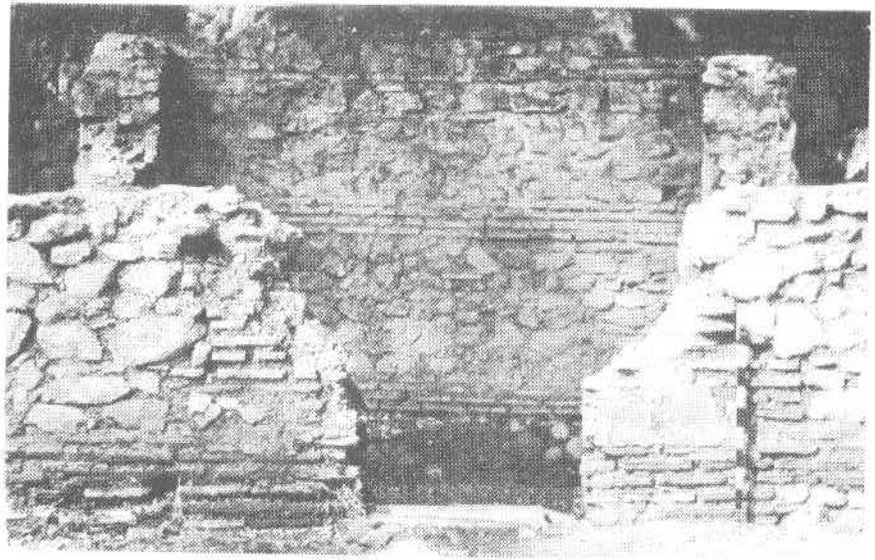

обр. 121. Западното помещение на амфитеатъра

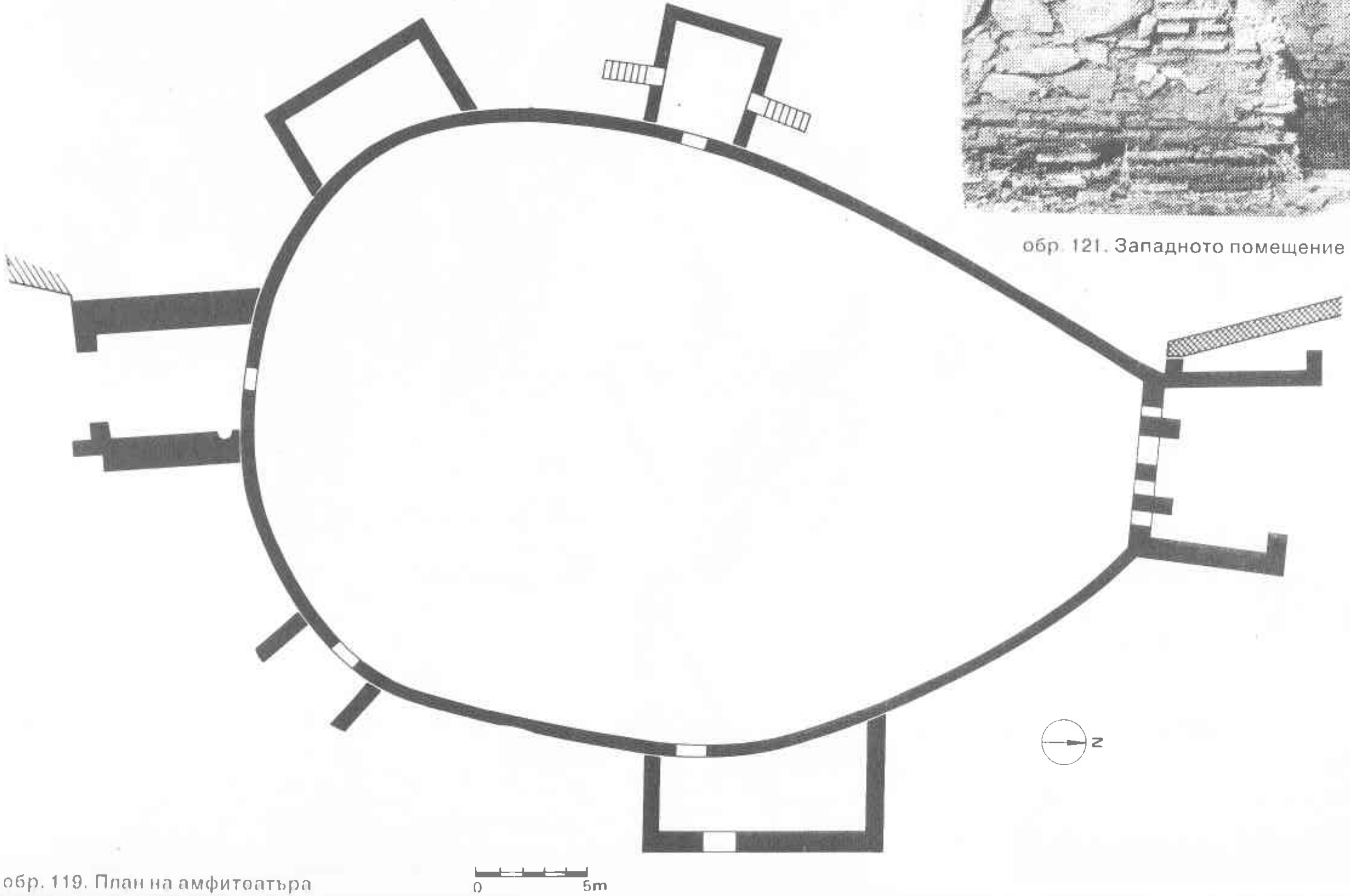

обр. 119. План на амфитеатъра

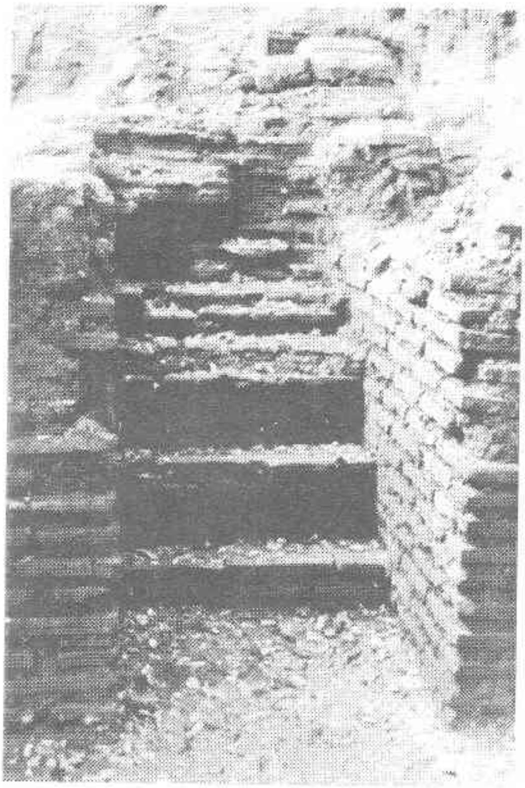

обр. 122. Северната стълба за влизане в западното помещение на амфитеатъра

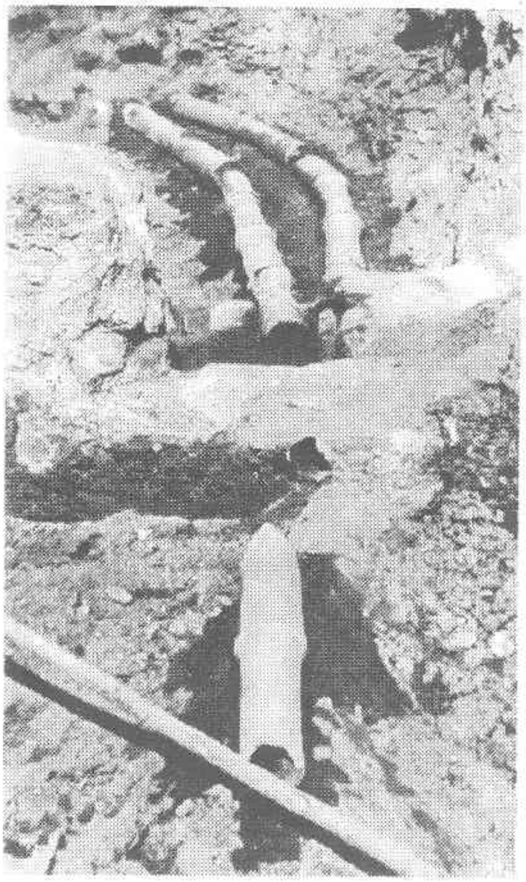

обр. 123. Глинен водопровод пресичащ стената на арената

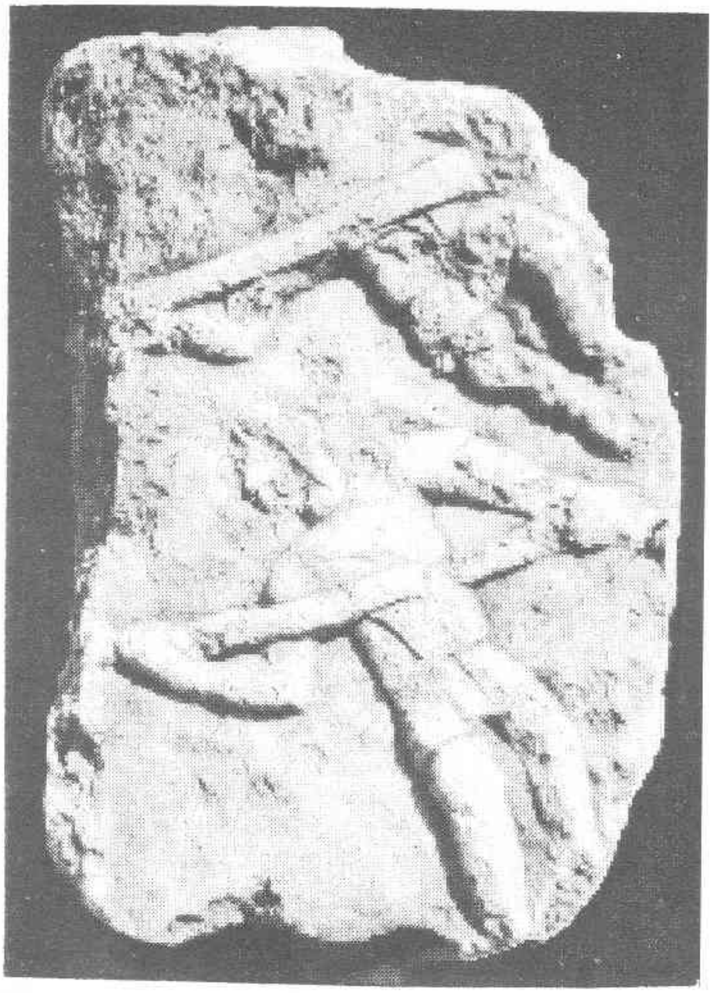

обр. 124. Част от мраморен барелеф от амфитеатъра

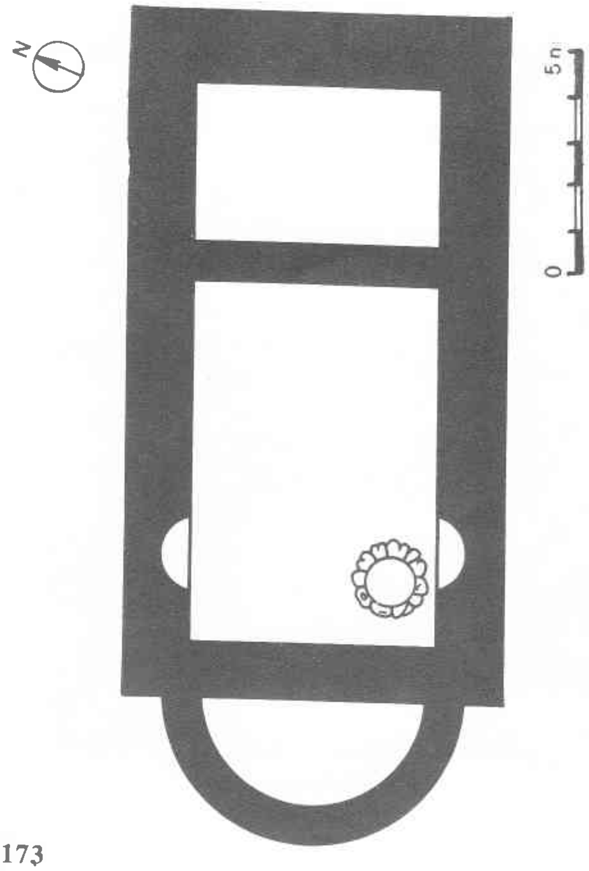

обр. 125. План на култова сграда

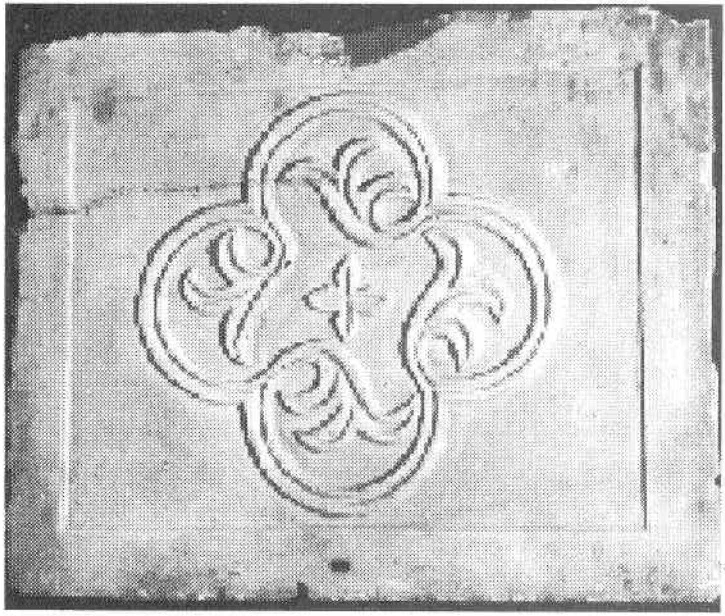

обр. 129. Мраморна преградна плоча от олтара на базилика 1

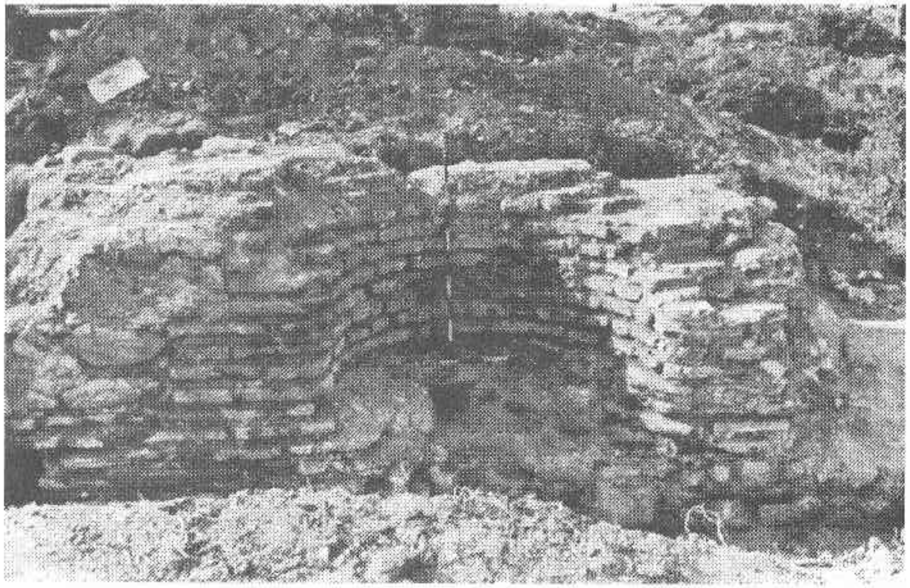

обр. 126. Северната ниша на култовата сграда

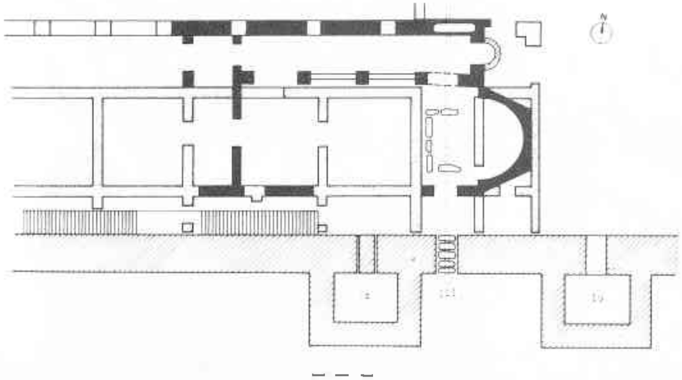

обр. 127. План на базилика 1

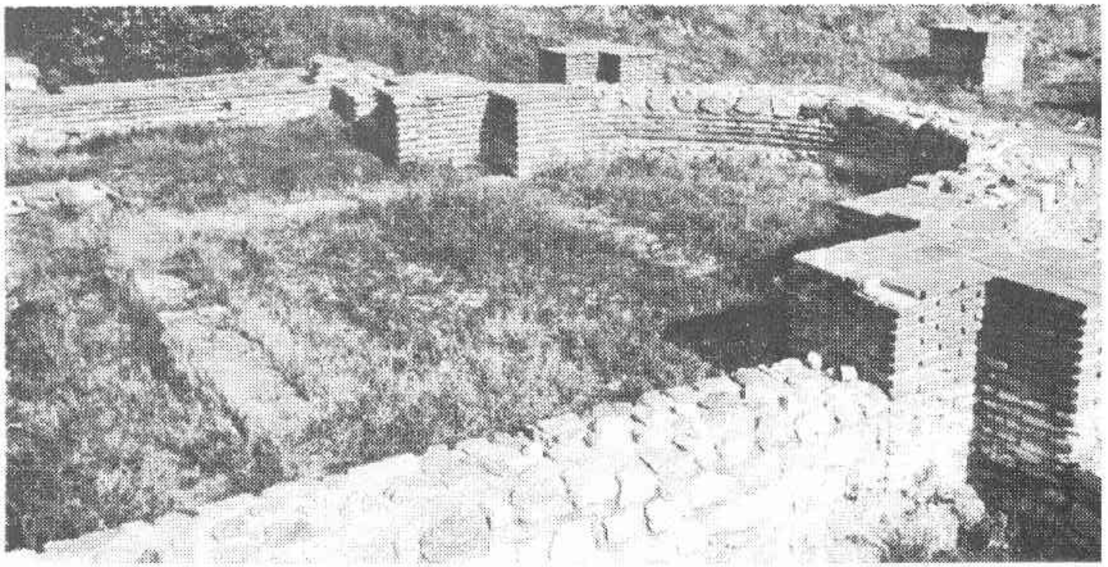

обр. 128. Абсидата на базилика 1

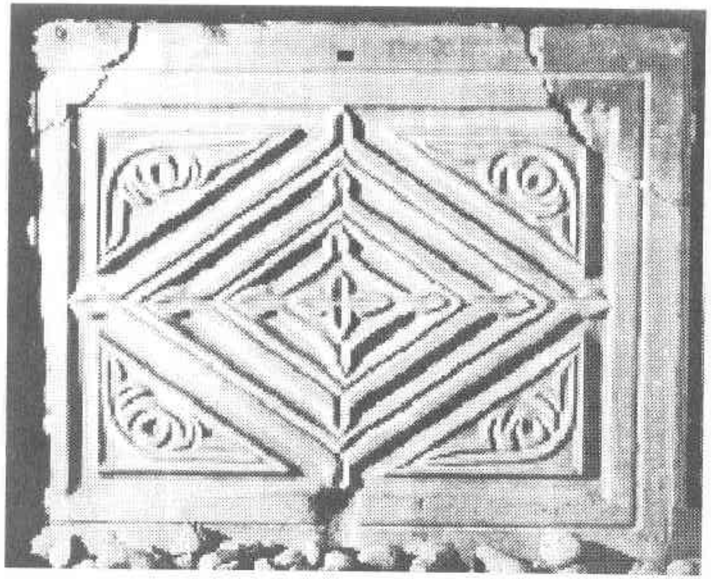

обр. 131. Мраморна преградна плоча от олтара на базилика 1

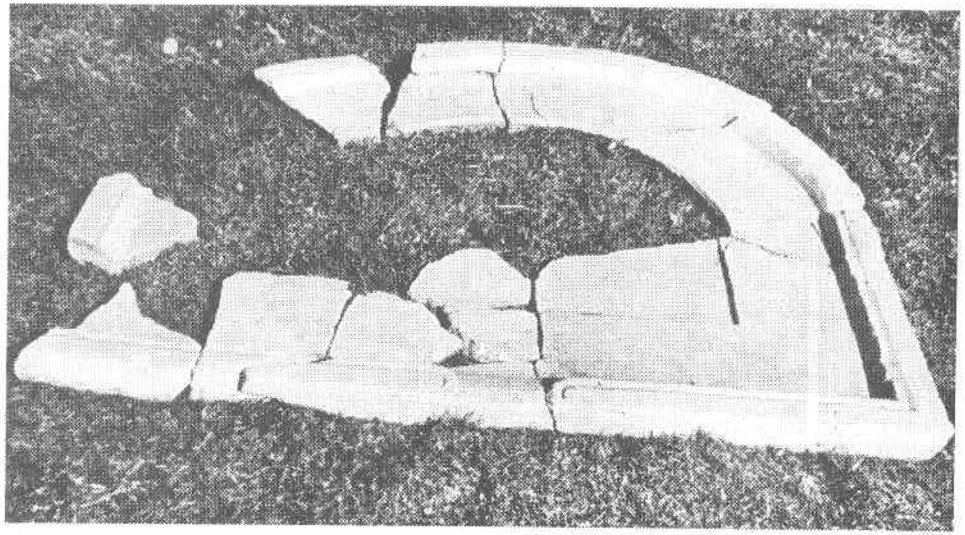

обр. 134. Мраморна олтарна маса от базилика 1

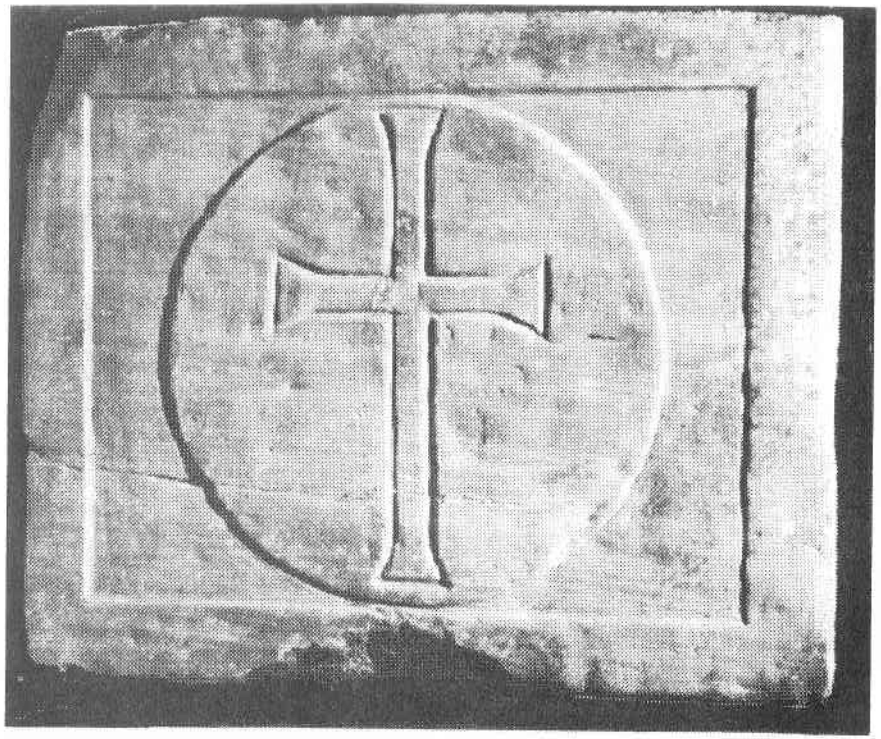

обр. 130. Мраморна преградна плоча от олтара на базилика 1

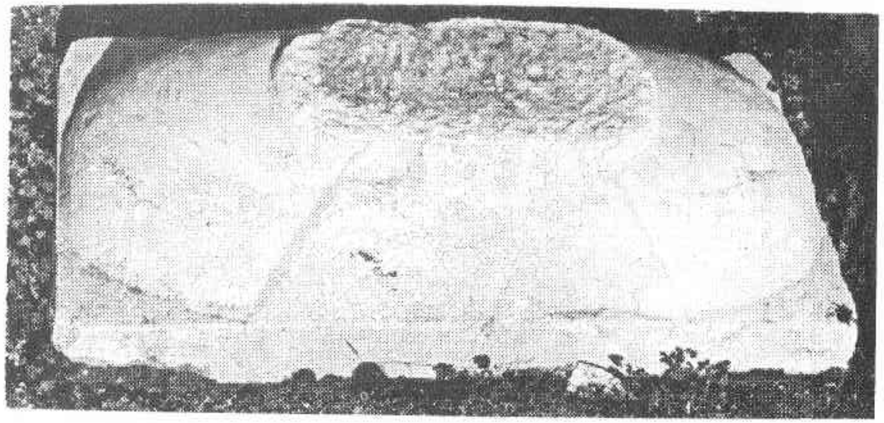

обр. 133. Мраморен кемпфер от базилика 1

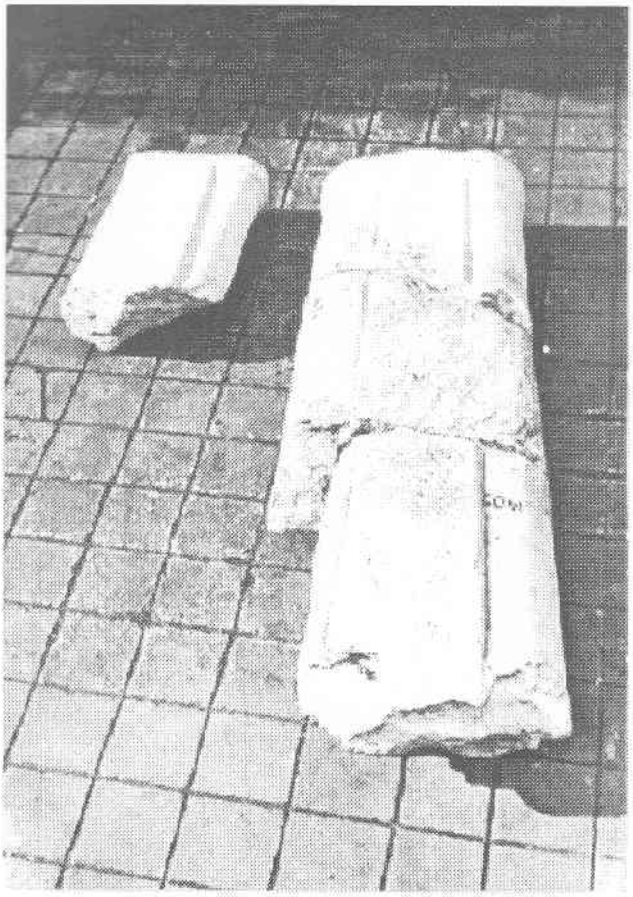

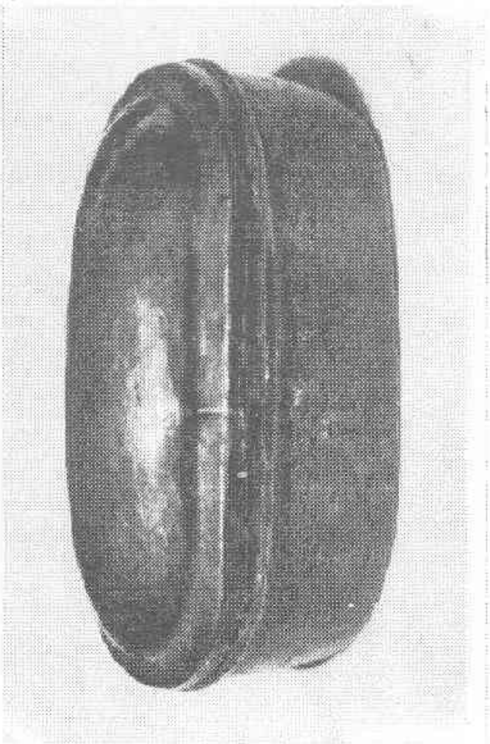

обр. 138. Сребърна мощехранилница от базилика 3

обр. 132. Мраморни колони (бифори) от базилика 1

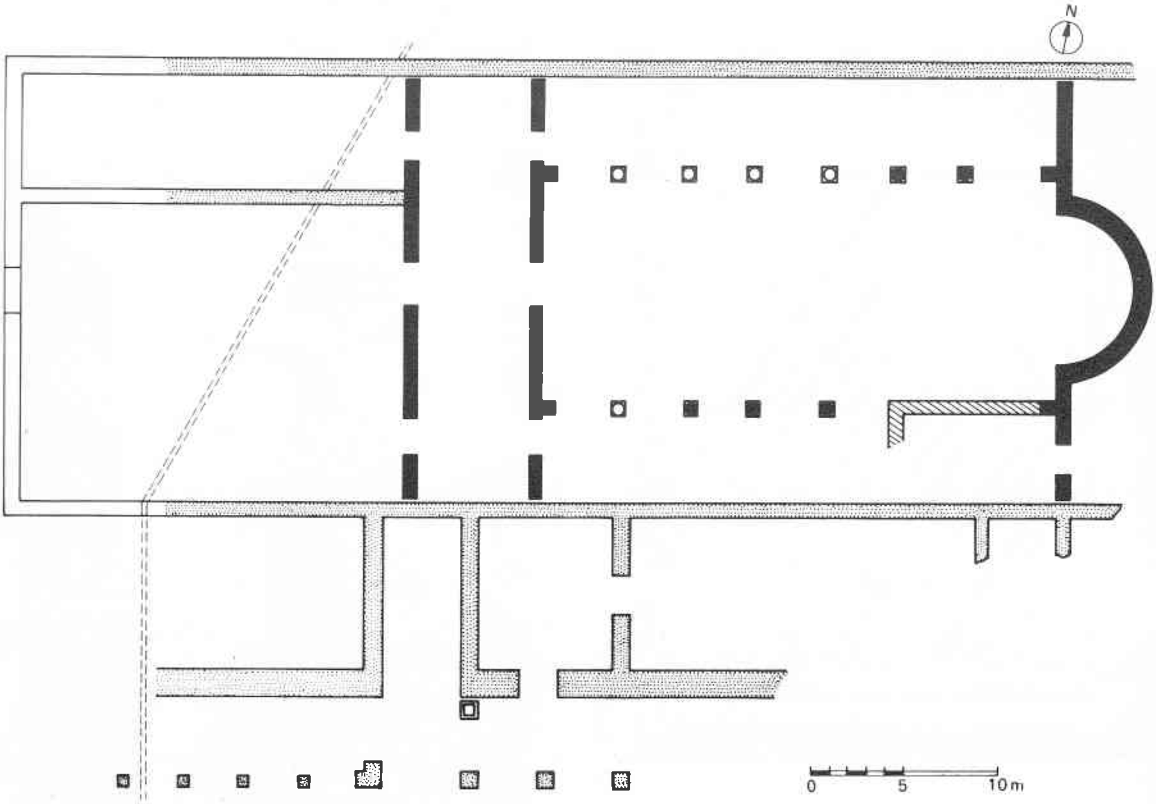

обр. 135. План на базилика 2

обр. 136. План на базилика 3

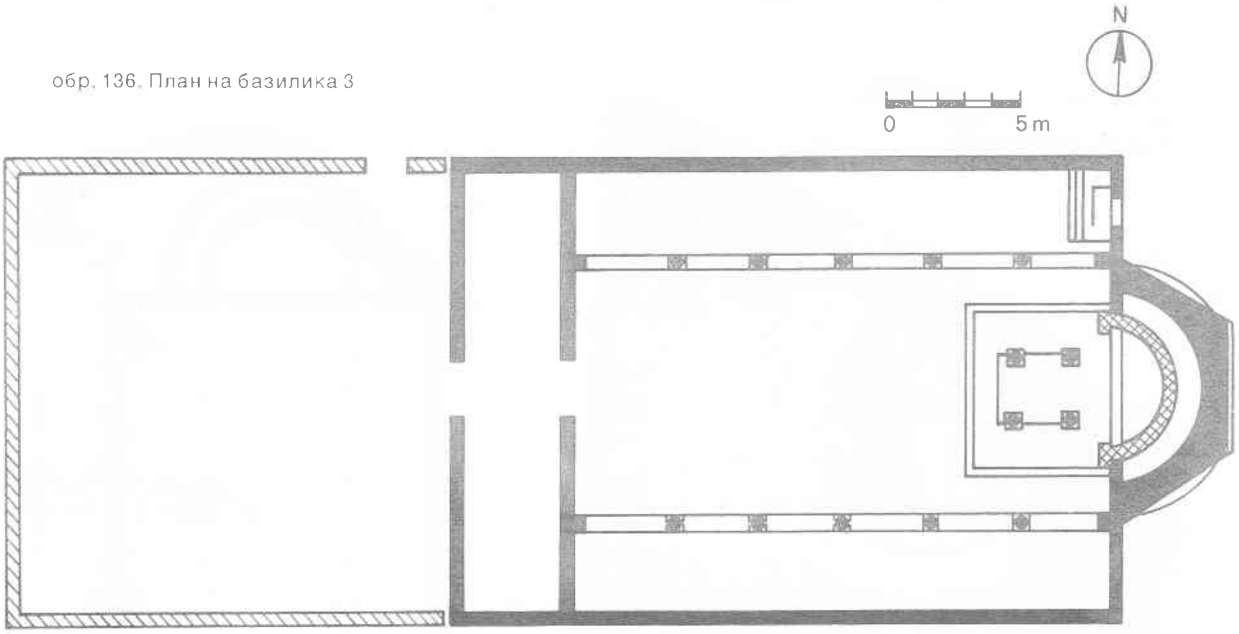

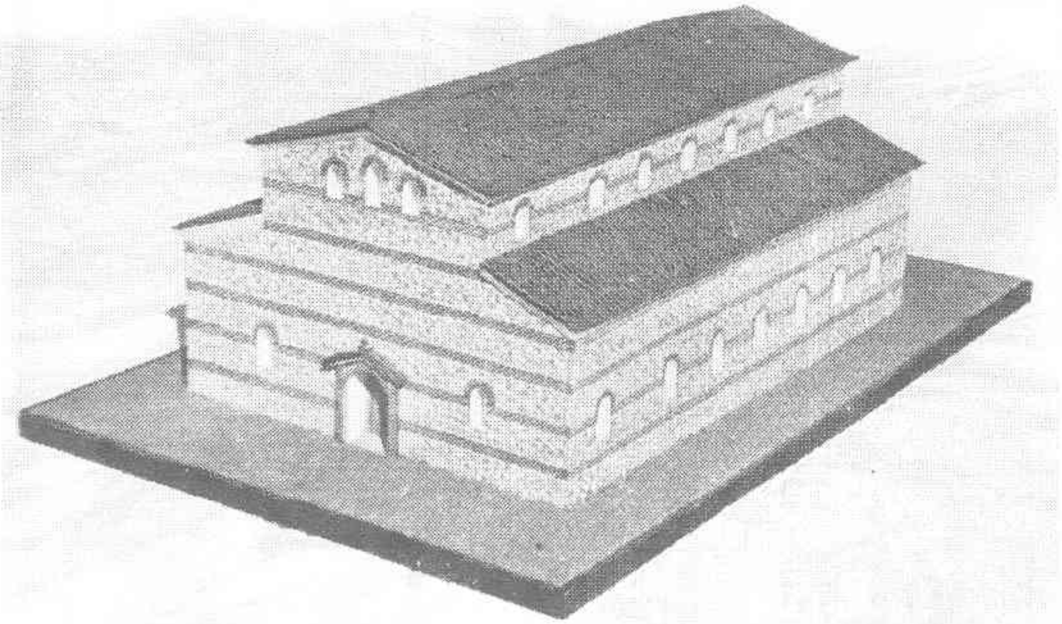

обр. 139. Реконструкция на базилика 3

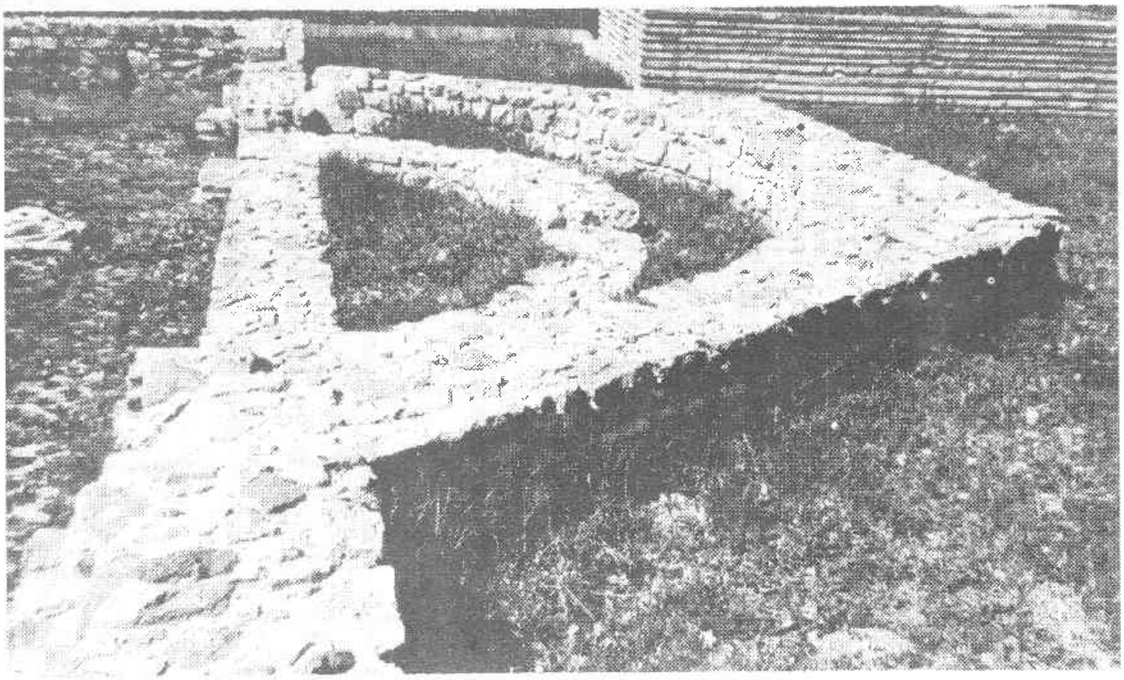

обр. 137. Абсидата на базилика 3

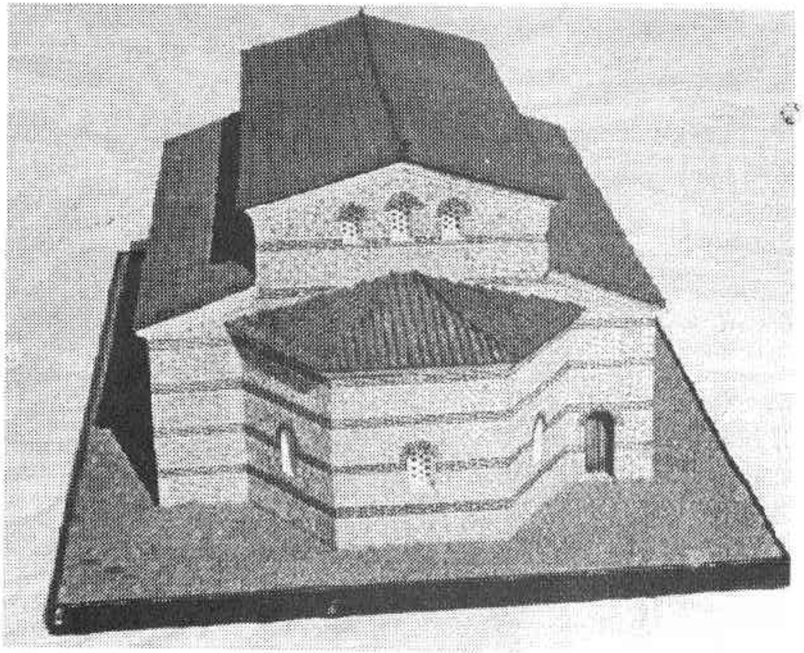

обр. 140. Реконструкция на източната фасада на базилика 3

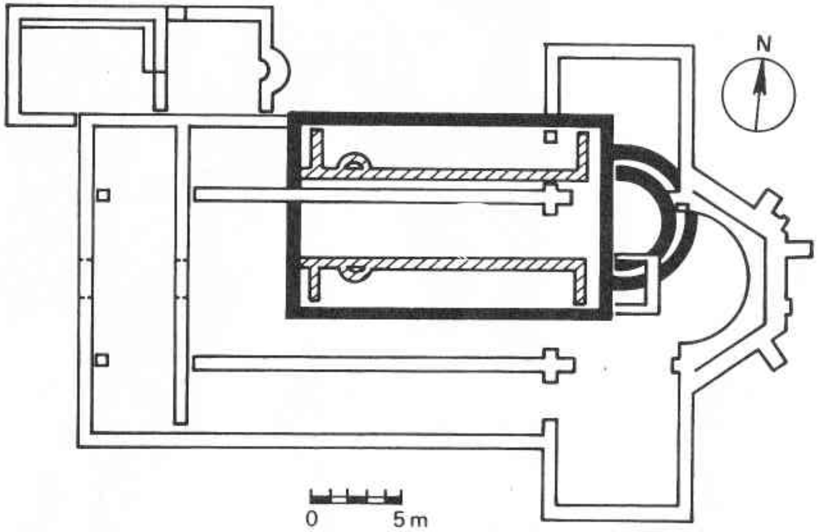

обр. 141. План на строежите при базилика $4^а$ по Д. Цончев

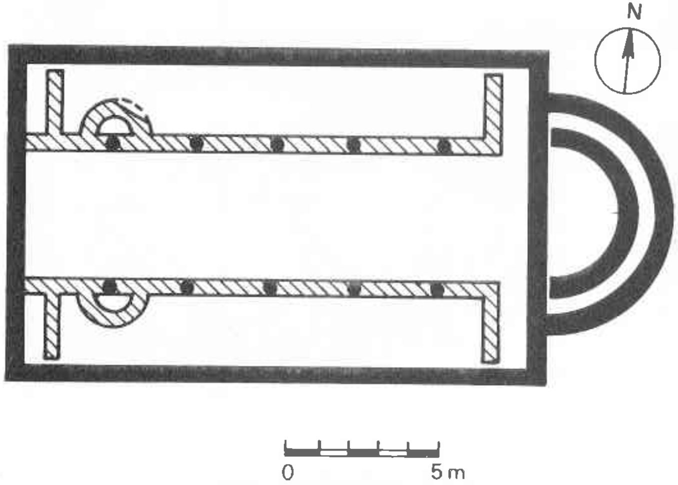

обр. 142. План на базилика $4^а$ по Д. Цончев

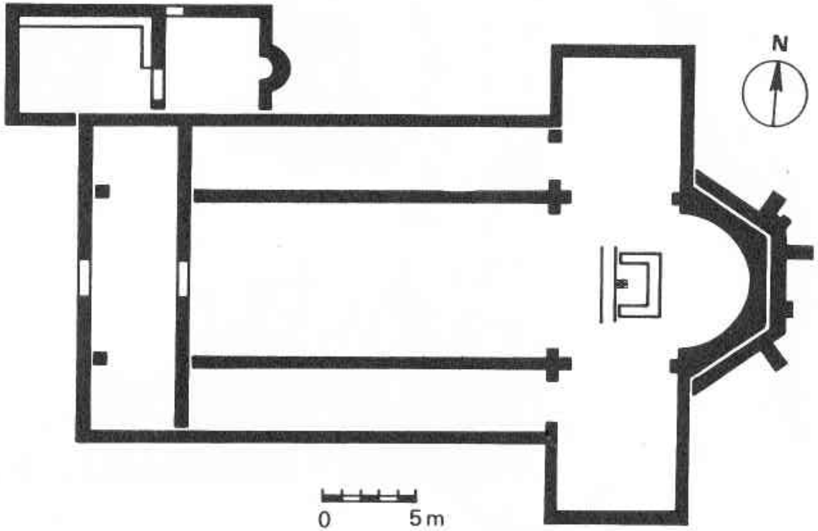

обр. 143. План на базилика $4^б$

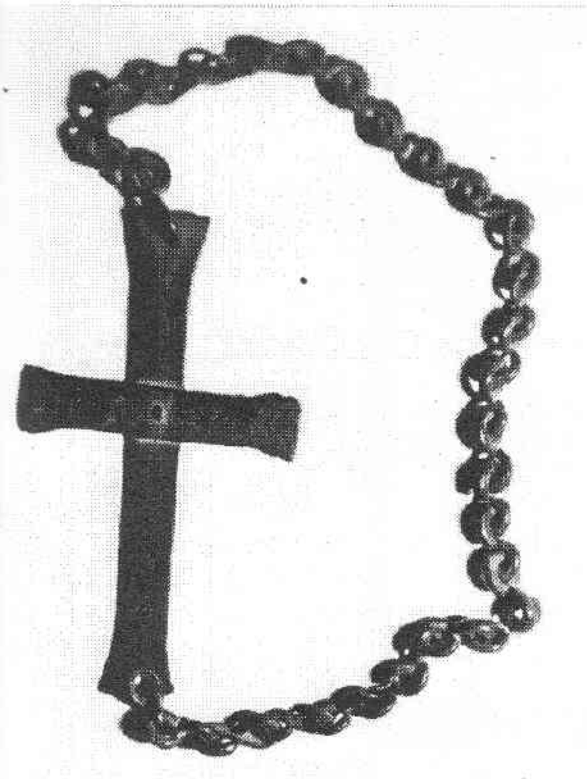

обр. 146. Бронзов кръст от базилика 5

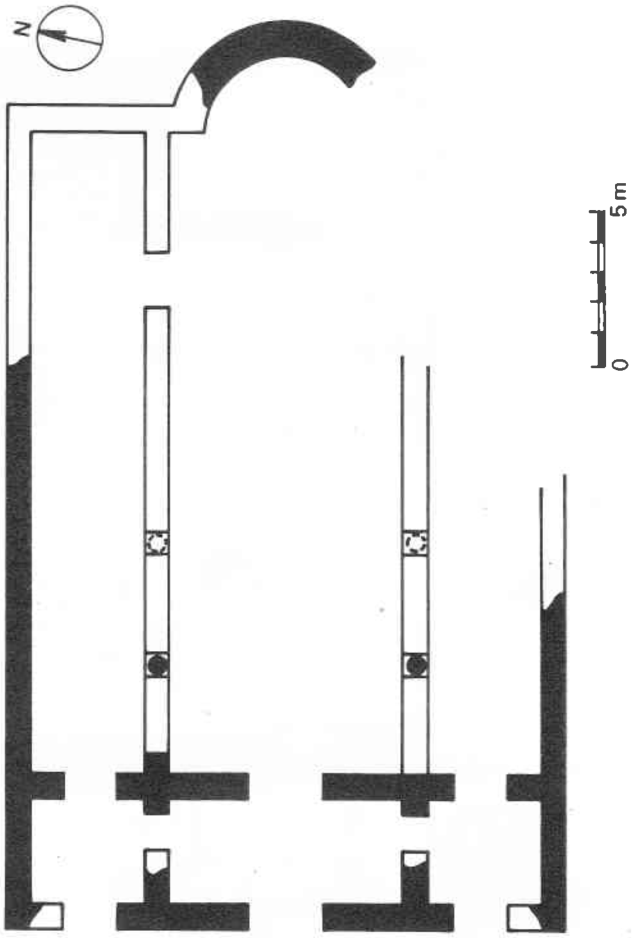

обр. 148. План на базилика 7

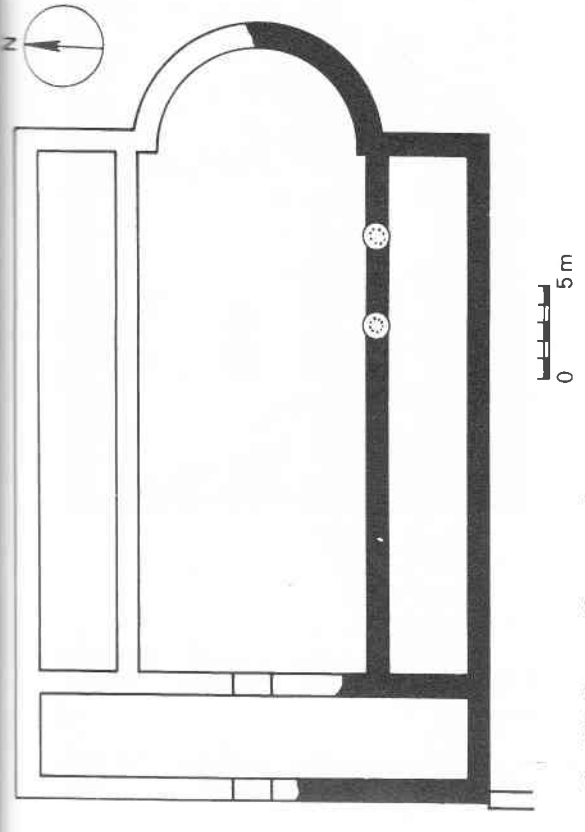

обр. 144. План на базилика 5

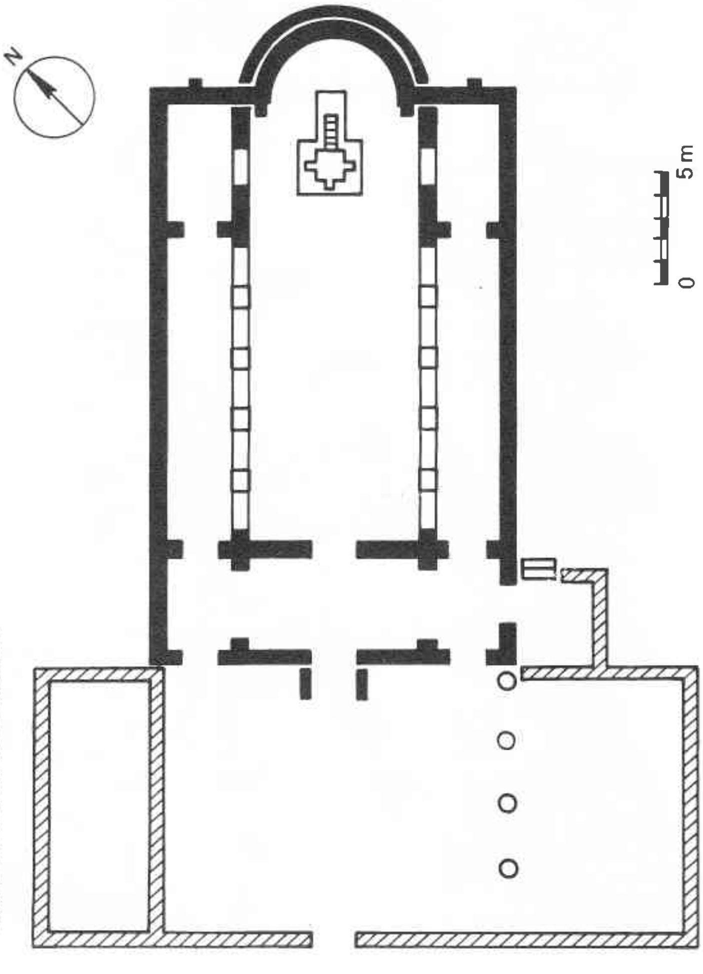

обр. 147. План на базилика 6

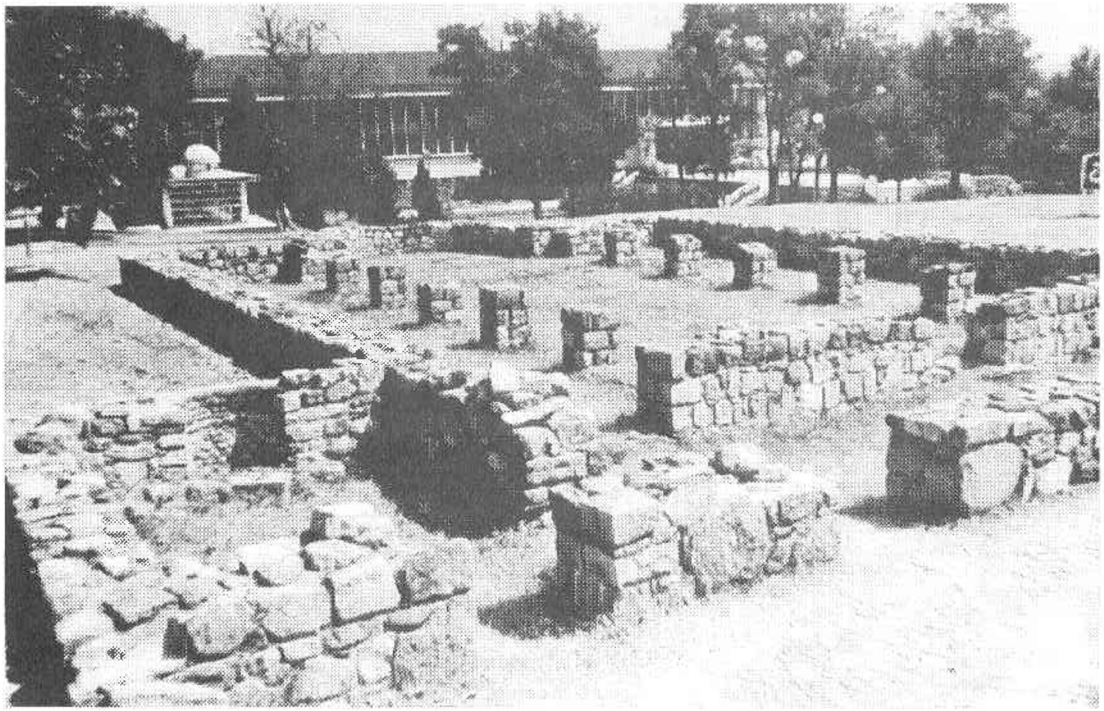
обр. 149. Базилика 8. Общ изглед след консервацията

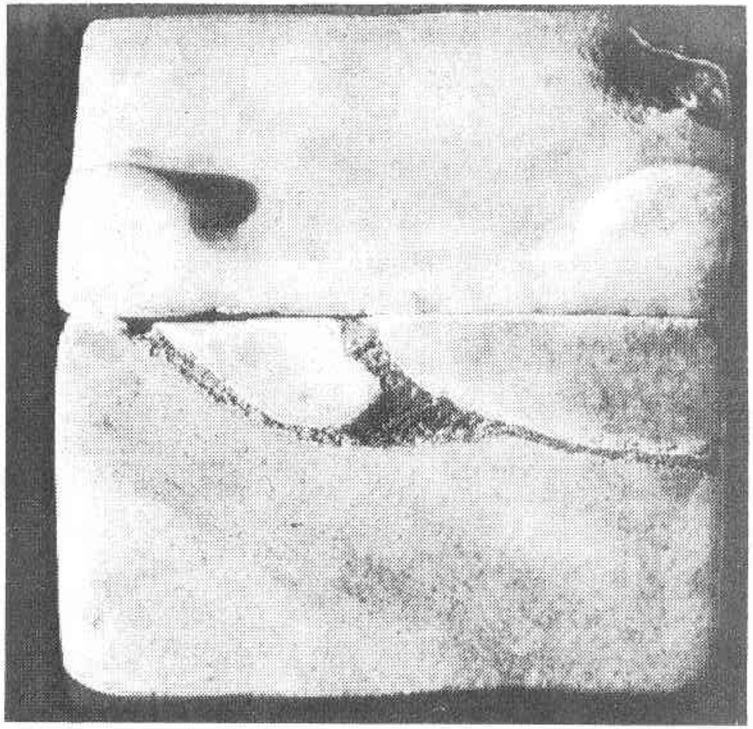
обр. 145. Мраморен реликвиар от базилика 5

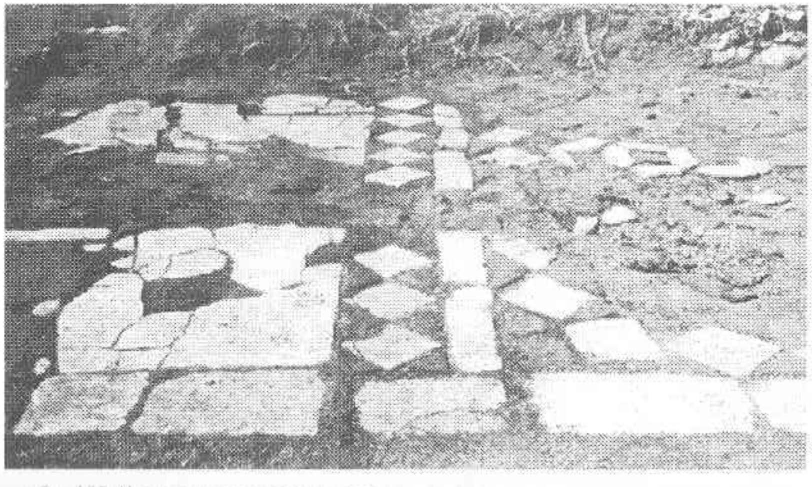
обр. 153. Част от подовата настилка на олтара на базилика 9

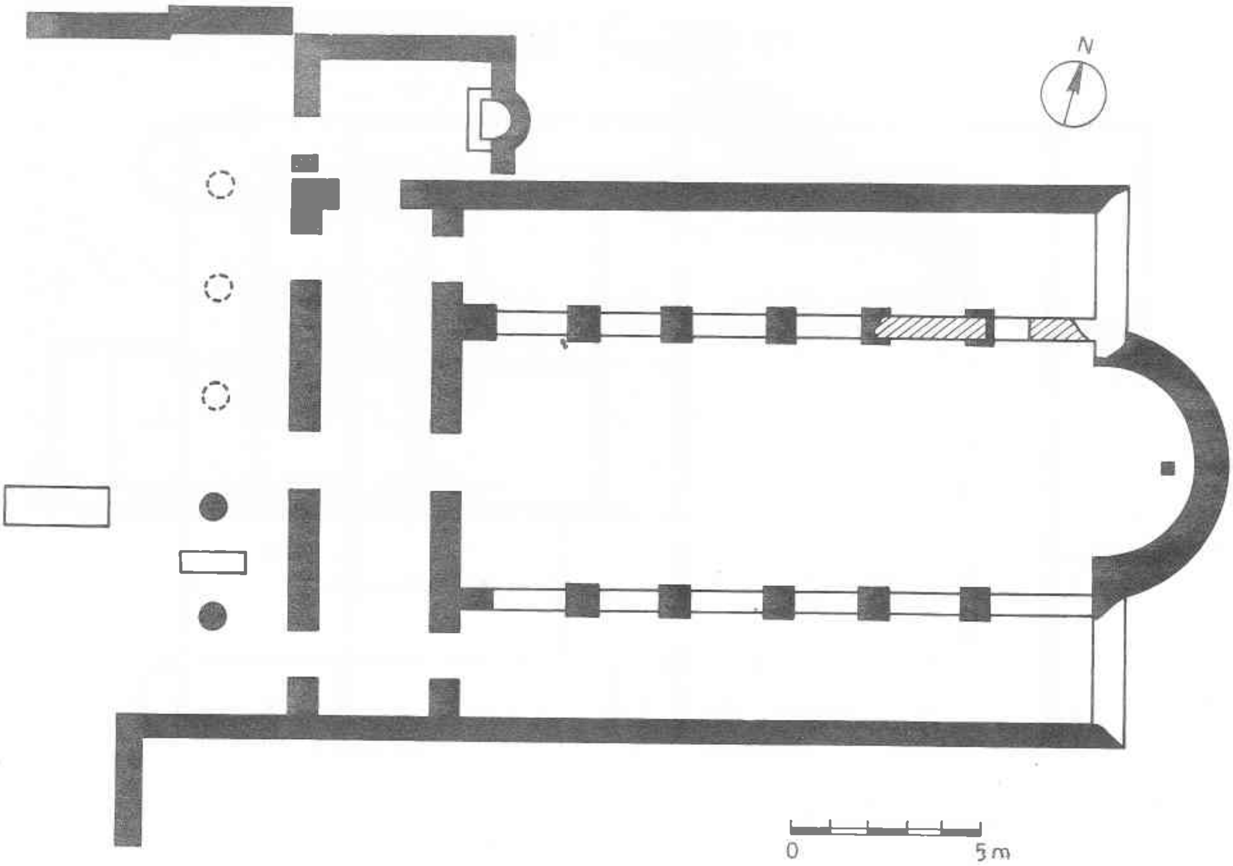

обр. 150. План на базилика 8

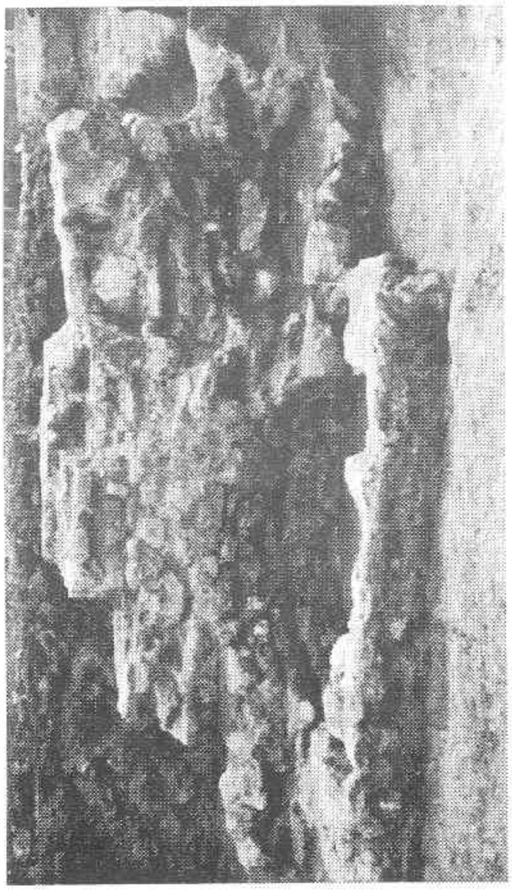

обр. 151. Писцината на баптистерия на базилиса 8

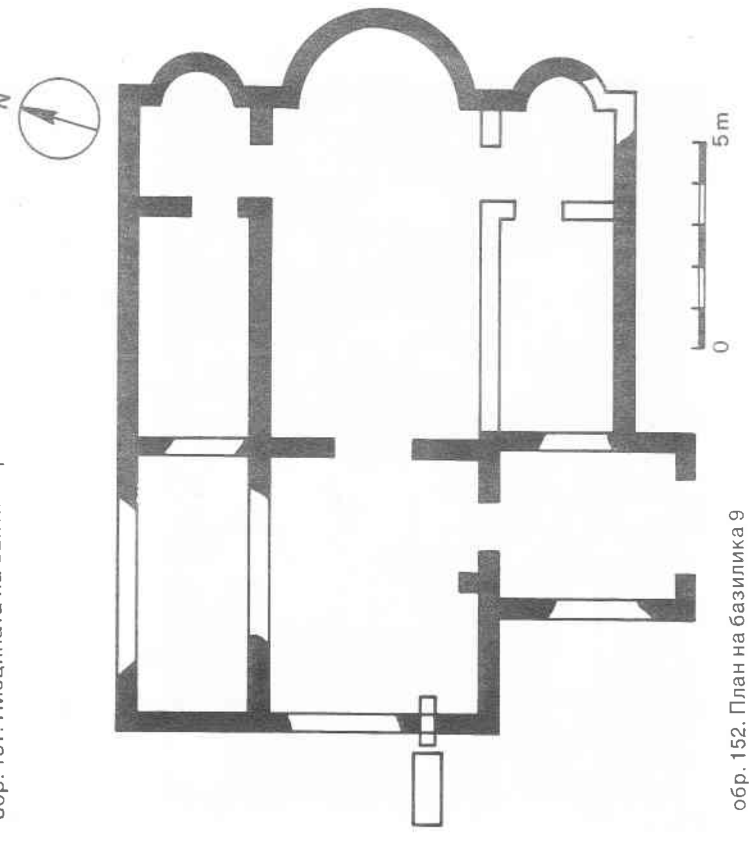

обр. 152. План на базилика 9

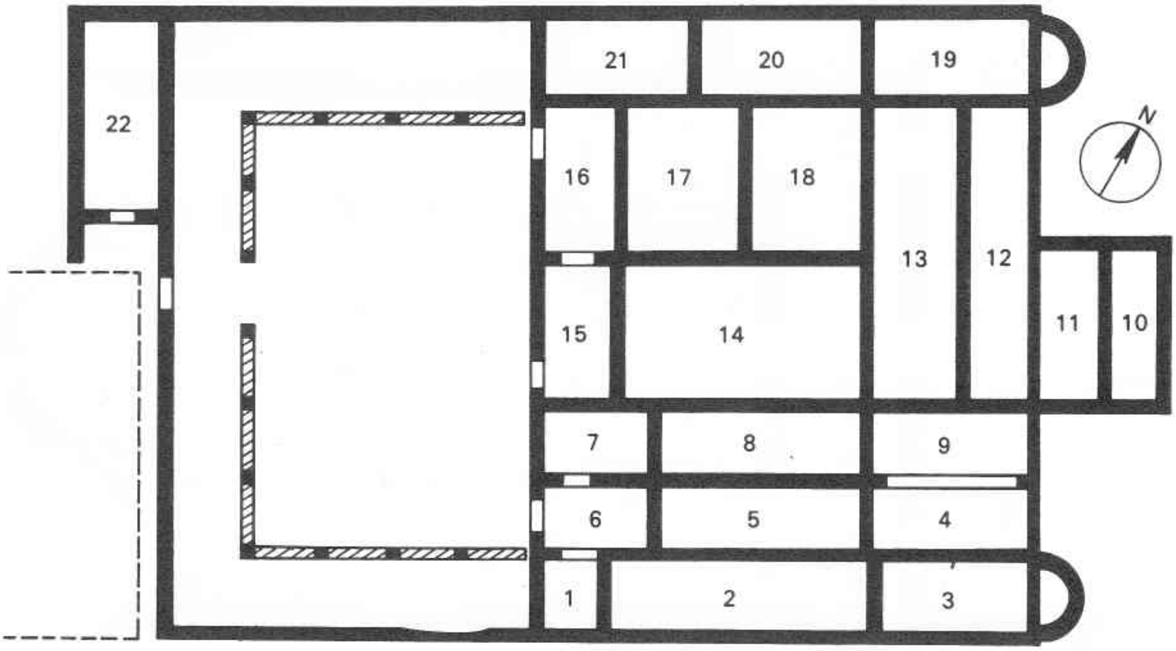
22
21
20
19
N
16
17
18
13
12
15
14
11
10
7
8
9
6
5
4
1
2
3

обр. 154. План на жилищна сграда 1

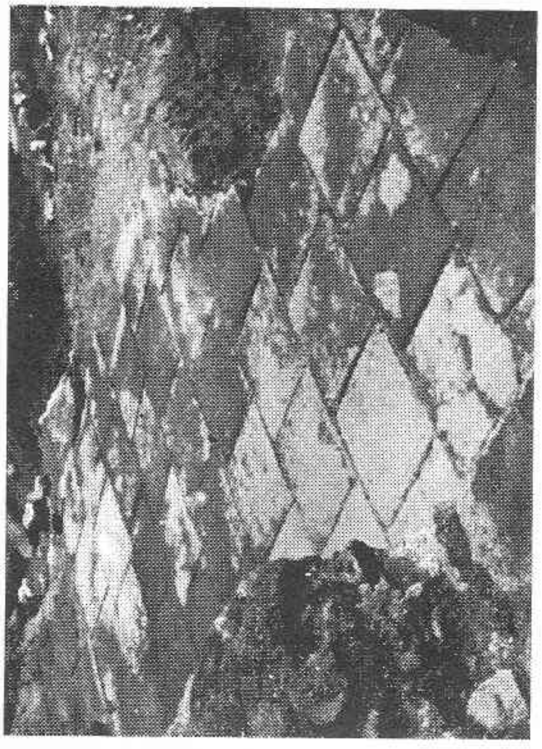

обр. 155. Тухленият под на жилищна сграда 1

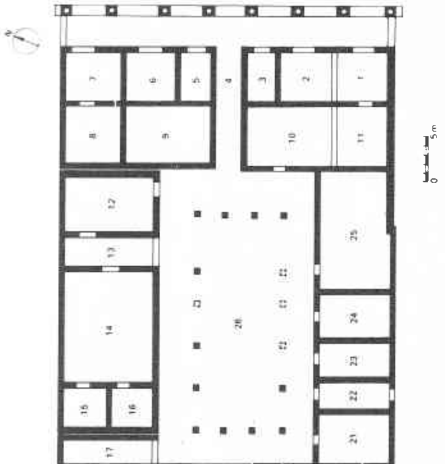

обр. 157. План на жилищна сграда 2

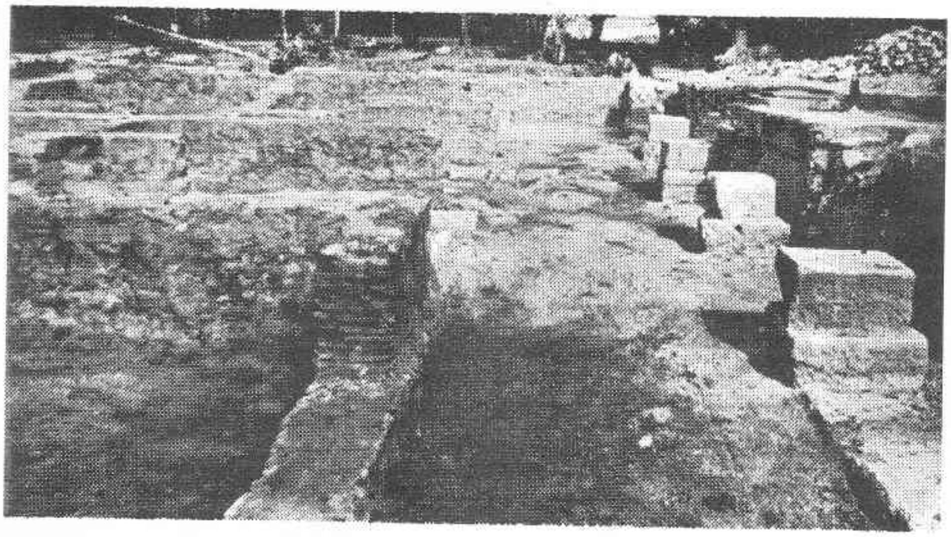

обр. 158. Портикът на източната страна на жилищна сграда 2

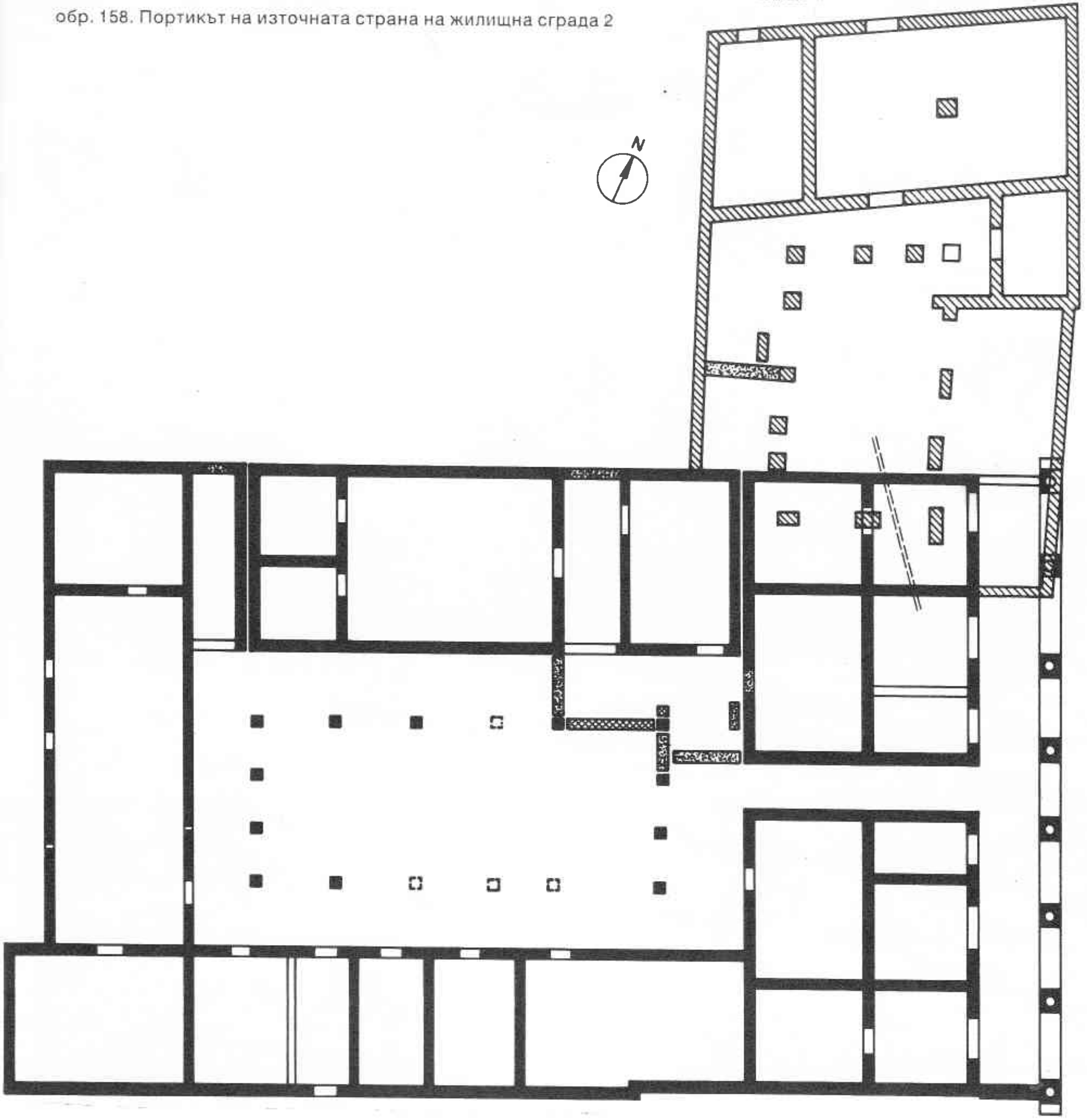

обр. 156. План на жилищна сграда 2 и 2^{a}

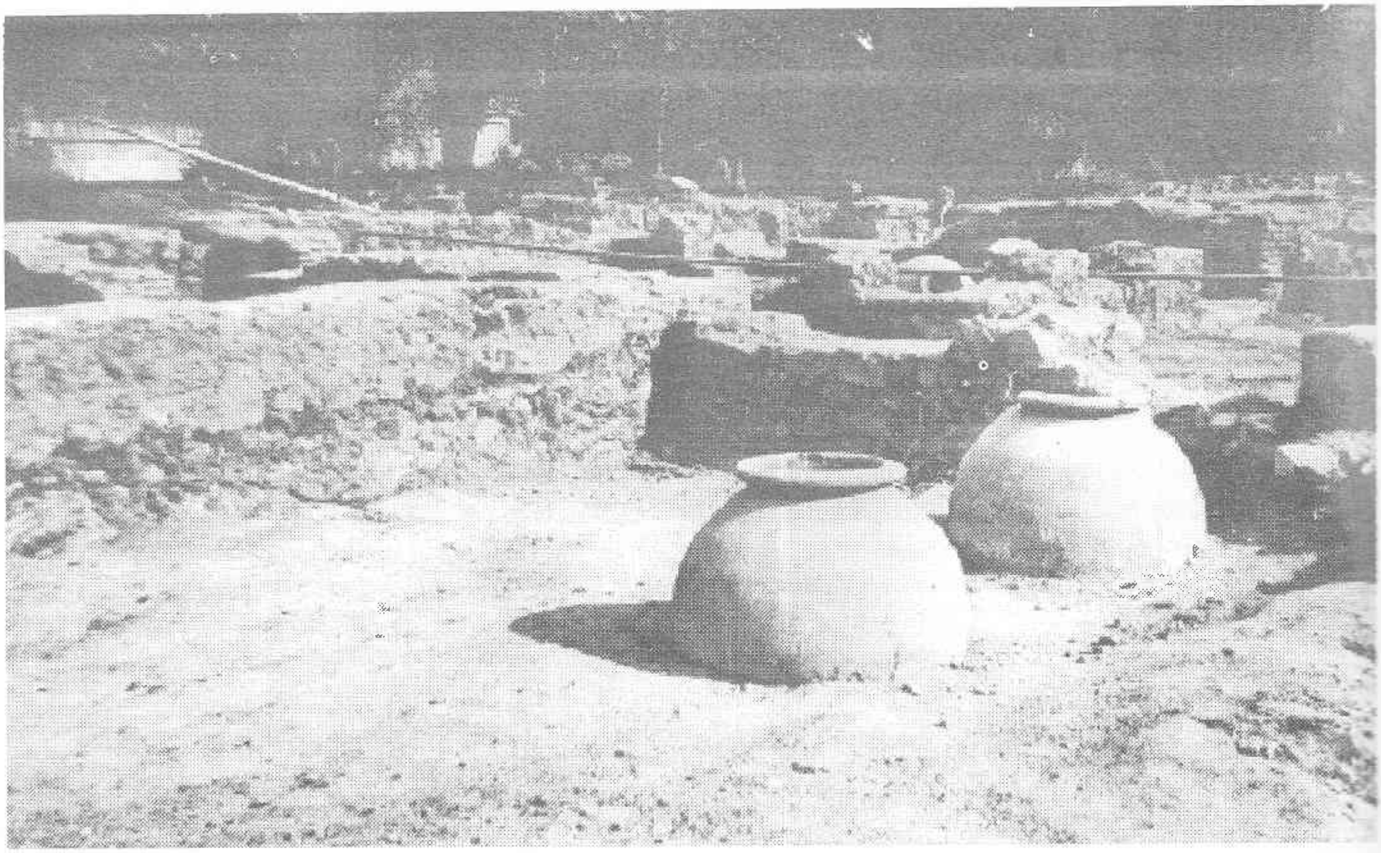

обр. 160. Глинени долиуми в североизточния ъгъл на перистилния двор

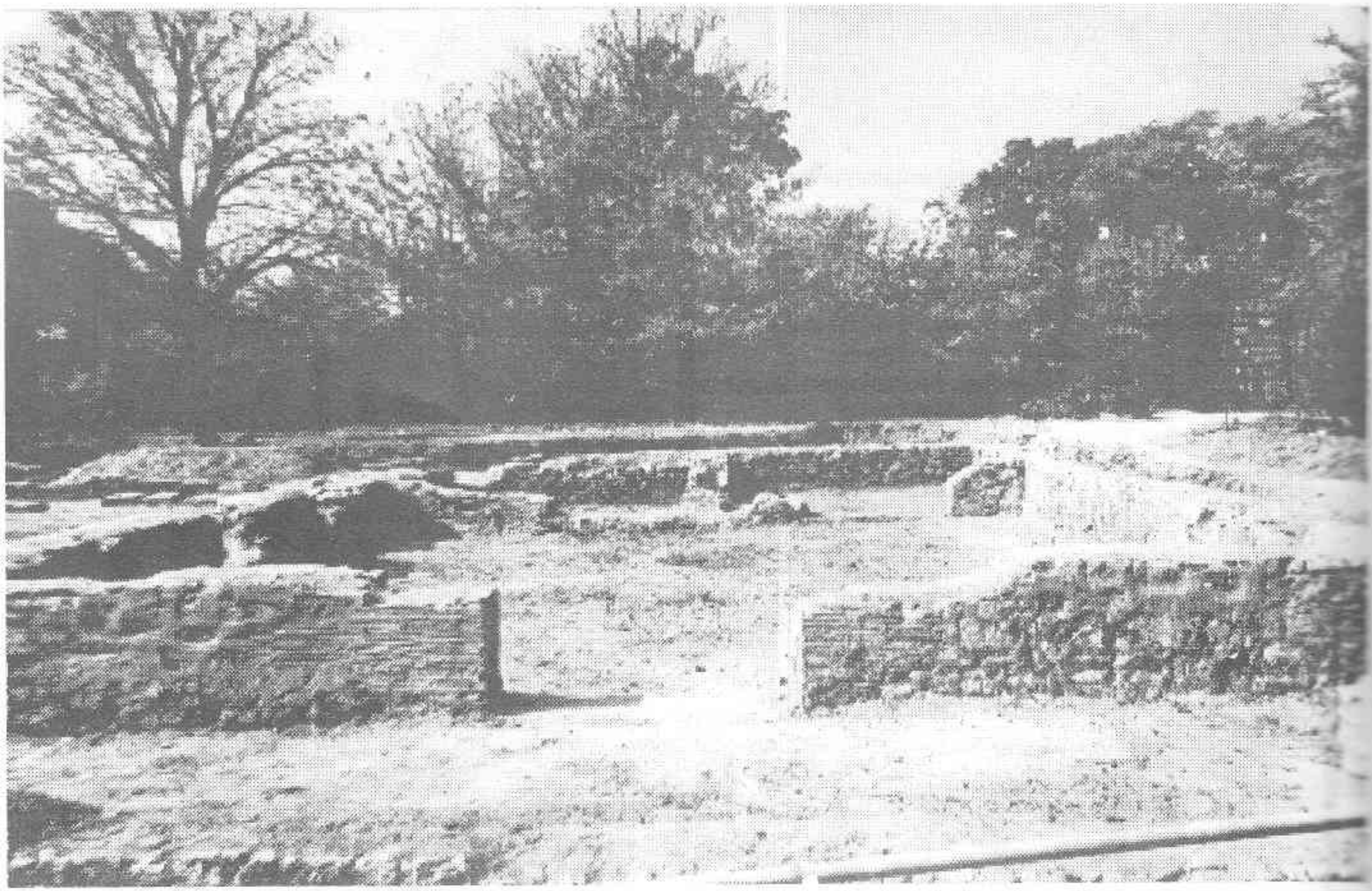

обр. 161. Трапезарята (triklinium) на жилищна сграда 2

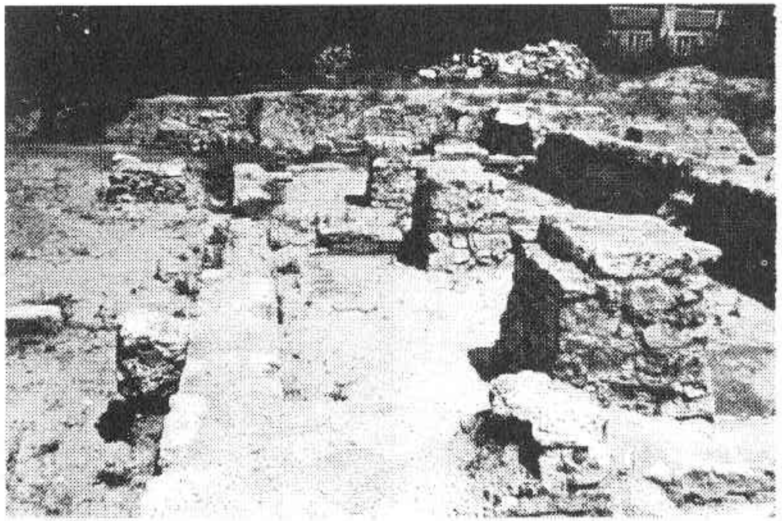

обр. 164. Южната колонада на двора на жилищна сграда 2^{a}

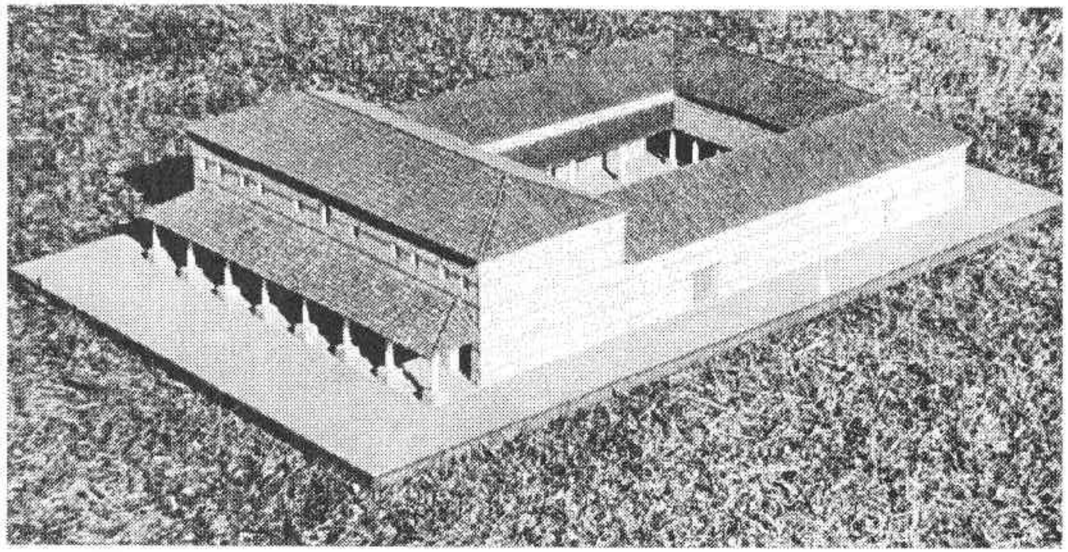

обр. 162. Реконструкция на жилищна сграда 2

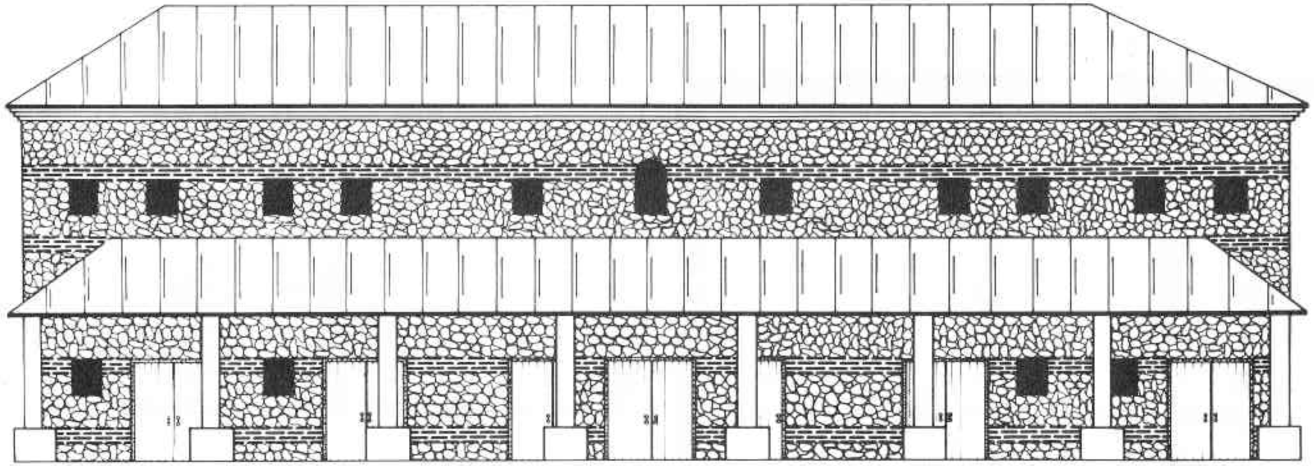

обр. 159. Графична реконструкция на източната фасада на жилищна сграда 2

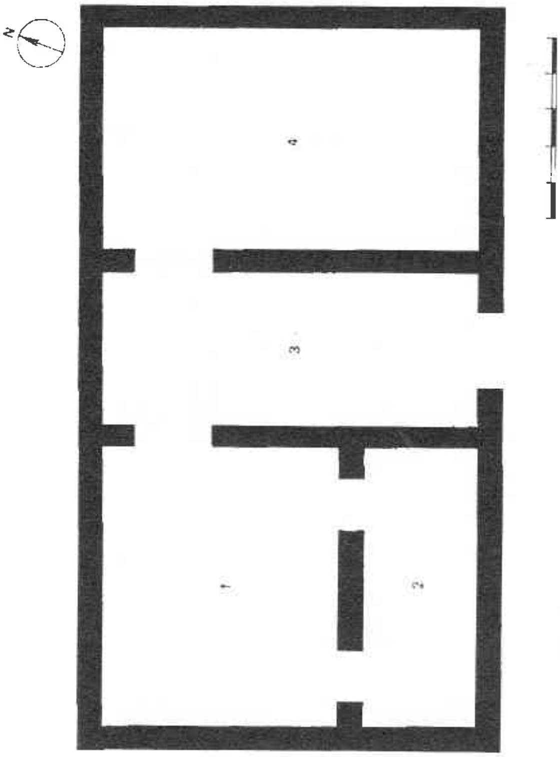

обр. 165. План на жилищна сграда 3

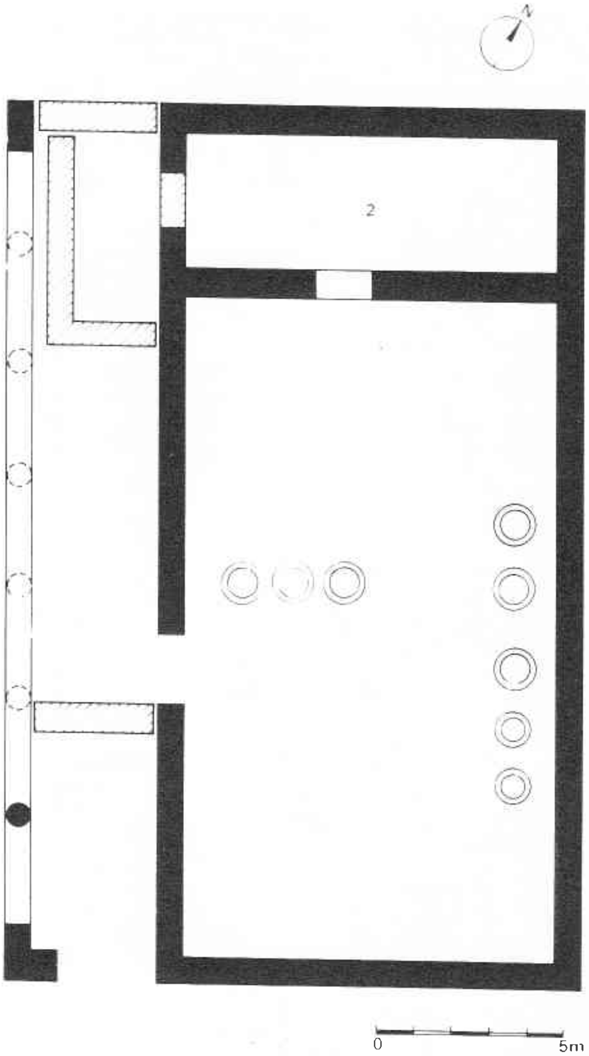

обр. 167. План на склада

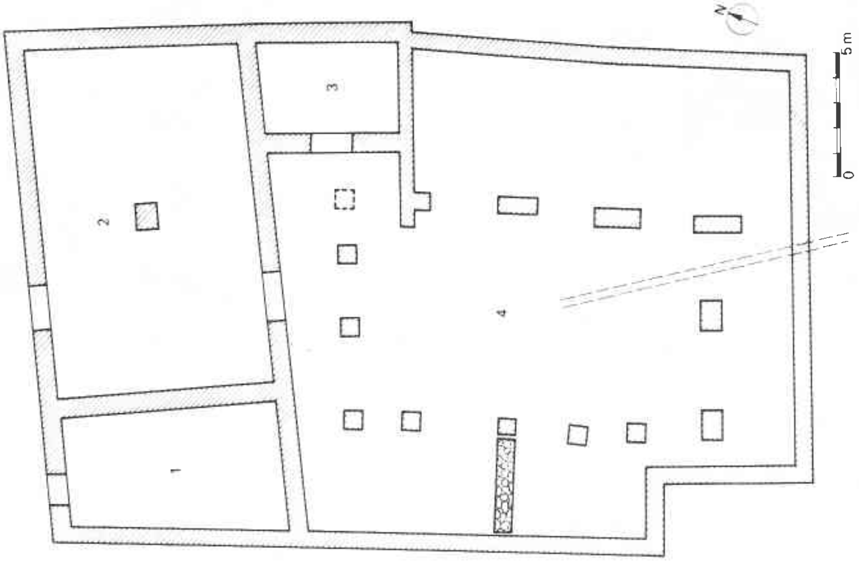

обр. 163. План на жилищна сграда 2^a

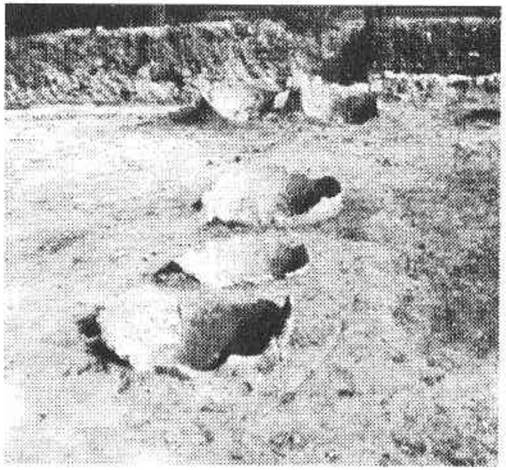

обр. 168. Останки от глинените долиуми в помещение 3

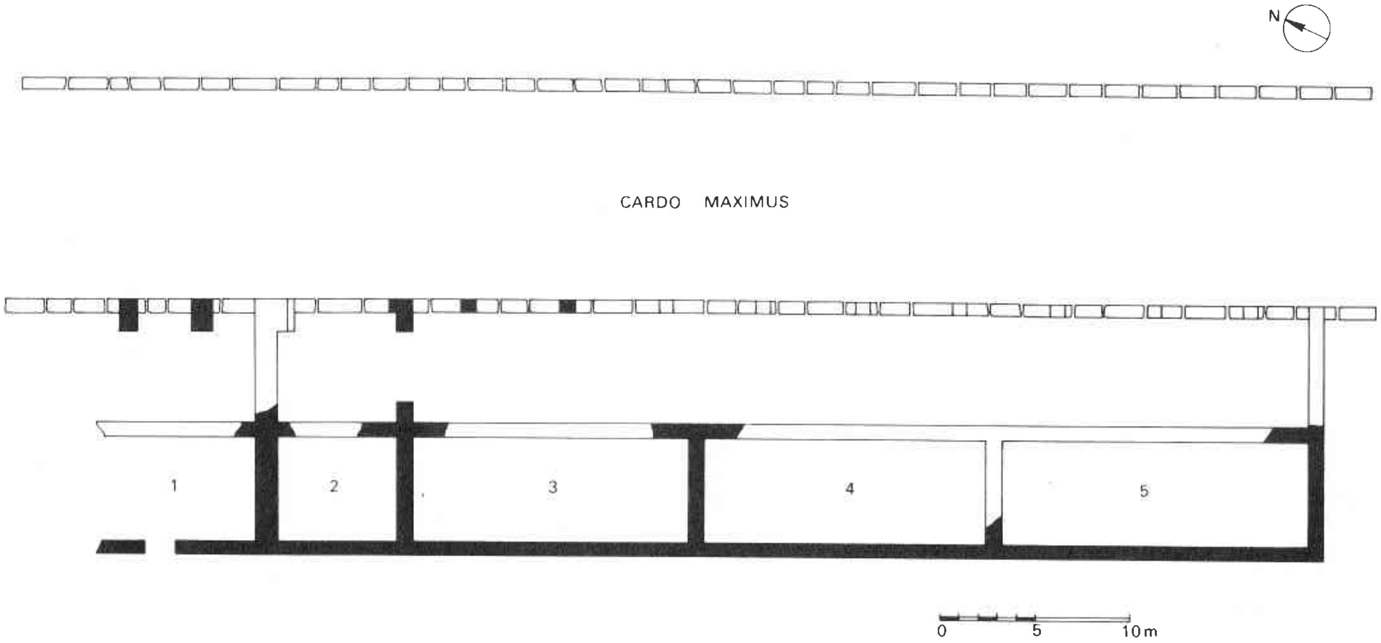
N
CARDO MAXIMUS
1
2
3
4
5
0
5
10m

обр. 166. План на търговската сграда

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

НЕКРОПОЛИТЕ НА ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

При археологическите проучвания до сега върху останките на Диоклецианопол бяха установени пет некропола[1]. Всички те се намират извън укрепената част на града, като по-късно при неговото разширение някои са останали в градските квартали. В описанието на некрополите Д.Цончев и А.Саркисян започват от източния некропол, след това разглеждат югозападния некропол и отново се връщат на некрополите, разположени на източната страна на града. Накрая подробно се спират на южния некропол.

За по-голяма прегледност некрополите са разгледани в следната последователност: 1) разположени на изток от укрепената част на града; 2) южен; 3) югозападен. Те са номерирани с арабски цифри от 1 до 5, а в скоби е посочена номерацията на Д.Цончев и А.Саркисян. Откритите гробници са описани заедно с некропола, в който попадат; номерацията им е с арабски цифри от 1 до 5 по реда на откриването им, както са отбелязани в публикацията на Д.Цончев и А.Саркисян.

Некропол 1(1). Намира се източно от крепостта на около 150м западно от Момина баня и южно от базилика 8 на височината, на която днес минава главната улица на тази част на града с посока север - юг (ул. "Гурко"). Това е едно от гробищата на Диоклецианопол, свързано с квартала около римската баня. За първи път то е установено през 1936 г. при строеж на нови сгради (в близост до къщата на Марин Джински), когато са били открити 4 гроба, покрити с керемиди[2]. В единия от тях е намерена огърлица, съставена от златни, черни и зелени мъниста с цилиндрична форма. През 1958 г. при прокарване на градската канализация на ул. "Гурко" тук са открити множество гробове, някои зидани с тухли, споени с хоросан, а други направени от по-големи керемиди. Всички са ориентирани изток - запад. По начина на погребенията и гробния инвентар гробището се отнася към V - VI в.[3]

Некропол 2(4). Това е едно от малките градски гробища, разположено между северната четвърт на източната крепостна стена и рекичката Орфеев дол. При разширение на пътя, водещ от Хисар за Карлово, през 1941 г. на това място на дълбочина 1,00м е открит зидан гроб, ориентиран изток - запад[4]. Стените му са зидани с тухли. За спойка е използван хоросан, примесен с чукана тухла. Вътрешността му е измазана с розов хоросан, а подът му е покрит с тухли. Гробът е дълъг 1,90м, широк 0,55м и дълбок 0,75м. При разкопките освен костите на погребания други предмети не са намерени. Покрит е бил с три каменни плочи. Едната от тях (червен пясъчник) има правоъгълна форма с дължина 1,02м и ширина 0,96м. Единият й край при изваждането е бил отчупен. От двете страни тя е украсена с по един релефен кръст с разширени краища (обр. 169). Другата плоча има също правоъгълна форма и е украсена от двете страни само с профилирани полета. По всяка вероятност тези плочи първоначално са служили за преграда на хора или са от преградата между корабите на някои от базиликите на Диоклецианопол. Подобно украсени плочи с кръстове са открити при разкопките на базилика 1 в Хисар, Еленската църква при Пирдоп[5] и др. През 1959 г. на 20м източно от крепостната стена, под източния тротоар на ул. "Димитър Благоев", която пресича гробището, беше открит зидан с каменни блокове гроб с размери: ширина 1,50м, дължина 2,00м и дълбочина 0,85м. За покритие са използвани два вторично употребени каменни блока, единият от които е с благодарствен гръцки надпис[6]. В него е било погребано младо момиче от знатна богата фамилия, облечено с дреха от златотъкан плат. Освен костите при разкопките бяха намерени и интересни златни накити (обр. 170): **1.** Златен пръстен с гравирана и разширена горна част с вътрешен диаметър 0,016м и тегло 24г; **2.** Две златни кръстчета с дупчици на рамената. Към едното е закрепена малка халка. Теглото на двете е по 2 г; **3.** Две златни обеци с ромбовидна форма и малки висулки на върха с топчици. В средата вдата ромбоида са вдлъбнати и в тях е вместен зелен емайл. Двете обеци са дълги по 0,02м с тегло по 0,5г; **4.** Златна игла за коса, дълга 0,095м с тегло 5г. В широкия край завършва с топчица; **5.** Златна халка с диаметър 0,02м и тегло 4 г. В едната страна е слабо отворена, а в другата има малък издатък; **6.** Част от огърлица с дължина 0,07м и тегло 5 г. Състои се от две филигранови топчета, съединени помежду си. В единия край е закачена триъгълна пластина, която завършва с кука за прихващане.

Ориентацията на гроба и гробния инвентар показват, че погребението е раннохристиянско, вероятно от IV в.

Некропол 3(2). Източно и недалеч от южната половина на източната крепостна стена, между рекичката Орфеев дол, съвременния летен театър и югоизточната ъглова кула на крепостта се намира едно от значителните гробища на Диоклецианопол. На това място са откривани гробове още през 1920 г. и по късно[7]. През 1920 г. на 40м източно от югозападната ъглова кула на крепостната стена при реголване на лозе от Георги Куковицата, жител на с. Момина баня (сега квартал на гр.Хисар), е бил открит зидан с камъни гроб. По сведение на един от синовете му, който е присъствал на откриването, в гроба освен костите на погребания са били намерени и други гробни принадлежности, повечето от които стъклени. Гробът е бил покрит с мраморна плоча с раннохристиянски гръцки надпис, която откривателят е предал на Пловдивския музей, където се съхранява и сега. Това е надгробна плоча на Соломон, викарий на Тракия от времето на византийския император Маврикий (582 - 602), който със сигурност е починал и погребан в Диоклецианопол[8]. При разкопките за основи на съвременния летен театър през 1958/1959 г. в този некропол бяха открити множество зидани с тухли гробове. Всички погребения са ориентирани изток - запад.

Некропол 4(5). Това е най-голямото гробище на града, разположено южно от южната крепостна стена между рекичките Орфеев дол и Славеев дол. От него досега са известни четири засводени гробници и множество зидани с тухли гробове.

Гробница 1. Открита е през 1936 г. в лозето на Вълко Караиванов, вляво от шосето за кв. Миромир на 300м южно от южната порта (Камилите)[9]. (Този терен попада в парка на санаториума на МВР.) Тя е засводена гробница за единично погребение без гробни легла. Формата й е квадратна с размери 2,50 х 2,50м. Зидана е с тухли, спосни с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Стените й отвътре са измазани с розов хоросан, а подът й е настлан с тухли. Входът й се намира на източната страна и е широк 0,95м. Разкопвачът Д.Цончев не я датира. По начина на градеж тя трябва да се отнесе към IV - V в.

Гробница 2. Намира се в близост до гробница 1 и има същите размери и устройство както първата[10]. Двете са били ограбени.

Гробница 4. Открита е през април 1958 г. в парка на Санаториума на трудещите се селяни (Санаториум на МНЗ), на 70м южно от южната крепостна порта (Камилите)[11]. Тя се състои от засводена гробна камера с две зидани гробни легла, вход от югозападната къса страна и външна тухлена стълба с площадка пред входа (обр. 171). Цялата гробница е изградена с тухли, спосни с хоросан, примесен с трошени тухли. Ориентирана е изток - запад с отклонение 20^{0} от оста изток - запад, положение, което показва, че е строена през лятото. Гробната камера е с дължина 2,00м, широка е 1,75м и вероятна височина 1,58м. Отвътре е измазана с бяла хоросанова замазка. Гробните легла са иззидани плътно до стените и най-отгоре са покрити с тухли. Широки са по 0,70м и високи в западната страна 0,57м, а в източната 0,30м. Подът на камерата се състои от трамбована пръст. Входът е широк 0,41м и е на 0,50м по-високо от пода на гробницата. Затварян е бил с подвижна каменна врата. В гробницата се е влизало от югозападната страна по стълба от четири стъпала, изсечени в земята и покрити с тухли. От стълбата се е влизало в правоъгълна засводена площадка. Освен разхвърляните части от костите на погребаните друг гробен инвентар не беше открит. Строителните белези и ориентацията на гробницата показват, че тя е строена към втората половина на IV в.

Гробница 5. Открита е през август 1958 г. при изкопи за канализацията на 370, южната порта (Камилите) и 65м източно от шосето за кв. Миромир в средата на пътя за минералния плаж[12]. Тя е голяма засводена раннохристиянска семейна гробница с едно гробно легло (обр. 172). Формата й е правоъгълна, с дължина 4,05м, ширина 2,65м и височина 2,18м. Ориентирана е северозапад - югоизток (с отклонение 30^{0} от север на запад). Зидовете й са градени с ломени камъни и тухли на хоросан, примесен с трошени тухли. Отвътре цялата е измазана с розова мазилка. Входът й е разположен на югоизточната къса страна. Той е вертикален правоъгълен отвор, висок 1,07м и широк 0,70м, затварян от правоъгълна каменна плоча. Подът й е настлан с осем реда тухли с размери 0,64 х 0,45 х 0,08м. В северозападния край на гробницата върху тухления под е изградено гробно легло, дълго 2,65м, широко 1,30м и високо 0,40м. Направено е от 12 тухли, наредени в два реда по шест и подпрени в крайщата си на два зида, а в средата - на 12 колонки, зидани с тухли. В двете дълги стени на гробницата на височина 0,65м над пода са разположени по две засводени ниши. Подобни ниши в двете дълги стени имат гробница N6 от некропола на Сердика[13] и др. Гробницата е много добре запазена. В нея са извършени две погребения: първото е на мъж, поставен на гробното легло, а второто на мъж и жена върху тухления под. Покойниците са с главите на запад и с кръстосани върху гърдите ръце според християнския обичай. При погребението не са използвани дървени саркофази. След второто погребение гробницата е била ограбена. Крадците не са могли да влязат през входа, който остава дълбоко в земята, а през свода. За целта е пробит отвор в средата му. След като са ограбили ценния гробен инвентар, с кирки са копали върху южната стена вляво от входа и са извадили няколко тухли от гробното легло. В нишите и по стените на гробницата бяха открити следи от забити железни гвоздеи, на които е бил окачен вероятно част от гробния инвентар или пък са служели за окачване на венци.

В пръстта, паднала в гробницата през отвора на свода, бяха намерени: **1.**Златен четириръбест плосък пръстен с малка розета с диаметър 0,02м и ширина на халката 0,003м; **2.** Златно мънисто от огърлица, кълбовидно, украсено с канелюри; **3.** Сребърна игла за коса счупена на три части, дълга 0,05м; **4.** Част от златотъкан плат, открит върху гробното легло. Вероятно произхожда от дрехите на първоначално погребания мъртвец; **5.** Малка стъкленица с две дръжки с височина 0,027м, диаметър на устието 0,017м и диаметър на дъното 0,027м.

Ориентацията на труповете - изток - запад, и липсата на живопис в гробницата дават основание тя да се отнесе към преходния период - втората половина на IV в., когато е била вече изоставена римската фрескова гробна украса и не е била възприета напълно християнската с характерните за нея образи на светии, кръстове, звезди и пр. Откритите засводени гробници (4 и 5) в некропол 4 са солидни подземни "вечни жилища" със зидани гробни легла, представители на римската гробна архитектура, която е продължила и по време на ранното християнство.

Освен засводените гробници при прокарване на канализацията на града през 1958 г. в некропол 4 са открити и няколко зидани гроба. На 150м западно от Ливадския извор (бившата Чаир баня) е намерен зидан с тухли гроб, ориентиран североизток - югозапад[14]. Гробът е дълъг 1,77м, широк 0,57м и дълбок 0,50м. Стените му са изградени с тухли, споени с хоросан, примесен с късчета трошени тухли. Подът е настлан с тухли с размери 0,32 х 0,32 х 0,04м. При откриването гробът е бил без покрив. По всяка вероятност е ограбван. Освен части от костите на погребания (по всяка вероятност жена) в гроба са намерени: *1.* Златна верижка-огърлица, сплетена от четири жички. В единия край тя завършва с подвижна халка, а в другия - с подвижна кука за закопчаване. Теглото й е 11,7 г., а дължината - 0,41м (обр. 173). Подобна верижка-огърлица е открита в Рациария[15]; *2.* Златна елипсовидна пластинка, вероятно нагръдник с по две малки дупки в двата края, без украса. Едната половина отчасти е отчупена. Дължината й е 0,105м, ширината 0,045м и теглото - 3,4 г. Тя е от типа на тракийските пластинки-нагръдници, изработени и употребявани и през римско време.

Размерите на гроба, тухлите с които са изградени стените му, ориентацията и гробният инвентар сочат неговото изграждане към края на III и не по-късно от първата половина на IV в.

При изравняване двора на IV нефро отделение на Санаториално-курортния комплекс през април 1958 г. в некропол 4 са били открити няколко полуразрушени зидани от тухли гробове[16]. В тях са намерени бронзови и медни монети: две римски колониални от III в., една от Лициний (308 - 324), Константин I Велики (323 - 337), Теодосий (379 - 395) и една от Юстиниан I (527 - 565).

При изкопи за канализация на 200м южно от южната порта (Камилите) в средата на пътя за кв. Миромир е открит зидан с тухли гроб[17]. В него е намерена бронзова кръстовидна фибула с дължина 0,063м и ширина 0,041м (дължина на напречното рамо). Горният край на отвесното рамо завършва с луковица, а в долния край е разположен улей за иглодържателя. Крайщата на напречното рамо също завършват с луковици. Кръстовидни фибули от този тип са известни от Нове[18], Националния музей в Букурещ[19], Панония[20] и др. Освен фибулата в гроба е открит и римски глинен съд с две срещуположни дръжки, с височина 0,075м, диаметър на устието 0,085м и диаметър на дъното 0,035м, с червен цвят. Ориентацията на гроба изток - запад и находките сочат, че погребението е от IV в.

През 1975 г. при изкопни работи за строеж на детски санаториум на 200м южно от "Камилите" вдясно от шосето за кв. Миромир бяха открити няколко гроба, направени от големи керемиди. От тях произлизат два глинени римски съда с червен цвят.

Некропол 5(3). Разположен е на 120м югозападно от крепостната стена на десният скат на рекичката Славеев дол. Още през 1935 - 1937 г. при обработване на нивите на това място селяните са вадили тухли от зидани засводени гробници[21]. През 1957 г. в този некропол е открита голяма засводена римска семейна гробница[22]. По реда на намиране тя е третата от откритите в Диоклецианопол засводени гробници.

Гробница 3. Състои се от засводен стълбищен коридор и засводена погребална камера (обр.174, 175). Гробницата е била изградена в предварително изкопана яма и след това зарита в земята. Само началото на коридора е останало открито на повърхността.

За изграждането на гробницата са използвани ломени камъни и тухли. Зидарският хоросан е примесен с късчета трошени тухли. Стените на стълбищния коридор са иззидани изцяло с камъни, а тези на погребалната камера - в смесена зидария (*opus mixtum*) на нетредови тухлени пояси. Сводовете както на погребалната камера, така и на коридора са зидани с тухли. Отгоре са оформени като двускатни покриви, измазани с хоросанова замазка, дебела 0,025м.

Стълбищният коридор осигурява подхода от повърхността на земята към подземната погребална камера (обр. 176). В него се влиза от изток. Разделен е на две части, отделени помежду си със силно изявена фуга. Предната част, дълга 5,40м и широка 1,05м, не е била изцяло засводена. Свод е имало само в западната част, където стълбището навлиза под земята.

Другата част на стълбището, която лежи изцяло под земята, започва от разделителната фуга и се свързва конструктивно с погребалната камера. Тази част е засводена изцяло с полуцилиндричен свод. Дълга е 3,30м и висока до зенита на свода в източната част 1,40м, а пред входа на камерата - 2,25м. Върху измазаните стени са запазени отчасти стенописи с геометричен орнамент. Преодоляването на наклона на коридора е било осъществено със стъпала. Така е разрешен този въпрос и в римската гробница в с.Брестовику - Югославия[23]. Стъпалата в източната открита половина на коридора бяха силно разрушени, поради което не беше установен точният им брой. Запазените слаби следи показват, че те са били изсечени направо върху здравия терен и след това замазани с пласт хоросан. Стълбището в засводената част на коридора е било градено по-грижливо . Стъпалата му, след като са били изсечени в терена, са били облицовани с тухли с размери: 0,34 x 0,34 x 0,035м. То се състои от 8 стъпала и две стъпаловидни площадки. Стъпалата му са широки от 0,18 до 0,29м и високи от 0,12 до 0,24м.

Влизането в гробната камера е ставало през вход, разположен в средата на източната стена, с височина 1,20м и ширина 0,60м (обр. 177). Прагът му е на около 3,80м от съвременното ниво на терена. Три каменни блока (горен и страничен) обрамчват входа. Във външната страна те са профилирани и образуват вдлъбната рамка с жлебове за прикрепване на еднокрилата каменна врата, която се е отваряла навън. По същият начин е оформен входът на гробницата в Силистра[24].

Погребалната камера представлява правоъгълно помещение с дължина 4,29м и ширина 2,78м. Височината й от пода до зенита на свода е 2,35м. В четирите стени симетрично са изградени шест ниши. Две от тях са разположени в средата на късите стени и по две - в дългите стени. Пет от нишите са със симетрично засводяване и една е с цилиндрично. При второто погребение нишите са изгубили първоначалното си предназначение и някои от тях са били запълнени с тухли. Подобни ниши има гробница N5 в Диоклецианопол[25], гробницата при с.Кръшник, Софийска област[26] и др. Подът на камерата е настлан с разноцветна мозайка. Мозаичните камъчета са с черен, светлочервен, тъмночервен и бял цвят, споени с фин розов хоросан. Изпълнението е в техниката *opus vermiculatum*. Централният геометричен мотив - квадрат, е изпълнен от застъпващи се осмоъгълници, заграждащи 16 по-малки квадрата, които са запълнени със засичащи се диагонални редове от различни по цвят мозаични камъчета.

Върху мозаичния под допълнително, успоредно на южната и северната стена на гробната камера, са били иззидани две гробни легла, ориентирани изток - запад (обр. 178). Оформени са чрез тухлени зидове, високи 0,65м, отстоящи на 1,00м от стената. Отгоре са били покрити с големи квадратни тухли, под които е образувана кухина. На западната им страна е оформена възглавница от глинени тръби и тухли. Гробните легла са дълги 2,78м, широки 1,20м и високи с покритието 0,80м. Тъй като те са изградени допълнително, при оформлението им са закрити части от нишите и фреските на погребалната камера.

Стените и сводовете на погребалната камера и коридора са били покрити със стенописи. За основа и общ фон на изписването е била използвана светла охра. Живописният пояс на стените, достигащ височина 1,50м от пода, е разделен на отделни правоъгълни полета, обрамчени с червени линии. На северната стена, чиито стенописи са запазени най-добре, живописният пояс е разделен на три полета. Двете от тях са изпълнени със зеленикави овални петна, наподобяващи фактурата на зелен мрамор. Очевидно в изписването на тези полета е търсена илюзията за мраморна облицовка. Нишата в средата на голямото поле, обрамчена с червена линия, е изписана с цветчета и пъпки от рози със зелени листа. Стенописите на южната стена, силно повредени, разкриват същия мотив, както на северната. Върху западната стена са оформени пет живописни полета, в които е представена облицовка от зелен мрамор. Оформлението на стенописите на източната стена е аналогично с тези на западната стена. Различно се третира само централната част, където пластичната рамка на входа внася нов елемент в декорацията. Входът е обрамчен с червена линия и е оформен като самостоятелно поле. Нишите са също обрамчени с червени линии. Над тях полето е изпълнено с мотиви от осмолистна розета, нарисувана с червена боя.

Върху свода живописта е доста оскъдна. Само в средната му част се забелязват следи от цилиндрични окръжности, рисувани с червена боя. Подобни концентрични окръжности е имало и в люнетите на северната и южната стена, които сега са обезличени. В тях обикновено са поставяни инициали, кръст и други символи[27].

Стенописите на погребалната камера отразяват тенденцията, или по-скоро необходимостта, свързана с вярването в задгробния живот. Анализирайки художественото оформление на камерата се стига до извода, че в случая е постигната илюзията за земното жилище на мъртвеца. Живописецът е изобразил облицованите с мрамор стени на дома на покойника, за да напомнят за неговото земно съществуване. Този декоративен маниер е познат още в раноелинистичната гробна живопис[28].

Изписването на гробните легла се различава рязко както по орнамент, така и по техника от останалата част на камерата. В лицевата им страна са изобразени падащи драперии, изпълнени със синьо-зелена боя. Леглата са по примитивно изписани, отколкото самата камера. Грубата строителна техника с вторично използвани строителни материали (парчета тухли и части от глинени тръби) и примитивно изписване на гробните легла сочат, че тяхното изграждане е станало по-късно, в неспокойно време, през което строителството и живописта са били в упадък.

При археологическото проучване на гробницата беше установено, че тя е била ограбена. Всички предмети, свързани с гробния ритуал, каквито несъмнено е имало, са иззети. Открити бяха само няколко парчета човешки кости и фрагменти от сиво-черна късноантична керамика (IV - VI).

От устройството на гробната камера е видно, че в нея са извършени две погребения - първото, когато гробната камера е била без гробни легла, и второто - след тяхното построяване. Къде и как са били разположени труповете при първото погребение не е известно. При второто погребение за тази цел са били използвани двете допълнително изградени, неподвижно зидани гробни легла. Те са били поставени не в кухината на гробните легла, както на пръв поглед може да се предположи, а над нея, покрита отгоре с големи квадратни тухли. Този начин на полагане на труповете върху гробни легла е известно още в елинистичната епоха[29].

Вероятно за някои ритуали след погребението е бил оставен достъпен входът към гробната камера[30]. Гробници, изградени изцяло в земята при равен терен, без да е натрупан върху тях могилен насип, са известни у нас в Ямбол[31], Варна[32], Крупник[33], Плевен[34], София[35] и др., които се датират от II до VI в. Гробница 3 в Хисар по форма е от обикновените римски засводени гробници с неподвижно зидани гробни легла. Строителните техники и използваните строителни материали, стилът на декоративната система, техниката на стенописите, подовата мозайка с геометричен орнамент, както и ориентацията на гробните легла изток - запад, сочат нейното изграждане през късната античност - втората половина на IV в.[36]

От разкритите досега гробници и гробове в Диоклецианопол малка част могат да се отнесат към втората половина на III в. Повечето са от IV, V и VI в., което е потвърждение, че градът е в своя разцвет през тези три века. Макар и частично проучени, некрополите на Диоклецианопол дават достатъчно указания за рязкото социално разслоение, което е съществувало сред населението на града по онова време. Докато в някои некрополи, като този източно от крепостната стена в района на Момина баня, се разкриват предимно скромни по своите размери и бедни по своя инвентар погребения, то, обратно, в некропол 4 и 5, южно и югозападно от града, се откриват големи по размери и импозантни със своята живопис гробници. Безспорно е, че в тези два некропола са били погребвани представителите на богатата градска аристокрация. Проучването на некрополите на Диоклецианопол продължава и сигурно в бъдеще ще бъдат открити нови зидани гробници и гробове, които ще хвърлят повече светлина върху римската гробна архитектура.

БЕЛЕЖКИ

1. **Цончев,Д., А.Саркисян.** Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори. - Археология, 2, 1960, N 4, 36 - 43.
2. **Цончев,Д.** Хисарските бани (с. Хисаря - Карловско). - географски, исторически и археологически очерк. - ГПНБМ, 1936 - 1937, с.187.
3. **Цончев,Д., А. Саркисян.** Цит. съч., с.36.
4. **Цончев,Д.** Археологически вести. - ИАИ, N 5, 1946, 212 - 213.
5. **Мутафчиев,П.** Еленската църква при Пирдоп. - ИАИ N 5, 1915, с.66.
6. IG Bulg. III, I, N 9.
7. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.181, 186.
8. **Апостолидис, М.** Неиздадени или неизтълкувани надписи от Пловдив и околността му. - ГПНБМ, 1927, 183 - 185; **Danov,Ch.** Die Grabinschrift des Solomon Vicarius von Thracien. - ИБАИ, 9, 1935, с.389.
9. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., 186 - 187.
10. **Цончев,Д.** Старохристианска засводена гробница. - Прометей, 2, 1938 N5 с.121.
11. **Цончев,Д., А.Саркисян.** Цит. съч., с.38, 39.
12. Пак там, 40 - 43.
13. **Миятев,К.** Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925, с.36, 45.
14. **Цончев,Д., А.Саркисян.** Цит. съч., с.37, 38.
15. **Джорджети,Д.** Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария. - Археология, 30, 1988 N3, с.33, обр.10.
16. **Цончев,Д., А. Саркисян.** Цит. съч., с.43.
17. Пак там.
18. **Димитров,Д.П., М.Чичикова, А.Димитрова, Б.Султов, В.Найденова.** Археологические раскопки секторе Нове в 1964 г. - ИАИ, 29, 1966, с.110.
19. **Popescu, D.** Fiblen aus dem Nationalmuseum fur Altertumer in Bukorest. -Dacia, IX - X, 1941 - 1944, 492 - 493.
20. **Kovrig, I.** Die Haupttipen der Kaiserzeitlechen Fiblen in Pannonien. Budapesti, 1937, p.129.
21. **Цончев,Д.** Хисарските бани..., с.187.
22. **Джамбов,Х.** Хисарската гробница. - ГНАМП, N 3, 1963, 117 - 142.
23. **Валтрович,М.** Римска гробница у село Брестовику. Старинар, I, 1906, с.129.
24. **Димитров,Д.П.** Стенописите на късноантичнита гробница при Силистра. - Архитектура, 1, 1946, N10, 10 - 12; Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра. - Археология, 3, 1961, N1, с.12.
25. **Цончев,Д., А.Саркисян.** Цит. съч., с.41.
26. **Рашенов,А.** Гробница при с. Крушик. - ИАИ, 8, 1934, 434 - 438.
27. **Миятев,К.** Цит. съч., с.119.
28. Пак там, с.120.
29. **Ботушарова,Л., В.Коларова.** Куполни гробници при Пловдив. - Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 288 - 289.
30. **Джамбов,Х.** Цит. съч., с.138.
31. **Бешевлиев,В.** Римска гробница при Ямбол. - ИБАИ, 8, 1934, 162 - 163.
32. **Мирчев,М.** Една ранохристиянска гробница. - ИВАД, 8, 1951, с. 121 сл.
33. **Рашенов,А.** Цит. съч., 434 - 438.
34. **Филов,Б.** Сводеста гробница при Плевен. - ИБАД, 1, 1910, с. 195 сл.
35. **Миятев,К.** Цит. съч., 36 - 45.
36. **Джамбов,Х.** Цит. съч., с. 138.

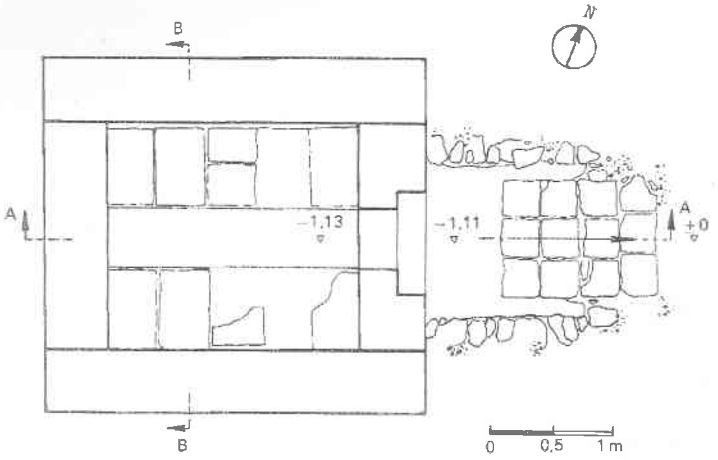

обр. 171. План на гробница 4

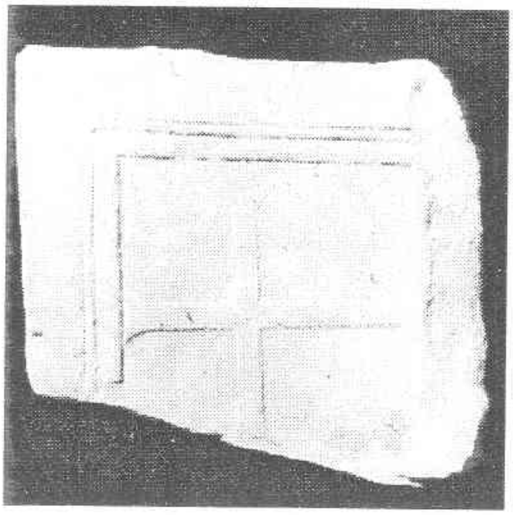

обр. 169. Преградна плоча от базилика преизползвана за покритие на гроб

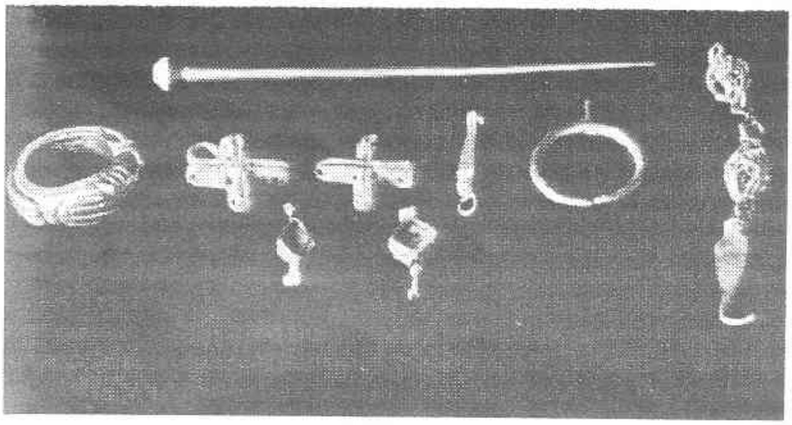

обр. 170. Златни накити от гроб в некропол 2

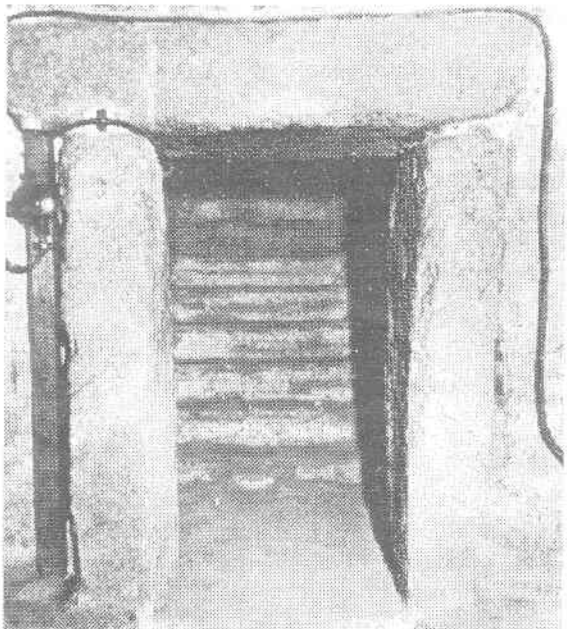

обр. 177. Входът на погребалната камера на гробница 3

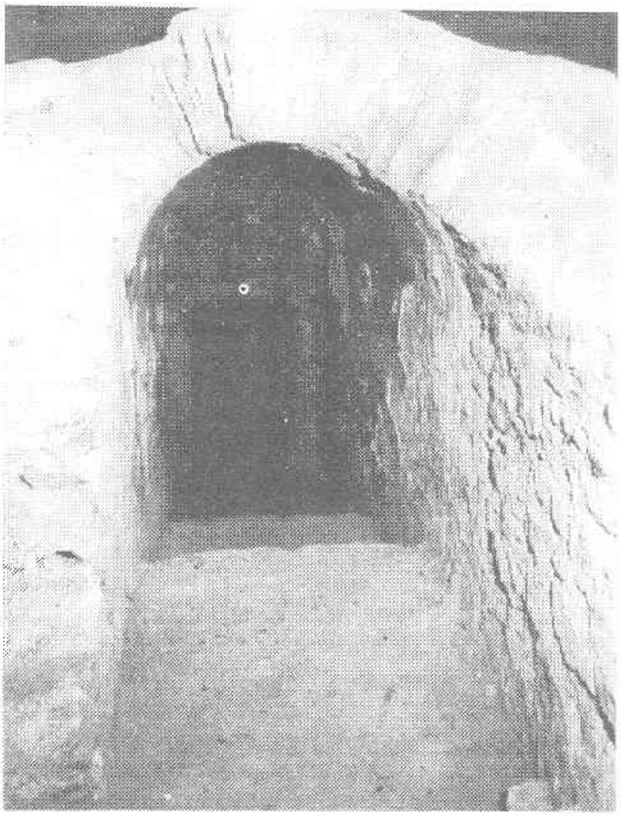

обр. 176. Засводеният стълбищен коридор на гробница 3

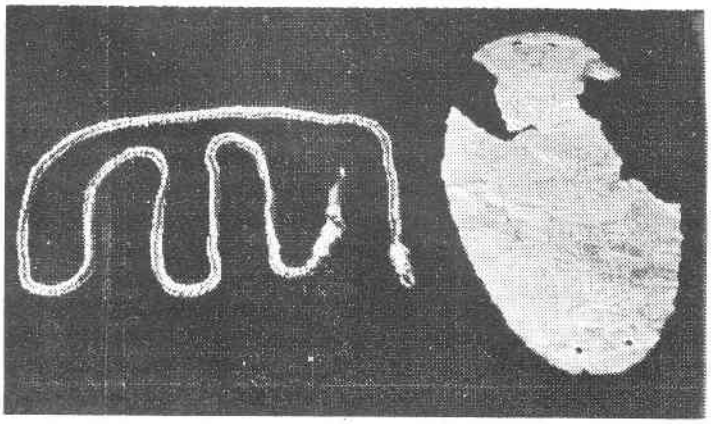

обр. 173. Златна верижка и златна пластинка - нагръдник от гроб в некропол 4

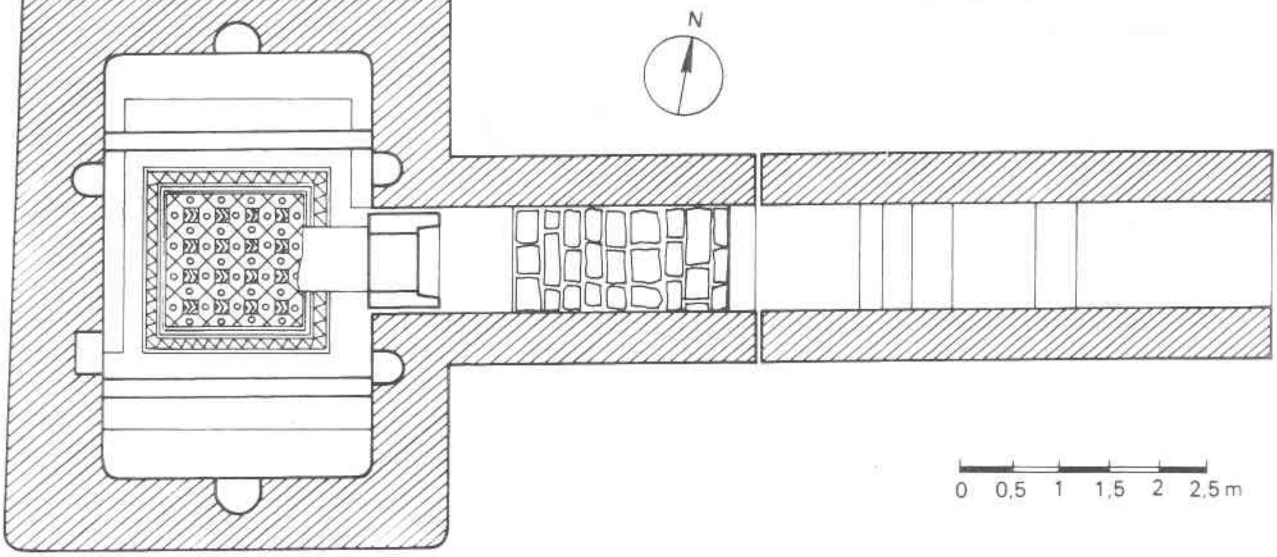
N
0 0,5 1 1,5 2 2,5 m

обр. 174. План на гробница 3

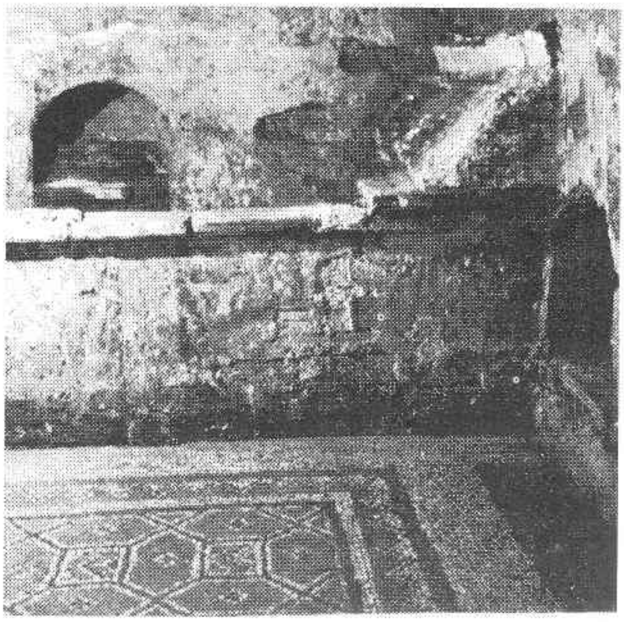

обр. 178. Южното гробно легло с част от мозайката на гробница 3

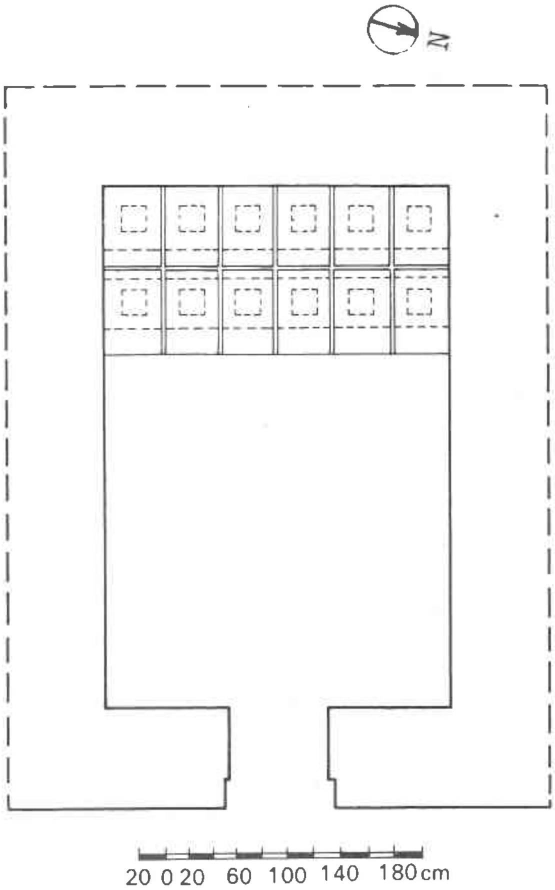
N
20 0 20 60 100 140 180 cm

обр. 172. План на гробница 5

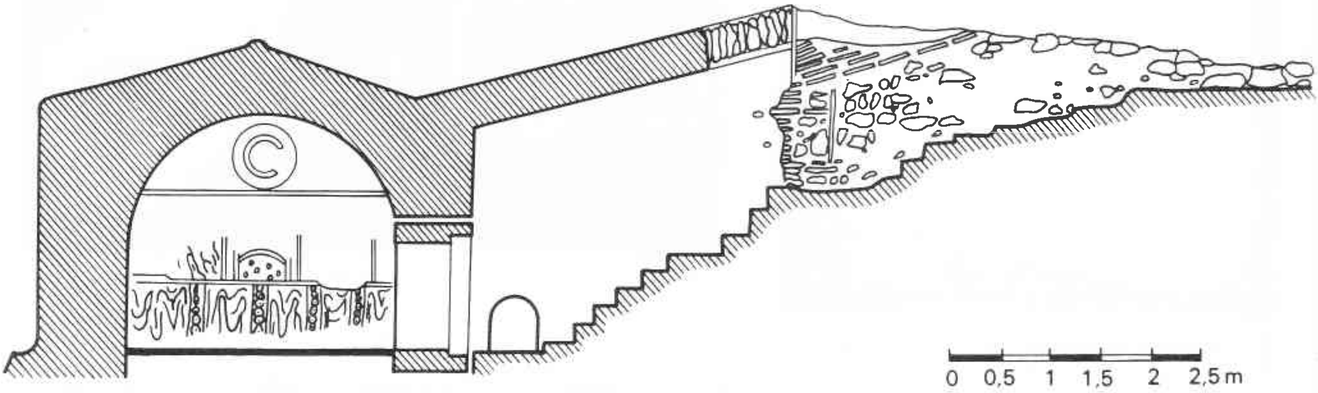
0
0,5
1
1,5
2
2,5 m

обр. 175. Надлъжен разрез на гробница 3

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на археологическото проучване и писмените сведения в труда се проследява развитието на поселищния живот около Хисарското термално находище от неолита до VI в. Разглеждат се проблемите, свързани с континуитета между тракийското селище, римския и ранновизантийски град Диоклецианопол, неговата локализация, топография, укрепителна система, градоустройство, архитектура и некрополи.

При археологическите разкопки беше установено, че първите заселници около минералните извори се появяват през късния неолит (V хил.пр.н.е.). Откритите разнообразни находки с битов и култов характер илюстрират съществуването на неолитна култура на това място, която намира аналогия в културата на многобройните селища у нас от новокаменната епоха. Към края на неолита селището е прекъснало своето съществуване, унищожено от стихиен пожар. Засега не са открити находки от каменно-медната, бронзовата и от началния период на старожелязната епоха. Това обаче не означава, че по това време тук не е имало селище. Тази празнота в нашите познания вероятно ще бъде запълнена при бъдещи разкопки и проучвания на големи площи и в различни места.

През желязната епоха около западната група минерални извори е съществувало неукрепено тракийско селище, чийто живот е бил особено интензивен през IV в.пр.н.е. Показателна за характера на културата на селището от това време е керамиката, която е напълно аналогична на керамиката от множество селища и некрополи у нас. При сегашното състояние на проучванията на тракийското селище нашите познания за него са все още ограничени. За неговото цялостно проучване са необходими разкопки на широк фронт и големи дълбочини.

След завладяването на Тракия от римляните (45 г.) развитието на селището е протичало при нова обществено-политическа обстановка, която се е отразила и върху развитието на неговата материална култура. Постепенно то е започнало да се разраства и се е превърнало към края на III в. в голям град на провинция Тракия.

Към средата на III в. по време на опустошителното готско нашествие селището е било плячкосано и опожарено. Възстановяването му се свързва с широката урбанизационна дейност на Диоклециан в Тракия между 293 - 305 г., когато е било укрепено с крепостна стена и е получило новото си име Диоклецианопол. Възможно и естествено е тогава да е получило и статут на град, отбелязан по-късно в Пътеводителя на Хиерокъл.

През IV, V и VI в. Диоклецианопол бележи своя пълен разцвет. По това време той е не само значителен градски и балнеологичен център, но и важно християнско средище, седалище на епископ, подчинен на Филипополския митрополит.

Разположението на града около топлите минерални извори, където са налице всички физикогеографски условия на живот, е избрано много сполучливо. Диоклецианопол се явява продължител на съществуващото тракийско селище от желязната епоха и предшестващото го праисторическо селище. Налице е топографска приемственост, когато поради благоприятните условия за живот на едно и също място възникват селища от различни епохи.

Както сочат данните от археологичните проучвания, към края на III и началото на IV в. Диоклецианопол е бил обграден от здрава каменна стена с форма на неправилен четириъгълник с леко начупени стени, съобразени с конфигурацията на терена. Дълга е 2328м и включва укрепена площ 30ха. Граден е в четири основни техники: *opus caementicum, opus testaceum, opus mixtum и opus quadratum*. Те са употребени самостоятелно или в съчетание една с друга. Основите са градени в *opus caementicum*, а надземната част - в *opus mixtum* главно на четириредови тухлени пояси. За спойка е употребен хоросан, примесен с трошена тухла.

Изкачването на връхната платформа на крепостната стена се е извършвало чрез 16 крепостни стълби. От разположението им е видно, че винаги в близост до портите е имало стълби с оглед да се осигури бързо изкачване на бранителите върху бойната платформа и заемане на позиция за отбрана на най-уязвимите места на крепостта. Освен до портите, стълби са разположени и в близост до кулите за бързо заемане позиция за отбрана върху бойните им тераси, откъдето чрез силен флангови обстрел се е осигурявала защитата на куртините.

За опазване на крепостната куртина укрепителната система е имала 44 издадени навън от стената кули. С изключение на североизточната ъглова кула, която е осмоъгълна на кръгла основа, и югоизточната ъглова кула, която има ветрилообразна форма, всички останали са с правоъгълна форма. От направения анализ на разположението на кулите е видно, че разстоянието между тях е в пряка зависимост от естествената недостъпност на терена и действителната далекобойност на стрелите и метателните копия. Там, където естествените препядствия пред фронта на стената са по-отдалечени, разстоянието между кулите е по-малко и обратно. Пред северната крепостна стена, където липсват естествени препятствия, разстоянието между кулите е най-малко (до 30,60м).

Проникването и излазът от укрепения град при мирновременна обстановка е ставало чрез четирите порти, разположени по една в четирите стени на крепостта. Поради теренните условия те не са изградени по средата на съответните стени. Много добре са запазени западната и южната порта. При археологическото проучване беше установено, че южната порта (Камилите) е построена най-късно от всички върху преминаващата на това място куртина. Източната и северната порта са били разрушени по време на хунското нашествие през средата на V в. и отново възстановени чрез надзиждане. От анализа на портите става ясно, че тяхното устройство и защита стои в тясна зависимост от теренните условия. Най-добре защитена е била южната порта, пред фронта на която теренът е равен и дава възможност тя да бъде нападана с тежка обсадна техника. Освен двете фланкиращи кули тя е била охранявана и от трета надвратна кула. Източната порта, която е разположена пред стръмния бряг на рекичката Орфеев дол, е била охранявана само от две фланкиращи кули. Най-уязвима е била северната порта, пред която равният терен е давал възможност тя да бъде лесно щурмувана от противника. Двете фланкиращи кули са се оказали недостатъчни за нейната защита. Това е наложило по- късно пред фронта на цялата северна крепостна стена да бъдат построени протейхизма и ров.

Освен четирите порти крепостната стена е била прорязана от шест потерни. Пет от потерните имат еднокрили врати; само потерна IV, която е с по-големи размери има двукрила врата. Както останалите елементи на крепостната стена, така и потерните са разположени в зависимост от конфигурацията на терена пред куртината. Там, където теренът пред крепостната стена е равен и предлага добри условия за лесно щурмуване, са изградени потерни, които зорко са охранявали подстъпите към стената и портите чрез внезапни и бързи излизания. Така е на западната, южната и северната крепостна стена, където са изградени по две потерни, разположени в двете страни на портите. На източната крепостна стена потерни не е имало. Стръмните брегове на потока Орфеев дол, който протича в близост и по цялото протежение на стената, са добра естествена преграда срещу набезите на противника. Освен това между рекичката и куртината е съществувал дълбок изкуствен ров. Увеличилите се възможности на войските през късната античност лесно да преодоляват съпротиви от рода на потерните наложило тяхното изключване от отбраната чрез зазиждане. Поради тази причина три от потерните на Диоклецианопол най-вероятно през VI в. са били завинаги зазидани.

Непрекъснатите варварски нашествия над балканските провинции на Византийската империя през V -VI в. наложило да се вземат допълнителни мерки за подсилване на укрепителната система чрез изграждане на протейхизми (външни крепостни стени). По това време е била удвоена и северната стена на Диоклецианопол. Построяването на протейхизма само в този сектор е наложено от теренните условия, които предлагат добри условия за ефикасно щурмуване.

Протейхизмата е разположена успоредно на основната стена и е изнесена пред нея на 10,50м. Тя не е била укрепена с кули, Тъй като се намирала под закрилата на кулите от вътрешната стена. От едно раменните стълби, разположени на нея, е видно, че протейхизмата е била по-ниска от основната стена. Това осигурявало възможност да се обстрелва противникът от върхната платформа на вътрешната стена, без да се поразява собствената жива сила, разположена на бойната тераса на протейхизмата. За по-голяма ефективност на отбраната протейхизмата е била прорязана от седем потерни, от които при нужда са били нанасяни бързи контраудари и разбивани инженерните съоръжения на противника. Портата на протейхизмата е била разположена пред и в ос с портата на външната стена. От анализа е ясно, че нейната защита е била добре обезпечена от надвратната кула и ударната мощ на кулите, фланкиращи портата на вътрешната стена.

Дълбокият ров, разположен пред фронта на северната, източната и южната крепостна стена, усилвал отбраната на крепостта. Като допълнителна преграда той е затруднявал щурма и обсадата на противника, чиято жива сила до голяма степен е била обезкървявана в боя за неговото овладяване.

От комплексното изследване се установи, че крепостната стена на Диоклецианопол като изключително характерна конструкция на смесена зидария с четириредови тухлени пояси носи строителните белези на късната античност. Данните сочат, че нейното изграждане е било осъществено най-вероятно по времето на Диоклециан между 293 - 305 г., когато градът получил и новото си име.

Градът е бил добре планиран. Укрепената му част е застроена по план, подчинен на общите тенденции в развитието на града през римската и ранновизантийската епоха - с прави улици, които са се пресичали под прав ъгъл. Геодезичните измервания показват, че улиците с посока север - юг и улиците с посока изток - запад имат отклонение 25^{0} от световните посоки и са ориентирани съответно североизток - югозапад и югоизток - северозапад. Това се дължи преди всичко на терена, върху който е застроен градът, включен между двете рекички Славеев дол и Орфеев дол, имащи същата ориентация. Главната проходяща артерия в градоустройствената схема, която прекосява целия град и го разделя на две равни части е *Cardo maximus.* Тя е съвсем права и е трасирана в ос с отворите на северната и южната порта. Платното й е широко 11,00м и е настлано с дребен чакъл. Страниците й са оформени с каменни бордюри. Другата главна улица *Decumanos maximus* започва от източната порта, отправя се на запад и се влива в *Cardo maximus.* Платното й е широко 5,00м и е настлано с дребен чакъл. В централната част на града е открит друг *decumanus*, водещ към базилика 2. Той е широк 12,00м и е оформен с каменни бордюри. Проучването на уличната мрежа на Диоклецианопол показва, че първото благоустрояване с улици е извършено с регулация на града, положена преди разглежданата улична мрежа. Тази първоначална улична мрежа е била без настилка и бордюри. Новият градоустройствен план с улици, настлани с чакъл и оформени с бордюри, е бил осъществен едновременно с преустройствата, извършени в укрепителната система към края на IV в., когато е била изградена и новата южна порта на града.

Диоклецианопол е бил водоснабден със студена вода посредством зидан водопровод, който вземал водите си от южните склонове на средногорския връх Погледец. Наред със зиданите водопроводи на различни места в града се откриват глинени водопроводи. Чрез тях е била отклонявана водата от зидания водопровод и отвеждана в обществените и жилищните сгради. Зиданият водопровод на Диоклецианопол е един от вариантите на римските зидани водопроводи по нашите земи. Данните от археологическото проучване показват, че неговото изграждане е станало едновременно с първоначалното изградената крепостна стена - края на III и началото на IV в. Съществена част от градоустройството на Диоклецианопол е неговата солидна канализация, която е била на необходимата техническа и хигиенно - санитарна висота.

Прегледът на архитектурата на Диоклецианопол показва, че той е бил застроен с масивни обществени и жилищни сгради. Минералните му извори са били здраво каптирани, а върху тях са били изградени солидни бански постройки. За нуждите на личния състав на гарнизона са били издигнати големи казармени сгради, разположени във верижен план до южната и източната крепостна стена. Градът е имал амфитеатър.

С въвеждането на християнството като официална религия през IV в. старите езически храмове в града били разрушени и на тяхно място построени базилики - култови сгради на новата религия. Разкритите десет ранохристиянски базилики показват, че Диоклецианопол е бил изявен духовен център - седалище на епископ. Ранохристиянската архитектура изпъква с въздействието на солидния градеж, обемност и украса.

В града са били строени големи по размери жилищни сгради с перистилни дворове. Около обширен перистилен двор се е развивал ансамбъл от големи просторни спални помещения, стаи за приеми, стаи за почивка през деня, сервизни и складови помещения, стопански и търговски блок. Тези сгради, собственост на аристократичния слой от градското население, са разположени край главните улици и централното градско ядро. Периферните част на града обикновено са застроени с по-малки сгради, с няколко стаи, собственост на низшето свободно градско население - дребни собственици и занаятчии.

В развитието на архитектурата на Диоклецианопол могат да се разграничат два основни периода. Първият включва строителството от края на III до края на IV в. Характеризира се с широко приложение на смесения градеж (*opus mixtum*), и то предимно с четириредови тухлени пояси. Зидарският хоросан е примесен с късчета трошени тухли. При оформлението на сградите все още се е спазвала правилната форма и грижливото изпълнение на градежа. Външните плоскости на сградите, макар и прости, неразчленени, са били измазани или само фугирани. Вторият период включва строителството през V и VI в. Общият икономически упадък през това време се отразил рязко върху архитектурата. Нарушен е бил правилният план при изграждането на постройките. Техниката на градежа е много груба с преупотребени строителни материали. Често улиците са се пресичали от допълнително изградени помещения към съществуващите сгради. Преграждали са се големите и правилни помещения и перистилни дворове на по-рано построени сгради с нови груби зидове, при които за спойка е бил използван обикновен калов разтвор. Общо взето, органичното единство на античната сграда през този период е било силно нарушено. При археологическите разкопки беше установено, че Диоклецианопол не е бил плътно застроен, както другите градове от римската и ранновизантийската епоха. Между отделните сгради съществуват големи незастроени петна, вероятно градини и паркове, много характерни за курортните центрове.

Вън от укрепената част на Диоклецианопол на изток, юг и югозапад са разположени неговите пет некропола. Разкритите в тях пет късноримски засводени гробници и множество зидани гробове изясняват до голяма степен облика на гробищната архитектура през късната античност. Гробниците представляват солидни подземни "вечни жилища" - подземни гробни стаи с неподвижно зидани гробни легла без могилен насип. Всички те се датират от IV, V и VI в. и са потвърждение, че градът е бил в своя разцвет през тези три века. В некрополите много нагледно е отразено рязкото социално разслоение и социалната диференциация, която е съществувала сред жителите на Диоклецианопол. Докато в някои от тях, като този източно от града в района на Момина баня (некропол 1), се разкриват обикновено скромни по размери и градеж гробове с беден инвентар, то, обратно, в южния и югозападния некропол (некрополи 4 и 5) се откриват големи по размери със солиден градеж и импозантни със своята живопис гробници. Съвсем очевидно е, че в тези два некропола са били погребвани представители на богатата градска аристокрация.

По време на своето съществуване Диоклецианопол е бил многократно нападан, разрушаван в отделни сектори и отново възстановяван. Както вече беше отбелязано, селището около минералните извори е било разрушено по време на големите готски нашествия през средата на III в. Неговото възстановяване се свързва с император Диоклециан в края на III и началото на IV в., когато то е получило статут на град и започнало неговото процъфтяване. По време на вторите готски нашествия през втората половина на IV в. животът в града е бил отново смутен. Разрушена е била отчасти южната крепостна стена. При нейното възстановяване към края на IV в. са били извършени някои преустройства (изградена е била нова южна порта и положена нова улична мрежа). Третото чувствително разрушаване на града се свързва с хунските нашествия на Балканския полуостров към средата на V в., когато е била разрушена северната и източната порта и част от жилищните сгради. Съвземайки се отново след тези тежки нашествия, Диоклецианопол продължил своето съществуване като цветущ град през целия VI в. През 587 г. той е бил обезпокояван от аварите, но опитът им да го превземат бил безуспешен. Към края на VI и началото на VII в. при засилилите се нападения на славяните градът отново е бил подложен на разрушения, след което не е могъл да се съвземе. През ранното средновековие (VIII - IX) върху неговите развалини в укрепената му част е възникнало ново българско селище.

Разглежданите проблеми изясняват до голяма степен историческото развитие и материалната култура на Диоклецианопол, продължител на тракийското селище от предримската епоха. Във втория том, който ще бъде посветен на икономиката и културния живот, ще се допълнят познанията за града като значителен, добре благоустроен административен, балнеологичен и християнски център в провинция Тракия през късната античност.

Съкращения

АИНМ - *Археологически известия на Народния музей в София*
ГМПО - *Годишник на музеите в Пловдивски окръг*
ГНАМП - *Годишник на Народния археологически музей - Пловдив*
ГНМ - *Годишник на Народния музей - София*
ГПНБМ - *Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей*
ИАИ - *Известия на археологическия институт*
ИБАД - *Известия на българското археологическо дружество*
ИБАИ - *Известия на Българския археологически институт*
ИБИД - *Известия на Българското историческо дружество*
ИБД - *Известия на балнеоложкото дружество*
ИВАД - *Известия на Варненското археологическо дружество*
ИГД - *Известия на Българското географско дружество*
ИМЮБ - *Известия на музеите в Южна Бтлгария*
ИНМК - *Известия на Народния музей в Коларовград*
ИОМБТ - *Известия на Окръжния музей - Велико Търново*
ИРАИК - *Известия Русского Археологического Института в Константинополе*
ИСТИГА - *Известия на секцията по теория и история на градоустройството и архитектурата при БАН*
Мсб. - *Сборник за народни умотворения и книжнина*
МПК - *Музеи и паметници на културата*
ПСп. - *Периодическо списание*
РП - *Разкопки и проучвания*
Сп. БАН - *Списание на Българската академия на науките*
Сп. ТПБМИБ - *Списание за трудове върху подземните богатства и минната индустрия в България*
Сп. КД - *Списание Курортно дело*
AEM - *Archaologiche epigraphische Mittelungen*
CIL - *Corpus inscriptionum latinorum*
IG Bulg. - *Inscriptiones graecae in Bulgaria*
RA - *Revue arceologique*

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Увод 6

Първа глава

ПОСЕЛИЩЕН ЖИВОТ ПРИ ХИСАРСКИТЕ МИНЕРАЛНИ ИЗВОРИ В ПРЕДРИМСКАТА ЕПОХА....................15
  Праисторическо селище (V-IV хил.пр.н.е.)....................15
  Тракийско селище (I хил.пр.н.е.) 15

Втора глава

ТОПОГРАФИЯ И УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА НА ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ 19
  Топография 19
  Укрепителна система 21
    Първоначална крепостна стена 22
    Протейхизма....................52
    Ров....................56
  Датировка на укрепителната система....................57

Трета глава

ГРАДОУСТРОЙСТВО И АРХИТЕКТУРА НА ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ....................67
  Градоустройство 67
  Архитектура 72

Четвърта глава

НЕКРОПОЛИТЕ НА ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ 130
Заключение 136
Съкращения 140
Резюме на френски език 141

КОНСТАНТИН ДИМИТРОВ МАДЖАРОВ

ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ

Том първи

Редактор *Илиана Ненчева*
Графичен дизайн *Юлиан Кинтишев*
Компютърен дизайн *Цанка Николова*
Коректор *Мария Александрова*
Bibliotheca DJOS

Дадена за набор сентември 1993
Подписана за печат октомври 1993
Формат 60x84/8 Тираж 750

Предпечатна подготовка *ФОТОСИЛИКА*

печат и подвързия

ПОЛИГРАФ® ООД ПЕРНИК 2300 УЛ. ОТЕЦ ПАИСИЙ – 55
POLYGRAPH LTD PERNIK 2300 OTETZ PAISI STR. – 55